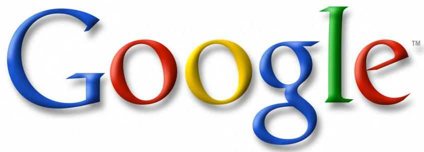
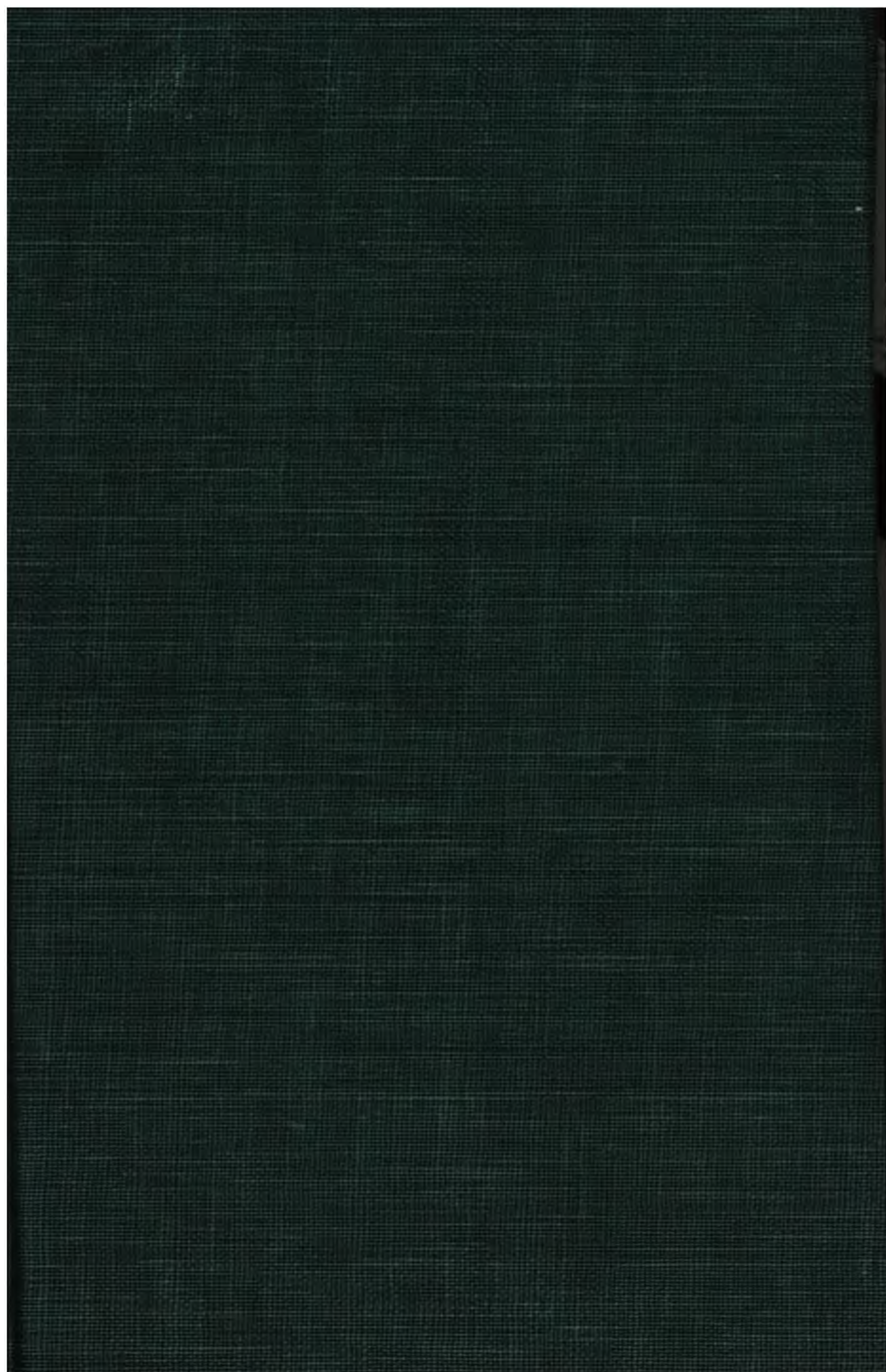

Google

HIERONYMUS

DIETRICH VON NIEHEIM

ZIJNE OPVATTING VAN HET CONCILIE EN ZIJNE KRONIEK † † † † † † † †

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT
TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN DOCTOR
IN DE NEDERLANDSCHE LETTEREN AAN DE
RIJKSUNIVERSITEIT TE LEIDEN † † †
OP GEZAG VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS
† † † † DR. W. NOLEN † † † †
HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER GENEESKUNDE VOOR DE FACULTEIT DER LETTEREN EN
WIJSBEGEERTE TE VERDEDIGEN OP DONDERDAG
18 APRIL 1907, DES NAMIDDAGS TE VIER UUR DOOR

WILLEM JOHANNES MARIA MULDER S. J.
† † † GEBOREN TE AMSTERDAM. † † †

E. VAN DER VECHT TE AMSTERDAM EN DE NAAML.
VENNOOTSCHAP KEURBOEKERIJ TE LEUVEN 1907.

AAN MIJNE MOEDER EN AAN DE

NAGEDACHTENIS MIJNS VADERS

Het is mij een aangename plicht, aan het eind mijner academische studie. openlijk mijne oprechte dankbaarheid te betuigen.

Vooreerst aan U, hooggeachte Promotor, hooggeleerde BLOK, *die, zoowel in uwe lessen als in menig onderhoud veel hebt bijgedragen tot mijne ontwikkeling: die mij een gids geweest zijt in het vinden van mijn weg der wetenschap; die mij hebt geleid en ondersteund, waar ik wankelde of mijn kracht mij begaf. Nooit zal ik vergeten, wat ik aan U te danken heb.*

Ook U, hooggeleerde UHLENBECK, *ben ik grooten dank verschuldigd. Al bleek mij spoedig, dat uwe wegen de mijne niet zouden zijn, toch hebt gij, door mij te wijzen op het groot belang der praehistorie, niet weinig bijgedragen tot verscherping van mijn historisch inzicht.*

En ook Gij, hooggeleerde KALFF, *hebt door uw zeer gewaardeerd onderwijs en bizondere welwillendheid, aanspraak op mijne innige erkentelijkheid.*

Aan U, hooggeleerde VERDAM, SPEYER *en* FOCKEMA ANDREAE *betuig ik niet minder gevoelden dank.*

Oprechte hoogachting en dankbaarheid betuig ik ook U, oud-Hoogleeraar KERN, *voor Uw onderwijs en sympathieke belangstelling.*

Hooggeleerde BUSSEMAKER, *toen Gij de plaats van Uwen onvergetelijken voorganger, mijn hooggeschatten leermeester* MULLER, *wiens gedachtenis droevige en aangename herinneringen tevens in mij opwekt, kwaamt innemen, was mijn proefschrift reeds ten deele voltooid. Gij hebt U echter steeds bereid getoond, mij met raad en daad ter zijde te staan. Daarvoor mijn oprechten dank!*

DIETRICH VON NIEHEIM

ZIJNE OPVATTING VAN HET CONCILIE EN

ZIJNE KRONIEK DOOR W. J. M. MULDER S. J.

EERSTE DEEL

DIETRICH'S OPVATTING

VAN HET CONCILIE

E. VAN DER VECHT TE AMSTERDAM EN DE NAAML.

VENNOOTSCHAP KEURBOEKERIJ TE LEUVEN 1907.

VOORREDE

De kern, waaruit het werk ontstond, dat ik hiermede aan het oordeel der wetenschap onderwerp, is de Kroniek van Dietrich von Nieheim. Aanvankelijk bestond het voornemen slechts het Leidsche handschrift, bevattende vier nieuwe fragmenten dier kroniek, in het licht te geven 1). De Leidsche codex hield echter ook de vijf fragmenten in, vroeger reeds door Dr. H. V. Sauerland volgens een Weener manuscript gepubliceerd 2). Weldra werd het mij duidelijk, dat ook eene nieuwe uitgave dier fragmenten, in aansluiting bij de vier eerste en met benutting van den dikwijls afwijkenden, nu en dan beteren Leidschen tekst, het geheel ten goede zou komen. Dr. H. V. Sauerland te Rome betuigde hiermede zijne instemming. Zoo ontstond het plan van het tweede deel.

Bij de uitvoering van dit plan bleek het spoedig, dat het wenschelijk zoude zijn, aan den schrijver der kroniek, die bij het Nederlandsch publiek nog zoo goed als onbekend was, wat meer aandacht te schenken.

Daar dit niet kon geschieden, zonder den tijd, waarin Dietrich leefde eenigszins uitvoerig te behandelen; die tijd bovendien — het Groote Schisma — in ons land nog slechts zeer weinig de belangstelling had gaande gemaakt en toch in alle opzichten die belangstelling verdiende, zoo rijpte het plan van het eerste en tweede hoofdstuk van het eerste deel.

Niet zonder aarzeling nochtans ging ik over tot de uitvoering van dit voornemen. Het viel niet te ontkennen, dat het eerste hoofdstuk moeilijkheden opleverde, waarvoor ook meer geoefende geschiedschrijvers zouden mogen terugdeinzen. In weinige bladzijden de geschiedenis van veertig jaar — en welke veelbewogen

1) Zie Deel I, bladz. 94, 95. Deel II, blz. III vlgg.

2) M. I. Ö. G. 1885 VI.

jaren! — samen te vatten; niet slechts te letten op den gang der politieke gebeurtenissen, maar vooral te teekenen de ontwikkeling des geestes, de vormveranderingen der gedachte; dat alles zonder steun van een voltooid en samenvattend geheel, dat als grondslag kon dienen — er bestaat nog geen algemeene geschiedenis van het Groote Schisma — en dus met den last van tallooze kleine monographieën, tijdschriftartikelen en grootere detailonderzoekingen. Voorwaar geen lichte taak!

Andere bezwaren leverde het tweede hoofdstuk. Er was, sedert het verschijnen van de jongste monographie over Dietrich von Nieheim — het uitstekend boek van Prof. Dr. Georg Erler, — wederom een vrij rijke literatuur aangaande den Westfaalschen curialist verschenen. Zeker, die te groepeeren was niet gemakkelijk; maar het was kinderspel, vergeleken bij het gebruiken der vele geschriften over het Schisma; bovendien, die literatuur was ten minste in zeker opzicht gelijkvormig: zij had betrekking op slechts één persoon.

Hier was de moeilijkheid dan ook veeleer: is eene rangschikking der nieuwe gegevens omtrent een man, die voor de Nederlandsche geleerde wereld nog grootendeels een onbekende is, wel belangrijk genoeg zonder toevoeging van een korte levensschets? En van den anderen kant: is voor de Duitsche historici, voor wie Dietrich von Nieheim geen vreemde meer was, dank zij de werken van Sauerland, Erler en Finke, zulk een levensschets niet geheel overbodig?

Ik stond, om met een geliefkoosde uitdrukking van Dietrich zelf te spreken, tusschen Scylla en Charybdis.

Thans meen ik, niet de beide klippen geheel te ontzeilen, maar toch aan de billijke eischen, die men mij van beide zijden mocht stellen, eenigszins te kunnen voldoen, door de levensschets, getrouw naar Erler's boek, en zoo beknopt mogelijk te teekenen, aangevuld door de jongste gegevens, zoowel uit de verspreide literatuur, als uit de kroniek.

Prof. Finke, met wien ik de eer had in briefwisseling te komen, en die levendige belangstelling toonde in het door mij opgevatte plan, noodigde mij uit tot een bezoek bij hem te Freiburg i. B., om gemakkelijker over die zaak te kunnen spreken. In het begin van 1906 gaf ik aan die uitnoodiging gevolg. Toen werd

de grondslag gelegd van het derde en vierde hoofdstuk. De moeilijke kwestie of Dietrich de drie tractaten „De Modis", „De Necessitate" en „De Difficultate" geschreven had, was nog altijd niet op bevredigende wijze opgelost, of ten minste, sedert het verschijnen van Haller's „Papsttum und Kirchenreform", opnieuw opgeworpen. Een poging tot het oplossen dier vraag met behulp ook van nog onuitgegeven en ongebruikt materiaal, mij met de uiterste welwillendheid door Prof. Finke verstrekt, zou mijn streven zijn in beide hoofdstukken.

Dit is de wordingsgeschiedenis van dit werk.

En nu, den voltooiden arbeid beschouwend, gevoel ik mij gedrongen mijnen diepgevoelden dank uit te spreken aan allen, die mij hulp hebben verleend.

Op de eerste plaats aan mijn vriend Dr. P. C. Molhuysen, conservator der handschriften van de Leidsche Universiteitsbibliotheek. Dietrich von Nieheim is de grondlegger geweest onzer vriendschap. Hoeveel nuttige en genoegelijke oogenblikken heb ik niet met hem doorgebracht, wat heb ik niet ruimschoots mijn voordeel kunnen doen met zijn groote kennis en steeds bereidvaardige hulp.

Ook aan Prof. Dr. Finke ben ik veel verschuldigd, daar hij mij op de onbaatzuchtigste wijze van zijn eigen vondsten heeft meegedeeld, en zoo een nieuwe richting gegeven heeft aan mijn arbeid.

Ik vergeet niet, wat ik aan Prof. Dr. G.Erler te Münster, aan Prof. Dr. A. H. L. Hensen te Warmond, aan P. P. Albers te Maastricht, aan Prof. Dr. Hilling te Georgmarienhütte, aan Dr. L. Schmitz te Münster, Dr. H. V. Sauerland, Dr. G. Brom, Dr. E. Göller te Rome, Dr. Jos. Schmidlin te Gebweiler, P. Alb. Poncelet te Brussel en M. H. Omont te Parijs verschuldigd ben. Evenmin kan ik stilzwijgend voorbijgaan de bereidvaardige hulp, mij te Paderborn en Höxter bewezen door Oberpostsekretär Stolte, Pastoor Schrader te Natzungen, Prof. Dr. G. Hüffer te Paderborn, Dechant Rochell en Oberlehrer E. Volckmar te Höxter.

Mijn dank, niet in de laatste plaats, aan de Directies der Bibliotheken der Rijksuniversiteit en der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden; — ik heb haast misbruik gemaakt van hunne welwillendheid — vervolgens aan de Directies

der Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage, der Universiteits-bibliotheken te Amsterdam en te Utrecht, der Bibliotheken te Katwijk a. d. Rijn, Warmond, en Valkenburg, en aan de Archivarissen van Leiden, Dordrecht, Maastricht en Haarlem. Bizondere verplichting gevoel ik aan de Directies der Bibliotheca Regia te Berlijn en vooral der K. K. Hof- und Staatsbibliothek te Weenen en der bibliotheek van het historisch genootschap te Paderborn, die mij, door het herhaald overzenden van boeken en handschriften en het geven van mondelinge en schriftelijke ophelderingen op mijn vragen, groote diensten hebben bewezen.

Maastricht, Maart 1907.

W. J. M. MULDER S. J.

VOLLEDIGE TITELS
DER MEERMALEN GECITEERDE WERKEN.

De met * gemerkte titels zijn tijdschriftartikelen.

A c q u o y (J. G. R.)
Het klooster te Windesheim en zijn invloed.
Utrecht 1875—1880.

A c t a S a n c t o r u m.
Editio novissima.
Bruxellis 1863 seqq.

A r n d t (R.)
Die Beziehungen könig Sigmunds zu Polen.
Diss. Halle—Wittenberg.
Halle 1897.

A s c h b a c h (Joseph)
Geschichte Kaiser Sigmunds 4 vol.
Hamburg 1838—45.

B a l u z e (Steph.)
Vitae Paparum Avenionensium.
Parisiis 1693.

*B e r n h a r d i (Wilhelm)
Dietrich von Nieheim.
H. Zs. 1889 LXI 425—440.

B e s s e n (G. J.)
Geschichte des Bisthums Paderborn I, II.
Paderborn 1820.

B i b l i o t h e c a Hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis ediderunt Socii Bollandiani.
Bruxellis 1898—1901.

B i b l i o t h e c a med. et inf. lat. ed. Mansi.
Petavii 1754.

B l i e m e t z r i e d e r (Franz)
Das Generalkonzil im Grossen abendländischen Schisma.
Paderborn 1904.

*B l ö t z e r S. J. (Jos.)
Der heilige Stuhl und die ökumenischen Synoden des Altertums.
Zs. f. K. Th. 1886 X 67—106.

B l o k (P. J.)
Verspreide Studiën op het gebied der Geschiedenis.
Groningen 1903.

B l o k (P. J.)
Geschichte der Niederlande II.
Gotha 1905.

B o t h o (Conrad)
Chronicon Picturatum.
S. S. R. R. B. B. III 277 volgg.

B r a n d e n b u r g (E.)
König Sigmund und Kurfürst Friedrich I von Brandenburg.
Berlin 1891.

B u l a e u s (du Boulay)
Historia Universitatis Parisiensis Vol IV, V.
Parisiis 1668, 1670.

C a s t e t s (Ferd.)
Zie Turpinus.

C h e v a l i e r (Ulysse)
Répertoire des Sources Historiques du Moyen-Age.
Bio-Bibliographie.
Topo-Bibliographie.
Paris 1877—1903.

C h r i s t o p h e
Histoire de la Papauté pendant le XIVe siècle.
Paris 1853.

*C h r o u s t (A.)
Dietrich von Niem und das Konstanzer Concil.
D. Zs. f. G. W. 1891 VI 2 : 360—366.

C l u v e r i u s (Philippus.)
Introductionis in universam geographiam tam veterem quam novam libri VI.
Amstelaedami 1729.

Corpus Iuris Canonici (C. I. C.)

Editio Lips. secunda instruxit Æm. Friedberg. 2 vol.
Lipsiae 1879—1881.
Coulon (Aug.)
Lettres des Papes d'Avignon Jean XXII. Lettres secrètres et curiales.
Fasc. I - III.
Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome. 3e Série.
Paris 1900 etc.

Damberger (I. F.)
Synchronistische Geschichte der Kirche und der Welt im Mittelalter XV.
Regensburg 1863.
Daniel (H. A.)
Handbuch der Geographie III[6] u IV[6].
Leipzig 1894—1895.
Delprat (G. H. M.)
Verhandeling over de Broederschap van G. Groote.[2]
Arnhem 1856.
Desjardins.
La Table de Peutinger.
Paris 1869—74.
*Doizé (J.)
Le Dernier Pape d'Avignon.
Etudes 1903 t. 94: 356—382
833—857.
Droysen (I. G.)
Geschichte der Preussischen Politik I.
Leipzig 1868.
Dümmler (E.)
Poetarum latinorum medii aevii Tom.I.
Berolini 1881.
*Dürre (H)
Die Ortsnamen der Traditiones Corbeienses.
Zs. f. V. G. A. W. 1883 XLI 2. 1—128 en 1883 XLII 2. 1—84.
Du Pin (Ellies)
Joh. Gersonii Opera Omnia 5 t.
Hagae Comitum 1728.

*Ehrle S. J. (Franz)
Der Nachlass Clemens V und der in Betreff desselben von Johann XXII (1318—1321) geführte Process
A. f. L. u Kg. d. M 1889 V 1—167.

Erler (Georg)
Zur Geschichte des Pisanischen Konzils.
Leipzig 1884.
*Erler (G.)
Contra dampnatos Wiclivitas Pragae.
Zs. f. V. G. A. W. XLIII 1885 I 182—198.
Erler (Dr. Georg)
Dietrich von Nieheim (Theodoricus de Nyem) Sein Leben und seine schriften.
Leipzig 1887.
Erler (G.)
Die Historischen Schriften Dietrichs von Nieheim.
Habilit. Schrift.
Leipzig 1887.
Erler (Georg)
Zie Nieheim.
*Erler (G.)
Zur Geschichte des Bisthums Verden in den Jahren 1395—1402.
Zs. d. Hist. V. f. Ns. 1887.
Essendia (Johannes de)
Zie Scheidt.
*Eubel (Konrad)
Die Provisiones Praelatorum während des grossen Schismas.
R. Q 1893 VII 405—446.
*Eubel (Konrad)
Zur Geschichte des grossen abendländischen Schismas.
R. Q. 1894 VIII 259—273.
*Eubel (K.)
Die Provisiones Praelatorum durch Gregor XII.
R. Q. 1896 X 99—131.
*Eubel (K.)
Welches Verfahren wurde im grossen Schisma beobachtet, wenn ein in der einen Obedienz geweihter Bischof zur andern übertrat.
R. Q. 1896 X 507—509.

Fabricius
Bibliotheca mediae et infimae Latinitatis. ed. Mansi.
Petavii 1754.

*Finke (H.)
Papst Gregor XII und König Sigismund im Jahre 1414.
R. Q. 1887 I 354—369.
*Finke (H.)
Zwei Tagebücher über das Konstanzer Konzil.
R Q. 1887 I 46 - 79
*Finke (H.)
Zur Geschichte westfälischer Schriftsteller des Mittelalters.
Zs. f. G. A. W. 1887 XLV 130—139.
*Finke (H.)
1. Dietrich von Nieheim Von Dr. Georg Erler.
2. Der Liber cancellariae apostolicae etc. Herausgeg. v. Dr. G. Erler.
L. H. 1888 XXVII 529—533.
*Finke (H.)
Forschungen und Quellen zur Geschichte des Konstanzer Konzils.
Paderborn 1889.
*Finke (H.)
Zu Dietrich von Nieheim und Marsilius von Padua.
R. Q. 1893 VII 224—227.
*Finke (H.)
Zur Spanischen Kirchengeschichte d. Jahre 1414—1418.
R. Q. 1893 VII 165—179.
Finke (Heinrich)
Acta Concilii Constanciensis I.
Münster i. W. 1896.
Finke (H.)
Die kirchenpolitischen und kirchlichen Verhältnisse zu Ende des Mittelalters nach der Darstellung K. Lamprechts.
Römische Quartalschrift. Viertes Supplementheft
Rom 1896.
*Finke (H.)
Neue Schriften Dietrichs von Niem.
Zs. f. G. A. W. LV 1897 I 259 vlgg.
Finke (H.)
Aus den Tagen Bonifaz VIII.
Münster 1902.
Förstemann (E.)
Die Deutschen Ortsnamen.
Nordh. 1863.
Förstemann (E.)
Altdeutsches Namenbuch.
Personennamen.
Bonn 1900 1901.
Fritz (Alphons)
Zur Quellenkritik der Schriften Dietrichs von Niem (Münsterische Beiträge zur Geschichtsforschung. Herausgeg. v. Th. Lindner. 10es Heft.)
Paderborn und Münster 1886.
*Fritz (A.)
Ist Dietrich von Nieheim der Verfasser der drei sogenannten Constanzer Tractate. Quellenkritisch untersucht von —.
Zs. f. V G. A. W. 1888 XLVI, 157—167.
*Funk
Die Berufung der ökumenischen Synoden des Altertums.
H. Jb. 1892 XIII.
*Funk
Päpstliche Bestätigung der Allgemeinen Synoden.
H. Jb. 1893 XIV 485—516

Gayet (L).
Le grand Schisme d'Occident 2 vols.
Paris — Florence — Berlin 1889.
*Gebhardt (Bruno)
Zur Chronik des Dietrich von Niem.
N. A. 1888 XIII 225—230.
*Gebhardt (Bruno)
Dietrich von Nieheim.
P. J 1888 LXI 379—392.
Gerson (Joh.)
Opera omnia ed Dupin.
Hagae Comitum 1728.
Giesebrecht (W. von)
Geschichte der Deutschen Kaiserzeit. I³. II³. III.
Braunschweig 1863—1868.
Göller (E.)
König Sigismunds Kirchenpolitik vom Tode Bonifaz IX bis zur Berufung des Konstanzer Konzils (1404—1415)
Freiburg i. B. 1902.

*Göller (E.)
Papst Johann XXIII und König Sigmund im Sommer 1410.
R. Q. 1903 XVII 169—180.
*Göller (E.)
Neue Aufschlüsse uber Dietrich von Nieheim.
R. Q. 1905 XIX 82--83.
Goldast
Monarchia Sacri Romani Imperii.
Frankfurt t. I 1612.
t. II 1614.
t. III 1613.
Gregorovius (F.)
Geschichte der Stadt Rom in Mittelalter VI[2].
Stuttgart 1871.
Groen v. Prinsterer.
Handboek der Geschiedenis van het Vaderland[6].
Amsterdam 1895.
*Grube (Karl)
Beiträge zu dem Leben und den Schriften des Dietrich Engelhus.
H. Jb. 1882 III 49—66.

Habets (Jos.)
De Studiebeurzen in Neerlandsch Limburg.
Venloo 1881.
Haller (J.)
Papsttum und Kirchenreform I.
Berlin 1903.
Hardt (H. v. d.)
Magni et Universalis Const. Conc. tomi VI.
Helmstadi 1700.
Hartwig (O.)
Leben und Schriften Heinrichs von Langenstein.
Marburg 1858 of 1857.
Hauck (Albert)
Kirchengeschichte Deutschlands I[3-4], II[2].
Leipzig 1900—1904.
Havemann
Geschichte der Lande Braunschweig und Lüneburg.
Göttingen 1853
Hayn.
Das Almosenwesen unter Johann XXII.
R. Q. 1892.
Hefele (C. J. von)
Conciliengeschichte VI 2[e] Aufl. bew. van Dr. A. Knöpfler. Freibg. 1890, (Geciteerd Hefele-Knöpfler VI) VII 1[e] Aufl. Freibg. 1874.
Heimbucher (Max)
Die Orden und Kongregationen der Katholischen Kirche I.
Paderborn 1896.
*Heinemann (O. von)
Ueber die verschollene Chronica Saxonum.
N. A. 1902 XXVII 475—482.
Henricus de Hervordia
Zie Potthast.
Hergenröther--Kaulen
Wetzer und Welte's Kirchenlexikon.
Freiburg i. B. 1882—1903.
Hinschius (P.)
Das Kirchenrecht für Katholiken und Protestanten in Deutschland I—IV.
Berlin 1869—1888.
Hirsch (Karl)
Die Ausbildung der Konziliaren Theorie. (Theologische Studien der Leo Gesellschaft 8)
Wien 1903.
*Holder-Egger (O.)
Ueber die Braunschweiger und Sächsische Fürstenchronik und verwandte Quellen.
N. A. 1892 XVII 161—184.
Hübler (Bernhard)
Die Constanzer Reform und die Concordate von 1418.
Leipzig 1867.
Hüffer (Georg)
Korveyer Studien.
Quellenkritische Untersuchungen zur Karolinger Geschichte.
Münster 1898.
Hüttebräuker (Otto)
Der Minoritenorden zur Zeit des grossen Schismas.
Diss. Berlijn.
Berlin 1893.

*Ilgen
Dr. Georg Erler, Dietrich v. Nieheim.
W. Zs. f. G. K. 1889 VIII 179—184.
*Incipit passio S. Salvii martyris.
De S. Salvio Martyre.
A. B. 1883 II 308—311.
Index Librorum prohibitorum.
Ed. 3ª Taurinensis.
Augustae Taurinorum 1891.

Jaffé (Philipp)
Regesta Pontificum Romanorum. 2 vol. ed Loewenfeld etc.
Lipsiae 1885—88.
Jaffé (Ph.)
Bibliotheca Rerum Germanicarum IV.
Berolini 1867.
Jansen (Max)
Papst Bonifatius IX und seine Beziehungen zur deutschen Kirche.
Freiburg i. B. 1904.
*Jansen (Max)
Die Geschichtsauffassung im Wandel der Zeit.
H. Jb. 1906 XXVII 1 vlgg.
Jansen Enikel
Weltchronik. Zie Strauch.
Jahr (Richard)
Die Wahl Urbans VI 1378.
(Hallische Beiträge zur Geschichtsforsch. Heft II)
Halle 1892.

Kaiserchronik
Zie Massmann.
Kampfschulte (H.)
Chronik der Stadt Höxter.
Höxter 1872.
Kehrmann (Carl)
Frankreichs innere Kirchenpolitik von der Wahl Clemens' VII bis zum Pisaner Konsil und zur Wahl Alexanders V.
Diss. Leipzig.
Jena 1890.
Kirsch (J. P.)
Päpstliche Kollektorien in Deutschland während des XIV Jahrhunderts.
Paderborn 1894.
Kirsch (J. P.)
Die Finanzverwaltung des Kardinalkollegiums im XIII u XIV Jht.
Münster 1895.
Kneer (Aug.)
Kardinal Zabarella.
Diss. Münster.
Münster 1891.
Kneer (August)
Die Entstehung der Konziliaren Theorie. Zur Geschichte des Schismas und der Kirchenpolitischen Schrift steller Konrad v. Gelnhausen und Heinrich von Langenstein.
R. Q. Erstes Supplementheft.
Roma 1893.
Kneller
Die Berufung der Konzilien.
Zs. f. K. Th. 1906. XXX 1—37 408-429; 1907 XXXI 51—76.
Knöpfler (A.)
Lehrbuch der Kirchengeschichte.
Freiburg i. B. 1895.
König S. J. (Leo)
Die Päpstliche Kammer unter Clemens V und Johann XXII
Wien 1894.
Kötschke (K. R.)
Ruprecht von der Pfalz und das Konzil zu Pisa.
Diss. Leipzig.
Jena 1889.
Kochendörffer
Bonifatius IX 1389—1404.
Zweites Kapitel: Fortentwicklung der inneren Verhältnisse.
Diss. Berlijn.
Berlin 1903.
*Kochendörffer
Päpstliche Kurialen während des grossen Schismas.
N. A. 1905 XXX 551—601.
Krantz
Metropolis sive historia ecclesiastica Saxoniae.
Coloniae 1574.

Krantz
Wandalia seu de Wandalorum vera origine, variis gentibus etc libri XIV
Francof. 1580.

*Krause
Dietrich von Niem, Konrad van Vechta, Konrad von Soltau, Bischöfe von Verden 1395—1407
F. z. D. G 1879 XIX 592—610.

*Krause
Nochmals die Bischöfe von Verden Dietrich von Niem und Konrad von Soltau.
F. z. D. G. 1882 XXII 248—251.

Kretschmer (Konrad)
Historische Geographie von Mitteleuropa. (Handb der Mittelalterlichen u neueren Gesch. herausgeg. von G. von Below und F. Meinecke. Abt IV Hilfswissenschaffen u. Altertümer)
München und Berlin 1904.

*Krömecke (E.)
Geschichtliche Nachrichten über die Stadt Nieheim.
Zs. f. V. G. A. W. 1873 XXXI 2 1—93.

Kummer (Franz)
Die Bischofswahlen in Deutschland zur Zeit des Grossen Schismas 1376 - 1418
Jena 1892.

Kurth (Godefroid)
Les Origines de la Civilisation Moderne.
Louvain-Paris 1886

Kurth (Godefroid)
L'Eglise aux Tournants de l'Histoire.
Bruxelles 1900.

La Martinière (Bruzen)
Le Grand Dictionnaire Geographique et Critique
La Haye, Amsterdam Rotterdam 1730—39.

Lappenberg (J. M.)
Geschichtsquellen des Erzstiftes und der Stadt Bremen.
Bremen 1841.

Ledebur (Leopold von)
Das Land und Volk der Bructerer als Versuch einer vergleichenden Geographie der älteren und mitlern Zeit.
Berlin 1827.

Ledebur (Leopold von)
Blicke auf die Literatur des letzten Jahrzehnts zur Kenntniss Germaniens zwischen Rhein und Weser
Berlin 1837.

Leibnitz (G. G.)
Scriptores Rerum Brunsvicensium 3 vol.
Hanoverae 1707—1711.

Lenz (Max)
Drei Tractate aus dem Schriftencyclus des Constanzer Concils.
Marburg 1876.

*Lenz (M.)
G. Erler. Dietrich von Nieheim
D. L. Z. 1888 IX 563.

Leo (Heinrich)
Geschichte der Italienischen Staaten III, IV.
Hamburg 1829, 1830.

*Lindner (Th)
Werner von Lüttich und Peter von Herentals.
F. z. D. G. 1872 XII 656—658.

*Lindner (Th.)
Die sogenannte Chronik des Theodorich von Niem.
F. z. D. G. 1872 XII 235—250.

*Lindner (Th.)
H. V. Sauerland. Dietrich v. Nieheim.
P. M f. R W. G. 1875 I 482—85.

Lindner (Th.)
Geschichte des deutschen Reiches unter König Wenzel 2 vol.
Braunschweig 1875—1880.

*Lindner (Th.)
Beiträge zu dem Leben u. den Schriften Dietrichs von Niem.
F. z. D. G 1881 XXI 69—92.

*Lindner (Th.)
Dietrich von Nieheim.
Z. f. A. G. 1885 II 401—416 en 516—538.

L i n d n e r (Theodor)
Die Fabel von der Bestattung Karls des Grossen.
Aachen 1893.
L i n d n er (Th.)
Weltgeschichte seit der Völkerwanderung III. IV.
Stuttgart u. Berlin 1903—1905.
L i n g a r d (John)
A History of England from the first Invasion by the Romans III[3]. IV[3].
London 1825.
L o r e n z (O.)
Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. 2 vol.[3]
Berlin 1887.
*L o s e r t h (J.)
G. Erler. Dietrich von Nieheim.
G. G. A. 1888 II 659—663.

M a r t è n e
Thesaurus Anecdotum.
Paris 1717.
M a s s m a n n
Kaiserchronik enz.
Quedlinburg u. Leipzig 1849 - 1854.
M e i b o m i u s (Henricus).
Rerum Germanicarum Tomi III.
Helmstadii 1688.
M i g n e (J. B.)
Patrologiae cursus completus.
Lut. Paris. 1844 – 1890.
M i l l e r (Konrad).
Die Weltkarte des Castorius genannt Die Peutingersche Tafel.
Text } Ravensberg 1887.
Karte } Ravensberg 1888.
M ö s e r (Justus).
Osnabrückische Geschichte. 3 vol. Dritte Aufl.
Berlin u. Stettin 1819.
M o l l (W.)
Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming.
Utrecht 1864 – 1871.
M o n u m e n t a G e r m a n i a e H i s t o r i c a.
Hannoverae 1826 seqq.
M o n u m e n t a Paderbornensia.
Amstelodami 1672.
M o r e r i
Grand Dictionnaire Historique.
Amsterdam etc. 1740.
M ü h l b a c h e r (Engelbert)
Die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern 751—918. Nach J. F. Böhmer neu bearbeitet.
(Geciteerd : Böhmer-Mühlbacher.)
Innsbruck 1889.
M ü h l b a c h e r (E)
Deutsche Geschichte unter den Karolingern.
Stuttgart 1896.
M u r a t o r i
Rerum Italicarum Scriptores.
Milaan 1723—51.

N a g l (Fr.)
Mitteilungen aus dem Archiv des Deutschen Nationalhospizes S. Maria dell' Anima in Rom.
Rom 1899.
N i e h e i m (D. von)
Contra dampnatos Wiclivitas Pragae.
Zie Erler.
N i e h e i m (D. von)
Fünf Fragmente aus der Chronik.
Zie Sauerland.
N i e h e i m (D. von)
Informatio facta cardinalibus etc.
Erler. Dietrich v. Nieheim XXX-XLI.
N i e h e i m (D. von)
Der Liber Cancellariae Apostolicae vom Jahre 1380 und der Stilus Palatii Abbreviatus. Herausgeg von Dr. Georg. Erler.
Leipzig 1888.
[N i e h e i m (D. von)]
Monita de Necessitate Reformationis etc.
v. d. Hardt I 277—309.
Finke F. u. Q. 267—278.
N i e m (Theoderici a)
Historiarum sui temporis libri III (Nemus Unionis).
Argentorati 1609.

N i e m (D. von)
De bono Romani Pontificis Regimine.
Zie Rattinger.

N i e m (Theodericus a)
Privilegia aut Iura Imperii. apud Schard. De Iurisdictione etc.

N i e m (Theoderici de)
Invectiva in diffugientem e Constantiensi Concilio Johannem XXIII
v. d. Hardt II 296—330.

N i e m (Theoderici de)
De Vita ac Fatis Constantiensibus Johannis Papae XXIII
v. d. Hardt II 335—460.

N o r d h o f f (J. B.)
Altwestfalen. Volk, Land, Grenzen.
Münster 1898.

N y e m (Theodericus de)
De Schismate. Libri tres rec. et adn. Georgius Erler.
Lipsiae 1890.

*O t t e n t h a l (E. v.)
G. Erler, Der Liber cancellariae apostolicae und der stilus palatii abbreviatus Dietrichs von Nieheim
M. I. Ö. G. 1888 IX 679—682.

O t t e n t h a l (E. von)
Regulae Cancellariae Apostolicae. Die Päpstlichen Kanzleiregeln von Johannes XXII bis Nicolaus V.
Innsbruck 1888.

*P a r i s (Gaston)
L'anneau de Fastrade.
J. d. S. 1896: 637—643; 718—730.

P a r i s (Gaston)
Histoire Poétique de Charlemagne.
Paris 1905.

P a s t o r (L.)
Acta Inedita historiam pontificum Romanorum ... illustrantia I.
Friburgi Brisg. 1904.

P a s t o r (L.)
Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters I [3-4].
Freiburg i. B. 1905.

*P a u l i (R.)
Karl der Grosse in Northumbrischen Annalen.
F. z. D. G. 1872 XII 139—166.

*P a u l s (August)
Der Ring der Fastrada.
Zs. d. A. G. V. 1895 XVII 1—73.

P e r s o n (Gobelinus)
Cosmodromius ed. Jansen.
Münster 1900.

P e t r a r c a
Opera Omnia. Ed Sebastianus Henricpetri.
Basileae 1554.

P e t r a r c a e (Fr.)
Epistolae de rebus familiaribus et variae... cura Josephi Tracassetti.
Florentiae 1859-63.

*P f ü l f S J. (O.)
La France et le Grand Schisme d'Occident par Noël Valois.
St. M. L. 1903 LXIV 327—335.

P h i l l i p s
Kirchenrecht.
Regensburg 1855—1869.

P h i l l i p s (G.)
Du Droit Ecclésiastique. Traduit par J.-B. Crouzet 2e Edition 3 vols.
Paris 1855.

P i r e n n e (H.)
Geschichte Belgiens II.
Gotha 1902.

P o t t h a s t (Aug.)
Henricus de Hervordia. Liber de rebus memorabilibus etc.
Gottingae 1859.

P o t t h a s t (Aug.)
Regesta Pontificum.
Berolini 1875.

P o t t h a s t (August)
Bibliotheca Historica Medii Aevi[2].
Berlin 1896

P r a t j e.
Altes und Neues aus den Herzogthümern Bremen und Verden.
Stade 1774.

Rauschen (G.)
Die Legende Karls des Grossen im 11 und 12 Jahrhundert.
Leipzig 1890

*Rattinger (D.)
Das Leben des Dietrich von Nieheim von Dr. H. V. Sauerland.
L. R 1872 I 210—214; 228—232; 249—252.

*Rattinger S. J. (D.)
Dietrichs v. Niem Schreiben de bono Romani Pontificis regimine.
H. Jb. 1884 V 163—178.

Reclus (Elisée)
Nouvelle Géographie Universelle III L'Europe Centrale.
Paris 1878.

Reumont (A. von)
Geschichte der Stadt Rom II.
Berlin 1667.

Riessler (Sigmund)
Die Literarischen Widersacher der Päpste zur Zeit Ludwig des Baiers.
Leipzig 1874.

Robitzsch (Paul)
Beiträge zur Geschichte von Höxter. (Jahrbericht über das K. W. Gymn. zu Höxter a. d. W.)
Höxter 1888.

Rösler (Aug.)
Cardinal Johannes Dominici.
Freiburg i. B. 1893.

Rolevink (Werner)
De Antiquorum Saxonum situ et moribus libri III.
S. S R. R. B. B. III 606 volgg.

*Rosenkranz (G. J.)
Dietrich von Niem etc.
Zs. f. V. G A. W. 1843 VI 37—88.

Rosenmeyer
Theodor von Niem und Gobelin Persona.
Tross Westphalia 14, 15.

Salembier (L.)
Le grand Schisme d'Occident.
Paris 1900.

*Sägmüller
Der Verfasser des Traktates „De modis uniendi ac reformandi ecclesiam in concilio universali" vom Jahre 1410.
H. Jb. 1893 XIV 562—582.

*Sägmüller
Dietrich von Niem und der Liber Pontificalis.
H. Jb. 1894 XV 802 - 810.

*Sägmüller
Der Schatz Johanns XXII.
H. Jb. 1897 XVII 36—57.

Sauerbrei (M.)
Die Italienische Politiek König Sigmunds 1410 – 1415.
Diss. Halle.
Halle 1893.

Sauerland (H. V.)
Das Leben des Dietrich von Nieheim.
Göttingen 1875.

*Sauerland (H. V.)
Fünf Fragmente aus der Chronik des Dietrich von Nieheim.
M. I. Ö. G. 1885 VI 583—614.

*Sauerland (H. V.)
Die Zerstörung der Engelsburg unter Urban VI und ihre Wiederherstelling unter Bonifaz IX.
M. I. Ö. G. 1887 VIII 619—623.

*Sauerland (H. V.)
Cardinal Johannes Dominici und sein Verhalten zu den Kirchlichen Unionsbestrebungen während der Jahren 1407 – 1415.
B. Zs. f. Kg. 1888 IX 240 - 292.

*Sauerland (H. V.)
Dr. Georg Erler. Dietrich v. Nieheim.
M. I. Ö. G. 1889 X 637 – 658.

Schard (Simon)
De Jurisdictione, Autoritate et Preeminentia impereali etc.
Basileae 1566.

Schard (Simon)
Syntagma tractatuum de imperiali iurisdictione etc.
Argentorati 1609.

Schaten (Nicolaus)
Annalium Paderbornensium pars I.
Monasterii Westphalorum 1774.

Scheidt (C. L.)
Johannes de Essendia. Historia belli a Carolo Magno contra Saxones gesti. (Bibliotheca Historica Goettingensis I)
Goettingen ac Hanover 1758.

Scheuffgen (F. J.)
Beiträge zu der Geschichte des grossen Schismas.
Freiburg i. B. 1889.

Schmidlin (Jos.)
Geschichte der deutschen Nationalkirche in Rom S. Maria dell' Anima.
Freiburg i. B. 1906.

*Schmitz (L.)
Die Quellen zur Geschichte des Konzils von Cividale. 1408.
R. Q. 1894 VII 217—258.

*Schmitz (L.)
Zu Dietrich von Nieheim
R. Q. 1894 VIII 283—286.

*Schmitz (L.)
Zur Geschichte des Konz. v. Pisa
R. Q. 1895 IX 351—375.

*Schmitz (L.)
Wer ist Werner von Lüttich?
N. A. 1897 XX 771—775.

Schröder (Eduard)
Die Kaiserchronik einens Regensburger Geistichen (M. G. D. C. I pars I).
Hannover 1892.

Schüz (H.)
Commentarius Criticus.
Ingolstadii et Monachii 1761.

Schulte (Dr. Joh. Fr. von)
Die Geschichte der Quellen und Literatur des Canonischen Rechts I—III.
Stuttgart 1875—1880.

Schwab (J. B.)
Johannes Gerson.
Würzburg 1858.

Scriptores Historiae Augustae.
Edd. Jordan et Eyssenhardt.
Berolini 1864.

Siegenbeek
Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool II.
Leiden 1832.

Simson (Bernhard)
Jahrbücher des Frankischen Reiches unter Karl dem Grossen von Sigurd Abel. (Jahrbücher der Deutschen Geschichte) I² en II.
Leipzig 1888 en 1883.

Sommerlad.
Matthaeus von Krakau
Diss Halle.
Halle 1891.

Souchon (Martin).
Die Papstwahlen von Bonifaz VIII bis Urban VI 1294—1378.
München 1887.

Souchon (Martin)
Die Papstwahlen in der Zeit des grossen Schismas. Entwicklung und Verfassungskämpfe des Kardinalates von 1373—1417. 2 dln.
Braunschweig 1898—99.

Strauch (Philipp)
Jansen Enikels Werke herausgeg. von (M. G. D. C. III).
Hannover u. Leipzig 1900.

Stubbs (William)
The Constitutional History of England. II³ III³.
Oxford 1883—1884.

*Tangl (M.)
Der vollständige Liber Cancellariae des Dietrich von Nieheim.
M. I. Ö. G. 1889 X 464—466.

*Tangl (M.)
Das Taxwesen der päpstlichen Kanzlei vom 13. bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts.
M. I. Ö. G 1892 XIII 1—106.

*Tangl (M.)
Rückdatirung in Papsturkunden.
M. I. Ö. G. 1894 XV 128—130.

*Tangl (M.)
Die Urkunden Karls des Grossen für Bremen und Verden.
M. I. Ö. G. 1897 XVIII 53–68.
S. Thomae Aquinatis.
Opera Omnia
Parmae 1864.
Tross (L.)
Westphalia.
Hamm 1825.
Turpini historia karoli Magni et Rotholandi ed. Ferd. Castets.
Montpellier 1880.

Urkundenbuch (Westphälisches)
IV Die Urkunden des Bistums Paderborn.
Münster 1874.

*Valois (Noël)
L'Election d'Urbain VI.
R. Q. H. 1890 XLVIII 353–420.
*Valois (Noël)
Le Grand Schisme en Allemagne de 1378 à 1380
R. Q. 1893 VII 107–164.
Valois (Noël)
La France et le Grand Schisme d'Occident. 4 Vol.
Paris 1896–1902.
Volckmar (Erich)
Die Ortsnamen des Kreises Höxter.
Höxter 1896.

Walker (H. H.)
Die Kirchenpolitik Englands unter König Richard II. 1er Theil. Diss. Halle-Wittenberg.
Halle 1898.
Wallon
Richard II t. I.
Paris 1864.
Walters (L.)
Andreas von Escobar. Diss. Münster.
Münster 1901.
Wattenbach (W.)
Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter I⁷ II⁶.
Stuttgart en Berlin 1904 en 1894.
Weiland (L.)
Sächsische Weltchronik, herausgegeben von (M. G. D. C. II).
Hannover 1877.
*Wichmann.
Untersuchungen zur ältern Geschichte des Bistums Verden.
Zs. d. H. V. N. S. 1905 146–190.
Wittius (Bernardus)
Historia Antiquae Ocidentalis Saxoniae seu nunc Westphaliae
Monasterii Westphalorum 1778.

X. Z.
Sauerland's Dietr. v. Nieheim.
H. Zs. 1876 XXXV 433–439.

Lijst der meest voorkomende afkortingen

A. A. S. S.	Acta Sanctorum.
A. B.	Analecta Bollandiana.
Archiv.	Archiv für Litteratur und Kirchengesch. des Mittelalters.
B. Zs. f. KG.	Briegs Zeitschrift für Kirchengeschichte.
C. I. (J.) C.	Corpus Iuris Canonici ed. Friedberg.
Decr.	Decretum Gratiani.
De Diff.	De Difficultate Reformationjs.
De Mod.	De Modis Uniendi.
De Nec.	De Necessitate Reformationis. Zie: Nieheim.
D. L. Z.	Deutsche Literaturzeitung.
De Schism.	De Schismate. Zie Nyem.
D. Zs. f. Gw.	Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft.
Et.	Etudes par des Pères de la Comp. de Jésus.
F. F.	Fünf Fragmente aus der Chronik des Dietrich v. Nieheim. Zie: Sauerland.
F. u. Q.	Forschungen und Quellen zur Geschichte des Konstanzer Konzils. Zie: Finke.
F. z. D. G.	Forschungen zur Deutschen Geschichte.
G. G. A.	Göttinger Gelehrte Anzeigen.
G. S.	Gesta Saxonum.
H. Jb.	Historisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft.
H. Z(s).	Sybel's Historische Zeitschrift.

Inform.	Informatio facta Cardinalibus. Zie: Nieheim.
Invect.	Invectiva in diffugientem e Constantiensi concilio Joh. XXIII. Zie: Niem.
J. d. S.	Journal des Savants.
L. H.	Literarischer Handweiser.
L. R.	Literarische Rundschau.
M. G. D. C.	Monumenta Germaniae Historica. Deutsche Chroniken.
M. G. S. S.	Monumenta Germaniae Historica. Scriptores.
M. I. Ö. G.	Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung.
N. A.	Neues Archiv.
N. U.	Nemus Unionis. Zie: Niem.
P 1, 2 enz.	Petersburgsche hss.
P. J.	Preusische Jahrbücher.
P. M. f. R. W. G.	Pick's Monatschrift für Reinisch-Westfälische Geschichte.
Priv.	Privilegia etc. Zie: Niem.
R. Q.	Römische Quartalschrift.
R. Q. H.	Revue des Questions Historiques.
Sb. W.	Sitzungsberichten Wien
Schism	De Schismate. Zie: Nyem.
S.S. R.R. B.B.	Scriptores Rerum Brunsvicensium. Vgl. Leibnitz.
St. M. L.	Stimmen aus Maria-Laach.
Vita.	De Vita Johannis XXIII. Zie Niem.
W 1, 2.	Weener hss.
W. Zs. f. G. K.	Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst.
Zs. d. A. G. V.	Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins.
Zs. d. H. V. N. S.	Zeitschrift des Hist. Vereins für Nieder-Sachsen.
Zs. f. A. G.	Zeitschrift für Allgemeine Geschichte.
Zs. f. (V.)G. A. W.	Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde Westfalens.
Zs. f. K. Th.	Zeitschrift für Katholische Theologie.

INHOUD

EERSTE HOOFDSTUK.

HET GROOTE SCHISMA.

Is het waar dat het Concilie zoo oud is als de Kerk zelve, en, van de vergadering der Apostelen te *Jerusalem* af, altijd in de Kerk heeft bestaan 1), niet minder zeker is het, dat er in de geschiedenis perioden zijn geweest, waarin de algemeene kerkvergadering langen tijd niet bijeenkwam en de behoefte daaraan minder werd gevoeld; maar ook even stellig is er géén tijd geweest, waarin het verlangen naar het algemeen concilie verstand en hart der geheele Christenheid zoozeer heeft geboeid als in den tijd van het Groote Schisma.

In dien tijd van twijfel en droevige verdeeldheid, waarin de gevaarlijkste dwalingen, gebruik makend van de veelheid der Pausen, het primaat van PETRUS aantastten, was het geen wonder, dat de verwachting van velen, en vooral van de meest ontwikkelden, zich vestigde op het Concilie als onfeilbare redder in den nood van twijfel, als krachtige bestrijder van de ergste misbruiken.

Om een dier velen te begrijpen, — den man die in zoo nauwe betrekking staat tot het concilie, die zich onvermoeid op het herkrijgen der éénheid heeft geworpen, — moeten wij kennen het tijdvak, beginnend bij het ontstaan van de tweespalt en eindigend met het herstel der éénheid door middel van het algemeen concilie.

* * *

---

1) KURTH: *Les origines de la Civilisation Moderne*, I 231.

I.

Het verblijf der pausen te *Avignon* van 1309 tot 1377 had rechten, gewoonten en misbruiken gekweekt, die diepen wortel hadden geschoten en wrange vruchten zouden dragen, vooral omdat bij de particularistische strevingen van dien tijd, de groote opvatting van de Christeneenheid verloren was gegaan 1), en de nieuwe staats- en vorstenidee, steunend op de studie van het Romeinsche Recht, aan de Kerk vijandig was 2).

Den 17[den] Januari 1377 hield GREGORIUS XI zijn intocht te *Rome*, ruim een jaar later, 27 Maart 1378 stierf hij, met het noodlottig voorgevoel van een naderend schisma 3), reeds aan URBANUS V voorspeld door NICOLAAS ORESMIUS 4).

Den achtsten April 1378 werd BARTHOLOMAEUS PRIGNANO tot paus gekozen, hij nam den naam URBANUS VI aan.

Deze keuze was niet geheel vrij geweest 5). Het feit alleen, dat de in conclaaf vergaderde kardinalen nog op denzelfden dag der verkiezing tot een nieuwe opneming der stemmen overgingen 6), bewijst dat zij niet heel zeker waren van de geldigheid der keuze, maar ook, dat het hun met PRIGNANO ernst was, anders hadden zij de „reëlectio" achterwege gelaten 7) om later vrijer de geldigheid der keuze te kunnen ontkennen. DIETRICH VON NIEHEIM 8) erkent de geldigheid van PRIGNANO'S verkiezing. De „Declaratio" der later afvallige kardinalen stelt de keuze als geheel door dwang geboden voor 9). In elk geval werd URBAAN later door allen, kardinalen zoowel als vorsten, uitdrukkelijk als paus erkend 10). De beroemdste juristen van toen, en

---

1) KIRSCH: *Päpstliche Kollektorien*, S. XI.

2) KURTH: *L'Eglise aux tournants de l'histoire*, 72.

3) HEFELE-KNÖPFLER: *Conciliengeschichte*, VI² 727.

4) HARTWIG: *Heinrich v. Langenstein*, 20.

5) GAYET: *Le Grand Schisme d'Occident*, II 284 VALOIS: *L'Election d'Urbain VI*. R. Q. H. 1890 XLVIII 382-403. JAHR: *Die Wahl Urbans VI* 56 vlgg. 62 vlgg.

6) JAHR: 74.

7) HEFELE-KNÖPFLER: IV 774, 775 en voorgaande blzz.

8) *De Schismate* (Ed. ERLER): I c. 3 p. 15, 16

9) HEFELE-KNÖPFLER VI 729 737. SALEMBIER: *Le Grand Schisme*, 61.

10) HEFELE-KNÖPFLER: VI 766 vlgg. 792, 793, 794. VALOIS I 63-67. SALEMBIER: *Le Grand Schisme*, 45-51.

de beste geschiedkundigen van thans, zijn het eens over de ontwijfelbare geldigheid van URBAAN'S keuze 1). Maar hebben wij thans ook al zekerheid, gedurende het schisma was de twijfel in de geheele Christenheid zeer groot, en het was voor de geloovigen zeer moeilijk uit te maken wie nu wettig paus was. Zeer terecht merkt VALOIS 2) op: „men zij welwillend gestemd ten opzichte der menschen die tijdens het schisma leefden. Aan welke zijde zij zich ook schaarden, altijd is het mogelijk dat zij hebben geluisterd naar de stem van hun geweten."

Allerlei omstandigheden, het dreigend geweld der bevolking van *Rome* tijdens de keuze, het onzinnig en onverklaarbaar ten toon stellen van TIBALDESCHI als paus, in plaats van PRIGNANO, hebben verwarring en duisternis over deze vraag gebracht 3).

De kardinalen, die PRIGNANO hadden gekozen in de hoop, dat hij zeer gematigd zou zijn 4), zien zich in hunne verwachtingen teleurgesteld. Want nauwelijks is de nieuwe paus gekroond, of op Paaschmaandag, houdt hij een strafpreek tegen de kardinalen, zoo heftig dat MARTINUS VAN PAMPELONA, een bisschop, in het publiek antwoordde 5).

URBANUS had vele groote en goede eigenschappen, maar één gebrek, hij miste de voorzichtigheid. De noodlottige gevolgen hiervan toonden zich spoedig, toen hij het gewichtige vraagstuk der reformatie aanvatte 6). Want onvoorzichtig was het, den kardinaal van *Amiëns*, teruggekeerd van zijne zending in

---

1) PASTOR: *Gesch. d. Päpste*, I 121. Wat CHRISTOPHE en GAYET aangaat, door zich op neutraal standpunt te plaatsen, omdat dit geoorloofd is, ontduiken zij de moeilijkheid en schuwen de waarheid.

Over de keuze vgl. PASTOR: *Acta inedita*, (5 – 10) den belangrijken brief van NICOLAAS VAN VITERBO. Hieruit blijkt duidelijk de stemming der kardinalen vóór URBAAN.

Zie ook de talrijke citaten bij GAYET I 41—363. Ook VALOIS maakt het zich te gemakkelijk met te verklaren: „La solution du grand problème échappe au jugement de l'histoire". (*La France et le Grand Schisme*, I 82).

2) I 82.

3) Vgl. JAHR en VALOIS.

4) HEFELE-KNÖPFLER: VI 783. VALOIS: I 69.

5) *De Schism.* I c. 5. blz. 17 Vgl. ook SOUCHON: *Papstwahlen i. d. Zeit des grossen Schismas*, I 8.

6) PASTOR: I 125. SOUCHON: I 6.

Toskane, een verrader te noemen, zonder tact, den hertog OTTO VAN BRUNSWIJK, echtgenoot van JOHANNA VAN NAPELS, die aan de pauselijke tafel als schenker dienst deed, veel langer met den wijnbeker op de knieën te laten liggen dan noodig was 1).

Ook ontbrak het den nieuwen paus geheel aan overleg bij de hervormingen, die hij wilde invoeren 2). Groot waren ongetwijfeld de misbruiken, zoowel in het bestuur der kerk, door het toenemen der geldafpersingen in verschillende vormen, als in de zeden der geestelijken, van de kardinalen tot de gewone pastoors en kapelaans toe, en URBANUS verdient lof voor den ernst, waarmede hij onmiddellijk ter verbetering aan het werk ging. Maar dat het wijs beleid was, toen hij in het algemeen alle simonie had verboden, ook den omgang te vermijden van alwie ook maar van deze misdaad verdacht werd 3) — hij stiet hierdoor bijna alle kardinalen van zich af 4) — zal wel niemand beweren. Ook begon hij al heel spoedig met aanmerkingen op de weelde der kardinalen, en verbood hun zelfs meer dan één gerecht aan tafel te gebruiken 5). Door dikwijls kleingeestige bepalingen nam hij iedereen tegen zich in, zelfs wanneer hij in zijn recht was en gelijk had 6)

De kardinalen vooral, onder wie het meerendeel Franschen, zagen zich behalve in hun verlangen naar meer invloed op het bestuur der kerk 7) in hun drang naar *Avignon* zeer teleurgesteld 8).

Herhaaldelijk verklaarde URBAAN het als zijn vast voornemen zijn residentie zooveel mogelijk te *Rome* te nemen 9). Een andere reden tot ongerustheid der Fransche kardinalen, was de uiting van den paus, dat hij van plan was verschillende nieuwe Italiaansche kardinalen te benoemen, zoodat de Franschen in het Heilig College in de minderheid zouden komen 10). URBAAN

1) *De Schism*, I c. 7 blz. 19. HEFELE-KNÖPFLER: VI 782. VALOIS: I 71.

2) SALEMBIER: 57.

3) PASTOR: I 125.

4) *De Schism.* I c. 7 blz. 20.

5) HEFELE-KNÖPFLER: VI 784.

6) HEFELE-KNÖPFLER: VI 783. VALOIS: I 68.

7) Vgl. over de toenemende macht der kardinalen in de 14e eeuw. SOUCHON: *Die Papstwahlen von Bonifaz VIII bis Urban VI.*

8) Vgl. GAYET: I 45.

9) PASTOR: I 125.

10) PASTOR: I 127, SOUCHON: I 7.

wachtte hiermede echter tot het te laat was, en van den goeden raad dien de H. CATHARINA VAN SIENA hem in deze als in andere zaken gaf, van de waarschuwingen, waarmede zij hem met bewonderenswaardige vrijmoedigheid als achtervolgde 1), wist hij niet, of slechts op zeer onhandige wijze partij te trekken.

Als waren al die onhandigheden, en verkeerde maatregelen nog niet voldoende, was PRIGNANO nog bovendien onverstandig genoeg om de koningin van Napels, JOHANNA en haar man OTTO VAN BRUNSWIJK tegen zich in te nemen 2). DIETRICH VON NIEHEIM verhaalt, dat OTTO gezegd zou hebben, dat men den paus liever TURBANUS in plaats van URBANUS moest noemen, omdat hij alles in verwarring bracht 3). Deze woordspeling zal wel op rekening van den curialist gezet mogen worden, die een bizondere voorliefde voor dergelijke aardigheden had 4). Ook den graaf van *Fondi*, onder wiens bescherming de oproerige kardinalen zich later begaven, maakte hij zich tot vijand 5).

Toen URBANUS nu ook nog naïef genoeg was de Fransche kardinalen „om gezondheidsredenen" naar *Anagni* te laten gaan, was het schisma onvermijdelijk 6). Zij begonnen met te weigeren, de tiaar en andere insigniën den paus terug te zenden 7), trachtten de vier Italiaansche kardinalen ook op hunne zijde te krijgen, wat hun ten slotte ook gelukte 8), wel een bewijs, dat zij aan PRIGNANO ook niet bijster gehecht waren. Van *Anagni* uit wezen de kardinalen nog een voorstel van URBANUS 9) tot bijeenroeping van een algemeen concilie, dat in den twist uitspraak zou doen, van de hand 10), 20 September 1378 kozen

---

1) PASTOR: I 124, 126, 127.
2) HEFELE-KNÖPFLER: VI 787. PASTOR: I 127.
3) *De Schism.* I c. 8. blz. 23.
4) GREGORIUS XII noemde hij later ERRORIUS Deze spotnaam schijnt veel verbreid geweest te zijn vgl. J. LOSERTH: G. G. A. 1888 II 663.
5) HEFELE-KNÖPFLER: VI 782—783. PASTOR: I 127. VALOIS: I 77.
6) PASTOR t. a. p.
7) HEFELE-KNÖPFLER: VI 784.
8) HEFELE-KNÖPFLER: VI 790—791. VALOIS: I 76
9) BLIEMETZRIEDER: *Das Generalkonzil*, 12.
10) HEFELE-KNÖPFLER: VI 789. VALOIS: I 80. SOUCHON: 14.

zij den kardinaal van *Genève*, 36 jaar oud 1), tot tegenpaus, die den naam CLEMENS VII aannam.

Hun gedrag te willen verontschuldigen zou onmogelijk zijn. GAYET, die aan URBANUS VI zoo vijandig is en den kardinalen in zoo hooge mate, vooral den Franschen, den lof van waarheidsliefde toekent 2), weet toch hun groote gebreken niet te bemantelen. Zij zijn bang, zij weenen, zijn troosteloos om het verlies hunner kostbaarheden, stoppen zich weg, gehoorzamen aan de bevelen die men hun geeft; nooit zijn zij groot, nooit brengen zij een offer voor hun plicht. De een is listig en geveinsd, de ander koppig en doortrapt, de rest niet beter 3).

Allen waren overmatig aan bezit en rijkdom gehecht. Met zulke menschen vrede te houden ware engelengeduld vergen. En dat had de paus niet.

De invloed van KAREL DEN VIJFDEN van *Frankrijk* was aan deze zoo spoedige als noodlottige beslissing niet vreemd geweest 4); die van KAREL DEN VIERDEN van *Duitschland*, had het euvel niet vermogen af te wenden 5). De droefheid van URBANUS, zegt DIETRICH VON NIEHEIM, 6) was zeer groot.

II

Met opzet zijn de eerste vijf maanden van dit pontificaat wat uitvoeriger besproken, met opzet zijn de onaangename zijde, en de onhandigheden van dezen paus wat breeder uitgemeten, niet om de handelwijze der kardinalen — met PASTOR 7) zou men hen zelf wel als hoofdschuldigen kunnen beschouwen — te verdedigen, noch om de legitimiteit van PRIGNANO aan te tasten, maar om te doen uitkomen, welke noodlottige hindernissen juist

1) HEFELE-KNÖPFLER: VI 791.
2) GAYET: II 289.
3) GAYET: II 288.
4) PASTOR: I 129 ook VALOIS geeft dit toe (96 – 101) al trekt hij later weer terug (I 141 vlgg.)
5) HEFELE-KNÖPFLER: 790.
6) *De Schism.* I c 12 blz. 27.
7) I 132.

dit gedrag van den wettigen paus, aan het herstel der eenheid zou in den weg leggen. Indien de gedachte aan terugkeer en berouw bij den een of ander der kardinalen is opgekomen — en wie zal de mogelijkheid hiervan ontkennen? — dan werd de uitvoering van hun goed voornemen toch dubbel moeilijk gemaakt door de dreigende figuur van den norschen autocraat, die zelfs degenen, die in ootmoed tot hem kwamen, met smaad bejegende. En de handelwijze, die de paus zich later tegenover de door hem zelf gecreëerde kardinalen veroorloofde, als hij ze, en terecht, verdacht van nieuwe samenzweringen tegen zijn persoon, deed opsluiten en gruwelijk folteren om hun bekentenissen te ontwringen, en ten slotte ombrengen 1), wettigt het vermoeden, dat de insurgenten van 1378 er niet beter aan toe zouden geweest zijn.

Wat nu de christenwereld buiten de curie betreft, hoe moeilijk maakte de paus het haar niet, om het rechte onderscheid tusschen hem en den tegenpaus in het oog te houden, hoe wijd zette hij de deur niet open voor allerlei politieke inmengingen 2), die vooral den koning van *Frankrijk* uiterst welkom waren. Toch blijkt het, dat de meeste staten — *Engeland*, *Duitschland*, de *Skandinavische* rijken en de meeste *Italiaansche* vorstendommen, — het met *Rome* hielden, al kan men met zekerheid nawijzen, dat ook *Engelands* houding door de antifransche politiek veelmeer dan door URBAAN'S legitimiteit werd geregeld 3), volgens de woorden van WALLON: „Le schisme de la France raffermissait tout naturellement l'orthodoxie de l'Angleterre" 4).

En juist in het begin zou het schisma gemakkelijker zijn overwonnen dan later, toen de tegenpaus te *Avignon* geheel onder Franschen invloed was geraakt 5). Het verder verloop der zaken zal het ons immers leeren, hoe moeilijk het voor GREGORIUS XII,

1) *De Schism.* I c 52 blz 93 95 c. 60 blz. 109—110. PASTOR: I 140 HEFELE-KNÖPFLER: VI 804—806.

2) PASTOR: I 135—141.

3) Vgl. H. H. WALKER: *Die kirchenpolitik Englands unter König Richard II.* I Theil. Halle 1898. blz. 58 vlgg.

4) *Richard II*, t I p. 47 Paris 1864.

5) Dat de paus de Fransche lelie op zijn zegel plaatste, bewijst op zich zelf niets, daar hij (VALOIS: I 109) afstammeling was van Lodewijk VII.

den derden opvolger van URBANUS VI te *Rome*, en BENEDICTUS XIII, den tweeden tegenpaus te *Avignon*, zal zijn, om bij elkaar te komen; nooit zijn zij erin geslaagd. En zoo de conciliepartij niet sterker en sterker ware geworden, en samen ware gegaan met de keizerlijke macht, wie weet, hoe lang de Kerk nog op herstel der eenheid had moeten wachten.

Juist ook de gedachte, dat het concilie alléén in staat zou zijn den toestand van zedelijk verval der Kerk te verbeteren en haar de eenheid terug te schenken, de leer zelfs van het concilie boven den paus, moet door URBAAN'S handelwijze niet weinig zijn gesteund. 's Pausen eigen voorstel aan de oproerige kardinalen, om hun geschil door eene algemeene kerkvergadering te doen beslechten 1), wijst er ons op.

Men moet wel scherp onderscheid maken, tusschen degenen, die aan het concilie, als van ouds in de kerk bestaande macht, slechts door den paus beroepen, met den paus vereenigd, door den paus geleid, de onfeilbaarheid toekenden, en de voorstanders der zoogenaamde „conciliaire idee", die den opperherder eenvoudig aan de kerkvergadering onderwierpen en het concilie geheel onafhankelijk van *Rome's* bisschop maakten. In deze algemeene beschouwing echter, vat ik voorloopig beide groepen samen, als strevend naar hetzelfde doel, het algemeene concilie.

Die zoogenaamde „conciliaire idee" was op dat tijdstip niet nieuw meer. Reeds omstreeks 1325 had MARSILIUS VAN PADUA zijn „Defensor pacis" 2) voltooid, waarin hij voor dien tijd zeer vooruitstrevende beginselen omtrent volkssouvereiniteit op staatkundig gebied uitsprak en nog radikaler optrad in zake het bestuur der kerk, door als eenige grondslag des geloofs de H. Schrift te aanvaarden, waaraan de kerk haar autoriteit moet ontleenen, en te beweren dat niet omgekeerd de kerk de H. Schrift mag verklaren 3). Bij beslissing van geloofstwijfel is voor hem niet de paus de autoriteit, maar het concilie, dat aan het hoofd

1) Zie boven, blz. 7.

2) Uitg. GOLDAST: *Monarchia*, II 195 Vgl. HIRSCH: *Die Ausbildung der Konzilaren Theorie*, 21—26. RIESSLER: *Die Literarischen Widersacher der Päpste*, 193—226.

3) Zie PASTOR: I 82 vlgg.

der heele kerk staat: de staat, niet de paus roept het bijeen. Het primaat des pausen, zegt hij, berust noch op het goddelijk recht noch op de H. Schrift, hij heeft slechts uitvoerende, het concilie de wetgevende macht. De keizer, meent hij, kan conciliën bijeenroepen, priesters, bisschoppen, ja den paus veroordeelen en straffen; geestelijken staan onder het wereldlijk gerecht, zij zijn niet vrij van belastingen 1), enz.

MARSILIUS blijft niet theoretisch, maar in den welsprekenden „Defensor pacis" komt hij tot ingrijpende, practische, ja anarchistische voorstellen waarvan wij er boven reeds eenige noemden 2). CHRISTUS, leert hij, heeft door zijn voorbeeld en leer aan zijn leerlingen, dus ook aan de geestelijkheid alle wereldlijke macht ontzegd 3). De Decretalen hebben geen kracht van wet. Tienden aan de Kerk behoeft volgens hem geen mensch te betalen 4). De bisschop van *Rome* heeft geen recht zich opvolger van PETRUS te noemen, daar PETRUS' tegenwoordigheid te *Rome* hoogst twijfelachtig is. 5)

MARSILIUS' 6) revolutionnaire ideeën, die wij eer in de 18e eeuw dan in de 14e thuis zouden brengen, werkten nog lang na.

In twee tractaten o. a., die later uitvoeriger besproken zullen worden „De Modis" 7) en „De Necessitate" 8) beide uit het eerste kwart der 15e eeuw, heeft FINKE herinneringen aan MARSILIUS en citaten uit den „Defensor Pacis" aangewezen, die ten duidelijkste bewijzen, dat de schrijver dier tractaten den „magnus theologus" uit den tijd van JOHANNES XXII en LODEWIJK DEN BEIER uit diens geschriften moet gekend hebben 9).

---

1) PASTOR: I 83.

2) Vgl. over den invloed dier voorstellen RIESSLER: *Die Literarischen Widersacher*, 19.

3) HALLER: *Papsttum und Kirchenreform*, I 74.

4) HALLER: I 75.

5) HALLER: I 76.

6) Zijn leven voor zoover bekend, bij RIESSLER: *Die Literarischen Widersacher*, 30—41.

7) *De Modis uniendi ac reformandi Ecclesiam* V. D. HARDT: I 68 vlgg.

8) *De Necessitate reformationis ecclesiasticae in capite et in membris*, V. D. HARDT: I 277 vlgg.

9) Zie FINKE in R. Q 226, 227, en het slot van de »*De Necessitate*» in FINKE: *Forschungen und Quellen*, blz. 276.

En OCKHAM 1), al ging hij niet, als MARSILIUS van het princiep der volkssouvereiniteit uit 2), al meende hij meer uitsluitend te steunen op de H. Schrift 3), al was hij theoretisch niet zoo radikaal, en meer opportunist, kwam ongeveer tot gelijke resultaten: Het pausschap, zegt hij, is niet noodwendig. En met deze stelling loopt hij eigenlijk den vurigen Italiaan, die zich toch *Rome* zonder paus niet gaarne voorstelde, ver vooruit 4). Aldus werd de „doctor invincibilis" nog met meer recht de voorlooper der reformatie dan MARSILIUS.

Ook OCKHAM'S ideeën, met name de distinctie tusschen „Ecclesia universalis" en „Ecclesia apostolica" vinden wij in „De Modis" terug 5), al staan ze nóg krasser uitgedrukt in het „Gubernaculum Conciliorum" 6) van ANDREAS DE ESCOBAR.

De conciliaire idee was dus bij het ontstaan van het schisma niet nieuw meer.

Tot dan toe echter had zij gestaan tegenover het eene en nog steeds machtige pausschap, vertegenwoordigd door dikwijls eminente persoonlijkheden: JOHANNES XXII, BENEDICTUS XII, INNOCENTIUS VI en URBANUS V 7). Zij moest echter sterk in kracht toenemen, als de eenheid der Kerk schijnbaar verloren ging, de vorsten den paus konden kiezen, die hun het best aanstond, en de grootste onzekerheid heerschte omtrent den waren plaatsbekleeder van Christus.

Duidelijk blijkt die troostelooze onzekerheid uit een gedicht van PETER DER SUCHENWIRT 8). „God gaf aan St. Pieter de macht tot binden en ontbinden (der zonden). Nu bindt men hier, nu bindt men daar; o Heer, dat moet Gij ontbinden."

Men begrijpt in welke ellende de banvloek door beide pausen over elkaar en ieders obedientie uitgesproken, de geheele Christenheid moest brengen. Als reeds de twijfel aan de rechtmatigheid

1) Over zijn leven vgl. RIESSLER: 125—128, over zijn werken 241—277.
2) Vgl. HIRSCH: 49.
3) SCHWAB: *Johannes Gerson*, 31, 32.
4) Vgl. HALLER: I 77—81.
5) V. D. HARDT: I 70, 119.
6) V. D HARDT: VI 309, 234.
7) HALLER: I 154—158.
8) PASTOR: I 143.

van den vorst het land in verwarring brengt, hoe groot moet dan voor een geheel katholieke bevolking de gewetensangst niet zijn aangaande de geldigheid van het toedienen der Sakramenten. Want als nu CLEMENS VII de ware paus eens is, zoo kan een aanhanger der obedientie van URBANUS gezegd hebben, dan kan ik niet zonder doodzonde te biechten gaan, en dus nimmer vrijspraak mijner zonden bekomen. Dezelfde twijfelingen zouden eenen aanhanger van CLEMENS kunnen kwellen. Terwijl de aanhangers van *Rome* de Missen der Clementijnen versmaadden, hielden deze de Missen der Urbanisten voor roof op God gepleegd. Hun strijd bewerkte dikwijls algeheelen stilstand der godsdienstoefeningen 1).

De vertwijfeling werd zoo groot, dat de vrome GIOVANNI DALLE SELLE uitriep: „Sommigen zeggen, dat de wereld moet herboren worden; ik zeg, zij moet te gronde gaan" 2); en talrijke stemmen deden zich reeds in 1380 voor het algemeen concilie hooren 3).

Velen waren er ongetwijfeld, die met volle overtuiging aan de zijde van URBANUS en zijn opvolgers bleven staan 4), en de zalige JOHANNES DOMINICI 5), dominikaan, aartsbisschop van *Ragusa* en later kardinaal van St. Sixtus, is een schitterend voorbeeld van onwrikbare trouw aan den ongelukkigen GREGORIUS XII. Anderen ook hingen te goeder trouw CLEMENS VII en zijn opvolgers aan 6): de H. VINCENTIUS FERRERIUS o. a, óók dominikaan en beroemd prediker in *Spanje*, heeft tot het jaar 1416 onwankelbaar aan BENEDICTUS XIII vastgehouden 7). Deze

---

1) PASTOR: I 146 Vgl. nog G. PHILIPPS: *Du Droit Ecclésiastique* III² 1855. 178—179.

2) PASTOR: I 148.

3) LINDNER: *Geschichte des Deutschen Reiches unter König Wenzel*, I 110—113. BLIEMETZRIEDER: 39—103.

4) VALOIS: I 5

5) SAUERLAND heeft in B. Zs. f. Kg. 1888. IX 240—292, onder invloed van D v. NIEHEIM's smaadredenen, POGGIO's karikaturen en BRUNI's lasteringen, van dezen ernstig willenden man een minder juist beeld gegeven. RÖSLER's boek *Cardinal Johannes Dominici* Freiburg I. B 1893 is in dit opzicht beter.

6) VALOIS: I 5.

7) Vgl. FINKE: R. Q. 1893 VII, 170. SALEMBIER: 83.

[illegible] zelf, als legaat in Spanje, ging niet dan na lang aarzelen tot CLEMENS over 1).

Voor zulke mannen had de concilie-theorie natuurlijk minder aantrekkelijks, zij zagen er in, en niet ten onrechte, de bedreiging van het goed recht hunner pausen.

Er waren er echter ook anderen, en waarschijnlijk wel de meesten, die zonder veel moeite van de eene partij tot de andere overliepen en meer zuinig dan beginselvast, zich bij dien paus aansloten, bij wien het meest te verdienen viel. DIETRICH VON NIEHEIM toont reeds onder het pontificaat van URBANUS weinig moed 2) en gebrek aan karakter 3), hij wordt door BONIFACIUS IX weer met het uitzicht op het bisdom *Verden* voor *Rome* behouden 4), loopt onder GREGORIUS XII naar de conciliepausen over 5), en laat JOHANNES XXIII te *Constanz* niet alleen in den steek 6), maar roept hem nog menig hartig woordje na op zijn vlucht naar *Schaffhausen* 7).

Nog baatzuchtiger is het gedrag van JOHANNES MAUROSII 8) en ANDREAS DE ESCOBAR 9); ook ZABARELLA 10) e.a. hingen de huik naar den wind.

Voor zulken nu was de conciliaire idee eerst recht eene uitkomst: zij verschafte hun de gelegenheid bij ware of vermeende verongelijking hun fortuin elders te beproeven, vooral toen het concilie van *Pisa* aan de partij der onzekeren een paus gegeven en de theorie aan de praktijk getoetst had. Niet alsof men nu in het kamp der conciliemannen alleen wijfelaars of prebendenjagers moet zoeken: de naam van GERSON, een der krachtigste voorvechters van het concilie van *Pisa* 11), verbiedt ons dit. En naast GERSON, veelal door hem vertegenwoordigd, stond de

1) VALOIS: I 73. DOIZÉ: Et. 1903: t. 94: 392.
2) ERLER: *Dietrich v. Nieheim*, 59.
3) ERLER: 76—77.
4) ERLER: 105—140.
5) ERLER: 151—187.
6) ERLER: 236
7) Vgl. *Invectiva* en ERLER: 237 en 382 vlgg.
8) Vgl. FINKE: R. Q. 1888 II 165—174.
9) Vgl. WALTERS: *Andreas v. Escobar*, 11—13.
10) Vgl. KNEER: *Kardinal Zabarella*, 44.
11) SCHWAB; 213.

machtigste geleerdenvereeniging der wereld: de Universiteit van *Parijs*, die reeds in 1394 zich had uitgesproken voor den afstand der beide pausen, een compromis ter keuze van afgevaardigden van beide obedienties en de eindbeslissing op een algemeen concilie 1). Vóór GERSON had reeds in 1381 HEINRICH VON LANGENSTEIN, vice-kanselier der Universiteit, later professor der Theologie in *Weenen*, het middel ter eenheid gewezen, in de bijeenroeping van het algemeen concilie 2). Dit waren ongetwijfeld mannen die de conciliaire idee even overtuigd aanhingen, als VINCENTIUS FERRERIUS *Avignon* en JOHANNES DOMINICI *Rome*.

Wij mogen die strijders voor de eenheid, en tegen de misbruiken in het bestuur der Kerk en het leven der geestelijkheid ingeslopen, in twee groepen verdeelen, naar de middelen waarmede zij tot hun doel willen komen en naar den tijd, waarin zij streden. De eerste groep omvat de tijd van 1378 tot 1406, het jaar der keuze van GREGORIUS XII; haar kenmerk is de canonistisch-historische bewijsvoering voor de rechtmatigheid der twee pausen. Met deze periode valt voor een gedeelte samen wat BLIEMETZRIEDER 3) noemt „Tiefstand des Schismas." Deze schrijver beschouwt het schisma vooral in betrekking tot de conciliaire idee. Waar deze weinig kans op overwinning heeft, spreekt hij van „Tiefstand" waar deze overwint te *Pisa* in 1409 sluit hij zijn beschouwing. Aanvankelijk was de gedachte aan een algemeen concilie, niet ongewoon, maar van 1383 – 89 kwijnt zij, en wordt dan weer sterker en krachtiger tot 1409. Natuurlijk worden er ook gedurende den „Tiefstand" wel stemmen gehoord vóór het concilie evenals vele theologen en juristen, ook dan wanneer het concilie zegeviert, nog over de rechtmatigheid disputeeren, natuurlijk moeten de scheidingsjaartallen niet te eng genomen worden, maar na het jaar 1406 geeft men de hoop elkander te overtuigen op, en viert de conciliaire idee haar overwinning te *Pisa*, en eindelijk te *Constanz*: het kenmerk is de vrijwillige afdanking zoowel van BENEDICTUS XIII als

1) BLIEMETZRIEDER: 130—131. SCHWAB: 128. In Frankrijk hield men anders nog in 1380 het concilie als middel tot eenheid voor onpractisch en ongeoorloofd. VALOIS in R. Q. 1893 VII 136.

2) SCHAB: 121. BLIEMETZRIEDER: 88. vlgg.

3) Blz. IV.

GREGORIUS geeischt 1). Beide groepen zijn het eens over de noodzakelijkheid der hervorming.

Onmiddellijk aan het schisma vooraf gaat de H. CATHARINA VAN SIENA. Zij heeft ongetwijfeld door haar raadgevingen GREGORIUS IX er toe gebracht *Avignon* te verlaten en *Rome* weer tot zetelplaats te kiezen. Zij sprak aldus den hartewensch der weldenkende Italianen uit en vervulde tevens de hooge zending haar door God toevertrouwd 2). Aan dit streven paarde zij de krachtigste en vrijmoedigste raadgevingen tot hervorming der kerkelijke tucht. Maar den heftigen toon der geschriften van MARSILIUS zouden wij tevergeefs in haar brieven zoeken. En in zooverre is zij een eenige verschijning in haar tijd 3). Geen eigenbelang, als bij ESCOBAR, geen groote geleerdheid, als bij LANGENSTEIN, GERSON en ZABARELLA, geen teleurstelling over verongelijking, als bij DIETRICH VON NIEHEIM, slechts oprecht welmeenen met de kerk zette haar aan tot schrijven. En 't is juist haar naam, die hier genoemd moet worden om aan te toonen, dat niet de vrijmoedige openbaring van gebreken aan de overheden der kerk, maar wèl de hoogmoedige vrijheidszucht en bittere spot het goede dat men beoogt kan weerhouden : immers haar levensdoel, den Paus te *Rome*, heeft zij bereikt.

De mannen van het eerste tijdvak, erop uit om de wettigheid des pausen te staven, groepeeren zich om het hof te *Rome* en te *Avignon*. Het was natuurlijk voor URBANUS zoowel als CLEMENS, voor BENEDICTUS zoowel als BONIFACIUS van veel gewicht, krachtige penvoerders te hebben die hunne zaak verdedigden 4).

Het eerste geschrift ten gunste van URBANUS is het officieele „Factum", door URBAAN zelf aan de vorsten toegezonden. Onmiddellijk volgde een tweede, niet officieele „Factum" 5), door sommigen toegeschreven aan JACQUES DE SÈVE 6), door anderen aan JOHANNES DE LIGNANO 7), van wien wij nog „De fletu ecclesiæ", en

1) WALTERS : 7
2) PASTOR : I 107.
3) PASTOR : I 104.
4) WALTERS : 5.
5) BULAEUS : *Hist. Un Par.*, 485 vlgg.
6) Vgl. ULYSSE CHEVALIER : *Bio-Bibl.* 1148.
7) KNEER : 5, 6. CHEVALIER : *Bio-Bibl.* 1202.

twee traktaten bij RAYNALD 1) bezitten. Verder volgen van Urbanistische zijde THOMAS VAN ACERNO 2) en DIETRICH VAN NIEHEIM in zijn boek „De Schismate", wel te verstaan echter, dat, toen deze Westfaal zijn boek in het licht gaf, hij reeds lang tot de partij van het concilie was overgegaan 3). Het komt mij echter volstrekt niet onmogelijk voor, dat DIETRICH het materiaal voor zijn werk in de jaren, waarin de feiten plaats hadden, verzamelde en het later verwerkte tot zijne geschiedenis van het schisma 4).

Op de zijde van CLEMENS VII en de afvallige kardinalen staan tegenover het „Factum" de „Declaratio" 5), de latere „Vitae Clementis VII papæ" 6) en „Narratio de morte Clementis VII" 7).

Aldus hebben de beide rijen der pausen hunne voor- en tegenstanders.

De uniepartij wordt, zooals wij reeds zagen, vertegenwoordigd door KOENRAAD VAN GELNHAUSEN in „De congregando concilio tempore schismatis" of „Epistola concordiæ" van 1380 8), door LANGENSTEIN, vooral in de „Epistola concilii pacis" 9) van 1381, door JOHANNES GERSON in den „Trialogus in materia schismatis" 10), „De unitate ecclesiae" 11) en „De auferibililate papae ab ecclesia" 12). Hiernaast FRANCESCO ZABARELLA in het tractaat „De schismate pontificum" 13), de tegenhanger van

1) Anno 1378: 30 vlgg. HEFELE-KNÖPFLER: VI 758.

2) *Opusculum de creatione Urbani VI papae* etc. bij MURATORI: III² 715—730

3) ERLER 173—319.

4) Ook nog PILEUS DE PRATO: *Epistola pro electione Urbani* bij D'ACHERY: *Specileg*: IV 301. vlgg. LINDNER meent dat het werk „in einem Gusse" ontstaan is, wat ik voor niet onmogelijk houd, als men daaronder maar niet verstaat, dat DIETRICH van te voren geen aanteekeningen heeft gemaakt. (Zs f. A. G 1885 II 415.)

5) BULAEUS: IV 468 vlgg.

6) BALUZE: *it. pap Avention.* I 485 - 562.

7) Ibid. 562 - 66.

8) Uitg.: MARTENE: *Thesaurus anect*, II 1200 Vgl. BLIEMETZRIEDER: 62 vlgg.

9) Uitg. o. a. v. D. HARDT II 3—60. Vgl. BLIEMETZRIEDER 88 - 98.

10) DUPIN: *Opera omnia.* II 82—103.

11) OPERA: II 113.

12) OPERA: II 209 - 224.

13) SCHARD.: *Syntagma* 688. Vgl. KNEER 57:

LANGENSTEIN; JOHANNES DE LIGNANO was zijn leermeester 1). De „Capita agendrum" van PIERRE D'AILLI 2) „De modis uniendi" 3) „De difficultate reformationis" 4), „De necessitate reformationis, 5) die door LENZ en FINKE aan DIETRICH VON NIEHEIM worden toegeschreven en het „Gubernaculum conciliorum" 6) van ANDREAS DE ESCOBAR, moeten mede in dit verband genoemd worden.

Zonder twijfel is in al deze geschriften de voortwerking op het motief van OCKHAM en den „Defensor pacis" niet te miskennen, maar toch is ook hier een linkerzijde, die nadert tot de „Squalores curiæ Romanæ" en het „Speculum aureum" 7) en tot de ketterijen van WICLIF en HUS, en vertegenwoordigd wordt door de geschriften „de Modis" en „Gubernaculum"; en een minder radikale rechterzijde, uitgemaakt door D'AILLI, niet moeilijk aan te wijzen.

Het valt niet te ontkennen, dat hun theorie aanmerkelijk in levensvatbaarheid won, toen het schisma, door noodlottige oorzaken bestendigd, de kerk bleef verdeeld houden, en het concilie als eenig redmiddel zich allengs meer op den voorgrond stelde.

En in omgekeerde reden daalde het prestige der pausen. Waar vroeger een machtig alleenheerscher opkwam voor de rechten van den H. Stoel, daar betwistten nu twee, ja later zelfs drie partijhoofden elkander de diocesen, en de inkomsten der kerkelijke goederen. Zoo weinig respect toonde men voor de tiaar, dat reeds tegen BONIFACIUS VIII maar vooral tegen JOHANNES XXIII op het Concilie van *Constanz* de schandelijkste verwijten en de beleedigendste aanklachten werden ingebracht 8). Kreeg men ongenoegen met *Rome*, dan stond *Avignon* met open armen gereed, en voldeden noch *Rome* noch *Avignon* de wenschen, dan kon men ten slotte bij *Pisa* nog terecht. Van stelselmatig

1) KNEER: 5.
2) V. D. HARDT: I 506.
3) V. D. HARDT: I 68.
4) V. D. HARDT: I 255.
5) V. D. HARDT: I 277.
6) V. D. HARDT: VI 139.
7) Beide in *Fasciculus rerum expetendarum*. Volgens HALLER: I 483-500 zou de „*Squalores*" door meerdere schrijvers gezamenlijk gemaakt zijn onder wie MATTHEUS V. KRAKAU, „*Speculum Aureum*" echter uitsluitend het werk van den laatste zijn. I 501.
8) Vgl. V. D. HARDT IV passim. SCHWAB: 518

verzet tegen de steeds machtiger wordende conciliepartij dus geen sprake 1); de pausen zijn er slechts op uit hunne obedienties te bewaren, en zooveel mogelijk veroveringen op hun tegenstander te maken.

III.

Tallooze diocesen hebben twee titularissen, vele later drie. CLEMENS VII poogt veroveringen te maken in het hooge Noorden; *Dorpat*, *Gardar* op *Groenland*, de *Orkney*-eilanden wil hij bij zijn obediëntie voegen, maar slaagt niet daarin 2). *Ierland* blijft trouw aan URBANUS, niettegenstaande de krachtige pogingen van *Avignon* 3). In *Wales* wil BENEDICTUS XIII eene afzonderlijke kerkprovincie oprichten met *St. Davids* als metropool 4).

Rome doet geen pogingen in *Frankrijk* zelf, maar stelt wel tegenbisschoppen in *Auch*, *Bordeaux* en *Nantes* 5), die nog deels onder *Engeland* stonden 6), en tracht tevergeefs *Schotland* te winnen onder BONIFACIUS IX 7).

Naar *Duitschland*, dat in het algemeen op URBAAN'S zijde stond, ging al spoedig een Fransch gezantschap, met huwelijksvoorstellen voor CATHERINE DE FRANCE, waarbij ook de propaganda voor CLEMENS VII niet werd vergeten 8). De gezanten werden echter als schismatieken behandeld en bij het eten aan een aparte tafel gezet 9). De zending der Franschen mislukte dan ook deerlijk, want in 1379 kwam het verbond van den Roomschkoning met de vier keurvorsten van *Rijnland* ten gunste van URBANUS

---

1) Beloften als gedaan in het jaar 1389 door den Franschen koning laat ik hier buiten beschouwing. (KEHRMANN: *Frankreichs innere Kirchenpolitik*, 43.)

2) Vgl. EUBEL: R. Q. 1893, VII, 423.

3) EUBEL: t. a. p. 425.

4) EUBEL: 426.

5) KEHRMANN: 83 vlgg.

6) EUBEL: 427.

7) EUBEL: 424.

8) VALOIS in R. Q. 1903 VII 117. VALOIS: I 268.

9) VALOIS: R. Q. VII 120. VALOIS: I 270.

tot stand 1). Een dergelijk Fransch gezantschap naar *Hongarije* had geen beter resultaat 2). LODEWIJK DE GROOTE, zeker we uit vijandschap tegen JOHANNA VAN NAPELS, die CLEMENS als paus erkende, hield vast aan URBANUS VI 3).

Mainz en *Spiers* waren eigenlijk de eenige Duitsche diocesen, die geruimen tijd tot *Avignon* behoorden 4). CLEMENS VII gelast er alle Urbanisten gevangen te zetten. Toch mochten deze dwangmaatregelen niet baten, en *Mainz* bleef een onzekere en weifelende houding bewaren 5).

Onder de Duitsche rijksvorsten is LEOPOLD III VAN OOSTENRIJK in 1379 op de hand van CLEMENS VII 6); WENZEL in *Bohemen* blijft tot de obedientie van URBAAN behooren. In 1380 heft CLEMENS de universiteit van *Praag* op 7), met dit gevolg natuurlijk, dat zij zich nog nauwer aan URBANUS aansloot, en kort daarop een gezantschap onder leiding van MATTHAEUS VAN KRAKAU naar *Rome* zond om den paus heilwenschen aan te bieden 8).

Ook in ons vaderland treedt een oogenblik, gedurende de regeering van bisschop FLORIS VAN WEVELINKHOVEN, een door CLEMENS VII aangestelde tegenbisschop, REINOUD VAN VIANEN, op, wiens pogingen om *Utrecht* te bemachtigen echter spoedig schipbreuk leden 9). Hertog ALBRECHT echter, ik geloof dat dit minder bekend is, hield de antithese der Hollandsche graven tegen *Utrecht* vol, en koos, terwijl bisschop FLORIS URBAAN steunde, de partij van CLEMENS VII 10) Ook in *Luik* werden tegen den Urbanist ARNOLD VAN HOORN die tevoren bisschop van *Utrecht* geweest was, verschillende Clementijnen gesteld. 11) De steden waren het vooral, die deze troebelen levendig hielden, om zich aldus,

---

1) VALOIS: R. Q. VII 121. I 271.
2) VALOIS: R. Q. VIII 22. VALOIS. I 272.
3) LINDNER: *Weltgesch.* III 483.
4) VALOIS: I 277 vlgg.
5) VALOIS: R. Q. VII 128, 161.
6) VALOIS: R. Q. VII 142. I: 286 vlgg.
7) VALOIS: I 291. R. Q. VII 150
8) SOMMERLAD. *Matthaeus v. Krakau*, 22.
9) BLOK: *Geschichte der Niederlande*, II 224. KUMMER: *Bischofswahlen*, 42, 43.
10) VALOIS: R. Q. 1893 VII 133.
11) KUMMER: 25, 28.

te midden van de verwarring op burgerlijk en kerkelijk terrein, het overwicht op de twee andere standen te verschaffen 1).

De onzekerheid, wien men als waren paus moest erkennen, was hier te lande zeer groot. „Geert de Groote, wien de breuk der kerk als een scheur door het harte ging, verdiepte zich in het raadsel met eene belangstelling, die in alle vlugschriften en tractaten dier dagen over de zaak licht zocht, maar te vergeefs; de twijfel van den vromen en in het recht zeer ervaren man vond geen oplossing dan in de bede: och, of beide pausen met al hun kardinalen een „Gloria in excelsis" in den hemel zongen, en een andere waarachtige Eljakim vrede en eenheid op aarde bragt" 2)!

Toch sprak de groote man zich ten slotte voor URBANUS uit 3), evenals de WINDESHEIMERS 4). Zeer sterk blijkt ook de onrust in later tijd, gedurende het concilie van *Bazel*, als het generaal-kapittel van *Windesheim* in 1438 te *Korsendonck* bijeen is, en men zich angstig afvraagt, wat te doen, als EUGENIUS IV door de algemeene kerkvergadering wordt afgezet 5).

De graaf van *Vlaanderen* hield de zijde van URBAAN, terwijl de bisschoppen CLEMENS steunden 6).

Engeland, dat onder het bestuur van een kind, RICHARD II, de ellenden van een ongelukkigen oorlog tegen *Frankrijk*, van oproer en burgertwist onder WAT TYLER (1381) en ketterij van JOHN BALLE en WICLIF moest lijden, stond uit politiek, gelijk wij

---

1) PIRENNE: II 320, 321.

2) MOLL: *Kerkgeschiedenis* II 1: 162, 163. Berust op een hs. te Weenen. K. K. Hof-Bibliothek. Cod. 4923 fol. 192-196 fol. 196, „quae vellet quod ambo pontifices cum omnibus cardinalibus cantarent in celo empyreo gloria in excelsis et alius verus elyachim poneret pacem et unitatem in terris, etiam si non esset ex progenie viperarum. Sed haec est hora et potestas tenebrarum. Liberet nos Deus a malo. Amen. Ve primum et ecce ve secundum, sed libera nos a malo pissime pater criste, altissime quia nullum amare concupimus nisi in te et in sponsa tua dilcissima (sic) inconsutili. Explicat epistola magistri g. groet".

Dit tractaat over ketternij en scheuring, hoop ik later in het licht te geven. Het bevat belangrijke bijdragen tot de kennis van DE GROOTE'S geestesrichting.

3) DELPRAT: *Verhandeling over de broederschap*, 163.

4) ACQUOY: *Het klooster te Windesheim*, I 10.

5) ACQUOY: II 120.

6) SALEMBIER: 74.

boven zagen, op de zijde van den paus van *Rome*. Dit nam niet weg, dat CLEMENS VII ook aan de overzijde der Noordzee wel eenigen aanhang bezat, waartegen URBANUS even hevige maatregelen nam als *Avignon* in de diocesen *Mains* en *Spiers* gelastte 1). De minachting van den Engelschen adel tegenover den geestelijken stand was echter verregaande, en de goddelooze handelwijze van Sir JOHN ARUNDEL in een nonnenklooster tegen het eind van 1379 geeft eenig inzicht in den toestand van ontbinding 2). RICHARD II, geleid door zijne raadslieden, zou in, het huwelijk treden met ANNA VAN LUXEMBURG, dochter van KAREL IV, en daardoor zou een nadere unie der orthodoxe landen *Duitschland-Hongarije-Polen* met *Engeland* tot stand komen. Dit kon natuurlijk niet anders dan aangenaam zijn voor den Paus.

Wat den toestand in *Frankrijk* betreft, waar aanvankelijk URBANUS erkend werd 3), reeds spoedig na het ontstaan van het schisma blijkt er algemeen groote ontevredenheid met den Paus te *Avignon*, wien door NICOLAAS DE CLEMANGES werd verweten, dat hij „ita se servum servorum Gallicis principibus addiceret, ut vix minas et contumelias quæ illi quotidie ab aulicis inferebantur deceret in vilissimum mancipium dici" 4). De glans van het hof van *Avignon*, waar het massieve paleis sprak van de dagen van BENEDICTUS XII 5), was verbleekt. In plaats van de groote inkomsten tijdens JOHANNES XXII 6), waartoe alle deelen der Christenheid bijdroegen, waren het nu nog slechts: het door oorlogen uitgeputte *Frankrijk*, het weinig vrijgevige *Spanje* en het arme *Schotland*, die de Fransche curie moesten onderhouden 7). Op *Frankrijk* kwam dus het onderhoud van den tegenpaus hoofdzakelijk neer: „Frankrijk moest alsdan de halve eer met dubbelen prijs betalen" 8). Daarbij bood de paus minder dan ooit

1) WALKER: *Die kirchenpolitik Englands*, 53.
2) WALKER: 54.
3) VALOIS I 115 vlgg.
4) *De ruina Eccl.*, c 42 v. D. HARDT: I p. III 46.
5) Vgl. PASTOR: I 88.
6) Vgl. SÄGMÜLLER: *Der Schatz Joh. XXII* (H. Ib. XVIII 1897 36–56) 32 millioen Mark (p. 57).
7) HALLER: I 206, 207. Al spoedig ontstond er hieromtrent moeilijkheid met den koning. (KEHRMANN: 23.)
8) HALLER: I 207.

te voren steun tegen de dikwijls onbillijke en zware vorderingen van den staat 1). Aan het Fransche hof heerschte matelooze weelde. Een Engelsch gezantschap, dat de hand van KAREL de VI[de's] dochter ISABELLA kwam vragen, bleef van Juli tot eind Augustus 1396 in *Frankrijk*, en verteerde dagelijks 500 pond tourn. De prinses kreeg 800.000 frs. als bruidschat 2). Het geld daarvoor moest het volk in telkens stijgende belastingen opbrengen. En wat de geestelijken aanging, tot dien tijd hadden zij tenminste in naam vrijdom van lasten, sedert 1382 moesten ook zij regelmatig betalen 3).

De ontevredenheid nam dan ook geweldig toe. Zelden uit overtuiging, meestal uit politiek hield men vast aan Avignon.

Bovendien moesten de Parijsche Universiteit, wier moreele invloed zeer groot was, en de geestelijkheid, met dwang tot de erkenning van CLEMENS VII gebracht worden 4). Zij was niet te goeder trouw overtuigd, het schisma streed te zeer met haar belangen van Europeesche Universiteit 5); de plannen tot herstel der eenheid leefden in haar voort, en brachten haar reeds spoedig op de gedachte van een generaal concilie 6).

Toch schijnt er een stoot van buiten noodig geweest te zijn om te komen tot het Universiteitsvoorstel van 1394, waarover boven reeds gesproken werd. HALLER denkt aan de tienden, die ook de Universiteit, trots haar oude privilegiën, sedert 1392 moest opbrengen 7); maar wat de aanleiding geweest moge zijn, de toestand wordt er niet minder duidelijk om. In het land, dat het krachtigst de tweedracht had bevorderd, zou ook het sterkst het verlangen naar eenheid gevoeld worden.

Inmiddels stierf CLEMENS VII, en het is zeker de krachtige persoonlijkheid van zijn opvolger BENEDICTUS XIII, die het schisma nog langer heeft gerekt. Aanstonds ondervond hij, dat

---

1) KEHRMANN : 25

2) SCHWAB : 408.

3) HALLER : I 210.

4) KEHRMANN : 11—17. VALOIS : I 137. BLIEMETZRIEDER : 98 vlgg.

5) KEHRMANN : 92.

6) KEHRMANN : 17. BLIEMETZRIEDER : 104—190.

7) I 212, 213.

Frankrijk voor hem geen steun zou zijn 1), en alleen Spanje, het land zijner geboorte hem nog kon redden.

Spanje was niet zonder aarzeling naar de zijde van CLEMENS VII overgegaan 2) en eenigszins onder den druk der Fransche politiek 3). Ook hier woedde de strijd tusschen beide obedienties, vooral in *Castilië*, waar Urbaan o. a. de zetels van *Compostella*, *Zamora*, *Segovia*, *Salamanca* en *Cordova* met titularissen voorzag 4). *Aragon* behoorde geheel en onbestreden tot de obedientie van *Avignon*, maar de Italiaansche nevenlanden *Sardinië* en *Sicilië* werden door beide partijen bezet 5). *Portugal* sloot zich in het algemeen bij CLEMENS aan en te *Lissabon*, *Braga* en *Coïmbra* stelde hij dan ook bisschoppen aan 6).

De Levant eindelijk, voor zoover behoorende tot de Roomsch-Katholieke Kerk, met name *Griekenland*, *Rhodus* en *Cyprus*, werd door beiden betwist 7).

Den toestand van *Italië* zullen wij later bij de nadere beschouwing der lotgevallen van URBANUS VI eenigszins uitvoeriger onder het oog krijgen.

IV.

Uit dit overzicht blijkt dus, hoezeer de macht van den Stoe van PETRUS verdeeld was, en als gevolg het prestige der pausen geleden had. 't Kan ons dan ook niet anders dan natuurlijk voorkomen, dat, bij het aldoor machtiger worden der conciliaire idee, ook andere stemmen steeds luider klonken: het verzoek en de eisch tot verbetering, hervorming van zeden en bestuur der geestelijkheid, zelfs ten koste van het pausschap 8).

Want *Avignon* had, behalve het schisma, nog een andere nalatenschap aan de Kerk vermaakt, een geldzucht en werelds-

1) HALLER: I 218.
2) VALOIS: I 197—212.
3) HALLER: I 207. PASTOR: I 136.
4) EUBEL in R. Q. 1893 VII 435.
5) EUBEL: 437.
6) EUBEL: 434.
7) EUBEL: 446.
8) HALLER: I 154.

gezindheid, die misschien dikwijls overdreven, toch waarlijk den bedienaren van Gods Woord kwalijk voegden 1).

Het is hier niet de plaats te onderzoeken, hoe deze beide groote gebreken allengs in de Kerk waren binnengeslopen; nog minder de meening te weerleggen van hen, die alle geldelijke prestatie, aan de geestelijken voor het uitoefenen van hun ambt gegeven, als simonie afkeuren en eischen, dat de geestelijkheid, in armoede, zich elk geoorloofd vermaak ontzegge. Toch mogen wij niet nalaten een oogenblik stil te staan bij de verklaring van het pauselijk finantiewezen in de veertiende eeuw, en bij het verval der kerkelijke tucht.

Door de verplaatsing der pauselijke residentie van *Rome* naar *Frankrijk* (1309) had de H. Stoel vele inkomsten verloren, die hij uit de Italiaansche bezittingen placht te ontvangen 2). De edelsteen, die, naar verhaald wordt, uit de tiaar van CLEMENS V sprong, toen hij op den dag van zijn kroning te Lyon, door een omvallenden muur van zijn paard werd geworpen 3), beduidde in het oog der menigte op de eerste plaats het verlies van Rome, maar het verhaal mag evengoed, zij 't dan ook veel minder poëtisch, op de rijke inkomsten worden toegepast. Bovendien toonden de belastingbetalenden thans veel grootere achterdocht en terughoudendheid, nu er ernstig te vreezen was, dat hun geld slechts zou dienen om de Fransche staatskas te stijven 4), wat voor de onderdanen van EDUARD III VAN ENGELAND en KAREL IV VAN DUITSCHLAND gelijk stond met belasting betalen aan den nationalen vijand.

Om het ontbrekende aan te vullen, „namen de pausen tot zeer bedenkelijke middelen hun toevlucht" 5).

De algemeene tienden, vroeger door de conciliën tot bestrijding der onkosten van de kruistochten opgelegd, worden

1) Vgl. PHILLIPS: *Kirchenrecht*, V 399.

2) PASTOR: I 80. KIRSCH: *Päpstl. Kollektoriën* XII.

3) KNÖPFLER: *Kirchengesch.* 430.

4) PASTOR: t. a. p.

5) PASTOR: t. a. p. Vlg. over de Taxen der pauselijke kanselarij. TANGL: M. I. Ö. G. 1892 XIII 1—106 vooral de alg. beschouwing blz. 4—5.

later o. a. door BONIFACIUS VIII 1), geheven, ook voor de algemeene uitgaven der Roomsche kerk. HALLER 2) stelt dit voor als een aanmatiging des pausen; KÖNIG 3) toont neiging de rechtmatigheid ervan te verdedigen. En terecht. Zeer juist echter, schijnt KIRSCH het toenemen van het pauselijke finantiewezen te verklaren. Zoowel de paus als de kardinalen streven er naar een vaste finantieele positie te hebben. Dit was noodig, daar de op de oude „Naturalwirtschaft" berustende inkomsten der kerken niet meer pasten in de zich ontwikkelende „Kapitalwirtschaft" en dit vooral als de paus Rome, en de kardinalen hunne rijke titelkerken hadden verlaten „....ihre (der kardinalen) Finanziellen Bestrebungen trugen dazu bei, die Entwicklung der päpstlichen Finanzverwaltung nach einer Richtung zu drängen, welche grosse Schäden zur Folge hatte".

Natuurlijk konden ook hier grove misbruiken insluipen, die aanleiding gaven tot dikwijls hevig verzet 4).

Tot grootere inkomsten gaven ook de „reservationes" aanleiding 5). Reservatio van de begeving der beneficiën is het voorbehouden van bepaalde soorten van kerkelijke ambten door den H. Stoel. Aanvankelijk gold dit alleen die beneficia, die „in curia" openvielen, d. i. wier titularissen te *Rome* kwamen te overlijden; maar allengs werden zij meer algemeen 6).

Nu kan de paus zijn benoemingsrecht tot gereserveerde beneficia uitoefenen op het oogenblik, dat het beneficie vacant wordt, en dan hebben wij de „provisio"; ofwel nog vóórdat de titularis overleden is, belooft hij aan een ander het recht van opvolging, en dat is de „exspectativa".

De „exspectativa" ontwikkelt zich aldus. Zonder rechtstreeks te willen ingrijpen in de rechten der bisschoppen en abten omtrent het vergeven van prebenden, verzoeken hen de pausen (reeds in de twaalfde eeuw) sommige verdienstelijke maar onbemiddelde geestelijken in aanmerking te laten komen bij het

1) POTTHAST: *Regesta* No. 25143.
2) I 27, 28.
3) KÖNIG: *Die Päpstliche Kammer*, 43, 51.
4) *Die Finanzverwaltung*, 69.
5) HALLER: 27.
6) Vgl. voor de ontwikkeling ervan KÖNIG: *Die Päpstliche Kammer*, 1-6.

openvallen van posten. Gewoonlijk willigen de ordinarii dit verzoek in, te lichter omdat de aanbevolen personen òfwel door rang uitmuntten òfwel zeker waren van het algemeen medelijden en der algemeene sympathie. De pausen beroepen zich aanvankelijk niet op hun „summum jus", waaruit HINSCHIUS besluit, dat hun dit recht niet toekwam 1). Doordat dus in antwoord op zulk een pauselijk verzoek den onbemiddelden geestelijke gewoonlijk een prebende in het vooruitzicht werd gesteld, kregen de pausen allengs het gewoonterecht van het beloven ook van die ambten, die volgens kerkelijk gebruik door de bisschoppen af abten moesten vergeven worden 2).

Hoewel al heel spoedig, de uitdrukking van het bevel — „praecipere", „mandare" — in de officieele stukken voorkomt, worden zij toch eerst dán door strafbedreiging tot strikt gebod gestempeld, wanneer er op het eind der twaalfde eeuw eene afzonderlijke klasse van executoren wordt ingesteld 3).

„Provisio" is eigenlijk de rechtmatige verleening van een kerkelijk ambt door den wettelijk daartoe bevoegden kerkelijken overste, bij het openvallen van het ambt. Zij omvat drie voorname punten: 1° de aanwijzing van den geestelijke door keuze, aanvrage, benoeming of voordracht; 2° de overdracht van het kerkelijk ambt; 3° de „inmissio in possessionem", d. i. bij bisschoppen de „Inthronisatio", bij kanunniken de „Installatio" 4).

Hieruit volgt, dat aan de „exspectatieve" slechts het eerste der drie constitueerende deelen der „provisio" eigen is, en dat zij zonder de twee volgende niet geldt.

De „provisio ordinaria" geschiedt volgens dezen regel: hoogere ambten door den paus, lagere door de bisschoppen. Heeft de paus om een of andere reden de benoeming van een aan den bisschop behoorend ambt aan zich getrokken, dan treedt de „provisio extraordinaria" op 5). De exspectatieven zijn dus „provisiones extraordinariae".

De provisiones nu, zooals wij ze hier bedoelen zijn „provisiones

1) HINSCHIUS: *Das Kirchenrecht*, III 114—115.
2) HINSCHIUS: t. a. p. KEHRMANN: 29—30.
3) HALLER: I 28, 29.
4) PERMANEDER in *Kirchenlexikon*², X 551.
5) PERMANEDER: t. a. p.

extraordinariae jure reservato" en natuurlijk nauw verwant aan de exspectatieven, maar practisch van veel minder beteekenis omdat zij lang niet zoo veelvuldig voorkwamen. Theoretisch echter drukken zij de machtsvolkomenheid des pausen het krachtigst uit 1).

De annaten, oorspronkelijk eergeschenken tot onderhoud van de Romeinsche Curie, werden later door wetten geregeld. Zij bestonden uit de annaten in engeren zin, de „servitia communia" en de „servitia minuta" 2).

De annaten in engeren zin, ook wel „annata Bonifaciana" genoemd 3), bestaan in de helft der waarde van de opbrengsten der beneficiën door den paus gegeven, wel te verstaan gedurende het eerste jaar 4).

De „servitia communia" 5) treffen bisdommen en consistoriaal-abdijen, die niet onder de verplichting tot opbrenging der annaten „sensu strictiori" vallen. Ook zij bestaan uit de helft der opbrengsten van het eerste jaar, worden echter over paus en kardinalen verdeeld.

De „servitia minuta" zijn opcenten op de „servitia communia", en dienen tot onderhoud van het minder personeel 6).

Evenals de tienden, vallen dus de annaten onder de rechtstreeksche pauselijke belasting, terwijl de „exspectativae" en „provisiones" tot indirekte inkomsten aanleiding gaven.

Nu mag men vragen: waren nu die middelen om aan het geld te komen, dat de kerk toch noodig had, zoo bedenkelijk?

Inderdaad, de curie had in beginsel het recht tot het heffen van deze lasten, en de studie van het jus, die in de Kerk vooral het rechtsinstituut had ontwikkeld met al de attributen aan den staat eigen, ging in de toepassing van dat beginsel juist in dien tijd het verst.

De „plenitudo potestatis" van den paus was een algemeen erkende stelling en gangbare waarheid, „directe" voor het geestelijke, en „indirecte" voor het tijdelijke 7). BONIFACIUS VIII spreekt

---

1) HALLER: I 31.
2) PHILLIPS: V 567.
3) Maar ten onrechte. Vgl. KOCHENDÖRFFER: *Bonifaz IX*, 63 vlgg.
4) Oorspronkelijk geen vrijwillige gaven. PHILLIPS: V 572.
5) Vgl KÖNIG: 6—24.
6) HERGENRÖTHER: in *Kirchenlex.* I 75—78.
7) HALLER: I 41.

deze leer in de bulle „Unam Sanctam" 1) duidelijk uit. En in den grond was hij niet anders dan de tolk van het algemeen gevoelen 2). Hij geldt dan ook bij vele niet-katholieken als de vertegenwoordiger der „plenitudo potestatis," omdat hij ze het meest met nadruk heeft uitgesproken 3).

De canonisten echter gingen veel verder dan de paus, en een AUGUSTINUS TRIUMPHUS zag de distinctie tusschen de „potestas directa" en „indirecta" geheel over het hoofd 4).

En inderdaad, met de zooeven genoemde belastingen 5), brengt CLEMENS V van 1305—1314 ongeveer een millioen gulden te zamen voor den grooten kruistocht, waarvan hij echter met volle handen uitleent aan verschillende vorsten. Bij testament vermaakt hij het geld, in naam van den kruistocht verzameld, aan zijn bloedverwanten, zoodat JOHANNES XXII zijn opvolger, moet beginnen met in een proces deze gelden terug te vorderen 6).

Onder CLEMENS V wordt reeds een ruim gebruik gemaakt van dispensaties tot het bezetten van meerdere kerkelijke posten door één persoon 7). Daaraan maakte JOHANNES XXII door de constitutie „Execrabilis" van 19 November 1317 kort en goed een einde. Allen, die zonder dispensatie twee of meer onvereenigbare posten bezaten, moesten deze met uitzondering van den laatst verkregene laten varen, en de dispensatie werd beperkt tot twee naar keuze te bepalen beneficiën 8). Hierdoor vielen ontzaglijk veel posten open, die allen aan den paus te vergeven bleven en de inkomsten der curie namen toe, terwijl de macht des pausen naar buiten bleef stijgen.

Naar een lang geloofde overlevering 9) zou JOHANNES XXII dan ook de rijkste man van zijn tijd geweest zijn, en zeven millioen, volgens andere 22 of 25 millioen gulden in baar geld, behalve nog andere onmetelijke schatten, hebben nagelaten. De

1) C. J. C. II 1245 Extrav. Comm. I tit. VIII c 1.
2) FINKE. *Aus den Tagen Bonifaz* VIII 151—156 Münster i. W. 1902.
3) t. a. p. 152.
4) SALEMBIER: 12. HIRSCH: 3 vlgg.
5) Nader gespecificeerd bij HALLER I 45, noot 2.
6) Vgl. EHRLE in *Archiv.* V 1 vlgg. en 139 vlgg.
7) HALLER: I 98.
8) HALLER: I 99.
9) Afkomstig van VILLANI.

onderzoekingen van EHRLE 1) hebben dit Amerikaansch vermogen tot ongeveer één millioen teruggebracht 2).

Indien het er om te doen was een juist historisch beeld van dezen paus van *Avignon* te ontwerpen, zouden wij er nog aan toe moeten voegen, dat hij dit geld niet bijeenbracht, om er zichzelf mee te bevoordeelen. JOHANNES kon zich tegenover PHILIPS V beroepen op zijn eenvoudige levenswijze 3); hij had met deze schatten edele doeleinden voor 4), hij dacht aan terugkeer naar *Italië*, aan vrijheid voor de Kerk in een vrij land 5). Hij en CLEMENS V waren pausen, die hun zorgend oog lieten gaan ook over de landen, die nog in de duisternissen van het ongeloof gedompeld waren 6), en er meer op bedacht te behouden wat de Kerk eenmaal tot de waarheid had gebracht, dan wel het geloof verder uit te breiden. Toch benoemde CLEMENS VI nog een bisschop voor het uiterste Oosten, voor *Japan* 7). Zeker is de voorstelling der geschiedenis dezer periode eenzijdig, zoolang men niet let op de lichtzijde der pauselijke werkzaamheid; maar voor de beschouwing der misbruiken, die uit het pauselijk finantiewezen dier tijden volgden, is die lichtzijde van geen beteekenis. Het gaat hier niet over de bedoelingen, maar over de feiten.

Het is nu niet wel mogelijk de verdere lotgevallen der Fransche pausen van *Avignon* na te gaan, de hoofdrichting der finantieele beweging is door de twee eersten gegeven, al zijn er bij sommigen b.v. BENEDICTUS XII opmerkelijke afwijkingen te constateeren. Wat wij echter niet mogen vergeten, is, dat de Curie het voorbeeld gaf van geldzucht, een voorbeeld dat te trouw helaas door de overige geestelijkheid werd nagevolgd.

---

1) Archiv. V. 159 vlgg.

2) „Möge diese Mitteilung... den... Glauben zerstören, die päpstlichen Schatzmeister des 14 Jahrhundertz hätten Millionen gehütet während sie in der That nur mit Hunderttausenden zu rechnen hatten". (EHRLE: blz. 177.)

3) KÖNIG: *Die Päpstliche Kammer*, 56. COULON. *Lettres des Papes*, N. 513.

4) Vgl. HAYN: *Das Almosenwesen unter Johann XXII.* R. Q. 1892. VI 209—220.

5) HALLER: I 105, 106.

6) KÖNIG: 63 vlgg.

7) PASTOR: I 72—73.

Om nu nog even, maar veel korter, stil te staan bij de verwereldlijking en het zedenbederf, waarvan zich de geestelijkheid de hoogere zoowel als de lagere, in deze tijden niet vrij hield, kunnen wij beginnen met op te merken, dat geldzucht en genotzucht maar al te vaak samengaan 1). Door de verandering der cultuurtoestanden op het eind der dertiende eeuw, als gevolg van de kruistochten en 't herleven van den wereldhandel op het Oosten, steeg de welvaart der verschillende standen ongemeen, en overal openbaarde zich een onleschbare dorst naar weelde en overdaad 2). De geestelijkheid deed daarin mee; voor haar echter, die zich op den handel niet mocht toeleggen, bleef geen ander middel over dan het jagen naar rijke prebenden en vette posten.

Niets is er, dat ons in de reformschriften op het eind der 14e en het begin der 15e eeuw meer treft, dan het voortdurend gispen der simonie. DIETRICH VON NIEHEIM spreekt er over in al zijn geschriften. Merkwaardig, dât mannen, die zelf de grootste prebendenjagers en volstrekt niet kiesch in de keuze hunner middelen waren, zoo hevig tegen de simonie te keer gingen.

De simonie nu werd het middel om aan de rijkste posten te komen. ALVARO PELAYO een der meest besliste overdrijvers der pauselijke „plenitudo potestatis" 3) zegt 4): „hetzelfde (wat aan het hof te *Avignon* geschiedde) had, slechts in mindere verhouding, aan de geringere bisschoppelijke curiën plaats. Onmiddellijke gevolgen van dezen invloed van het geld op het verkrijgen van kerkelijke ambten, waren bevordering van onwaardigen en onbekwamen, en volkomene verwaarloozing van den plicht tot residentie in de hoofdplaats van bisdom of kerspel 5). De synoden scherpten weliswaar den clerus dezen plicht dikwijls in, maar het voorbeeld van boven werkte tegen. Bij een dusdanig gebrek aan toezicht en zorg voor het geestelijk

1) SALEMBIER: 190—192.
2) PASTOR: I 99 – 100.
3) HIRSCH: 37 vlgg.
4) Bij PASTOR: I t. a. p.
5) Tegen dit misbruik o. a. bepalingen van den aartsbisschop van York bij WALKER: 65.

leven, wordt het verval der discipline ten opzichte van het celibaat begrijpelijk, ofschoon de invloed van de zedeloosheid, die met de stijgende welvaart toenam, veel grooter was.

De maatregelen, die de ernstige en welmeenende URBANUS V tegen woeker, concubinaat, pronkzucht, simonie en „cumulatio beneficiorum" nemen moest 1), zijn wel in staat de waarheid van PELAYO'S woorden te staven. Zijn pontificaat en dat van zijn opvolger GREGORIUS XI, samen zestien jaar, waren niet in staat de euvelen radikaal uit te roeien, en zoo komt het, dat bij de verheffing van URBANUS VI de nieuwe paus reeds aanstonds bij zijn goed bedoelde hervormingsmaatregelen stuitte op het eenparig verzet der kardinalen, dat aanleiding zou worden tot het groote Schisma.

V.

PRIGNANO'S pontificaat is ook verder een lijdensgeschiedenis.

Door de afwezigheid der pausen was in *Italië* en vooral in *Rome* eene algemeene anarchie ontstaan. Burgertwisten verdeelden het volk, de kleine staatjes stonden tegen elkaar in de wapenen 2). De Kerkelijke Staat liep gevaar geheel te gronde te zullen gaan 3). Uit dien toestand van regeeringloosheid was wel een hevig verlangen naar 's pausen terugkeer geboren, maar met de komst van GREGORIUS XI waren noch de vijandschappen noch de politieke intrigues verdwenen. PETRARCA zelf, die zoo hevig geijverd had voor den terugkeer naar *Rome*, vermeed liefst zich in dat gevaarlijk broeinest van allerlei samenzweringen te wagen, en woonde zelf een groot gedeelte van zijn leven in het door hem zoo gesmade *Avignon* 4).

Had nu een krachtig karakter als URBANUS niet bij den aanvang zijner regeering met moeilijkheden te kampen gekregen, die èn zijn prestige, èn zijn stoffelijke kracht niet weinig ver-

1) HEFELE-KNÖPFLER: IV 709.
2) PASTOR: I 75, VALOIS: I, Préface VIII.
3) LINDNER in Zs. f. A. G. 1885 II 403.
4) PASTOR: I 76.

minderden, dan ware hij er wellicht in geslaagd *Italië* de rust terug te geven, die het zoozeer behoefde. Had hij bij vastheid van wil ook nog voorzichtigheid en tact gevoegd, dan was misschien, niettegenstaande het schisma, de onrust in het schiereiland merkelijk verminderd.

Want aanvankelijk was geheel Italië, afgezien van de troepen die CLEMENS tot zijn beschikking had 1), op zijne hand; met uitzondering der koningin van *Napels* JOHANNA 2), die de paus, door de onwaardige behandeling haar man aangedaan, zich tot vijandin had gemaakt. Met haar zouden dan ook de eerste moeilijkheden ontstaan.

Na den mislukten aanval op *Rome* ondernomen door CLEMENS VII was de tegenpaus namelijk naar *Napels* uitgeweken, waar hij eervol door de koningin, maar zeer vijandig door de bevolking werd ontvangen 3). In Juni '79 was hij dan ook reeds te *Avignon*, daar hij het raadzaam vond de woede der Napolitanen, door URBANUS tot een kruistocht 4) opgeroepen, te ontvluchten 5). Zelfs JOHANNA sloeg de schrik om het hart, en zij trachtte zich met den paus te verzoenen 6), liet echter dit plan weer spoedig varen en werd door URBANUS vervallen verklaard van den troon 7). In haar plaats kwam KAREL VAN DURAZZO achterkleinzoon van PHILIPS, die de zoon was van KAREL I VAN ANJOU. De paus beleende hem met het koninkrijk en kroonde hem op voorwaarde, dat hij den neef des pausen FRANCESCO PRIGNANO de hertogdommen *Capua* en *Amalfi* zou afstaan 8). KAREL beloofde veel maar hield geen woord. Bijna zonder moeite maakte de nieuwe koning zich van de hoofdstad en het vorstelijk echtpaar meester, terwijl intusschen CLEMENS VII op zijne beurt als leenheer van *Napels* optredend, den broer van KAREL V van Frankrijk, LODEWIJK VAN ANJOU, die zich zeer voor CLEMENS

1) VALOIS: I 159.
2) PASTOR: 139—140
3) VALOIS: I 174 vlgg.
4) VALOIS: I 176.
5) SALEMBIER: 66.
6) VALOIS: I 177.
7) HEFELE-KNÖPFLER: VI 799.
8) VALOIS: II 9.

had beijverd 1) met het bestuur van *Napels* belastte; bovendien had hij hem reeds met het koninkrijk *Adria* beleend 2), d. i. de Kerkelijke Staat behalve het *Patrimonium*, de *Campagna* en de *Sabina* 3). Op verzoek van JOHANNA ondernam LODEWIJK nu met een groot leger tegen KAREL III een veldtocht, die allerongelukkigst eindigde met den dood des vorsten in 1384 4).

Deze expeditie der Franschen, begonnen in Juni 1382 met een leger van meer dan 60.000 man 5), van Noord tot Zuid door heel *Italië* heen, bracht den paus en *Rome* in groot gevaar. Dringend klonk URBANUS' smeekbede aan WENZEL, toch te komen en zijn plicht als schutsheer der Kerk te vervullen: „Als de roepstem onzer vermaningen U niet uit Uwen slaap vermogen te wekken, dat dan tenminste de zondige en teugellooze veroveringszucht van den hertog van Anjou U aanspore" 6). Tevergeefs: WENZEL bleef blind zelfs voor het schrikbeeld van Fransche keizersglorie 7), en beloofde, maar deed niet. Toch liep alles boven verwachting goed af, want ANJOU trok in voorbeeldige orde langs de Adriatische zee *Rome* voorbij 8), zonder de stad aan te vallen. URBANUS VI hing dus geheel van het geluk van zijn leenman, KAREL VAN DURAZZO af en hetzij dat hij hem van verraad verdacht, hetzij hij de beloften aangaande FRANCESCO niet spoedig genoeg nakwam, in Juni 1383 verliet de ondernemende grijsaard zelf *Rome*, om zijn vazal te *Napels* aan zijn verplichtingen te herinneren 9).

Deze reis zou den paus noodlottig worden. Koel te *Aversa* ontvangen, hield PRIGNANO zijn intocht te *Napels*, niet onder den jubel der hem zeer genegen bevolking, maar als gevangene

1) VALOIS: I 154 vllg.
2) VALOIS: I 167.
3) HEFELE-KNÖPFLER: VI 801.
4) Idem VI 802. VALOIS: II 79.
5) HEFELE-KNÖPFLER: VI 801. VALOIS: II 39.
6) LINDNER: I 191
7) l. l. 192.
8) VALOIS: II 42.
9) ERLER: 57, 58 SOUCHON: I 33. Ik citeer hier ERLER, omdat hij het verhaal van *De Schisma* te nauwkeurig weergeeft.

van den trouweloozen DURAZZO 1). In Juni 1384 vinden wij den paus te *Nocera*, dat door den koning aan den onwaardigen pauselijken nepote in afwachting alvast van *Capua* en *Amalfi* was afgestaan; op het eind van dat jaar breekt de strijd tusschen den paus en KAREL, die zich door den dood van zijn tegenstander LODEWIJK aanmerkelijk vrijer voelde, met nieuwe hevigheid uit 2).

Tot overmaat van ramp kozen nu de kardinalen de zijde van den koning, verontrust als zij waren door het streng bestuur van URBANUS. Zij spanden samen, en besloten den paus als ketter te verbranden 3); DIETRICH VON NIEHEIM beweert echter, dat hun plan zoo ver niet ging 4). Maar 't werd verraden, en URBANUS nam de opstandelingen gevangen.

Nu volgt de treurige geschiedenis der folteringen, die de paus den gevangen kardinalen deed ondergaan. LEO 5), SOUCHON 6), HEFELE 7), VALOIS 8), PASTOR 9) GREGOROVIUS 10) en VON REUMONT 11) schijnen geloof te slaan aan de schrikkelijke berichten daaromtrent door DIETRICH VON NIEHEIM 12) opgeteekend. ERLER 13) echter, die DIETRICH als schrijver beter kent schrijft veel van zijn uitdrukkingen toe aan zijn levendige fantasie, zeker waar hij zich zelf de mooie rol bij dit alles laat spelen. In alle geval heeft de paus zich met deze zaak een kwaden naam berokkend 14), zoo hij dien niet reeds had.

---

1) ERLER : 59.
2) ERLER : 65.
3) ERLER : 66, *Cosmodr.* VI 78.
4) *Schism.* I c. 42. p. 77—79.
5) LEO : *Gesch. d. Ital. Staaten*, IV 549.
6) I 38.
7) VI 805—806.
8) II 113.
9) I 140, 141.
10) *Gesch. d. Stadt Rom* VI² 521.
11) *Gesch. d. Stadt Rom*, II 1058.
12) *de Schism.* I c 51—61 p. 92—111.
13) blz. 68.
14) Vgl. de absurde legende der kardinalen, die Urbanus gezouten en gedroogd in koffers met roode hoeden erop zou hebben meegevoerd. (VALOIS : II 117).

Na een beleg te *Nocera*, waarbij de paus „zijn waardigheid aan het gevaar van bespotting blootstelde door twee tot driemaal daags den banvloek op plechtige wijze over het leger van KAREL III uit te spreken" 1), en waaruit hij slechts door de hulp der Duitsche en Bretonsche soldeniers, die van het leger van *Anjou* waren overgebleven, was ontzet 2), vluchtte URBANUS naar *Genua*, waar hij 23 September 1385 aankwam. Jammerlijke vernedering voor den fieren opperpriester, gered te moeten worden uit de handen van zijn eigen vazal, door de soldaten, door zijn tegenstander gewapend!

De gevangen en gefolterde kardinalen stierven te *Genua* een geheimzinnigen dood 3).

De vijandschap tusschen KAREL III en URBANUS VI bracht evenwel geen toenadering tusschen *Napels*, dat onder het interdikt lag van de muren van *Nocera* zoo dikwijls uitgesproken, en *Avignon*. De nederlaag, door DURAZZO aan de Angevinische partij toegebracht, was nog niet vergeten, en ook KAREL'S verheffing op den Hongaarschen troon, in December 1385, bracht *Hongarije*, waar trouwens de partij van SIGISMOND overwon 4), niet nader tot CLEMENS VII. *Hongarije* was op dat oogenblik het tooneel van onbeschrijflijke verwarring. LODEWIJK DE GROOTE, die de koninkrijken *Hongarije* en *Polen* samen bestuurde, had bij zijn dood slechts twee dochters nagelaten: MARIA, verloofd met SIGISMOND VAN LUXEMBURG, den lateren keizer van het Duitsche Rijk, en HEDWIG.

Aanvankelijk werden SIGISMOND en MARIA, hoewel nog niet gehuwd, zoowel in *Polen* als *Hongarije* als koningen erkend 5), spoedig echter verloor de zoon van KAREL IV alle kans den Poolschen troon te kunnen behouden, en terwijl nu de koninginweduwe ELIZABETH alle pogingen deed aan haar jongste dochter HEDWIG de opvolging te verzekeren, om zoodoende het Poolsche

---

1) PASTOR: I 140.

2) ERLER: 72.

3) ERLER: 73. SOUCHON: I 39 en vele anderen nemen aan dat Urbanus hen liet ter dood brengen.

4) ARNDT: *Die Beziehungen König Sigismunds zu Polen*, 22, 23.

5) ARNDT: 12.

rijk voor haar huis te bewaren, ontstond er in *Polen* een nationale partij met ZIEMOVIT als pretendent en met geen geringer oogmerk dan *Polen* geheel en al te bevrijden van het gehaat Hongaarsch bestuur 1). Toch overwonnen op den duur de gematigden 2), en HEDWIG vereenigde door haar huwelijk met JAGELLO VAN LITHAUWEN deze beide Slavische rijken met elkaar.

Maar evenals *Polen* dreigt ook *Hongarije* voor SIGISMOND verloren te gaan. De partij, die de candidatuur van KAREL VAN DURAZZO steunt, neemt in kracht toe, en brengt het tot zijn kroning op 31 December 1385 3), en zelfs na den moord op KAREL in Februari 1386 4), blijft de Napolitaansche partij roerig in *Hongarije*.

Zoowel voor URBANUS als voor *Napels* en *Hongarije* was KAREL'S dood van beteekenis. Want de Napolitaansche koningin-weduwe MARGARETHA nam in haar angst voor de partij der ANJOU'S die nu weder driest het hoofd opstak, haar toevlucht tot den paus, en liet FRANCESCO PRIGNANO, den nepote, die door KAREL gevangen genomen was, vrij. Maar URBAAN was onverzoenlijk, en hoewel nu juist de tijd gunstig geweest was om naar *Napels* te gaan, MARGARETHA te handhaven als regentes voor haar zoon LADISLAUS en zoo het koninkrijk *Napels* voor zijne obedientie te bewaren, bleef de paus, die nooit door schade en schande wijzer werd, hardnekkig op zijn standpunt staan, en slingerde van uit *Lucca* banvloek op banvloek over de ongelukkige vorstin 5).

En wat het ergste was, *Napels* viel in handen van de Franschen en ging over tot de obediëntie van *Avignon* 6) in 1387.

In *Lucca* wijst URBANUS de voorstellen der Duitsche vorsten tot een vergelijk terug, met beroep op zijn rechtmatigheid 7), vertrekt naar *Perugia*, wil van daar uit in 1388 nogmaals een poging doen om *Napels*, thans met geweld, op de Franschen te

---

1) ARNDT: 16—18.
2) ARNDT: 18.
3) ARNDT: 22.
4) VALOIS: II 118.
5) ERLER: 79.
6) HEFELE-KNÖPFLER: VI 808, VALOIS: II 123, 124.
7) ERLER: 80.

herwinnen, en keert, als ook deze poging, als alles wat hij ooit ondernam, mislukt, en hij zelf door een val van zijn rijdier gewond is, naar *Rome* terug. Zijn kracht was gebroken. Daar stierf hij (15 October 1389), een man van zeldzame energie, die zich volgens DIETRICH'S oordeel 1), nooit met simonie had bevlekt, maar die door zijn hardheid en onbuigzaamheid de kerk meer schade dan voordeel heeft gebracht 2).

VI.

CLEMENS VII had ondertusschen aanmerkelijk terrein gewonnen. Naast *Frankrijk* en *Schotland* was *Castilië* in 1381 3) op zijne zijde getreden. *Aragon* 4) en *Navarra* 5) volgden in 1387 en 1390, zoodat bij den dood van URBANUS VI heel *Spanje*, dat toen al machtig was en zich voorbereidde tot de rol van eerste der groote mogendheden, van *Rome* was afgevallen. Het prestige van CLEMENS werd nog bovendien versterkt door de creatie van nieuwe kardinalen, waaronder verschillende van buitengewone eigenschappen, Onder hen muntte uit de jonge kardinaal PETRUS VAN LUXEMBURG 6), die op achttienjarigen leeftijd in geur van heiligheid stierf. De wonderen, die op zijn graf geschied zouden zijn, deden de legitimiteit des pausen, tot wiens obediëntie hij behoorde, velen als onaantastbaar voorkomen 7).

Terwijl URBANUS geheel en al in beslag werd genomen door de politiek, had CLEMENS nog een ander voordeel, dat hem den roem van orthodoxie bezorgde. De kettersche stellingen van den dominikaan JEAN DE MONZON 8) werden in 1389 door den paus te *Avignon* veroordeeld, nadat de ketter zelve naar *Aragon* gevlucht was, en tot de partij van URBANUS was over-

1) *Schis.* I c. 69 p. 122.
2) Het harde eindoordeel van SOUCHON: I 43 en GAYET: II 284, 285 is overdreven.
3) HEFELE-KNÖPFLER: VI 807.
4) VALOIS: II 431.
5) VALOIS: II 216.
6) VALOIS: II 362 vlgg. SALEMBIER: 84.
7) HEFELE-KNÖPFLER: VI 808.
8) VALOIS: II 300.

gegaan. Met deze stellingen werd dus tevens de orthodoxie van *Rome* eenigszins aangetast 1).

Beleidvol was ook CLEMENS voorstel, de zaak der beide pausen door een algemeen concilie te laten beslechten 2), een plan, dat de halstarrige PRIGNANO toch niet zou aannemen, zooals blijkt uit het voorstel der Duitsche vorsten 3), en dat den dunk van goeden wil aan den naam van den tegenpaus moest verbinden 4).

Maar ook moeilijkheden had *Avignon* te overwinnen, die voortkwamen deels uit den dood van LEOPOLD III VAN OOSTENRIJK in den slag van *Sempach* in 1386 gesneuveld, deels uit de finantiëele kunstverrichtingen, waardoor het hof de oude traditie uit den tijd vóór het schisma handhaafde, waarvan de Fransche clerus de dupe werd 5) en waarmede de hofhouding van den paus en 36 kardinalen moest worden bestreden, deels uit de Gallikaansche vrijheden, die zich in dien tijd beginnen te accentueeren 6).

Het is hier de plaats, bij dit laatste punt stil te staan, te meer, omdat wij dan tevens gelegenheid zullen hebben de Fransche toestanden nader te leeren kennen, en een juiste expositie ervan ons bij de kritiek der geschriften „De Modis" „De Difficultate" en „De Necessitate" goed te stade zal komen 7).

Als wij spreken over „Gallikaansche vrijheden", dan dient ter verklaring gezegd, dat „vrijheid" hier in een zin genomen moet worden, waarin de hedendaagsche sociaal-democraten over vrijheid plegen te spreken. Zooals zij immers in hun redevoeringen, den burger van den toekomststaat ontslaan van verplichtingen aan de macht van het kapitaal, zonder veel te gewagen over den harden nooddwang, die hem onder het juk van den almachtigen staat zal dwingen, zoo gewaagden de voorstanders der „Gallikaansche vrijheden" in 1594 bij monde van PIERRE PITHOU

1) HEFELE-KNÖPFLER: VI 808—809.
2) Idem t. a. p.
3) Zie boven blz. 37.
4) LINDNER: II 303.
5) HEFELE-KNÖPFLER: VI 809. VALOIS: II 379.
6) HALLER: I 2^es Kapitel.
7) Zie hoofdstuk III.

en in de vier artikelen van 1682 van ruime onafhankelijkheid van den paus, zonder te doen uitkomen de lasten, die de dienstbaarheid aan den koning, der kerk op de schouders zou leggen. Vrijheid dus, in een enkel opzicht, maar eigenlijk verandering van dienstbaarheid.

Met opzet wordt hier over PIETER PITHOU in 1594, en de vier artikelen van 1682 gesproken, omdat daardoor de gelegenheid zich opdoet, erop te wijzen, dat de naam „Libertez de l'Eglise Gallicane" eerst van later tijd dagteekent, toen de beginselen, waarvan de wording voor ons van beteekenis is, hun vollen wasdom hadden bereikt. PITHOU'S „Libertez" aan HENDRIK IV opgedragen in 1594, DU PUY'S „Preuves des libertez de l'Eglise Gallicane" van 1639 vinden hun definitieve formuleering in de „vier artikelen" van 1682.

Naam en formuleering zijn dus niet uit de 14ᵉ of 15ᵉ, maar uit de 16ᵉ of 17ᵉ eeuw en slechts door overdracht noemen wij de pretentiën der Fransche geestelijkheid uit den tijd dien wij bespreken ook „Gallikaansche vrijheden".

Het is duidelijk, dat eene stelling, zoo lijnrecht in strijd met de algemeene traditie der kerk, en niet door één persoon, maar door een heele vergadering plechtig uitgesproken en opgesteld, eene vergadering, waarbij een man als BOSSUET voorzat, niet plotseling kon ontstaan. Daar was geschiedenis voor noodig, ontwikkeling van begrippen uit vroegere opvattingen, geleidelijke gedachtengroei in bepaalde richting.

De mannen van 1682 wilden dan ook de Gallikaansche vrijheden gelijk stellen aan den oorspronkelijken kerkelijken toestand. HALLER heeft echter aangetoond, dat het woord „vrijheid" door de zeventiend'eeuwsche Gallikanen, uit historisch oogpunt beschouwd, al heel slecht gekozen is; „in de veertiende eeuw was de Fransche kerk aan den paus meer onderworpen dan de kerk van welk land ook" 1). Als bewijs haalt hij uit VIDAL 2) de volgende cijfers aan: van de 1579 oorkonden in het eerste regeeringsjaar van BENEDICTUS XII (1334—1342) betreffende het vergeven van kerkelijke ambten, waren er 1264 voor *Frank-*

---

1) HALLER: I 205.
2) *Lettres communes de Benoît XII* (1902).

rijk en 315 voor het buitenland, dat is in verhouding 4 : 1. 's Pausen invloed op het bestuur in *Frankrijk* was dus veel grooter dan elders.

Wanneer dus BOSSUET de leer der vier artikelen tot de veertiende eeuw, ja zelfs 1) tot den H. LODEWIJK terugvoert, en haar de leer der „vrijheid" noemt, valt hij in een historische dwaling; wat echter de gedachten aangaat, die in 1682 zijn geuit, misschien vinden wij er reeds sporen van onder BONIFACIUS VIII (1294—1303) al moet men erkennen, dat toen de gedachte aan een volledig schisma veel sterker op den voorgrond trad. 2)

Gedurende den tijd dat de pausen te *Avignon* verblijf hielden, was juist dat gemis aan vrijheid voor de Fransche kerk gemakkelijker te dragen. De eer, en de voordeelen toch der pauselijke residentie op Fransch grondgebied, waren geen geringe vergoeding voor de nadeelen eener al te ingrijpende centralisatie 3).

Toen echter door de boven ontwikkelde oorzaken de baten begonnen te minderen, de lasten daartegen zwaarder te drukken, het aanzien des pausen daalde, hij zelf geheel afhankelijk werd van den koning, ging men ernstig nadenken over verbetering van den toestand, men ging op weg naar de pragmatieke sanctie van 1438, die eigenlijk niets anders is dan een toepassing der reformdecreten van 't Bazelsche concilie 4).

De universiteit van *Parijs*, het invloedrijk intellectueel centrum des lands, had zich nooit geheel vrijwillig aan CLEMENS VII, den eersten schismatieken paus onderworpen 5). Slechts dwang kon hier tot onderwerping leiden, onderwerping, die nochtans geheel uiterlijk was en de gevoelens niet wijzigde.

Want drie jaar na de verheffing van CLEMENS VII, in den tijd, dat ANJOU, door *Avignon* met *Napels* en *Adria* beleend, zijn veldtocht in *Italië* voorbereidt, toen dus de kansen voor den tegenstander van URBANUS nog volstrekt niet slecht stonden, geeft

1) HALLER : I 202.
2) FINKE : *Aus den Tagen Bon. VIII*, 150 en LXXXIX
3) HALLER : I 206.
4) HALLER : I 204.
5) VALOIS : I 137 vlgg.

LANGENSTEIN, de vicekanselier, zijn „Epistola concilii pacis" 1) in het licht, waarin klachten over den toestand van den clerus, zoo bitter, aansporingen en opdracht aan de vorsten en prelaten tot het bijeenroepen van een concilie, zoo formeel, voorbeelden uit de geschiedenis der vroegere pausen, oplossing van verschillende moeilijkheden, argumenten a fortiori en a pari zoo talrijk, wenschen voor het welslagen zijner pogingen, zoo vurig, dat aan onwankelbare overtuiging niet getwijfeld mag worden.

De verwantschap van LANGENSTEIN'S „Epistola concilii pacis", met de vier artikelen, is niet te miskennen. Het tweede dezer artikelen toch, stelde het concilie boven den paus. LANGENSTEIN zegt 2): „Universalis ecclesia, cujus concilium universale est repraesentativum, est superior collegio Cardinalium, et omni alia particulari congregatione fidelium, et omni, cujuscumque dignitatis, et praesidentiae persona, etiam Domino Papae, in casibus inferius exprimendis." En verder 3): „Est igitur autoritas generalis concilii major autoritate Papae."

Het 4e artikel behelst, dat het oordeel van den paus eerst dàn „irreformabile" is, als het oordeel van het concilie er bij komt, het bekrachtigt. LANGENSTEIN zegt 4): „Quia Ecclesia universalis non potest errare, nec mortali peccato esse obnoxia: itaque est superior collegio cardinalium cum papa qui hanc praerogativam non habet."

Toen LANGENSTEIN zijn „Epistola concilii pacis" in het licht gaf, was hij nog vicekanselier van *Parijs*, 't mag dus wel aangenomen worden, dat hij uitdrukking gaf aan het algemeen gevoelen der universiteit 5), ten minste van zijne natie, al werd dit niet door de Fransche regeering gedeeld. Zijn spoedig vol-

---

1) BLIEMETZRIEDER: 88. VALOIS: II 356. SCHEUFFGEN: *Beiträge*, 58—75. Uitg. bij V. D. HARDT: II 3—60

De eerste twee hoofdstukken ontbreken bij V. D. HARDT. Men vindt ze bij HARTWIG: *Heinrich von Langenstein*, II 28—31. *Concilium pacis* beteekent niet raadgeving tot den vrede, maar Vredesconcilie.

2) V. D. HARDT: II 29.

3) V. D. HARDT: II 30.

4) V. D. HARDT: II 29.

5) Vgl. BLIEMETZRIEDER 88.

gend vertrek uit *Frankrijk*, met de Duitschers, mag zeker in verband gebracht worden met de ongenade waarin hij gevallen was 1).

Een ander bewijs van den diepen afkeer van het schisma en bijgevolg van adhaesie aan de theorieën van LANGENSTEIN gaf de universiteit door een request, dat zij den koning in hetzelfde jaar 1381 bij monde van JEAN ROUSSE 2) aanbood, waarin eveneens de hoop op een concilie werd uitgesproken, en zoo onomwonden, dat ANJOU, de regent voor den dertienjarigen KAREL VI, den spreker deed kerkeren, en eerst bevrijden toen hij beloofd had zich aan Clemens te zullen onderwerpen 3).

Reeds in 1385 opperde de Universiteit nieuwe bezwaren tegen de pauselijke afpersingen, en hoewel zij toen gereedelijk bij den koning gelijk kreeg, werd daardoor toch niet de band verbroken, die *Parijs* en *Avignon* verbond 4), eind 1389 ten minste heerscht er volledige overeenstemming tusschen KAREL VI en CLEMENS VII, en groote plannen koesterde de laatste bij den dood van URBANUS om zich in de geheele wereld als paus te doen erkennen.

VII.

Juist was CLEMENS dus op het punt de moeilijkheden, die hem in den weg stonden, geheel te overwinnen, toen, veertien dagen na den dood van URBANUS de kardinalen te *Rome* in conclaaf vergaderd, BONIFACIUS IX kozen tot paus van *Rome*.

Voor de Avignonsche obediëntie was dit een zware slag. BONIFACIUS was een man in de volle kracht des levens 5), onberispelijk van zeden, vol enthousiasme voor de hem opgedragen taak 6). Ontbrak het den nieuwen paus ook aan geleerdheid 7), door zachtheid en welwillendheid stak hij gunstig bij zijn voor-

1) SOMMERLAD: *M. v. Krakau* 28.
2) VALOIS: I 342. HEFELE-KNÖPFLER: IV 811 spreekt van JEAN RONCE.
3) VALOIS: I 344.
4) HEFELE-KNÖPFLER: VI 812,
5) 30, 40, of 45 jaar volgens verschillende bronnen.
6) ERLER: 86.
7) t. a. p.

ganger af, en aan energie scheen het hem al evenmin te zullen ontbreken 1).

Zijn streven was het herstel der pauselijke macht in den Kerkelijken Staat. „Er was weer een dier niet zelden terugkeerende perioden aangebroken, waarin den paus slechts een schaduw van de wereldlijke macht was overgebleven" 2). Hoewel hij niet volledige opruiming kon houden onder de vele kleine tyrannen, die nog slechts in naam den paus als leenheer huldigden, heeft hij toch in de vijftien jaar van zijn pontificaat bewerkt, dat de Kerkelijke Staat tot zijn wettigen heer terugkeerde 3), *Napels* zijne zijde hield 4), en het Duitsche rijk hem als den wettigen paus erkende 5).

De toestand van den Kerkelijken Staat was onbeschrijfelijk. Benden Engelsche, Italiaansche en Duitsche huurtroepen plunderden het uitgeputte land als in de ergste tijden der volksverhuizing. Veeten tusschen steden en heeren, verwoestingen van bezitting en oogst, verbanning en rechtsonzekerheid, ellende allerwege.

Evenmin als *Duitschland* en *Frankrijk* was de geheele staat éêne obediëntie toegedaan: tot onder de muren van *Rome* strekte zich CLEMENS' gebied uit, er was zelfs reden te gelooven, dat bij langer leven van URBANUS, allen den ongelukkigen grijsaard zouden hebben verlaten en verraden om het juk der koningen van *Adria* te dragen 6).

Niet bij tooverslag, maar allengs veranderde de toestand onder BONIFACIUS' wijs beleid. Zijn groote verdienste is het, *Italië* en *Rome* de zegeningen van den vrede te hebben hergeven 7). Steden, heerlijkheden en vorstelijke geslachten erkenden geleidelijk zijn opperhoogheid en betaalden schatting; *Rome* zelf, waar eenmaal de republikeinsche koorts onder COLA DEI RIENZI tot een crisis was gekomen, die zich in het streven naar een onafhankelijke republiek onder URBANUS had herhaald, moest bukken,

1) JANSEN: *Bonifaz IX*, 2.
2) HEFELE KNÖPFLER: VI 813.
3) JANSEN: 23. 24.
4) JANSEN: 4, 5.
5) KOCHENDÖRFFER: *Bonifacius IX*, 1.
6) ERLER: 87, 88.
7) JANSEN: 20

en zag het oude Mausoleum van HADRIANUS, Kapitool en Vatikaan weer in nieuwe vestingen herscheppen 1). Het langst bood *Perugia* nog tegenstand, waar de twist tusschen adel en burgers het toppunt had bereikt. In 1392 hield de paus zijn intocht in de stad, moest echter in 1393 weer vluchten, maar werd door volharding en geluk den toestand ten slotte toch meester 2).

't Is te begrijpen, dat de paus, naast het herstel zijner eigene macht, het meest lette op *Napels*, den Italiaanschen staat, die onmiddelijk aan zijn gebied grensde en bovendien leenroerig was van *Rome*. Door URBANUS' politiek was bijna het geheele rijk en de hoofdstad in de handen der Franschen gevallen, overgegaan tot de obediëntie van den tegenpaus 3), en dus een voortdurende bedreiging voor *Rome*. En om aan de aanspraken van MARGARETHA, de weduwe van KAREL VAN DURAZZO en haar zoon LADISLAUS elk materieel steunpunt te ontnemen, rustte de jonge LODEWIJK II VAN ANJOU, zoon van dien anderen ANJOU, die tegen KAREL VAN DURAZZO niet opgewassen was gebleken, en in 1384 was gestorven 4), een nieuwe vloot en een nieuw leger tegen *Napels* uit, dat tevens opdracht kreeg, *Rome* aan CLEMENS VII te onderwerpen 5).

Het gevaar was dreigend en, minder beginselvast dan zijn voorganger, talmde BONIFACIUS niet lang met de erkenning der rechten van LADISLAUS, kroonde hem in 1390 plechtig te *Gaëta* tot koning van *Napels* en *Jerusalem*, en ondersteunde hem in den oorlog tegen zijne vijanden zoo voortreffelijk, dat de Angevinische partij werd verslagen, LADISLAUS heerschte, en *Napels* terugkeerde tot den schoot der Kerk 6).

Bij dit alles had BONIFACIUS nog tijd en energie, om zijn obediëntie, ook buiten *Italië* te handhaven en uit te breiden. De dood van den vurigen voorstander van *Avignon*, LEOPOLD

---

1) ERLER: 89. SAUERLAND: in M. J. Ö. G 1887 VIII 619—623.
2) ERLER: 89-93
3) Zie boven blz. 37.
4) Zie boven blz. 34.
5) HEFELE-KNÖPFLER: VI 813.
6) HEFELE-KNÖPFLER: VI 813. ERLER 86, 87. JANSEN 5.

III VAN OOSTENRIJK, had nog gedurende het leven van URBAAN geheel *Duitschland* aan *Rome* teruggegeven.

ALBRECHT III bracht de Oostenrijksche erflanden van de scheiding terug 1). Toch dreigde hier of daar nog afval, en overal waar gevaar bestond, verschenen de legaten van BONIFACIUS: PILEUS VAN TUSCULUM bij de keurvorsten en bisschoppen 2), met instructie om alle schismatieken gevangen te nemen, WILLEM VAN ANCONA in de Zuidnederlandsche diocesen. Vooral *Luik* is uiterst belangrijk en in de registers van BONIFACIUS goed vertegenwoordigd 3).

Ook de kloosterorden tracht de paus voor zich te winnen, een zeer wijs plan, omdat zijn macht daardoor niet gelocaliseerd, maar over de verschillende diocesen verspreid, diep in kon grijpen in de obediëntie van den tegenpaus. De Norbertijnen en Cisterciënsers hadden hun hoofdzetel niet te *Rome*, maar te *Prémontré* en *Citeaux* in *Frankrijk*, natuurlijk neigde bij hen het centraal gezag naar de zijde van *Avignon*. *Rome* maakt de Duitsche abdijen dezer orden van hun generalen abt onafhankelijk en ziet zich zelf genoodzaakt de Norbertijnenkloosters in *Holland* te laten visiteeren, omdat daar vele Abten onder voorwendsel van het schisma, een weinig ingetogen leven leidden. 4)

Hetzelfde verschijnsel, alleen in omgekeerde orde, doet zich voor bij de Franciskanen, die in *Rome* hun centraalpunt hebben, de Fransche en Spaansche provincies dezer orde sloten zich bij *Avignon* aan 5), voor de Italiaansche en Duitsche provincies behoefde BONIFACIUS niet te vreezen. Om hen echter tot daden voor zich te stemmen, begunstigde de paus hen bizonder 6), wel wetend, welken invloed zij op het volk uitoefenden 7). De Franciskanen hadden door den „zwarten dood" zwaar geleden 8), meer dan 100.000 leden der orde

1) KOCHENDÖRFFER: 2.
2) KOCHENDÖRFFER: 3.
3) KOCHENDÖRFFER: 4.
4) KOCHENDÖRFFER: 6.
5) HÜTTEBRÄUKER: *Der Minoritenorden zur Zeit des grossen Schismas*, 35.
6) HÜTTEBRÄUKER: 36.
7) KOCHENDÖRFFER: 6, 7.
8) HÜTTEBRÄUKER: 36.

zouden omgekomen zijn 1). Thans verdeelde hen het schisma, twee „ministri generales" stonden tegenover elkaar, maar ellende en verdeeldheid werd voor deze machtige orde de oorzaak tot het ontstaan eener nieuwe congregatie, de Observanten, die van *Italië* uit, zich weldra een weg baande over geheel *Europa* 2).

De Duitsche orde der Johannieters moest voor den adel zijn, wat de Franciskanen voor het volk waren. BONIFACIUS begunstigde hen, en wist zich zoodoende sterker te vestigen 3), *Mainz*, dat onder het vorig pontificaat het terrein der intrigues van de Franschen geweest was, koos in 1396 twee bisschoppen, van welke JAN V. NASSAU krachtig door *Rome* gesteund werd 4). Zelfs op geldelijk gebied was de paus vrijgevig, als hij er maar in slaagde de deelen zijner obedientie bijeen te houden 5).

Kort vóór de pausen zich naar *Avignon* in ballingschap begaven, hadden zij aan *Rome*, bij al wat het reeds op *Avignon* vóór had, nog een nieuwe aantrekkelijkheid gegeven; in 1300 had BONIFACIUS VIII het eerste jubeljaar gevierd binnen de muren der H. Stad, in 1350 was dit herhaald, en URBANUS VI had tegen het jaar 1390 een nieuw jubilee afgekondigd met de bepaling, dat dit voortaan alle 33 jaren zou terugkeeren, en zeker met de bedoeling, daardoor aan den Romeinschen paus meer aanzien te geven tegenover den tegenstander te *Avignon*. Ongelukkig, tot zelfs in dit plan, beleefde URBANUS het jubeljaar zelf niet meer, maar BONIFACIUS was niet de man, om deze schoone gelegenheid tot verheffing van zijn prestige voorbij te laten gaan 6).

VIII.

Men moet bij de beoordeeling der pausen zeker niet met de vooropgezette overtuiging te rade gaan, dat alles wat zij doen, uit beslist verkeerde, of tijdelijke, materieele motieven geschiedt. „Die Institution (das Papsttum) verdient doch allein schon durch

1) HEIMBUCHER: *Ordensgeschichte*, I 304.
2) HEIMBUCHER: 305.
3) KOCHENDÖRFFER: 8.
4) KOCHENDÖRFFER: 9. Vgl. KUMMER: *Bischofswahlen*
5) KOCHENDÖRFFER: 10.
6) KOCHENDÖRFFER: 11.

ihr ehrwürdiges Alter, dass man ihr mit etwas anderem, als mit unmotivirtem Widerwillen entgegentritt!" zegt FINKE in zijn bespreking van PASTOR'S *Papstgeschichte* 1). Het oordeel over de motieven blijft altijd moeilijk voor den historicus, maar verdient juist daarom de levendigste belangstelling en den grootsten ijver. BONIFACIUS' houding ten tijde van het jubilee, zijn streven naar geld, de geldzucht, die aan het pauselijk hof heerschte, worden door KOCHENDÖRFFER 2) „ein gewinnbringendes Geldgeschäft" genoemd.

Zonder iets van de feiten af te doen, of de geloofwaardigheid zijner zegsmannen in twijfel te willen trekken, meen ik toch bij de bespreking van BONIFACIUS' IX onverzadelijkheid, een zeer goed voorbeeld te hebben om te toonen, dat men in het trekken van zulke vèrgaande conclusies zéér voorzichtig moet zijn.

KOCHENDÖRFFER spreekt dan van een winstafwerpend geldzaakje. Ten bewijs voert hij aan: „het aflaatmonopolie blijft niet meer tot *Rome* beperkt, maar wordt aan landen en steden verkocht. Dit was natuurlijk gemakkelijker voor degenen die den vollen aflaat wilden verdienen 3). Om den aflaathandel 4) gemakkelijker te maken, richtte de paus een heel systeem in. Dit hielp, want in de registers vindt men tallooze machtigingen om den aflaat te verkoopen 5). Sommige aflaatagenten maken het al te grof, de paus bestraft ze, maar, naar men mag aannemen, omdat ze meer hun eigen voordeel dan dat van den paus op het oog hadden. Door privilegies beschermt de paus de aflaatverkoopers 6). DIETRICH VON NIEHEIM en GOBELINUS PERSONA uiten zich ook zeer ongunstig over dien aflaathandel" 7).

Als nu eens iemand, die welwillende critiek op BONIFACIUS wil uitoefenen ditzelfde materiaal verwerkt, kan hij als conclusie er onder zetten: dit alles deed de Paus om het jubilee gemakkelijker te maken. En dan kan hij nog toegeven, dat de middelen

1) R. Q 1890 VI 387.
2) t. a. p.
3) KOCHENDÖRFFER: 12.
4) Over die aflaten vgl. JANSEN: *Bonifaz IX* 136—178.
5) KOCHENDÖRFFER: t a. p.
6) KOCHENDÖRFFER: 15.
7) KOCHENDÖRFFER: 16.

verkeerd waren, dat de paus werkelijk geldzuchtig was, en veel geld noodig had.

KOCHENDÖRFFER heeft zich tegen BONIFACIUS laten innemen, door DIETRICH VON NIEHEIM, die ook SAUERLAND op het dwaalspoor bracht omtrent JOH. DOMINICI 1), te veel te gelooven 2). Nu heeft ERLER voldingend bewezen, dat NIEHEIM ten opzichte van BONIFACIUS zeker niet onbevooroordeeld zelfs nu en dan zeer onrechtvaardig is 3). KOCHENDÖRFFER valt dus in de fout, waartegen HALLER, zoo terecht waarschuwt: men moet de tijdgenooten van het schisma niet al te veel vertrouwen in hun zwartgallige berichten. Hun geschriften zijn veel meer waard als subjectieve uitingen dan als spiegel der werkelijkheid 4).

Voor ons zijn de mededeelingen van KOCHENDÖRFFER echter van veel waarde. Zij leeren ons de talrijke misbruiken aan de curie te *Rome* onder den opvolger van den strengen, en onder geldelijk opzicht onberispelijken URBAAN. De „cumulatio beneficiorum" neemt weer toe 5); ook de „taxae" — wettelijk bepaalde sommen, die de pauselijke kanselarij voor het verzenden van officieele stukken eischte 6), en die door JOHANNES XXII waren vastgesteld — werden herhaaldelijk overschreden. Willekeur was hierbij in 't spel 7). Overal openbaart zich in de finantiemaatregelen van BONIFACIUS IX het willekeurige en ongestadige, dat zoo ongunstig afsteekt bij de regelmaat onder URBANUS VI 8). Nu moet men wel toegeven dat BONIFACIUS veel geld noodig had, en dat hij niet zoo goed als JOHANNES XXII tot een herziening der pauselijke middelen van inkomsten kon overgaan, maar van den anderen kant is de

1) Zie boven, blz. 13.
2) Zoo ook LINDNER: Zs. f. A. G. 1885 II 406.
3) 91, 92 en elders.
4) HALLER: I 7.
5) KOCHENDÖRFFER: 19. JANSEN: *Bonifaz IX* 63, 71.
6) HERMES: in *Kirchenlex*, VII² 108.
7) KOCHENDÖRFFER: 23.
8) KOCHENDÖRFFER: 24, 25. Vgl. over het finantiewezen JANSEN 58—89 over de bisschops- en abtenbenoemingen 90—106.

tegenstelling tusschen hem en URBANUS, die toch ook een zeer bewogen pontificaat had, al te groot. Deze laatste herinnert in zijn kanselarijregelen de Scriptoren aan hun plicht 1) en wil dat de gepromoveerden op hun post bleven 2). URBANUS' voorschriften zijn boven alles politiek: in kloosters, waar volgens de statuten slechts een ultramontaan abt kon zijn, komen thans mannen uit het land zelf aan het hoofd 3); alle kerkelijke beneficiën, vakant wegens aanhang aan het schisma, reserveert hij 4). Vroegere aanhangers van CLEMENS, die tot *Rome* terugkeeren, moeten de afzweringsformulier onderteekenen 5) zijn politiek tegen *Napels* blijkt uit zijn kanselarijregelen 6).

Geheel anders stemt ons een blik in de kanselarijregelen van BONIFACIUS. Bij dezen domineert het finantiewezen 7), hij maakt veelvuldig gebruik van de „clausulae" — geheime instructies bij het vergeven van prebenden 8) — van de „data anterior", waardoor vele rotuli met een datum verschijnen, een of twee jaar ouder dan het stuk zelf 9). De „data anterior" was een middel om een later ingediende suppliek van een persoon die den paus onder een of ander opzicht aangenamer was dan de eerste supplikant, met schijn van wettigheid in te kunnen willigen. Hoe gemakkelijk daardoor misbruiken konden insluipen, ziet ieder. De „data anterior" komt het eerst in *Avignon* onder CLEMENS VII voor 10).

Dientengevolge staat de clausula „anteferri eciam authoritate domini nostri expectantibus" — waarbij men dus de gunst verkrijgt voorgetrokken te worden bij concurrenten van het oogenblik en van het verleden — gelijk met de „data anterior", beide gunstbe-

1) KOCHENDÖRFFER: 25.
2) OTTENTHAL: *Regulae Cancellariae*, 47, no. 9.
3) OTTENTHAL: 54, no. 35.
4) OTTENTHAL: 40 no. 13, 54 no. 33.
5) OTTENTHAL: 51, no. 23
6) OTTENTHAL: 52, no. 27. Vgl. KOCHENDÖRFFER: 25, 26, 27.
7) KOCHENDÖRFFER: 27.
8) KOCHENDÖRFFER: 30
9) KOCHENDÖRFFER: 32, 33.
10) KOCHENDÖRFFER: 34. TANGL: M. I. Ö. G. 1894 XV 128.

wijzen werden ijverig nagejaagd, niettegenstaande de „anteferri" nog weer opnieuw van een „clausula" voorzien werd en de belofte, die zij inhield, dus nog moeilijker in vervulling ging.

Een belangrijk voorbeeld van ongestadigheid van BONIFACIUS geeft KOCHENDÖRFFER 1). BONIFACIUS schenkt aan iemand het recht van voorkeur boven allen, die hetzelfde recht van voorkeur bezitten, en in de „regulae cancellariae" no. 55 verklaart hij 2), dat zoo iets nooit mag voorkomen. De pauselijke „familiares" worden dikwijls in het oog vallend voorgetrokken 3), onder hen een Hollander uit *Delft*, JAN DE WIT.

Onder de kardinalen was PILEUS, graaf van *Prata*, de meest bevoordeelde. 't Is ongelooflijk wat deze aan kerkelijke inkomsten bezat: 400 gld. jaarlijks van een Benediktijnenklooster in het diocees *Aquileja*, 1000 gld. van het klooster *Berchtesgaden*, inkomsten uit *Salzburg*, *Praag*, *Mainz*, *Keulen*, *Trier*, *Würzburg*, *Speyer*, *Eichstadt*, *Passau*, *Olmütz*, *Münster*, *Luik* enz. 4). Van het bevoordeelen der „familiares" tot het nepotisme in engeren zin is maar één stap 5).

Bij dit alles houdt het zondenregister van BONIFACIUS, door KOCHENDÖRFFER opgemaakt, niet op. Hij weet nog meer en nog erger. En men denke niet, dat het materiaal hiertoe geleverd wordt alléén door GOBELINUS PERSONA en DIETRICH VON NIEHEIM, het Lateraan- en Vaticaan-register van BONIFACIUS IX levert verreweg de meeste gegevens. Bij de appreciatie der feiten heeft de schrijver zich echter te veel laten leiden door DIETRICH'S vooroordeel 6).

De groote sommen, die in de pauselijke kas vloeiden door deze weinig prijzenswaardige middelen 7), werden grootendeels

---

1) o. l. 37.

2) OTTENTHAL: 69.

3) KOCHENDÖRFFER: 38—42.

4) KOCHENDÖRFFER: 44—46.

5) KOCHENDÖRFFER: 43. JANSEN 57.

6) Dit vooroordeel geeft K. zelf toe op blz. 65. Hij zelf spreekt hem ook vrij van de instelling der „*Annata Bonifaciana*". Vlg ook de lichtzijde bij JANSEN: 179 vlgg.

7) JANSEN: 168.

besteed aan de militaire operaties, die BONIFACIUS ter vestiging van zijn gezag noodig oordeelde 1).

't Was evenwel niet alleen de oorlog met het zwaard dien hij te voeren had — zijn militaire macht, een soort van staand leger 2), was daartoe buiten *Italië* volstrekt niet geschikt — CLEMENS VII bestreed hem met andere middelen, sprak den banvloek over hem uit; met dezelfde wapenen antwoordde *Rome*. Van een algemeen concilie ter verkrijging der eenheid wilde de paus niets weten, er bleef hem dus niets anders over, dan de onderwerping van den tegenpaus 3). *Castilië* moest gewonnen, *Wenzel* tot een tocht naar *Rome* gebracht worden. Beide plannen mislukten 4). Maar het voornaamste steunpunt van CLEMENS was *Frankrijk*, daarom moest dit tot *Rome* worden teruggevoerd 5).

Al waren de pogingen tot verwijdering van het schisma mislukt, de Universiteit had den moed niet opgegeven, en de ontevredenheid bleef bestaan 6). Daarvan zou BONIFACIUS partij trekken. Hertog STEVEN VAN BEIEREN 7), schoonvader van KAREL VI van Frankrijk, en de Karthuizers 8) zouden als bemiddelaars dienst doen; van de religieuze stemming, waarin de koning kort na 't herstel van zijn eersten aanval van waanzin verkeerde, werd ijverig gebruik gemaakt (1392), CLEMENS verklaarde zich (fatsoenshalve) bereid niet enkel „cappa", maar ook „caput" voor de eenheid te willen offeren, — het resultaat was dat er geen eenheid kwam, omdat geen van beide pausen afstand wilde doen (1393) 9).

Het universiteitsvoorstel van 1394 hebben wij reeds besproken 10), ook toen maakte men weer gebruik van de religieuze stemming des konings na een tweeden aanval van krankzinnig

1) HEFELE KNÖPFLER: VI 813.
2) HEFELE-KNÖPFLER: VI 813.
3) HEFELE-KNÖPFLER: VI 814. JANSEN: 27.
4) HEFELE-KNÖPFLER: VI 815—816.
5) JANSEN: 28 vlgg.
6) HEFELE-KNÖPFLER: VI 816.
7) JANSEN: 27.
8) JANSEN: 29.
9) HEFELE-KNÖPFLER: VI 820, 21.
10) Zie boven: blz. 15.

heid 1). *Avignon* intrigeerde heftig tegen dit voorstel, de kardinaal PETER DE LUNA, later BENEDICTUS XIII liet zich hier zeer ongunstig kennen 2). De kardinalen te *Avignon* raadden den tegenpaus één der drie middelen door de universiteit voorgesteld te kiezen 3). CLEMENS, vol spijt, dat de zaken een voor hem zoo ongunstige wending namen, werd ziek, en stierf nog in hetzelfde jaar 4).

IX.

Een minder krachtige persoonlijkheid dan PETRUS DE LUNA, CLEMENS' opvolger onder den naam BENEDICTUS XIII, zou wel geen jaar lang paus geweest zijn 5). *Parijs*, het hof, de Universiteit tegen zich, Spanjaard bovendien, moest hij wel vreezen dat men tegen hem het geduchte middel van den afval zou toepassen, te meer, daar *Frankrijk* jegens hem, niet zooals ten opzichte van CLEMENS, gebonden was 6). Maar van vrees had BENEDICTUS nu wel het minste last; zoo stijfhoofdig was hij, dat de aartsbisschop van *Tours* van hem zeide 7): „il est du pays des bonnes mules", en invloed kon hij op zijn tegenstanders uitoefenen zóó groot, dat zijn verbitterdste vijand SIMON DE CRAMAUD benedictijn, later ook heftig antagonist van den zwakken GREGORIUS XII, hartstochtelijk voorstander der conciliaire theorie en door JOHANNES XXIII in 1413 tot kardinaal verheven 8), hem, den kleinen BENEDICTUS, snikkend te voet viel zoodra hij hem onder het oog kwam 9).

CRAMAUD beschrijft — teekenend voor zijn gevoelens, ten opzichte van DE LUNA — de houding van BENEDICTUS vóór en nà zijn pauskeuze aldus 10): „Il y avait un moine en un moutier

1) HEFELE KNÖPFLER : VI 822.
2) HEFELE-KNÖPFLER : VI 823. KEHRMANN : 54.
3) VALOIS : II 427.
4) HEFELE-KNÖPFLER : 826. VALOIS : II 428.
5) HALLER : I 215. VALOIS : III 17.
6) KEHRMANN : 56.
7) DOIZÉ : in Et. 1903 t. 94. 358—59.
8) Vgl. FINKE : in R. Q. 1887 I 354—369.
9) HALLER : I 215.
10) Bij DOIZÉ : Et. 1903 t. 94 363.

qui faisait si fort le religieux que merveille. Il jeûnait trois fois la semaine, sans y faillir jamais. On l'élut pour abbé; mais c'en fut fait de ses austérités. Un novice en conçut de l'étonnement et lui dit un jour: „Sire, vous souliez autrefois jeûner souvent". L'abbé lui répondit qu'il faisait alors la vigile de la fête où il était maintenant".

De Universiteit gaf onmiddellijk ten duidelijkste haar program te kennen, zij wendde vreugde voor 1) over de keuze van den man, die gedurende het conclaaf beloofd had, zoo spoedig mogelijk te zullen afdanken 2), hopende hem aldus op zijn eigen program te kunnen vasthechten 3). De publieke opinie was tegen den nieuwen paus, vóór de Universiteit en deze begon zichzelf haast onfeilbaar te wanen en te beschouwen als opperste scheidsgerecht van volken en kerk, zich te oefenen voor de rol die zij twintig jaren later te *Constanz* zou spelen, en die haar door een DIETRICH VON NIEHEIM zoo kwalijk gegund werd.

Zij begon zich al dadelijk met de leiding der zaken te belasten alsof er geen paus meer op de wereld ware, natuurlijk in overeenstemming met den koning; LANGENSTEIN en de meeste geleerden dier dagen, ruimden immers aan den Caesar een hoogere plaats in bij het bestuur der kerk, dan met hare waardigheid overeenkwam. Den 2den Februari 1395 kwam een Synode der geestelijken van heel *Frankrijk* te *Parijs* bijeen 4), de eindconclusie was: het is wenschelijk dat beide pausen afstand doen 5). De paus, door een schitterend gezantschap onderricht van de besluiten der Synode, en zeer tegen zijn zin gedwongen de geheime stukken, behelzende zijne belofte omtrent afdanking, op het conclaaf afgelegd, over te leggen en te laten verveelvuldigen 6), kwam nu met zijn plan tot herstel der unie voor den dag. Hij stelde voor wat nu en later zoo jammerlijk zou mislukken,

1) VALOIS: III 23.
2) SALEMBIER: 150.
3) HALLER: I 210.
4) VALOIS: III 33. HEFELE KNOPFLER: VI 831. HALLER: I 218.
5) VALOIS: III 34. Vgl. HEFELE KNOPFLER: VI 832—33 voor den heelen inhoud: HALLER: I 220.
6) HEFELE-KNOPFLER: VI 835. VALOIS: III 47.

een congres der twee partijen onder bescherming van *Frankrijk* 1). Het gezantschap vertrok onverrichterzake 2).

Wij behoeven BENEDICTUS' gedrag niet te beoordeelen. PASTOR schijnt het af te keuren, hij spreekt van den „schlauen Pedro de Luna" 3). HEFELE zegt, dat de paus al het mogelijke deed om Frankrijks plannen tegen te werken 4). KEHRMANN 5) stelt zijn ijver voor de eenheid als geheel door den nood gedwongen voor. HALLER dringt dieper in het karakter van BENEDICTUS door. BENEDICTUS, zoo zegt hij, zou zeker zijn goedgemeende belofte gehouden hebben, als men hem het initiatief had gelaten, maar nu de Universiteit de heele zaak in handen had, en zich dus inderdaad een scheidsgerecht aanmatigde, dat haar volstrekt niet toekwam, verzette zich het rechtvaardigheidsgevoel en de Spaansche trots van den niet onbaatzuchtigen man, en bond hij den strijd aan met het land, dat hem alleen kon steunen 6). Gekwetste eigenliefde en verongelijking brachten hem op weg naar *Peniscola*.

Welke waren de gevolgen van BENEDICTUS' gedrag in Juli 1395, zijn afwijzen van *Frankrijks* ultimatum?

Natuurlijk op de eerste plaats de oorlog met *Frankrijk* 7). Men zou eene onmiddellijke opzegging der obediëntie verwacht hebben, doch gewichtige buitenlandsche aangelegenheden 8), een nieuwe vlaag van waanzin des konings 9), en dientengevolge een regentschap van den Hertog van *Orleans*, die op LUNA'S hand was 10), vertraagden elk besluit 11). Gevoelig werd BENEDICTUS echter reeds getroffen door het intrekken van

---

1) HEFELE-KNÖPFLER: VI 825. VALOIS: III 48. SALEMBIER: 153.
2) HALLER: I 221, HEFELE-KNÖPFLER: VI 842, KEHRMANN: 63 VALOIS: III 64-67.
3) I 166.
4) HEFELE-KNÖPFLER: VI 845.
5) KEHRMANN: 58 vlgg.
6) HALLER: I 219, 220
7) HALLER: I 222.
8) VALOIS: III 69.
9) VALOIS: III 104
10) VALOIS: III 105
11) HALLER: I 223.

al de gelden die hem uit Provisiones, Exspectatieven, Annaten, enz. toevloeiden 1); men zag zeer juist in dat: „quamdiu remanebunt (?) domino papae plenaria facultas conferendi beneficia et dandi expectationes gratiarum, tamdiu erunt sibi multi adhaerentes" 2).

Het tweede gevolg was, dat de politiek weer geweldig begon te intrigeeren. In het verdrag van *Calais* 3) naderden *Frankrijk* en *Engeland* d. i. RICHARD II (November 1396) elkander ter oplossing der Uniekwestie, beiden zullen de pausen tot wier obediëntie zij behooren, door bedreiging met afval tot afdanken trachten te brengen, ook koning WENZEL moest gewonnen worden 4), en *Castilië* sloot zich bij de andere machten aan 5). In Juli 1397 werd aan beiden het ultimatum gesteld, zonder gevolg. De pausen volhardden in den eens gekozen gedragsregel 6).

Dan volgt de synode van 1398 te *Parijs*, zooals de vorige, van staatswege bijeengeroepen, die hiermee eindigde, dat *Frankrijk* zich van *Avignon* losmaakte 7). BENEDICTUS kwam in gevangenschap, en deze duurde nagenoeg vier jaar, zonder de eenheid ook maar een stap nader te brengen. En àls straks de Grieksche keizer MANUEL II op zijn rondreis bij de Europeesche hoven hulp vraagt tegen het steeds klimmend gevaar, is het schisma, dat nog steeds voortduurt de oorzaak, dat men hem niet kan helpen.

Maar de conciliaire idee zegevierde, en het is wel opmerkelijk dat *Frankrijk*, na de scheuring te hebben bevorderd, en de macht des pausen te hebben verdeeld, het eerst de onmogelijkheid van zijn nationaal pausschap inziet, zijn eigen paus ver-

---

1) VALOIS: III 139.

2) MARTÈNE: *Thesaurus Anecd.* II 1135 bij HALLER: I 222 – 226.

3) VALOIS: III 108.

4) VALOIS: III 130.

5) HALLER: I 224. HEFELE-KNÖPFLER: VI 845. KEHRMANN: 66.

6) VALOIS: III 116—123.

7) HALLER: I 228 – 37. HEFELE-KNÖPFLER: VI 852—858. VALOIS: III 172 vlgg. tracht aan te toonen, dat bij de stemming slechts 123 voor totale subtractie waren. Men heeft dus de vergadering bedrogen, door van 247 vóórstemmers te spreken. HALLER: I 535 – 543, is het hiermee niet eens.

loochent, en krachtig aan het werk gaat om de stichting van PHILIPPE LE BEL te *Avignon* voorgoed te vernietigen.

Men mag het opzeggen der gehoorzaamheid aan BENEDICTUS niet beschouwen als een streven naar het stichten eener nationale kerk, onafhankelijk van den paus, hoewel nationale factoren niet mogen worden verwaarloosd in het tot stand komen van deze wanhopige daad. De heele maatregel draagt het kenmerk der tijdelijkheid, het is een dwangmiddel om DE LUNA tot afdanken te nopen 1). Doet hij het niet, dan blijft er niets over dan terug te keeren, zooals in 1403 geschiedde, of een nieuwe vergadering, een concilie bijeen te roepen: dat was de weg naar *Pisa* en den derden paus 2).

Juist dit tijdelijk karakter van de onttrekking aan het gezag te *Avignon* bracht de Fransche Kerk in een ongelooflijke verwarring 3). De geheele constitutie der katholieke kerk is monarchaal en hiërarchisch, neem het hoofd weg en zij verliest haar cohaesie en valt uiteen.

En dit is geen vooropgezette redeneering; de gevolgen van de subtractie deden zich in *Frankrijk* al aanstonds gevoelen 4). Wie zou, om slechts iets te noemen, bij huwelijksbeletselen die aan den paus gereserveerd waren, en in alle pauselijke „casus reservati" dispenseeren? Bij wien zou men van de beslissingen der metropolitanen in appel gaan? De synode van 1398 had hierin geen beslissing gegeven 5). Waarvan moesten de kardinalen, die ook de gehoorzaamheid hadden opgezegd, leven, nu de gewone inkomsten waren opgeheven. Een pensioen kon hen nauwelijks bevredigen 6).

De Universiteit van haar kant eischt prebenden voor haar leden; de prelaten willen die niet goedschiks geven, er op wijzende, dat de belastingen aan de regeering reeds hoog genoeg waren.

---

1) KEHRMANN: 78, 79, ziet in de onttrekking aan de obedientie werkelijk het begin eener nationale kerk.

2) KEHRMANN: 88, beschouwt het als ernstig *doel* niet als *middel*.

3) HALLER: I 246.

4) Vgl. de feiten bij VALOIS: III 179 vlgg.

5) HALLER: I 240, 241.

6) HALLER: I 244. KEHRMANN: 87 vlgg.

De regeering vraagt nog meer geld, vandaar groot ongenoegen met de prelaten 1).

Dat waren dan de zegeningen van de verwijdering van *Avignon*, de weldaden van den grooten DE CRAMAUD 2)!

En altijd stijgt de verwarring!

BENEDICTUS XIII poseert, te *Avignon* belegerd 3), als martelaar voor het goed recht zijner zaak 4). In *Engeland* verdwijnt RICHARD II, in *Duitschland* WENZEL, die nog eenige hoop op aaneensluiting bij de Fransche politiek hadden gegeven, van den troon. LODEWIJK VAN ANJOU laat zich door BENEDICTUS omkoopen 5), *Castilië* keert terug in 1403 6), verschil van meeningen onder de universiteiten onderling, verdeeldheid der prinsen van het koningshuis, van groote beteekenis bij een krankzinnigen koning, wrange vruchten van de gevolgde kerkpolitiek 7)!

In 1403 keert *Frankrijk* tot de obediëntie van BENEDICTUS terug 8).

Als van zelf dringt bij de beschouwing van deze gebeurtenissen, de vraag zich op: hoe komt het, dat *Frankrijk* er zelfs niet aan gedacht heeft, zich aan te sluiten bij den paus van *Rome*, die toch zeker geen bezwaren gemaakt zou hebben „de oudste dochter der Kerk" den terugkeer gemakkelijk te maken.

Op de eerste plaats komt hier wel de politiek in aanmerking.

Van het begin zijner regeering af had BONIFACIUS IX zich resoluut aangesloten bij LADISLAUS VAN NAPELS, en dus partij gekozen tegen den Franschen pretendent LODEWIJK II VAN ANJOU 9). Hij had zich daardoor in het Fransche koningshuis zelf een heftigen en invloedrijken vijand gemaakt, die zelfstandig

1) HALLER: I 245. KEHRMANN: 90 vlgg.
2) Zie boven: blz. 53
3) SALEMBIER: 167, 171 vlgg.
4) HALLER: I 246, 247. KEHRMANN: 86, 96.
5) VALOIS: III 272 vlgg.
6) VALOIS: III 335.
7) HALLER: 249.
8) HEFELE-KNÖPFLER: VI 874. KEHRMANN: 97—99 VALOIS: III 338. SALEMBIER: I 202.
9) Zie boven: blz. 45.

genoeg bleek, om op eigen initiatief, al was het voor geld, tot *Avignon* terug te keeren 1).

Vervolgens was het voor niemand een geheim, dat de kerkelijke lasten van annaten, exspectatieven en provisiones, door *Rome* opgelegd minstens even zwaar zouden drukken als die van *Avignon;* en het finantieele legde nu eenmaal in *Frankrijk* bij vorst, geestelijkheid en Universiteit een groot gewicht in de schaal.

Ten slotte waren in het rijk van KAREL VI vele voorname theologen en professoren innig overtuigd van de rechtmatigheid van CLEMENS VII en zijn opvolger, en de op een scheldnaam lijkende titel „intrusus" 2), in officieele stukken aan BONIFACIUS IX gegeven, is slechts de uiting van diepe verontwaardiging over de halsstarrigheid van den paus van *Rome*.

Bovendien weigerde BONIFACIUS elke onderhandeling zelfs over het concilie 3) met veel meer beslistheid dan DE LUNA. Had deze tenminste nog zijn eigen „via unionis," — de samenkomst namelijk der beide pausen op neutraal grondgebied, een meer aannemelijk voorstel dan dat eener samenkomst onder bescherming van *Frankrijk* — *Rome* wees elke onderhandeling van de hand, en eischte onderwerping 4).

X.

De subtractiekoorts van 1398 had, behalve de staten, die tot de obediëntie van *Avignon* behoorden, ook verschillende niet-schismatieke landen aangetast. Het koninkrijk *Trinacrië* (Sicilië) en *Genua* maakten zich van *Rome* los 5), en wat erger was, koning WENZEL wankelde eenigszins in zijn trouw aan de kerkpolitiek zijns vaders 6).

Toen het schisma in 1378 een aanvang nam, heerschte de oude KAREL IV, uit het Luxemburgsche huis, nog over *Duitsch-*

---

1) Zie boven: blz. 58.
2) Vgl. HEFELE-KNÖPFLER: VI 832 e. c.
3) JANSEN: 27.
4) HEFELE-KNÖPFLER: VI 876.
5) HEFELE-KNÖPFLER: VI 859.
6) KEHRMANN: 68. VALOIS: III 133.

land. Deze sloot zich in zijn laatste levensjaar bij URBANUS obediëntie aan, en trad zelfs bestraffend op tegen de opgestane kardinalen en JOHANNA VAN NAPELS 1).

Aanvankelijk volgt WENZEL na zijns vaders dood dezelfde gedragslijn 2) in overeenstemming met RICHARD II van *Engeland* en LODEWIJK DEN GROOTEN van *Hongarije* 3) en, toen LEOPOLD VAN OOSTENRIJK in 1379 tot CLEMENS VII overliep, zag men het eigenaardig schouwspel, dat de twee machtigste vorsten in het Duitsche rijk tot verschillende obediënties behoorden, en elkander nochtans met de grootste vriendschap behandelden. Natuurlijk deed dit de politiek, die WENZEL gebood LEOPOLD tot vriend te houden, daar anders SIGISMOND'S candidatuur voor den Poolschen troon 4) gevaar liep 5). WENZEL besloot dus de oogen te sluiten voor LEOPOLD'S gedrag, hij vergeet dat hij als koning en toekomstig keizer de verplichting heeft den waren paus te beschermen 6).

Ook LEOPOLD toonde weinig lust, zich voor *Avignon* in een oorlog te brengen, en bedong zelfs bij CLEMENS VII de toestemming, dat hij WENZEL rustig naar *Rome* mocht laten trekken 7).

Die tocht naar Rome zou echter nimmer plaats hebben, hoe zeer URBANUS en RICHARD II er ook op aandrongen 8). In 1383 werd de tocht naar de Eeuwige Stad aan de Hongaarsch-Poolsche belangen van het Luxemburgsche huis opgeofferd: WENZEL werd nooit keizer en zijn prestige in *Europa* steeg daardoor niet 9).

Voor den paus was WENZEL'S besluit, of liever besluiteloosheid zeer grievend, want voor hem allereerst was de keizerkroning

---

1) LINDNER: *Gesch. des Deutschen Reiches unter König Wenzel*, I 91.

2) LINDNER: I 93.

3) LINDNER: I 94.

4) Zie boven.

5) Leopold's oudste zoon was met Hedwig de jongste dochter van Lodewijk den Grooten verloofd en kon aldus pretendent worden van Polen. LINDNER: I 96, 106

6) LINDNER: I 108.

7) LINDNER: I 108.

8) LINDNER: I 191.

9) LINDNER: I 198

gewenscht. De tocht naar *Napels*, de gevangenschap, het rustelooze omzwerven door *Italië* maakten het hem onmogelijk nog een gunstige gelegenheid te vinden om WENZEL te kronen, en ondertusschen verloor hij in *Duitschland* voortdurend terrein 1).

BONIFACIUS IX werd aanstonds door WENZEL en bijna geheel *Duitschland* erkend, en reeds in het jaar na zijn verheffing op den pauselijken zetel ontving hij een brief, waarin deze zijn plan om te *Rome* gekroond te worden openbaarde. Eene blijdschap als URBANUS twaalf jaar geleden bij het hooren der zelfde tijding, toonde ook thans BONIFACIUS 2). Maar ook dit plan ging niet door.

WENZEL'S positie in het Rijk werd hoe langer hoe gevaarlijker; zijn dubbelzinnige houding ten opzichte der unievoorstellen van *Frankrijk* 3) deden hem het vertrouwen van BONIFACIUS verliezen 4). Merkwaardige tegenstelling spreekt dan ook uit diens enthousiasme voor den koning in 1395 en zijn voorzichtige 5) houding, zijn koele berekening in 1399 6) en vooral in zijn antwoord op het schrijven van de Duitsche vorsten te *Frankfort* in 1400. Hij begreep heel goed, dat openlijke afval van WENZEL gelijk stond met het verlies van *Bohemen*, vijandschap met VISCONTI 7) en alles wat daarbij hoorde, en wist niet, wat een nieuwe koning hem daarvoor in de plaats zou geven 8). Later, toen WENZEL al afgezet was, verklaarde BONIFACIUS, dat hij tot den laatsten druppel bloeds den koning zou blijven steunen 9).

Inderdaad echter erkende hij den nieuwen koning RUPRECHT VAN DE PALTS, die in 1400 gekozen, al spoedig een tocht naar *Rome* ondernam, maar onverrichter zake moest terugkeeren 10), eerst in 1401 na den dood van VISCONTI 11) uit vrees, dat deze zich

1) LINDNER: II 304.
2) LINDNER: II 322.
3) SALEMBIER: 160, 161. JANSEN: 40.
4) JANSEN: 43.
5) JANSEN: 44.
6) KÖTSCHKE: *Ruprecht v. d. Pfalz*, 2.
7) JANSEN: 45.
8) LINDNER: II 421.
9) LINDNER: II 427. JANSEN: 46.
10) HEFELE-KNÖPFLER: VI 866—67.
11) JANSEN: 53.

anders bij *Frankrijk* en *Engeland* zou aansluiten), tot val van beide pausen, ook al omdat van WENZEL niets meer te verwachten was, sedert in 1403 openlijk de vijandschap was uitgebroken tusschen den paus en SIGISMOND, den koning van *Hongarije*, WENZEL'S jongeren broeder. BONIFACIUS steunde namelijk uit alle macht de candidatuur van LADISLAUS VAN NAPELS voor den Hongaarschen troon, en toen deze nu op 5 Augustus te *Jara* als koning van *Hongarije* gekroond werd, antwoordden SIGISMOND en WENZEL met opzegging der obediëntie, en gebood de eerste in 1404, dat alle geestelijke ambten in 't vervolg door den koning zouden vergeven worden en men met den paus niet zonder zijn voorkennis zou onderhandelen 2).

Daarmee begon SIGISMOND dus eigenlijk hetzelfde spel, als *Frankrijk* juist in 1403 had geëindigd.

Het laatste regeeringsjaar van BONIFACIUS werd dus wel verbitterd: de terugkeer van *Frankrijk* tot BENEDICTUS, en SIGISMOND'S afval waren zware slagen, die hij niet overleefde. Hij stierf den 1 October 1404, een man van groote politieke bekwaamheden en streng, rein van zeden, hoog van hart en toch niet stug, bekwaam staatsman en gelukkig hersteller van den kerkelijken Staat. In de geschiedenis van het „Dominium temporale" wordt zijn naam met eere genoemd, maar het bederf, dat hij door zijn finantieele kunstmiddelen onder de leden der kerk hielp verbreiden, kon volstrekt niet worden vergoed door zijn welslagen op politiek gebied 3).

Reeds vóór dat WENZEL is afgezet, is zijn broeder SIGISMOND eigenlijk de voornaamste vertegenwoordiger van het Luxemburgsche huis; als koning van *Hongarije* is hij van meer beteekenis dan de koning van *Bohemen*, als pretendent van *Polen* is zijn eerzucht sterker uitgesproken, als mensch voelt hij zich dàn reeds beter dan zijn broeder in staat om de Duitsche kroon te dragen.

Later, als koning van Duitschland, zal zijn ideaal zijn: „Union

1) JANSEN: 55. KÖTSCHKE: 2, 3.

2) HEFELE-KNÖPFLER: VI 741, GÖLLER: *Kön. Sigismunds Kirchenpolitik*, 5.

3) GÖLLER: 2, 3. JANSEN: 186, 187.

der gesamten Christenheit und Bekämpfung der Häresie und des Schismas, Union des Doppelkaisertums und Zurückdrängung der Barbaren" 1).

Men zou de waarheid te na komen, als men reeds nu aan SIGISMOND een vaststaand, vooropgezet politiek plan wilde toekennen, zooals I. G. DROYSEN 2) hem toeschrijft omtrent het jaar 1410. SIGISMOND'S karakter is veel juister door E. BRANDENBURG 3), als afhankelijk van stemmingen en indrukken, geteekend, al is het waar, dat ook hier de waarheid in het midden ligt 4), en zeker later, bijvoorbeeld in de dagen van *Constans*, het weifelachtige, de politiek van schipperen weer uit 's konings raadsplannen verdwijnt 5).

In den aanvang wordt de jonge vorst geheel in beslag genomen door zijn Hongaarsch-Poolsche politiek 6). *Polen* gaat spoedig voor goed verloren, *Hongarije* loopt gevaar door de tegenpretendenten KAREL VAN DURAZZO en zijn zoon LADISLAUS VAN NAPELS.

Daarbij hebben de broeders WENZEL en SIGISMOND voortdurend twist. Als er weer eens verzoening is tusschen hen beiden, wil SIGISMOND de Turken van zijne zuidergrenzen weren, maar wordt in den slag van *Nikopolis* in 1396 geheel verslagen 7). Erger wordt de toestand, als de Hongaren hun koning, dien zij haten, in 1401 gevangen nemen 8). Wel wordt hij spoedig daarop weer gehuldigd 9), maar gebrek aan geld, een kwaal waaraan de koning zijn geheel leven leed, en waarom hij, naar men zeide, zoo gaarne bondgenoot was der rijke Duitsche Orde 10), bleef hem belemmeren.

---

1) GÖLLER: R. Q. 1903 XVII 180.
2) *Geschichte der Preusischen Politik*, I (1855).
3) *König Sigmund und Kurfürst Friedrich I von Brandenburg* (Berlin 1891).
4) SAUERBREI: *Die Italienische Politik König Sigismunds* 1410—1415, Diss. Halle 1893. blz. 7.
5) Vgl. ook FINKE: *F. u. Q.*, 9.
6) Zie boven blz. 36, 37.
7) RICHARD ARNDT: *Die Beziehungen König Sigismunds zu Polen* Diss. Halle 1897. blz. 44.
8) ARNDT: 49.
9) ARNDT: 50.
10) ARNDT: 61.

Deze laatste omstandigheid vooral werpt een nieuw licht op de subtractie van *Hongarije* aàn *Rome's* obediëntie. Immers, de gelden, die de curie bij het vergeven der bisdommen en kleinere posten inde, waren den koning zeer welkom, en nog altijd onvoldoende om het Danaïdenvat van zijn staatskas te vullen.

Dat die onttrekking niet op dezelfde motieven steunde, als waarvoor de Parijsche Universiteit geijverd had, blijkt ook wel hieruit, dat SIGISMOND reeds in het eerste regeeringsjaar van den opvolger van BONIFACIUS, bizondere gunsten van den paus vroeg en verkreeg; de SIGISMOND van 1405 was bij lange nog niet de conciliekoning van 1415 2). En dat ook deze tweede toenadering niet ernstig gemeend was, blijkt weer uit zijn later anti-pauselijk gedrag 2).

Reeds onder BONIFACIUS vinden wij bij SIGISMOND neigingen om van *Rome* af te vallen; in zijn verbittering om 's pausen Napelsch-Hongaarsche politiek valt hij hevig uit over de ondankbaarheid waaraan *Rome* zich schuldig maakt jegens de zoo verdienstelijke (!) Luxemburgsche broeders. Hij durft echter niet openlijk tot de tegenpartij overloopen, hoewel BONIFACIUS alles doet wat den wispelturigen koning in de armen van *Avignon* kon werpen. Hij blijft declameeren! BONIFACIUS zendt een legaat, om de Hongaren van den eed aan SIGISMOND te ontslaan, dus volstrekt geen daad van buitengewone welwillendheid; SIGISMOND roept uit: „Suntne haec opera pii patris? Suntne officia boni pastoris, inter filios bella serere et inter oves pestem morbidam procurare!" 3)

En als hij dan eindelijk de gemeenschap met *Rome* verbreekt, verklaart hij uitdrukkelijk „ab obedientia tamen s. matris ecclesie, ... nequaquam intendimus nos contumaciter separare." Men ziet hier reeds een practische distinctie tusschen de „mater ecclesia" d.i. de „ecclesia universalis," en den paus, d.i. de „particularis congregatio" van LANGENSTEIN 4).

---

1) GÖLLER: 9.

2) GÖLLER: 10.

3) GÖLLER: 10, 11.

4) Zie boven blz. 42. Vgl. GÖLLER: 11.

Dit alles geschiedde nog onder BONIFACIUS IX.

Diens opvolger, de edele en geleerde Napolitaan COSIMO DEL MIGLIORATI 1), als paus INNOCENTIUS VII, kreeg aanstonds groote moeite met de Romeinen, die weer van een vrije republiek droomden. Slechts met hulp van LADISLAUS VAN NAPELS den gezworen vijand van SIGISMOND, kon deze man des vredes de rust herstellen, en LADISLAUS die zich meer en meer voor protector der kerk uitgaf, en daarvoor rijkelijk liet betalen, bedong, dat er van herstel der kerkelijke eenheid slechts sprake zou zijn, wanneer beide partijen hem het bezit zijner staten wilden garandeeren 2).

Men begrijpt, dat deze overeenkomst, INNOCENTIUS door den dwang der omstandigheden afgeperst, den paus van alle pogingen tot herstel der eenheid afkeerig moest maken; steeds zag hij de dreigende figuur van den zelfzuchtigen Napolitaan, met opgeheven zwaard hem bespiedend in doen en laten. Toch noodigde INNOCENTIUS verschillende bisschoppen en vorsten te *Rome*, 't zij persoonlijk of door vertegenwoordiging, om over de eenheid te spreken 3). Ook SIGISMOND ontving een uitnoodiging, en heel opmerkelijk: van alle vorsten is slechts zijn antwoord ons bewaard. Hij zal den markgraaf van *Moravië* als gevolmachtigde zenden 4). Veel verklaarbaarder echter wordt die vredelievende houding, als wij weten, dat SIGISMOND reeds van den beginne af met INNOCENTIUS weder in verbinding stond, en dus over het ongelukkig verbond des pausen met *Napels* niet al te zeer ontstemd bleek 5).

INNOCENTIUS VII stierf echter zonder iets voor de eenheid te hebben kunnen doen 6).

XI.

Des te bedrijviger was BENEDICTUS VIII sedert de verzoening met *Frankrijk* van het jaar 1405. De vrede was gesloten, een

1) Vgl. PASTOR: I. 138. KNEER: H. Jb. XII 1891, 347—351.

2) GÖLLER: 11, 12.

3) GÖLLER: 12.

4) GÖLLER: 13.

5) GÖLLER: 14. SAUERBREI heeft ongelijk met te beweren (blz. 16) dat S. eerst met GREGORIUS XII in aanraking kwam.

6) GÖLLER: 14.

overwinning voor den paus 1), maar de vredesvoorwaarden bleven slecht omschreven 2). Eerst ging alles goed. De oppositie verstomt. De hertog van *Berry*, die verklaard had vóór de subtractie te zullen zijn, ook al was BENEDICTUS zijn eigen zoon, putte zich uit in voorkomendheid 3), de Universiteit van *Parijs* straks nog heftig tegen BENEDICTUS gekant, bood heele lijsten aan van mannen, die zij den paus bizonder ter verzorging aanbeval 4), de prebendenjacht was algemeen 5).

De hertog van ORLEANS was, uit zeer zelfzuchtige redenen, de ijverigste voorstander van den paus; hij hoopte namelijk op krachtige geldelijke ondersteuning 6) voor een expeditie in *Italië*, waarbij natuurlijk ook BENEDICTUS groot belang had, en wist na tallooze moeilijkheden, en begunstigd ten slotte door den dood van zijn machtigsten tegenstander, den hertog van *Bourgondië*, in April 1404 den koning tot de volledige erkenning van BENEDICTUS terug te brengen 7).

Nu was deze vrij om zijne „via cessionis" in te gaan, en een doortastend man aarzelt niet lang. Gezanten aan BONIFACIUS IV stellen dezen voor samen te komen op een bepaalde plaats 8). *Rome* weigert 9), en BONIFACIUS sterft 1 October 1404 10). Ook INNOCENTIUS wijst de voorstellen der gezanten af 11) en beroept een synode tegen Allerheiligen 1405 12). Dan verwacht DE LUNA alleen nog heil van een gewapend optreden, begeeft zich van *Tarrascon*, waarheen hij in 1400 gevlucht was, naar *Genua* (Mei 1405) 13); geld en troepen onder leiding van den hertog van BOURBON worden verzameld 14); LODEWIJK VAN

1) Vgl. KEHRMANN: 102, 103. VALOIS: III 344.
2) HALLER: I 259.
3) VALOIS: III, 345.
4) VALOIS: III 349.
5) HALLER: I 260.
6) VALOIS: III 354
7) HALLER: 260—68. VALOIS: III 367
8) VALOIS: III 372, zie boven blz. 59.
9) VALOIS: III 374—375.
10) VALOIS: III 376.
11) HEFELE-KNÖPFLER: VI 876.
12) Zie boven blz. 65.
13) VALOIS: III 405, 406.
14) VALOIS: III 402, 404.

ANJOU zal helpen. Alles gaat goed.... als plotseling twist uitbreekt onder de prinsen, ORLEANS weer omslaat, en bevel gegeven wordt tot omkeeren 1).

De reden hiervan is niet moeilijk te gissen. JAN ZONDER VREES, die zijn vader PHILIPS DEN STOUTEN als hertog van *Bourgondië* was opgevolgd, zette dezelfde politiek van vijandschap tegen de ARMAGNACS voort, en noopte ORLEANS van zijn groote plannen af te zien 2). De ongelegenheid, waarin BENEDICTUS, door het plotseling wegzinken van zijn steunpunt, geraakte, deed de oppositiepartij, die wel gezwegen had, maar allerminst vernietigd bleek, met nieuwen moed haar veldtocht openen, en wederom waren de zware lasten die *Frankrijk* drukten de aanleiding tot nieuwe subtractie-voorstellen 3).

Den eersten November 1406 zou te *Parijs* een nieuw nationaal concilie plaats hebben 4).

Hoe kwam het nu, dat de vijandelijke houding der regeering zoo gemakkelijk door de Fransche geestelijkheid werd overgenomen? Zeker was de openbaarmaking der onderhandelingen van BENEDICTUS met INNOCENTIUS, waaruit bleek, dat de laatste heel wat nobeler te werk was gegaan dan de eerste, wel in staat de gemoederen te verbitteren 5); ook was de finantiëele zijde van het vraagstuk van belang, ten slotte dreigde men met onttrekking aan de obediëntie, om den paus, die nog steeds in *Italië* rondtrok, op Franschen bodem terug te krijgen. In November 1406 keerde BENEDICTUS binnen de Fransche grenzen terug, opnieuw gelijk in 1403 als aangeklaagde voor zijne rechters te *Parijs*.

Ook op deze vergadering van de Fransche geestelijkheid werd ernstig gesproken over vernieuwing der subtractie van 1398 6). De middelpartij echter, gesteund door de rechterzijde, wist dit voorstel der linkerzijde te weren, en men besloot tot de vrijverklaring der Gallikaansche kerk 7), tot den terugkeer naar de

1) HALLER: I 269, VALOIS: III 410.
2) HALLER: I 270.
3) HALLER: I 273. VALOIS: III 427.
4) HALLER: I. 276. KEHRMANN: 113 en vorige blz. VALOIS: III 457.
5) HALLER: I 277.
6) VALOIS: III 471.
7) Zie blz. 40.

„aloude" — men weet hoe twijfelachtige — rechten, en zich wat het benoemen van bisschoppen enz. aangaat onafhankelijk van den paus te verklaren, in zuiver geestelijke zaken echter zijn autoriteit te bewaren 1). Een halve maatregel dus 2), waarvan de eindbeslissing ten slotte nog aan een algemeen concilie wordt overgelaten 3). „L'intention, dont on ne faisait point mystère, était d'affamer l'Avignonais, d'ou l'on pouvait espérer qu'il se amolliroit" 4). En de conciliaire idee overwon.

XII.

Ondertusschen was op den 30en November 1400 weer een nieuwe paus te *Rome* gekozen, GREGORIUS XII, die op de meest uitdrukkelijke wijze zijn voornemen tot afstand had uitgesproken. Met een open brief, aanvangend met den tekst „wie zich vernedert zal verhoogd worden", had hij ook in *Frankrijk* aller sympathie gewonnen 5). BENEDICTUS toonde zich nu ook weder vol verzoenlijkheid, de eenheid „per modum cessionis" scheen gewaarborgd, het verdrag van *Marseille* van 't voorjaar 1407 bepaalde, dat voor Allerheiligen van dat jaar de bijeenkomst te *Savona* zou plaats hebben 6). De triomf dus van BENEDICTUS' „via cessionis". De Universiteit echter, had te voren de verklaringen van BENEDICTUS niet vertrouwd 7), en hem in Januari reeds de obedientie opgezegd 8).

Ook SIGISMOND vertrouwde BENEDICTUS en de Fransche politiek niet. Al heel spoedig liet hij GREGORIUS weten, dat hij zich niet naar *Savona* moest begeven, want dat 's pausen veiligheid daar gevaar liep. De vrees voor het herstel der eenheid ten voordeele van *Avignon* beheerschte alles 9).

Behalve het wantrouwen in de Fransche politiek, had SIGISMOND

1) DOIZÉ: Et. 1903 t. 94, p. 356. HALLER: I 286—289.
2) HEFELE-KNÖPFLER: VI 882.
3) HALLER: I 289.
4) Bij DOIZÉ: t. a. p.
5) VALOIS: III 479.
6) HEFELE-KNÖPFLER: VI 891 Vgl. DOIZÉ: Et. 1903 t 94, 850 vlgg.
7) HALLER: I 290.
8) KEHRMANN: 118.
9) GÖLLER: 16—19.

nog iets anders, wat hem van een samenkomst te *Savona* afkeerig maakte. Hij was juist bezig met een veldtocht in het Balkanschiereiland, gebruik makend van de troebelen, die in het Turksche Rijk na de nederlaag van *Angora* (1402) waren ontstaan. De paus moest hem en zijn krijgers al de gunsten toestaan, die aan de pelgrims van *Jerusalem* verleend werden, en zijn oorlog tot een kruistocht verheffen; door moreelen steun moest *Rome* hem helpen. Dit zou niet geschieden, als op het oogenblik de uniekwestie het meest werd behartigd. En opmerkelijk, ook LADISLAUS VAN NAPELS, SIGISMOND'S grootste vijand, was afkeerig van de eenheid. Mocht *Avignon* overwinnen, dan was het met zijn groot Middellandschezee-rijk uit, en zou ANJOU triomfeeren. Zoo waren de twee grootste tegenstanders het met elkaar eens 1).

En nu begint die rampzalige reeks van aarzelingen, die langdurige afwisseling van hoop en vrees, waardoor GREGORIUS *Frankrijk* en alle minder goed ingelichten, te leur stelt, verklaarbaar nochtans in een afgeleefd grijsaard, omgeven door egoïstische raadgevingen.

Van *Rome* naar *Viterbo*, van daar naar *Siena*, naar *Lucca*, terwijl LADISLAUS *Rome* bezet, was het een rondreizen, onderhandelen, uitstellen zonder eind 2). De kardinalen begonnen nu den moed te verliezen, vooral toen GREGORIUS te *Lucca*, tegen zijn stellig gegeven belofte, tot de creatie van nieuwe kardinalen over wilde gaan. 't Werd de herhaling van hetgeen onder URBANUS VI geschied was. In Mei 1408 vloden de kardinalen naar *Pisa* 3) om daar met hunne collega's van de andere obedientie samen te komen. GREGORIUS had de concilie-partij in de hand gewerkt.

BENEDICTUS had zich ondertusschen aan het gegeven woord en den gestelden datum gehouden, en kwam te *Savona* 4). Daar wachtte hij, voorstellen doende 5), zich wel bewust, dat GRE-

1) GÖLLER : 25.
2) VALOIS: III 529 vlgg.
3) VALOIS: III 590.
4) VALOIS: III 554.
5) VALOIS: III 561 vlgg.

gorius zou blijven aanzien. Maar ook hem trof een groot ongeluk. Zijn steun, de hertog van *Orleans* werd in November 1407 vermoord 1), en met hem ging de band tusschen *Avignon* en *Frankrijk* voorgoed los. In Mei 1408 volgde de neutraliteitsverklaring 2), en ook de Fransche kardinalen gingen den weg op naar *Pisa*.

Dit was de eindoverwinning der conciliaire idee, die aan de Kerk, in plaats van de eenheid, een derden paus zou brengen.

---

1) VALOIS: III 592
2) VALOIS: III 615

TWEEDE HOOFDSTUK.

DIETRICH VON NIEHEIM.

In 1887 verscheen van de hand van DR. GEORG ERLER, privaatdocent te *Leipzig*, later hoogleeraar in de geschiedenis te *Königsberg*, en sedert eenige jaren te *Münster i. W.*, een boek, dat denzelfden titel draagt als dit hoofdstuk, en behalve een uitgebreid leven ook een uitvoerige beschouwing geeft van NIEHEIM'S werkzaamheid als schrijver 1). Dit boek zal hier niet in zijn geheel gecritiseerd worden: het heeft van de zijde der Duitsche critici genoeg belangstelling, wel wat weinig waardeering gevonden: maar wat de beste aanbeveling heeten mag, het heeft zijn critici overleefd: ook thans nog, na twintig jaar is het de eenige uitvoerige in het algemeen juiste verhandeling over den Westfaalschen curialist, en nieuwere publicaties hebben slechts vervolledigd, niet uitgewischt de hoofdtrekken van het portret ons door ERLER geteekend.

Die nieuwere literatuur ligt voor een goed deel verspreid in de tallooze Duitsche tijdschriften, die òfwel speciaal voor de beoefening der geschiedenis zijn opgericht òf geschiedkundige studiën niet uitsluiten; het overige, wat als aanvulling op ERLER'S verdienstelijk boek dient te worden aangemerkt, is als onderdeel in grootere werken neergelegd.

Dat overige nu betreft eene kwestie, die voor de kennis van magister THEODERICUS van groot gewicht is, namelijk zijn auteurschap over de drie tractaten „De Modis," „De Necessitate," en „De Difficultate" 2), eene kwestie, die vóór ERLER'S boek onder invloed van MAX LENZ' pleidooi 3) bevestigend werd

1) *Dietrich von Nieheim (Theodericus de Nyem). Sein Leben und seine Schriften*, von Dr. GEORG ERLER. Leipzig. Alphons Dürr 1887.

2) Zie hst. I blz. 11, 39.

3) *Drei Tractate aus dem Schriftencyklus des Const. Concils* 1876.

beantwoord, door ERLER zelf ontkennend werd opgelost, spoedig daarop door FINKE 1) weer werd behandeld in den geest van LENZ, maar met heel andere argumenten, en ten slotte door HALLER 2) weer in ontkennenden zin, maar wel wat onduidelijk werd besproken. SÄGMÜLLER schreef in 1893 „De Modis" aan ANDREAS DE ESCOBAR toe 3).

Het belang dezer kwestie, die wij kortheidshalve de „De Modis"-kwestie zullen noemen, zoowel voor DIETRICH, als voor zijn tijd, scheen zoo groot, dat daaraan een afzonderlijk hoofdstuk moest gewijd worden.

In dit hoofdstuk wordt een beknopt overzicht van ERLER'S boek geboden, met invoeging der resultaten van latere onderzoekingen, neergelegd grootendeels in de verschillende tijdschriften, en met opgave der gegevens, die de door mij uitgegeven fragmenten der kroniek, omtrent DIETRICH'S leven behelzen 4)

Vooraf een kort woord over de bestudeering van NIEHEIM vóór ERLER'S boek.

I.

DIETRICH schreef in den tijd dat de pers nog niet voor verveelvuldiging zijner handschriften kon zorgen. Zij werden voor het eerst in de 16e eeuw uitgegeven, en danken hun belangrijkheid voor dien tijd méér aan het anti-pauselijk karakter dan aan de historische waarde, die men er aan toeschreef. Het was de tijd der reformatie, der confessioneele geschiedschrijving van de Maagdenburger Centuriatoren en PETRUS CANISIUS 5)

---

1) *Forschungen und Quellen* 1889.

2) *Papsttum und Kirchenreform* I.

3) H. Jb. XIV 562–582.

4) Zie het tweede deel. Prof. Dr. GEORG ERLER heeft mij mondeling verzekerd, dat eene dergelijke aanvulling van zijn werk hem zeer aangenaam zou zijn.

5) Vgl. MAX JANSEN: *Die Geschichtsauffassung im Wandel der Zeit*, H. Jb. 1906. S 13

anti-papisten als SCHARD en later MEIBOM, vader en zoon, haastten zich, alles wat op voorbereiding ter reformatie leek te verzamelen en uit te geven. Reeds de „editio princeps" van DIETRICH'S „De Schismate," nog vier en dertig jaar vóór SCHARD'S uitgave van 1566, mag ongetwijfeld aan een gereformeerde worden toegeschreven blijkens den titel „De schismate papistico," die er door NIEHEIM zelf niet boven is geplaatst.

En aan de sympathieën, die NIEHEIM bij de protestanten wekte, dankt hij het ten deele ook wel, dat zijn werk „De Schismate" op den Index werd geplaatst 1).

„De Schismate" werd nog herhaald gedrukt; ten laatste gaf ERLER zijn uitstekende uitgave van 1890. Ook het „Nemus Unionis" en de „Privilegia aut jura imperii" zagen verschillende edities.

De Jezuïet HEINRICH SCHÜZ, heeft op den Westfaalschen historicus het eerst zijn critiek toegepast. In zijn *Commentarius Criticus* 2) ontkent hij NIEHEIM'S auteurschap van „de Schismate" en „Nemus Unionis," noemt SCHARD een interpolator en twijfelt zelfs aan DIETRICH'S bestaan 3).

SCHÜZ sloeg in zijn ijver voor de verdediging der katholieke kerk de plank heelemaal mis, en hem is het te vergeven: hij leefde in den tijd van het caesaro-papisme en der „verlichte" denkbeelden, en in den grond der zaak heeft hij heel goed gevoeld, al uitte hij zich verkeerd, dat onze Westfaal als geschiedschrijver slechts met veel critiek mag gebruikt worden. In 1754, dus nog vóór SCHÜZ gewaagt FABRICIUS 4) ook van DIETRICH en onderscheidt — ten onrechte — twee NIEM'S, THEODORUS en THEODORICUS.

In zijn *Altes und Neues aus den Herzogthümern Bremen und Verden* 5) moest PRATJE natuurlijk over DIETRICH als elect van *Verden* spreken, en vijftig jaar later behandelde ROSENMEYER naast onzen curialist ook den schrijver van het „Cos-

1) *Index Librorum prohibitorum.* Ed. 3a Taurinensis. Augustae Taurinorum 1891 p. 282.

2) Ingolstadii et Monachii 1761, p. 291—308.

3) o. l. p 300.

4) *Bibl. med. et. inf. lat.* ed Mansi: V 136—138. Petavii 1754

5) Dl. VII Stade 1774, p 171—186.

modromium", GOBELINUS PERSONA 1). Het opstel van ROSENKRANZ van 1843 2) was weer een stap terug naar het oud geloof aan DIETRICH'S volslagen vertrouwbaarheid, maar had toch dit voordeel, dat het Pater RATTINGER S.J. aan het schrijven bracht 3).

Deze keert geheel terug naar het standpunt van SCHÜZ, is evenwel niet zoo licht door de tijdsomstandigheden te verontschuldigen en bereikt dus slechts dit eene resultaat, de gedachtenwisseling over den interessanten Nederduitscher weer geopend te hebben.

Niet aanstonds evenwel: want SAUERLAND'S werk 4) verscheen eerst twaalf jaar later. Maar wel werd dit resultaat geheel en al bereikt, want met en na SAUERLAND'S boek verschenen talrijke opstellen en recensies, die de tijdschriften tusschen 1875 en 1887 telkens weer van NIEHEIM doen gewagen.

SAUERLAND gevoelt levendige sympathie voor zijn held, hij toont diep medelijden met zijn lotgevallen, die hij tragisch weet voor te stellen. Al neemt hij niet DIETRICH'S onbestreden geloofwaardigheid aan, hij maakt toch van hem een vriend der waarheid, een man van groote geestesgaven, een offer van zijn plicht, en wee degenen, die het gewaagd hadden dat ideaal te na te komen; met name de twee Jezuïeten SCHÜZ en RATTINGER moesten het ontgelden.

Voor den reeds lang overleden SCHÜZ was dat nu zoo heel erg niet, maar voor RATTINGER was het toch minder aangenaam zijn werk „totaal onwetenschappelijk en het resultaat ervan onhoudbaar" 5) te hooren noemen.

Hoewel zijn naam er niet mee gemoeid was, daar hij het „Kritikheft" of de „Belege und Erläuterungen zum 15en Bande" van DAMBERGER niet had onderteekend, handhaafde hij toch

---

1) In Tross' *Westphalia*, st. 14 en 15. 1825.

2) Zs. f. G. u. A. W. VI 37—88.

3) In de *Belege und Erläuterungen zum 15en Bande* van DAMBERGER'S „*Synchronistische Geschichte der Kirche und der Welt im Mittelalter*". S. 100—115. Regensburg 1863.

4) H. V. SAUERLAND: *Das Leben des Dietrich von Nieheim*. Göttingen 1875.

5) SAUERLAND: o. l 6

in eene bespreking 1) van SAUERLAND'S boek zijne stelling, dat er in DIETRICH'S werken veel geïnterpoleerd, en het met zijn betrouwbaarheid vrij treurig gesteld is.

Het eerste zou blijken niet waar te zijn, het laatste echter in hoofdzaak door ERLER worden bevestigd.

In 't algemeen werd SAUERLAND gunstig besproken, o. a. door LINDNER 2) en (Ma)X (Len)Z 3), en de belangstelling in den curialist en geschiedschrijver werd steeds grooter.

In 1876 verscheen het merkwaardige boek van MAX LENZ, dat DIETRICH'S auteurschap over de traktaten „De Modis," „De Difficultate" en „De Necessitate" tracht aan te toonen 4), en dat wij later nauwkeurig zullen bespreken. Nog andere geschriften, die wij hier kunnen voorbijgaan, zagen het licht tusschen 1876 en 1887; slechts LINDNER'S aantrekkelijk geschreven biographie verdient afzonderlijke vermelding, omdat zij in tegenstelling met RATTINGER en het latere boek van ERLER, weer overhelt naar de gunstiger voorstelling van NIEHEIM als mensch en schrijver 5).

II.

Wie is dan die DIETRICH VON NIEHEIM, over wien zooveel te doen geweest is en die thans nog de aandacht van het geleerd publiek vraagt?

Hij werd geboren in den tijd tusschen de jaren 1338 en 1348 6) in *Westfalen*, en wel binnen de grenzen van het toenmalig sticht *Paderborn* 7). Voor *Nieheim* als geboorteplaats pleiten de naam van onzen held en de vrij talrijke NIM'S en NYEM'S die

1) L. R. 1875 I 210—214. 229—232, 249—252

POTTHAST: (*Bibl. Hist. Med. Aevi* II² 1054) zegt dat SAUERLAND'S boek **tegen** RATTINGER's artikelen in L. R is, terwijl juist het omgekeerde waar is. Ook uit de slordige opgave der bladzijden blijkt, dat POTTHAST de L. R. niet onder de oogen heeft gehad.

2) P. M. f. R. W. G 1875 I 482—485.

3) H. Zs. 1876 XXXV 433—439.

4) *Drei Tractate aus dem Schriftencyclus des Constanzer Concils.* Marburg 1876.

5) Zs. f. A. G. 1885 II 401—416 en 516—538.

6) ERLER: 7

7) ERLER: 2.

ERLER 1) in het stadje en de omstreken tusschen 1350 en 1450 heeft weten te ontdekken. Maar ook elders, in *Höxter* aan de *Weser*, in *Brakel*, in *Hildesheim* komt die familienaam in denzelfden tijd voor. Zekerheid hebben wij dus niet.

Nieuwe bevestiging der waarschijnlijkheid van *Nieheim* als DIETRICH'S geboorteplaats vinden wij in het tweede fragment zijner kroniek, door mij in het tweede deel uitgegeven. DIETRICH spreekt daar eerst van een „*Mons Salvius*" gelegen op vier Italiaansche mijlen afstand van *Höxter*, en wellicht zoo genoemd naar eene dochter van KAREL DEN GROOTEN, SALVIA geheeten. En verderop verhaalt hij van een hoogen en prachtigen boom op dien berg staande, en een geneeskrachtige bron, ontspringende uit de wortels van dien boom. Toen DIETRICH nog een aankomende jongen was, werd een jong meisje, bloedverwante van zijne tante zoo hevig door den boozen geest bezeten, dat zij, hoewel opgesloten in een sterke houten kast, toch dikwijls kwam te ontsnappen, en geen afsluiting, hoe sterk ook haar kon bedwingen. Op raad eindelijk van DIETRICH'S vader, die toen nog leefde, bracht de tante haar op den berg, waar een heilig kluizenaar leefde, liet daar een kluis bouwen, en haar ruimschoots van levensmiddelen voorzien. Zoolang het meisje nu daar bleef, was zij van de bezetenheid, die voor geen bezwering wilde wijken bevrijd, kwam ze echter beneden, dan greep de duivel haar aanstonds weer aan. Zij stierf er na een heilig leven.

Het verhaal latende voor wat het is, mogen wij er toch wel eene bevestiging in zien van het vermoeden, dat DIETRICH uit de omstreken van *Nieheim* was, want de tante zal allicht het meisje niet zoo heel ver uit de buurt hebben gebracht, en woonde dus vermoedelijk dicht bij den „*Mons Salvius*"; deze nu lag vier mijlen van *Höxter*, en *Höxter* ligt niet ver van *Nieheim*, dus de berg lag ook niet ver van *Nieheim*.

Waarschijnlijk was de „matertera" waarvan gesproken wordt een zuster van DIETRICH'S vader, want het is eerder aan te nemen dat de tante bij haar eigen broer, dan bij den man harer zuster te rade ging, en bij DIETRICH'S latiniteit is het geen

1) blzz. 3, 4

bezwaar dat hij het klassieke onderscheid tusschen „matertera" en „amita" verwaarloost. En daar DIETRICH de geschiedenis vertelt als ooggetuige, zonder bijvoeging van zijn bron, is het waarschijnlijk, dat de vader en tante in elkaars nabijheid hebben gewoond. Leefde dus de tante dicht bij Nieheim of op die plaats zelve, dan is de veronderstelling niet ál te gewaagd, dat ook de vader niet ver af woonde, misschien wel de burgemeester HERMANN VON NIM was, over wien KRÖMECKE 1) en ERLER 2) spreken.

Nog andere plaatsen der kroniek wijzen op DIETRICH'S bekendheid met de omstreken van *Paderborn*, *Höxter* en *Nieheim*. In het derde fragment 3) spreekt de schrijver van een burcht, gelegen dicht bij *Höxter*, waar de koning der Saksen belegerd werd door KAREL DEN GROOTEN, „quae (arx) quandam subterraneam viam a summitate montis ipsius seorsum et per adjacentem sibi planitiem ad longam distantiam ab eodem monte adhuc cernitur habuisse."

In het tweede fragment 4) wordt ook meegedeeld, dat op den berg *Salvius* een kerk was, waarbij de dochter des keizers woonde, en waar haar reliquieën bewaard worden.

In hetzelfde fragment 5), sprekende over de stichting van het klooster *Korvey*, dat later naar de villa *Höxter* werd overgebracht, vermeldt DIETRICH, dat de ruïnen van het oud gebouw nog zichtbaar zijn.

In het derde fragment 6) noemt hij den toeloop naar de kerken en kapellen door KAREL DEN GROOTEN gesticht en door Paus LEO III ingewijd, op het oogenblik nog zeer groot, en al zegt hij nu aan het slot van dit fragment, dat hij die geschiedenis (van het blind maken van LEO III en het bezoek bij den koning in *Paderborn*), aan de „Gesta Saxonum" ontleent, daarmee is nog niet bewezen, dat ook zulk een terloopsche mededeeling uit dezelfde bron is afgeleid.

---

1) Zs. f. V. G. u. A. W. 1873 XXXI, II 66, 67.
2) blz. 3.
3) fol 8'.
4) fol. 6'.
5) fol. 6' en 7.
6) fol 10.

Maar ik geef het toe, dit alles is slechts bevestiging van waarschijnlijkheid, en geen zekerheid.

ERLER 1) vindt het onwaarschijnlijk dat DIETRICH van adel zou geweest zijn. SAUERLAND in zijn kritiek op ERLER 2) betoogt het tegendeel op gronden die, m. i. niet overtuigend zijn. B. GEBHARDT is het met ERLER eens. 3)

Van DIETRICH'S jeugd weten wij zoo goed als niets. Waar heeft hij het eerste onderricht ontvangen? Aan welke universiteit of universiteiten heeft hij „diu in utroque jure" 4) gestudeerd? Men denkt aan *Bologna* 5). Een graad haalde hij volgens ERLER niet 6): de titel van „magister", die hem later geschonken wordt, hoort bij zijn ambt van „Scriptor Apostolicus", en bewijst dus niets 7); ook de woorden waarmee het eerste fragment sluit „... propterea ne labantur a memoria rudi stilo loquendo, simplicibus non autem in arte magistris neque rhetoricis haec compegi", doen vermoeden dat hij geen graad had verkregen 8). Was hijzelf magister geweest dan had hij dit wel niet gezegd 9).

III.

Nog onder URBANUS V, dus in of voor 1370, was DIETRICH reeds in den dienst der curie 10). Zijn eerste betrekking was „Notarius sacri palatii" 11), in 1376 ging hij in het gevolg van GREGORIUS XI naar *Rome* 12). Gedurende het pontificaat van dien paus maakte hij kennis met BARTHOLOMAEUS PRIGNANO, den lateren URBANUS VI, dien hij als een ernstig en streng

1) blz. 5.
2) M. I. Ö. G. 1889 X 639.
3) *Dietrich v. Nieheim*. P. J. 1888 LXI 381.
4) ERLER: 12 noot 1 en Beilagen I. 1 p. III.
5) ERLER: 8.
6) ERLER 12
7) t. a. p. noot 3.
8) fol. 6.
9) Vgl. BERNHARDI: *Dietrich v. Nieheim*, H. Z. 1889 LXI 426 en GEBHARDT: P. J. 1888 LXI 381.
10) ERLER: 13, 14.
11) ERLER: 14—18 met eene verklaring van dit ambt.
12) ERLER: 18.

man leerde kennen 1). In het begin van diens pontificaat werd hij „Abbreviator" en „Scriptor"; de eerste oorkonde, waarop zijn naam als Scriptor voorkomt, is van 11 Mei 1378 2).

ERLER heeft vergeten er op te wijzen, dat DIETRICH ook „Auditor sacri palatii" 3) en „Corrector litterarum apostolicarum" 4) genoemd wordt — een zeker zeer licht verzuim.

Een mededeeling, door SCHMITZ 5) en ERLER 6) gedaan en steunend op DIETRICH'S testament, verdient wat meer in het licht gesteld te worden.

DIETRICH bezat namelijk een draagbaar altaar, misgewaden, een kelk, een altaarschel, zilveren ampullen en een klein missaal 7); het recht daartoe was hem toegestaan door GREGORIUS XII 8). Hieruit zou men kunnen, afleiden dat de Westfaal priester geweest was, waartoe dient anders het bezit van eigen altaar enz.? Men kan toch moeilijk aannemen, dat iemand, die zelf „capellanus" van den kardinaal LANDULF genoemd wordt, nog een priester tot zijn beschikking gehad zou hebben, voor wien hij het voorrecht van een „altare portatile" had verworven. En DIETRICH moet zelfs meer dan één kelk gehad hebben. Immers de kelk, waarvan boven sprake was, werd vermaakt aan het gesticht te *Hameln*, en in het „Inventarium . . . B. M. Theuton.", van 21 Augustus 1469" 9) is sprake van eenen kelk, met het

1) ERLER : 19.

2) Bij de oorkonden, waarop D's naam, opgegeven door ERLER (26—29) zijn nog te voegen : 1378 Oct. 15 te Rome (SAUERLAND M. I. Ö. G. 1889 X 642), door KOCHENDÖRFFER : *Päpstliche Kurialen während des grossen Schismas* N. A. 1905. XXX 551—601 vergeten; 1389 Nov. 7 en 1390 Mei 26 (ILGEN: W. Zs. f. G. K. 1889 VIII 183).

3) SAUERLAND : M. I Ö. G. 1889 X 642 haalt LEIBNITZ : *SS. RR. BB.* II 979 als bewijsplaats hiervoor aan.

4) Vgl. SAUERLAND : o. l. 643 en Z. f. V. G. u. A. W. VI 89.

5) R. Q 1894 VIII 283 vlgg.

6) ERLER : 37.

7) „...necnon paramenta ecclesiastica ad altare meum portatile cum pixide, campanella et ampullis argenteis, missali parvo deputata et portentur.... usque Hamelen." ERLER : Beilagen I. 12. p. XXIX.

8) R. Q. 1894 VIII 284.

9) Zie Dr. JOS. SCHMIDLIN : *Gesch. S. M. dell' Anima*, 171 noot 1 *Freibg i. B.* 1906.

„wapen" 1) van DIETRICH erop. Die laatste kelk zou dan begrepen zijn 2) onder de schenking van 1407 3), en dus een andere wezen dan die van het testament in 1418.

Toch is er groot bezwaar tegen de opvatting, dat DIETRICH priester was. SAUERLAND 4) zegt: „die höheren Weihen, im besonderen die Priesterweihe hat er nie empfangen 5); denn noch in 1413, also in seinem Greisenalter, heisst er „simplex clericus . . . nec in sacris ordinibus constitutus" 6). Als hij dus in 1413 nog geen priester was, dan bestaat er wel geen onmogelijkheid, dat hij het in 1418 wèl was, maar de onwaarschijnlijkheid dat iemand van minstens vijf en zestig jaar, die zich tijdens zijn aanstelling als elect van *Verden* niet had laten wijden, nog priester wordt in den tijd, dat hij op het concilie van *Constanz* aanwezig was, die onwaarschijnlijkheid is zoo groot, dat wij er van zullen afzien hem priester te noemen.

Tijdens zijn verblijf aan het pauselijk hof, en wel onder het pontificaat van URBANUS VI, schreef DIETRICH zijn twee eerstelingen, die echter voor ons weinig belangrijk zijn, namelijk de „Stilus palatii abbreviatus" 7) en in 1380 het „Liber cancellariae" 8).

1) Volgens vriendelijke mededeeling van Dr. SCHMIDLIN zelf, bedoelt hij met „Wappen" (blz. 170), eigenlijk naam, er staat namelijk „Calix habens in pede nomen Theoderici de Nyem". Een naam alléén wijst eerder op een kelk, die in D's bezit was, en vervolgens aan de „Anima" werd geschonken, dan op een kelk „ad hoc" voor de Anima gemaakt. In het laatste geval waren er allicht de letters „D. D." of een andere schenkingsformule bijgevoegd. Waarschijnlijk heeft D. dus meer kelken gehad.

2) Eveneens volgens mededeeling van Dr. SCHMIDLIN.

3) SCHMIDLIN: o. l. 60.

4) *Das Leben des D. v. Nieheim*, 59.

5) En dit blijkt ook wel uit de Bul van Gregorius, waarbij hem de toestemming tot het draagbaar altaar werd gegeven, al wordt ook daar van eene toekomstige wijding gewaagd. (R. Q. VIII 284.)

6) ERLER: Beilagen, I 10 p. XXIV.

7) ERLER: 43 en 253—259.

8) ERLER: 43 en 260—262. Beide uitgegeven door ERLER onder den titel: *Der liber cancellariae apostolicae vom Jahre* 1380 *und der Stilus palatii abbreviatus Dietrichs v. Nieheim*. Leipzig 1888. Vgl. OTTENTHAL: M. I. Ö. G. 1888 IX 679—682. TANGL: M. I. Ö. G. 1889 X 464—66. LINDNER. F. z. D. G. 1881 XXI 69—76. FINKE: L. H. 1888 XXVII 533.

IV.

De lotgevallen van den paus, onder wien NIEHEIM voor het eerst het ambt van „Scriptor" en „Abbreviator" uitoefende, hebben wij in het vorig hoofdstuk uiteengezet. Aanvankelijk, en vooral zoolang de fortuin gunstig was, volgde de Westfaal den paus ijverig en getrouw; maar in de dagen van gevaar is hij bovenal voor zijn leven beducht, en koelt zijn ijver merkbaar af. Zelfs als URBAAN op weg is naar *Napels* 1), weet DIETRICH, die blijk geeft bevreesd te zijn geweest, dat hij en de geheele curie gevangen genomen zouden worden, hem vóór te zijn, „om zijn wonden te laten verbinden", zooals hij in „De Schismate" 2) zegt.

In verband met de meer dan dubbelzinnige rol, die DIETRICH later ten opzichte van den belaagden URBAAN speelt, zou het verbinden van wonden wel eens een euphemisme kunnen zijn.

Dit was de eerste vlucht van onzen held. PRIGNANO kwam echter te *Napels* en DIETRICH sloot zich weer, alsof er niets gebeurd was, bij de curie aan. 3)

Toch had hij 's pausen vertrouwen niet verloren. Op een avond, als een paniek de kardinalen en curialisten uit *Nocera*, waar de paus inmiddels resideerde, had verdreven, liet URBANUS hem roepen, en gaf hem den last, den volgenden morgen allen terug te voeren, die hij tot terugkeer kon bewegen 4). Bij die gelegenheid hield NIEHEIM tot den paus een redevoering 5), die, evenals de andere bedenkingen door hem, bij gelegenheid der folteringen van de kardinalen 6) geopperd, zeer vrijmoedig gesteld is.

SAUERLAND 7) wordt hierover enthousiast; ERLER 8) betwijfelt of ze wel woordelijk zoo gesproken is, daar DIETRICH ze eerst vijf en twintig jaar later heeft opgeschreven; RATTINGER 9) spot

1) Zie boven blz. 34, 35.
2) I. c. 30 p. 59.
3) ERLER: 59.
4) ERLER: 61, 62 *De Schism.*: I c. 37 p. 68-69.
5) *De Schism.*: I c. 37 p. 70-71.
6) *De Schism.*: I c. 48 p. 89.
7) *Das Leben u. s. w.*: 16.
8) blz. 62.
9) *Kritikheft zu Damberger*, 103.

er mee: mij dunkt de eenig juiste opvatting is aan dergelijken rhetorische uitingen niet te veel historische waarde toe te kennen. De zin voor historische getrouwheid en nauwkeurigheid is bij geschiedschrijvers in de Middeleeuwen en zelfs nog veel lateren tijd toch al vrij slecht ontwikkeld en NIEHEIM maakt daarop geen uitzondering; op zijn hoogst bewijzen dergelijke mededeelingen dat de schrijver een onderhoud met den paus gehad heeft.

De tweede vlucht van den „Scriptor" en „Abbreviator" volgde nadat hij door URBANUS tot het verhoor der kardinalen was aangewezen 1). Men mag gerust aannemen, dat de wreedheid der folteringen DIETRICH pijnlijk heeft aangedaan; men mag dit aanmerken als een verontschuldiging; niettemin blijft ERLER'S oordeel zeer juist: de dienaar mocht den heer niet verlaten 2), en NIEHEIM handelde hier tegen zijn plicht en geweten 3).

Bij het verhaal der troebelen van 's pausen reis naar *Napels* en verblijf te *Nocera*, is het wel opmerkelijk, dat onze geschiedschrijver zooveel aandacht kan schenken aan het natuurschoon en de aardrijkskundige gesteldheid der betooverende Italiaansche omgeving. SAUERLAND 4) en ERLER 5) hebben er evenals LINDNER 6) terecht op gewezen. Ook het eerste fragment zijner kroniek (in het tweede deel) geeft hiervan weer de duidelijkste bewijzen 7).

Toen URBANUS aan zijn Napolitaanschen leenman ontkomen was en te *Genua* overbleef, keerde ook DIETRICH tot hem terug 8), en werd door den paus goedgunstig opnieuw als „Abbreviator" en later als „Scriptor" aanvaard 9). Wel moet PRIGNANO veel van den ontrouwen zoon, dien hij zoozeer vertrouwd had, gehouden hebben, en bij de strenge lijnen waarmee het karakter van

1) *De Schism.*: I c 49 p. 90. 91.
2) ERLER: 76.
3) Het vermoeden van BERNHARDI (H. Z. 1889 LXI 430), dat D. met voorkennis van den paus vertrok, berust niet op historische gegevens. Ook SAUERLAND: 18 is hiertegen.
4) *Das Leben u. s. w.*: 15.
5) ERLER: 62 vlgg.
6) Z. f. A. G. 1885 VI 530 vlgg.
7) fol. 4, 4', en 5. Deel II blz. 9—13.
8) RATTINGER: in H. Jb. 1891 XII 75—76.
9) ERLER: 80.

dezen paus geteekend wordt, voegt deze daad van welwillendheid een trek van tragische meegaandheid. Het is opgemerkt, en door niemand minder dan LINDNER 1), dat hoekige en eenzelvige karakters als dat van URBAAN, niet zelden àl wat er aan liefde en teederheid in hen is, overdragen op slechts weinige bevoorrechten. PRIGNANO'S neef, de bedorven FRANCESCO, is een dier uitverkorenen, DIETRICH is een ander. Wel vreemd, dat de grijze paus twee zoo geheel verschillende mannen als NIEHEIM en den door dezen gehaten FRANCESCO tegelijker tijd heeft lief gehad. Want als er iets was, wat den Westfaal van het opperhoofd der kerk scheidde, dan was het zijn haat tegen „BUTILLO" zooals hij FRANCESCO noemde, en URBANUS' toegeeflijkheid jegens zijn nepote.

DIETRICH'S terugkeer tot PRIGNANO moet ten deele aan het eigenbelang worden toegeschreven, maar niet uitsluitend. Er zal ook wel wat berouw over zijn lafhartigheid, en ten slotte een zekere liefde voor URBANUS toe hebben bijgedragen. Liefde is misschien het juiste woord niet, achting voor de goede eigenschappen, ontzag voor zijn streng optreden schetsen dit gevoel beter; in het eindoordeel over PRIGNANO, dat op het eind van het eerste boek „De Schismate" gevonden wordt, klinken die gevoelens luider door dan ergens elders 2).

Juist dat herhaald afwisselen van erkenning en afkeuring van URBANUS' eigenschappen maakt de verklaring van DIETRICH'S ware gesteldheid zoo bezwaarlijk. URBANUS wordt geprezen vóór dat hij paus werd 3); URBANUS wordt door NIEHEIM als eenig ware paus erkend, zijn keuze is geldig 4). De liefde der Napolitanen voor den paus verzwijgt hij niet 5); zijn eindoordeel is betrekkelijk gunstig. Maar dit alles is afgewisseld door zooveel afkeuring en bitterheid, dat het ons reeds minder verwondert, RATTINGER bezwaren te hooren opwerpen tegen de authenticiteit der handschriftelijke overlevering.

Toch valt aan die authenticiteit niet te twijfelen.

Zal men er ooit geheel in slagen deze tegenstrijdigheid op te

1) Z. f. A. G. 1885 VI 405.
2) p. 122 123
3) *De Schism.*: I c 1 p 8.
4) *De Schism.*: I c. 3 p. 15. 16.
5) *De Schism.*: I c. 30. p. 60.

helderen? Eén ding schijnt zeker, DIETRICH heeft de gebeurtenissen, die ongeveer twintig jaar vóór het schrijven van zijn boek plaats hadden, geprojecteerd op de gevoelens, die hem in het jaar 1409—1410 1) bezielden. Toen helde hij over naar de conciliaire partij; hij had zijn overgang van *Rome* naar *Pisa* te rechtvaardigen in het oog van anderen — zelf was hij overtuigd goed te hebben gehandeld — hij kon dit slechts door het gedrag der Roomsche pausen zoo ongunstig mogelijk voor te stellen. Aan URBANUS echter had hij levendige herinneringen bewaard, wellicht opgeteekend 2), herinneringen uit den tijd dat buiten *Rome* slechts het gehate *Avignon* bestond, en zijn eigenliefde gestreeld werd door het vertrouwen, dat de paus in hem stelde. Die herinneringen pasten slecht in de omgeving der gebeurtenissen, zooals DIETRICH die in 1410 voor waar hield, maar de tegenstrijdigheid zag hij zelf niet in, verblind door de zich sterk opdringende gedachte, dat hij gelijk had met *Rome* den rug te keeren en verongelijkt was door de voorgangers van GREGORIUS XII en door den paus zelf; naast die gedachte verdwenen alle kleinere bijzonderheden.

V.

Over DIETRICH'S verhouding tot BONIFACIUS IX valt niets nieuws te zeggen. Als curialist heeft hij tot zijn verheffing op den zetel van *Verden* deel uitgemaakt van de omgeving des pausen en gelegenheid gevonden de misbruiken aldaar in al hun omvang te leeren kennen. Zoo ergens, dan moeten hier echter met groote voorzichtigheid de mededeelingen van den Westfaal worden gebruikt. De teleurstelling van NIEHEIM over zijn ongeluk in *Verden* 3) heeft hem onbillijk gemaakt tegen BONIFACIUS en alles doen neerschrijven, wat maar in het nadeel van dezen kon gevonden worden 4). Niet dat hij daarmede onwaarheid

1) Toen schreef hij het werk. Vgl. ERLER: 318.
2) Hiertegen ERLER: 322.
3) Zie beneden blz. 87, 88, 89.
4) ERLER: 95.

heeft willen zeggen, want verbittering en teleurstelling kunnen iemand zóó misleiden, dat men voor waar houdt, wat buiten het bereik der hartstochten zeker als strijdig met de werkelijkheid zou zijn erkend.

De vraag is thans, was er voor DIETRICH werkelijk reden tot teleurstelling?

ERLER betoogt, dat de Westfaal reeds onder URBANUS ruimschoots van kerkelijke beneficiën voorzien is geweest 1), en dat deze door BONIFACIUS nog eer werden vermeerderd dan verminderd, al is daarmee nog niet gezegd, dat hij ook steeds in het bezit der hem toegestane inkomsten kwam 2). Integendeel, hij was gewoonlijk niet zeer gelukkig in de processen, die hij tegen zijn mededingers had te voeren 3). Wat erger is, het jacht maken op prebenden wordt hem door ERLER ten laste gelegd 4), en hem daarmede voor een goed deel het recht ontzegd over de geldzucht van anderen te klagen.

Voor SAUERLAND was een dergelijke aanklacht hoogst onaangenaam, als in strijd met zijn verklaringen over DIETRICH'S onbaatzuchtigheid van vroeger 5). Maar men kan toch werkelijk, na de lezing van het leven van den Westfaal 6), niet meer volhouden, dat zulk een man zich vrij gehouden heeft van het groot gebrek zijns tijds; vooral als men weet, dat hij niet van aardsche goederen misdeeld was 7).

Erger grond tot teleurstelling, en ook meer reden tot verbittering dan zijn veelal mislukt jagen op prebenden, moet voor DIETRICH geweest zijn de onmogelijkheid zich in het bezit te stellen van het bisdom *Verden*. ERLER heeft de vraag, of DIETRICH eigenlijk elect geweest is, die door SAUERLAND met waarschijnlijkheid bevestigend was beantwoord 8) en door KRAUSE 9)

---

1) ERLER: 96.
2) ERLER: 100.
3) ERLER: 97, 103.
4) ERLER: 95.
5) P. M. f. R.-W. G. 1876 II 446–450.
6) ERLER: vooral 96–104 en 404–406. GEBHARDT: P. J. 1888 LXI 392.
7) Men vergelijke zijn testament .
8) *Das Leben*, 22.
9) F. Z. D. G. 1882 XXII 248. Zie hierachter blz. 91.

eigenlijk was opgelost, voldingend behandeld 1). Tusschen 12 Mei en 16 Juni 1395 werd hij tot bisschop dier plaats benoemd 2), echter niet zonder daarvoor veel geld over gehad te hebben, zooals blijkt uit de „vijf fragmenten" van SAUERLAND 3), in het tweede deel opnieuw uitgegeven 4).

De door BONIFACIUS IX benoemde nieuwe bisschop moet in de tweede helft van hetzelfde jaar in zijn diocees zijn aangekomen 5) en vond er de grootste verwarring, veroorzaakt door den „Satekrieg", een oorlog of liever veete tusschen de verbonden steden (Sate) die hunne rechten verdedigden en de hertogen van *Brunswijk* 6). Wel duurde deze verderfelijke veete slechts een jaar, maar ook na het sluiten van den vrede werd DIETRICH'S toestand niet gunstiger.

De vorige bisschop van *Verden* namelijk, die door BONIFACIUS op den aarstbisschoppelijken zetel van *Bremen* was erkend 7), wenschte ook de administratie van zijn eerste diocees bij te behouden 8), en zag zich hierin dus door den nieuwen elect gedwarsboomd. Natuurlijk stelde de paus DIETRICH in het gelijk maar *Verden* lag ver van *Rome*, en de aartsbisschop van *Bremen* behield alvast *Rottenburg*, stad en ambacht, een der rijkste deelen des lands, voor zich 9). DIETRICH schijnt met wapengeweld niets tegen zijn vijand vermocht te hebben, vond bovendien het stift finantieel uitgeput door oorlog en de afpersingen van zijn voorganger 10) en moest zelf, zooals gebruikelijk was, al zijn beneficiën van vroeger afstaan 11) en de zware geldelijke verplichtingen aan den paus voldoen. 12).

1) Vgl. ERLER: *Zur Gesch. d. Bisthums Verden i. d. Jahren 1395 - 1402.* Zs. d. H. V. N. S. 1887.
2) ERLER: 109.
3) M I. Ö. G. 1885 VI, 612.
4) „omnes enim cum muneribus ut ad bravium repente currimus"
5) ERLER: 112, 113.
6) ERLER: 112, 113.
7) ERLER: 107.
8) ERLER: 108.
9) ERLER: 114.
10) ERLER: t. a. p.
11) ERLER: 115.
12) ERLER: 129.

Het spreekt dus wel vanzelf dat hij den aartsbisschop niet uit *Rottenburg* verdreven heeft. Te *Verden* echter is hij wel geweest 1), en grooten lof verdienen de goede bedoelingen, waarmede hij, in de diocesaansynode te *Lüneburg* 2), optrad tegen de verwereldlijking der geestelijkheid zijner kerk.

VI.

Kostbare bijdragen tot de periode van NIEHEIM als elect van *Verden*, levert de kroniek 3). Terecht was er opgemerkt, dat DIETRICH nooit in zijn werken over dit gedeelte van zijn leven spreekt, en zelfs had men er een argument uit gesmeed tegen de identiteit van den schrijver van „De Schismate" en „Nemus Unionis" met den elect 4). Maar zooals vele argumenten „ex silentio", was ook dit niet steekhoudend gebleken.

Toen kwamen SAUERLAND'S „Fünf Fragmente" 5), onderteekend evenals drie der Leidsche fragmenten 6), „Theodericus Electus Verdensis". In het vierde dier Sauerlandsche fragmenten noemt de schrijver zich onder de „moderni presules" 7). De schrijver ervan was dus THEODORICUS ELECTUS VERDENSIS, maar hoewel SAUERLAND de waarschijnlijkheid dat deze dezelfde als onze THEOD. DE NIEM was, tot bijna zekerheid bracht, door te wijzen op punten van groote overeenkomst tusschen de fragmenten van den elect en de werken van den curialist 8), beslist overtuigen kon hij niet Ook zijn vroegere argumenten vermogen niet allen twijfel weg te nemen. Immers reeds in 1875 redeneerde

1) ERLER: 119

2) ERLER: 120 SAUERLAND: 23—24.

3) Een tijdlang heeft men, op gezag van ECCARD, gesproken van een pauskroniek van DIETRICH V. NIEH IM. LINDNER: (F. Z. D. G. 1872 XII 235—250) heeft het onhoudbare hiervan aangetoond, en (F. Z. D G. XII 656) gewezen op WERNER VAN LUIK als schrijver. SCHMITZ heeft de identiteit Werner van Luik = Werner v. Haselbeck aangetoond (N. A. 1897 XX 771 vlgg.)

4) RATTINGER: in L. R. 1875 I 230 vlgg.

5) M. I. Ö. G. 1885 VI 583—614. Zie Deel II.

6) Zie Deel II.

7) M. I. Ö. G. 1885 VI 612. Zie Deel II.

8) M. I. Ö G. 1885 VI 585. Deze punten van overeenkomst zijn veel talrijker nog, dan S. opgeeft.

SAUERLAND, om de identiteit van elect en abbreviator te be wijzen, aldus:

1°. niet alleen de namen komen overeen, maar ook de titels „Magister" en „litt. apost. scriptor et abbreviator".

2°. de Verdensche Bisschopskroniek meldt, dat de elect van verre kwam (ad partes istas descendens) 1), wat volkomen op DIETRICH past.

3°. Een bisdom, weinig beduidend, en niet vèr gelegen van DIETRICH'S vaderland, dat zich in treurige omstandigheden bevond, was een zeer passend en stellig niet te groot loon voor twintig jaar dienst aan de curie 2).

4°. De Verdensche episode vult juist de opening van 1395—99 die er in onze kennis omtrent den Westfaal anders zou bestaan.

Dus is de identiteit ontwijfelbaar 3).

Deze conclusie gaat verder dan de praemissen gedogen. Het eerste argument is het sterkste, omdat het hoogst onwaarschijnlijk is, dat er twee THEODERICI DE NYEM hebben bestaan, beiden „scriptores et abbreviatores apostolici" 4); hoogst onwaarschijnlijk maar toch altijd mogelijk.

Het tweede argument vermeerdert de onwaarschijnlijkheid nog een weinig, want dan moesten die dubbelgangers nog bovendien beiden „ad partes istas descendere." Het derde heeft zoo goed als geen kracht, want verdiende de „abbreviator" het bisdom als loon voor bewezen dienst, dan kon ook de dubbelganger — eenmaal aangenomen dat hij bestond — datzelfde loon op andere wijze hebben verworven. Het vierde argument eindelijk past voortreffelijk in het geheel, vermeerdert de onwaarschijnlijkheid, maar neemt die niet geheel weg; de „abbreviator et scriptor" kan toevallig ziek of om andere redenen uit *Rome* afwezig geweest zijn, en in dien tusschentijd de dubbelganger zijn opgetreden.

SAUERLAND had moeten besluiten: dus is de identiteit uiterst waarschijnlijk.

RATTINGER was dan ook niet overtuigd en concludeerde op

---

1) S. zet dit zóó achter „aus der Ferne gekommen". Als vertaling?

2) Hier is S. niet veeleischend.

3) *Das Leben* 22.

4) De titel „magister" brengt geen nieuw bewijs, omdat deze aan het ambt van Scriptor verbonden was. (ERLER: 12).

grond van het feit, dat DIETRICH nooit van zichzelf als elect van *Verden* spreekt, tot: „hij is nooit elect geweest" 1).

Toen kwam in 1882 KRAUSE met het voldingend bewijs uit de universiteitsmatrikel van *Erfurt*, dat de elect en de curialist dezelfde persoon waren 2).

Hiervoor capituleerde ook RATTINGER 3); SAUERLAND echter wijst in zijn in 1885 uitgegeven „Fragmente" slechts op zijn eigen waarschijnlijkheidsbewijs.

De elect en de abbreviator waren dus dezelfde persoon.

SAUERLAND ging echter verder in zijne bewering; hij noemde de door hem uitgegeven brokstukken: fragmenten van DIETRICH'S kroniek 4). Algemeene erkenning vond ook deze gevolgtrekking niet. GEBHARDT 5) erkent slechts de twee eerste fragmenten als deel van de kroniek; de drie laatste echter, die „so gänzlich des geschichtlichen Stoffes entbehren, dass sie wohl kaum in der Chronik gestanden haben werden", werpt hij er uit. Nu is het historisch element in de twee eerste fragmenten ook al zoo gering, dat men hetzelfde argument ook tegen deze zou kunnen inbrengen, indien het niet juist aan DIETRICH eigen was, zich voortdurend door allerlei bijbeschouwingen te laten afleiden.

Stel, dat een verzamelaar van geografische bizonderheden uit middeleeuwsche schrijvers eens uit „De Schismate" alle plaatsen had willen citeeren, die betrekking hebben op zijn liefhebberij. Hoevele en hoe groote fragmenten zouden wij dan niet kunnen bijeengevoegd vinden, die werkelijk ons allerminst den indruk geven van aan een historisch geschrift te zijn ontleend. En toch zal niemand in „De „Schismate" het karakter van geschiedwerk bestrijden.

Hetzelfde doet zich nu voor bij de Weener fragmenten. SAUERLAND heeft het wel gezegd 6), dat de codex 7), waarin hij

1) L. R. 1875 I 232 *a*).

2) F. Z. D. G. 1882 XXII 248.

3) H. Jb. 1884 V 163.

4) M. I. Ö. G. 1885 VI 586—588.

5) N. A. 1888 XIII 230. LORENZ: *Deutschlands Geschichtsquellen* II[3] 86 bleef eerst ongeloovig, maar II[3] 323 erkent ook hij de waarschijnlijkheid.

6) M I. Ö G. 1885 VI 583.

7) K. K. Hofbibliothek Wien. Cod. chart. fol. nr. 11794 theol. nr. 888.

de fragmenten vond, een verzameling bevat van stukken met betrekking tot de kerkhervorming der 14e en 15e eeuw, maar er lang niet genoeg op gewezen, dat deze verzameling een beslist anti-pauselijk karakter draagt 1). Evenals nu in het boven gefingeerde voorbeeld het criterium ter uitlezing der fragmenten de geografie was, zoo is het hier de anti-pauselijke tendenz. Misten dus de fragmenten het historische, dat men toch allereerst van een kroniek vordert, dan is daarmee dus nog niet gezegd, dat zij niet aan de kroniek zijn ontleend,

Wij kunnen dus gerust den twijfel van GEBHARDT, in hetzelfde jaar in de „Preussische Jahrbücher" en het „Neues Archiv" geuit 2), als ongegrond afwijzen.

Maar al is ook die twijfel op den door GEBHARDT geuiten grond niet gemotiveerd, daarom is SAUERLAND'S bewijsvoering voor de ontleening aan de kroniek nog niet overtuigend.

Zij komt hierop neer. Uit het slot van het tweede Weener fragment 3): „Et sic finit historia predicti Caroli imperatoris excellentissimi" (nl. KAREL DE GROOTE), blijkt, dat dit fragment een deel eener met vele uitweidingen doorschoten geschiedenis van KAREL DEN GROOTEN geweest is, die echter niet alleen over dezen keizer maar ook over HENDRIK III en FREDERIK II handelde, en geloopen heeft van den grooten Karolinger tot FREDERIK II 4).

Waarschijnlijk is dit dus een stuk uit DIETRICH'S kroniek, waarvan ENGELHUS bij het schrijven zijner kroniek heeft gebruik gemaakt. Uit de laatste blijkt: dat DIETRICH'S kroniek den wonderbaren dood van OTTO III met afzonderlijke vermelding, dat zijne moeder van KAREL DEN GROOTEN afstamde, den kruistocht van FREDERIK I, het schisma onder dezen vorst en den ondergang der HOHENSTAUFEN uitvoerig beschreef. Of de kroniek met KAREL DEN GROOTEN begon, of nog hooger op, valt niet uit te maken. Ook is onzeker, of zij bij den ondergang der HOHENSTAUFEN eindigde of tot DIETRICH'S tijd doorliep. Het laatste

1) Vgl. Deel II Inleiding blz. IV.
2) P. J. 1888 LXI 387. N. A. 1888 XIII 230.
3) *Fünf Fragmente*, 608. Zie Deel II.
4) *Fünf Fragmente*, 586. Zie Deel II.

komt SAUERLAND het waarschijnlijkste voor, omdat 1° het ongewoon zou zijn zoo opeens af te breken. 2°. het zou strijden met des schrijvers plan de „negligentia et desidia" der Duitsche keizers en koningen na FREDERIK II ter kennis te brengen van den lezer.

In elk geval is NIEHEIM'S kroniek een tamelijk wijdloopig en uitgebreid werk geweest. Aan het slot van DIETRICH'S opdracht van het „Nemus Unionis" aan den aartsbisschop van *Keulen* in 1408 noemt hij dit werk een „opus novum" 1), wat doet vermoeden, dat aan het N. U. een vroeger werk, ook aan dien kerkvorst opgedragen, is voorafgegaan. Dit schijnt de kroniek geweest te zijn.

Opgedragen aan zulk een machtig Rijksvorst, wordt ook hare tendenz: Herstel der keizersmacht in *Italië*, opdat de keizer, op het voetspoor van OTTO I en HENDRIK III als beschermer der kerk de eenheid herstelle en de simonie afschaffe, zeer begrijpelijk. WENZEL was natuurlijk voor dat ideaal koud. De schrijver wendde zich daarom tot een keurvorst, die in Kerk en Rijk een gewichtige plaats innam, en aan wiens adres ook de digressies over simonie enz, op haar plaats waren. Of het werk op de afzetting van WENZEL en RUPRECHT'S Roomsche reize invloed gehad heeft, laat zich niet nauwkeurig bepalen, slechts vermoeden. De kerkelijk-politieke tendenz vindt men evenwel in het N. U. 2), in den brief nl. aan koning RUPRECHT, terug.

Wat nu fragment 3—5 betreft, 't is niet onmogelijk dat zij tot een ander werk van den Westfaal hebben behoord, maar toch niet waarschijnlijk. Want

1°. als kerkelijk-politieke uitweidingen passen zij volkomen bij de rest;

2°. zij hebben alle vijf dezelfde taal en stijl, trager en onbehouwener dan in DIETRICH's latere werken.

3°. de vijf gelijkluidende onderschriften: „Electus Verdensis" wijzen op uitwendigen en inwendigen samenhang.

Dit laatste punt licht SAUERLAND aldus toe. Noemt de schrijver zich „electus Verdensis", dan geeft hij zich een titel.

1) *Nemus Unionis*, Prooemium, 254.
2) VI c. 32 p. 469—477.

die hem volgens kerkelijk gebruik niet vóór 1395 en niet nà 1400 1) toekwam; na dien tijd noemt hij zich dan ook nimmer zoo. De fragmenten zijn dus uit den tijd van 1395—1400. In dien tijd nu heeft NIEHEIM zijne kroniek geschreven 2), dus zou het al heel toevallig zijn, wanneer de fragmenten aan een ander werk ontleend waren;

4°. waren de fragmenten aan verschillende werken ontleend, dan zou de schrijver er de verschillende bronnen ook wel bijgevoegd hebben;

5°. ten slotte wijst het eerste fragment vrij duidelijk op een voorafgaande beschrijving der daden van LODEWIJK I en OTTO I. En dan volgt de conclusie: „So sprechen also mehrere Gründe für und keiner gegen die Annahme, dass sämmtliche fünf Fragmente ein und demselben Werke Dietrichs, nämlich seiner um 1399 verfassten Chronik entlehnt sind" 3).

Is dit nu zeker? Misschien had ook hier SAUERLAND met grootere reserve moeten spreken.

Gelukkig echter is de hypothese van SAUERLAND schitterend bevestigd door een nieuwe vondst die niet alleen de vijf Weener fragmenten, maar bovendien nog vier andere, in het tweede deel uitgegeven, bevat.

Vooraf een woordje over de geschiedenis van deze vondst. In het voorjaar van 1904 viel de aandacht van den Heer Dr. P. C. MOLHUYSEN, conservator der hss. van de bibliotheek der Leidsche Universiteit, bij het onderzoeken der manuscripten, eertijds aangekocht uit de nalatenschap van den ouden Leidschen Hoogleeraar BONAVENTURA VULCANIUS, Bruggenaar van geboorte 4), die van 1578—1614 professor was, op een papieren codex van 30 bladen 5), die hem niet onbelangrijk voorkwam.

---

1) Liever: 1401.

2) Dit had SAUERLAND bewezen uit de gegevens der fragmenten zelf, in de veronderstelling dat zij aan de kroniek ontleend waren. Hij vervalt hier dus in een petitio principii: *Fünf Fragmente*, 584.

3) Dit heele betoog: *Fünf Fragmente*, 586—88.

4) SIEGENBEEK: *Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool*, II. Toevoegselen en Bijlagen 59. *Leiden* 1832.

5) Voor de beschrijving zie Deel II, blz. III—IV.

Dr. MOLHUYSEN stelde Prof. Dr. P. J. BLOK van zijn vondst in kennis. Deze meende, dat een onderzoek naar de waarde van het hs. zeer goed aan een zijner studenten kon worden toevertrouwd, te meer daar Dr. MOLHUYSEN zelf weinig lust gevoelde tot een eventueele uitgave over te gaan. Ik had de eer door den Hoogleeraar tot dit onderzoek te worden uitgenoodigd, en kwam met den Heer MOLHUYSEN, die op de onbaatzuchtigste wijze niet alleen zijn recht op de uitgave aan mij afstond, maar mij ook uitmuntende diensten bewees bij het onderzoek, de collatie en de wijze van uitgeven, tot het vermoeden, dat de tekst wel eens van DIETRICH VON NIEHEIM kon zijn. Dit vermoeden werd bevestigd, toen wij bemerkten, dat een deel der fragmenten reeds was uitgegeven volgens een ander hs, den Weener Codex 11794, dien ik door bemiddeling der Leidsche bibliotheek en de welwillendheid der K. K. Hofbibliotheek te *Weenen* tot twee maal toe geruimen tijd te *Leiden* kon raadplegen.

De zekerheid, dat de Leidsche fragmenten aan de kroniek van DIETRICH zijn ontleend, werd langs dezen weg verkregen.

Reeds hierboven gewaagden wij terloops van het gebruik, dat ENGELHUS in zijn „Chronicon continens res Ecclesiae et Reipublicae" 1) van de gegevens van DIETRICH VON NIEHEIM gemaakt heeft. Bij ERLER 2) nu staan vijftien plaatsen aan „Tidericus de Nyem" ontleend, waarvan de eerste aldus luidt: „Ob hoc dicta mulier (de weduwe van Crescentius) quasi sub amoris specie, Caesarem (Otto III) veneficiat: **cujus corpus** Augustae, reliquum vero intestinorum **Aquisgrani juxta S. Karolum sepelitur, ex cujus linea mater ejus originem duxit** ut scribit Magister TIDERICUS DE NYEM in chronica sua, cortisanus maximus in modernis 3)."

Op het einde nu van het eerste Leidsche fragment 4) staat: „Demum vero ipso imperatore (Carolo Magno) feli-

1) Ed. apud LEIBNITZ: S. S. R. R B. B. II.
2) 270—275.
3) ERLER: 270. LEIBNITZ: S. S R. R. B. B. II 1080.
4) fol. 5' en 6. Deel II, blz. 16 vlgg.

citer fata solvente, ejus ad majus altare, **ad ejus pedes divae memoriae Ottonis III Augusti, corpora — quiquidem Otto Augustus** magnificus imperator, **recta linea descendit ex patre Ottone II° et avo Ottone magno, cujus quidem Ottonis magni mater et Henrici primi uxor unica heres et filia de stirpe Carlomagnorum remansit** et in venerabili monasterio monialium in Quedlinburg Halberstadensis diocesis cum ipso Henrico requiescit. — venerabiliter **tradita perhibentur ecclesiasticae sepulturae"** etc. 1).

De overeenkomst is overtuigend. Wel heeft ENGELHUS niet goed gelezen, want waar DIETRICH de moeder van OTTO DEN GROOTEN als afstammelinge der Karolingen noemt, spreekt ENGELHUS van de moeder van OTTO III, maar in aanmerking genomen de bijna onverstaanbare en foutieve zinbouw en de verwarring, die ook onze afschrijver tusschen „Otto m" en „Otto III" gemaakt heeft 2), en die misschien reeds in het afschrift dat ENGELHUS voor zich had, was ingeslopen, kan het ons niet verwonderen, dat hij de moeder met de overgrootmoeder heeft verwisseld.

ENGELHUS heeft dus dit fragment voor zich gehad, doch niet als fragment maar als kroniek: „ut scribit Magister T. de Nyem in chronica sua." Het eerste Leidsche fragment is dus uit de kroniek, de schrijver is volgens ENGELHUS, die tijdgenoot van NIEHEIM was: Magister Tydericus de Nyem; in het fragment onderteekent de schrijver: „Theodericus Electus Verdensis"; Magister Theodericus de Nyem is dus gelijk Theodericus Electus Verdensis.

Daarmede echter is van de overige fragmenten nog niet bewezen, dat zij behooren tot de kroniek. Wel wordt het nu veel waarschijnlijker voor de vier nieuwe Leidsche fragmenten; voor de vijf van SAUERLAND zijn wij strikt genomen geen stap verder. De samenhang der fragmenten zal ons beter helpen. Voor de duidelijkheid zullen wij in het vervolg volgens den Leidschen

1) Deel II, blz. VI.
2) Zie de uitgave Deel II, blz. 16.

codex van negen fragmenten spreken. Fragment 5—9 zijn gelijk 1—5 van SAUERLAND.

In het zesde fragment 1) wordt gezegd: „et sic finit historia praedicti Caroli imperatoris excellentissimi". Die „historia Caroli" vinden wij in fragment 1—4, ten minste gedeeltelijk, want het begin en het eind ervan hebben wij niet 2). Fragment 6 hoort dus in hetzelfde werk als fragm. 1—4, en fragm. 1 is, zooals wij boven hebben bewezen aan de „Chronica" ontleend, dus ook fragment 2, 3, 4 en 6 behooren tot de „Chronica".

Nu heeft ERLER er reeds op gewezen 3), dat het negende fragment met den aanvang: „Quia de promotione canonica supra tangitur aliquid" 4) terugwijst op het achtste, dat daar geheel over handelt 5), en het achtste en zevende fragment toonen samenhang met het zesde. Het achtste begint met: „Porro superius tangitur de promotionibus episcoporum et ecclesiasticorum praelatorum modernorum" 6). Nu wordt er in fragment zes wel voornamelijk over den verkoop van aflaten geklaagd maar er staat toch ook: „Nihil adeo perniciosum et intolerabile ac periculosum est fidelibus, sicuti eis presidere simoniacum, vel qui turpissimi lucri commodo in conferendis dignitatibus sive ordinibus 7) aut dignitatibus et sub pretio spiritus sancti gratiam 8) redegerit, quae vendi non potest..... Et digne a suscepto gradu repelluntur ut indigni, quia donum Dei pretio mercari non debet. Tales enim dantes similantur Neroni, rapacissimo et impiissimo caesari, qui raro vel nunquam concessit officium nisi mediante pecuniario quaestu....." 9).

Het 7e fragment begint met: „qualiter autem avari et pseudopresbyteri...... non injugunt veras sed falsas poenitentias, et non absolvunt a peccatis" 10), sluit nauw aan het betoog, dat de paus door simonie bevlekt geen paus meer is, en aan: „Praeterea in-

---

1) *Fünf Fragmente*: 608.
2) Er is namelijk een lacune tusschen fragment 4 en 5.
3) blz. 265.
4) *F. F.*: 613 Zie Deel II.
5) *F. F.*: 611—613. Zie Deel II.
6) *F. F.*: 611. Zie Deel II.
7) Waardigheden en bisdommen.
8) De bisschoppelijke waardigheid.
9) *F. F.*: 601. Zie Deel II, blz. 63, 64.
10) *F. F.*: 609. Zie Deel II.

dulgentiae et peccaminum remissiones per papam et alios pontifices, mediante pecuniario quaestu si fiant, non prosunt animabus, immo eas magis commaculant" 1), uit het zesde fragment.

Het zevende, achtste en negende fragment zijn dus aan hetzelfde werk ontleend als het zesde, en het zesde sluit aan bij fragment 1—4, dus fragm. 1—4 en 6—9 behooren tot één werk, en wel tot de kroniek.

Blijft dus nog over fragment vijf, dat zelfs GEBHARDT wel tot de kroniek wil rekenen, en waarover men, bij gebrek aan tegenstanders dus zou mogen zwijgen.

Maar ook hier is het bewijs te gemakkelijk, dan dat wij het niet zouden leveren.

In het vijfde fragment namelijk wordt gesproken van den canon „Omnibus vobis" 2), „qui canon scribitur ad eundem Carolum caesarem" 3). Die „Carolus caesar" (KAREL DE GROOTE zooals volgt uit den canon) is blijkens het woord „eundem" geen onbekende meer. Toch wordt er in het heele fragment geen woord van hem gerept. Maar wèl in het derde, waar de ontmoeting van KAREL en LEO III te *Paderborn* levendig wordt beschreven 4). Fragment vijf veronderstelt dus fragment drie, behoort tot hetzelfde werk en maakt deel uit der kroniek.

Alle negen fragmenten behooren diensvolgens tot de kroniek.

Nog een ander bewijs doet ons de vergelijking der hss. W. *(Weenen)* en L. *(Leiden)* aan de hand.

De Leidsche codex is ouder dan die van *Weenen* en bevat, behalve de fragmenten 1—4, die in het tweede deel voor het eerst gedrukt worden, ook de fragmenten 5—9 van SAUERLAND, behoudens twee leemten. Zoo ontbreekt in L. de aanhef van fragment vijf tot „Supra vertices principum" op S. 591 van de uitgave van SAUERLAND 5), eveneens van „immo eas magis commaculant" 6) tot „in hoc praebendo etiam" 7).

1) *F. F.*: 600. Zie Deel II, blz. 63.
2) C. I. C. I 461. Decr. p. II. C. II. q. V. c. 19.
3) *F. F.*: 598. Deel II, blz. 57.
4) Tweede Deel blz. 31 vlgg.
5) Deel II, blz. 41—45.
6) *F. F.*: 601 bovenaan. Deel II, blz. 63.
7) *F. F.*: 608 middenin. Zie Deel II.

L. kan dus niet van W. zijn afgeschreven, daar L. reeds bestond vóór W. Maar W. kan ook niet van L. alléén zijn afgeschreven, daar W. ten deele méér bevat dan L.

Wij houden dus twee mogelijkheden over: òfwel W. en L. zijn geheel onafhankelijk van elkàar, òfwel W. is voor het grootste deel afhankelijk van L., voor het kleinste deel van een onbekende X.

In het laatste geval moet natuurlijk de verhouding van W. tot L. onderzocht worden voor de gelijkluidende fragmenten. De collatie dier twee codices brengt aan het licht, dat W. niet van L. kan zijn afgeschreven. Want:

1°. W. heeft talrijke woorden, die in L. niet staan en omgekeerd L. heeft woorden, die W. mist. Nu is het wel waar, dat, waar W. uitvoeriger is, ook gewoonlijk de tekst van W. beter is dan van L. b. v.

W.	L.
fol. 38' *Fünf Fragm.* 591. Deel II, blz. 45.	fol. 11' Deel II, blz. 45.
....se suppliciis et inhonestæ morti summa cum humilitate concessit, *qua quidem* morte mors nostra perennis interiit.	*quidem* (alléén).
fol. 39' *F. F.* 592. Deel II, blz. 46.	fol. 11' Deel II, blz. 46.
....quo ordine *in nostrum* usque ævum successio tam miranda devenit.	*nostrum* (alléén).
fol. 39' *F. F.* 593. Deel II, blz. 48.	fol. 12' Deel II, blz. 48.
....cum satellitibus et mereticulis de jure litigantium *sacrisque conficiendis* dissereret...	*conficiendis* (alléén).
fol. 40' *F. F.* 594. Deel II, blz. 50.	fol. 13 Deel II, blz. 50.
... aliqui moderni summi pontifices... non contenti antiqua juris forma.. *cujus tenor* inferius describetur...	*cujus* (alléén).
Enz., enz.	

en dat men dus allicht aan emendaties zou denken, door den schrijver van W. in L. aangebracht, maar het gaat toch wel wat vèr aan te nemen, dat de onderteekening „T. Verden. electus", die achter het eerste, derde en vierde der vijf fragmenten van SAUERLAND in het Leidsche hs. geheel ontbreekt, achter het tweede slechts uit „hęc" en achter het vijfde uit „Idem E." bestaat, door den Weener afschrijver geconjectureerd zou wezen.

Maar zelfs indien men aanneemt, dat W. die onderteekeningen van elders, b. v. uit de onbekende X. had genomen, dán nog zou het talent van emendatie van W. aan het ongelooflijke grenzen. Want als wij de beide teksten L. en W. naast elkaar leggen, dan blijkt W. zoo oneindig veel beter en het aantal correcties, dat W. zou hebben moeten aanbrengen, zoo reusachtig groot, en die emendaties zelf zoo moeilijk, dat men gerust van onmogelijkheid mag spreken. Een blik op de uitgave van de hss. zal dit overtuigend bewijzen.

2°. Sprekend over het Weener handschrift, zeide SAUERLAND, dat de afschrijver een moeilijk leesbaar, veel ouder en door abbreviaturen bemoeilijkt voorbeeld moet gevolgd hebben. Want hij heeft vele leesfouten gemaakt, dikwijls ook geheele hem onverstaanbare woorden nageteekend en glossen aan den rand bijgeschreven, ten slotte zijn ettelijke afkortingen in den tekst overgenomen 1).

De Leidsche codex nu overtreft in zooverre dien van *Weenen*, dat er nog veel meer fouten in staan. Zij moet ook naar een voorbeeld gemaakt zijn, waarin veel afkortingen stonden, maar alle onverstaanbare woorden heeft de afschrijver hier verstaanbaar (?) trachten te maken, nageteekende woorden komen er zoo goed als niet in voor, en die er in voorkomen staan niet in W. Bovendien heeft L. de gewoonte om voor hem onverstaanbare woorden te onderstrepen, en waar W. regelmatig het adjectief, afgeleid van een volksnaam, gebruikt, schrijft L. den genetief pluralis (of singularis): zóó herhaaldelijk W. „romanus" en L. „romanorum".

De conclusie zij dus: W. kan niet van L. zijn afgeschreven dus W. is onafhankelijk van L. 2).

1) *F. F.*: 583.
2) Vgl. Tweede Deel, blz. V—VII.

Gesteld nu, dat niet alle fragmenten aan één werk, nl. de kroniek, zijn ontleend, dan komen wij tot de volgende onmogelijkheid, dat twee afschrijvers, onafhankelijk van elkaar, in dezelfde volgorde, fragment 5—9 aan twee of meer verschillende werken hebben ontleend.

Immers, uit de inwendige critiek der fragmenten 1—4 en 6 bleek 1), dat zij tot de kroniek behooren; hun samenhang is onmiskenbaar. Neemt men nu aan, dat 6 en 7—9 van één of meer andere werken zijn afgeschreven, dan moet men óók aannemen, dat twee verschillende copiisten, onafhankelijk van elkaar éérst fragment 5 aan een onbekend werk, 6 aan de kroniek en 7—9 weer aan een onbekend werk hebben ontleend, en dat wel in dezelfde volgorde. Dit nu is zoo goed als onmogelijk, dus hebben beiden L. en W. zoowel fragment 5 en 7—9 als 6 aan dezelfde bron ontleend, en die bron is dezelfde als waaruit fragment een is voortgekomen, nl. de kroniek, dus behooren alle negen fragmenten tot de kroniek.

VII.

Thans, nu het onwankelbaar vaststaat, dat de negen fragmenten tot de „Chronica Tiderici de Nyem" behooren, zal men gemakkelijk kunnen inzien, dat de kroniek kostbare bijdragen tot de kennis van haar Westfaalschen schrijver bevat en is het om meer dan één reden zeker, dat DIETRICH dit werk omstreeks 1399 heeft te boek gesteld. Immers, het argument van SAUERLAND: de schrijver noemt zich Electus Verdensis, dit kan hij alleen gedaan hebben tusschen 1395 en 1401, dus heeft hij de kroniek tusschen die jaren geschreven — noemde ik eene petitio principii 2), omdat hij daarin gebruik maakt van de stelling, dat de fragmenten behooren tot de kroniek, die hij nog moest bewijzen; dat argument is thans van volle kracht, en verder, alles wat ERLER over de dateering

1) Zie boven blz 97.
2) Zie boven blz. 94.

der fragmenten heeft gezegd 1), m. a. w. de bepaling van het jaar 1399 staat nu vast voor de kroniek.

Met de negen fragmenten vóór ons, zijn wij nog beter in staat DIETRICH'S stemming in die dagen weer te geven, dan ERLER, die slechts den tekst van SAUERLAND kende 2).

Zoo geeft ons DIETRICH reeds in het eerste fragment eene uitvoerige schildering van het land van *Verden*, en der zeden en gewoonten der bewoners. Vleiend is dit portret niet. Dronkaards en gulzigaards zijn het, dieven en roovers, die zich om God noch gebod bekommeren, en eerlijkheid is hun grootste deugd niet. Hun dorst is uitermate groot, want zij drinken meer bier per dag dan tien of twaalf beschaafde menschen uit de gematigde luchtstreek. Als slot na deze weinig loffelijke vermelding laat onze kronist dan volgen : wat mij het wonderlijkst voorkomt, is wel dit: overal in de rivier de *Weser* vindt men kostbare steenen en vele kleine visschen, ook forellen, maar op *Verden's* gebied zou men èn steenen èn forellen vergeefs zoeken. Als dus de visschen zulk een land ontwijken als strijdig met hunne natuur, mag het wel verwonderen dat beschaafde menschen daar nog durven wonen. En dan volgt: „Unde tristis etiam ego qui canticum domini psallere incautus in eadem civitate volebam."

Dit is wel de eerste uiting van NIEHEIM over zijn pogingen om als elect te *Verden* vasten voet te krijgen en de onverholen uitdrukking van zijn spijt over het mislukken dier poging.

Nu is het wel waar, „psallere canticum domini", is niet zoo heel duidelijk. Teekent het met toespeling op Psalm 136 vs. 4.: „Quomodo cantabimus canticum Domini in terra aliena", niets meer dan droefheid over zijn mislukt pogen of iets anders ?

Ik durf het niet uit te maken. Zeker is, dat in deze woorden de teleurstelling van den elect ligt uitgedrukt.

Die teleurstelling maakte hem bitter, onrechtvaardig misschien

1) 265—266.

2) 't Is te hopen; dat Dr. E. GÖLLER spoedig zijn belofte zal vervullen van enkele, door hem gevonden en in R. Q. 1905 XIX 82, 83 aangekondigde brieven, betrekking hebbend op D. v. N. of van hem zelf te publiceeren. Hij heeft zich het recht daartoe voorbehouden.

tegenover zijn diocesanen. Vandaar ten deele die overdrijving hunner gebreken, die sombere schildering van hun land. Slechts moerassen zijn het, en bedriegelijke drijfgronden, die men alleen te voet, nooit te paard kan betreden. Overstrooming is er jaarlijks van St. Maarten (11 November) tot April. De *Weser* maakt de velden, die zij besproeit, vruchtbaar, de *Aller* (waaraan *Verden* ligt) en de *Leina* nemen alle vruchtbaarheid weg. 't Is een droevige wildernis, zonder vrucht of gras, en het water schijnt er uit den *Tartarus* te komen, slechts geschikt voor harpijen en furiën om in te baden. Het is er bitter koud, en wijn levert het land niet op.

Geheel en al het karakter van den curialist, dat hieruit spreekt! Zooals BONIFACIUS IX in „de Schismate", zoo moeten hier de arme bewoners van *Verden* het ontgelden. 't Is de gewone handelwijze van zwakke karakters, die niet hebben gedurfd, toen doortasten noodig was. Zooals DIETRICH vluchtte van de zijde van URBANUS VI, toen het gevaar te groot werd, en slechts bittere woorden voor dezen paus meer over had, zoo vluchtte hij ook hier.

Eén ding was er slechts, dat hem troostte, *Duitschlands* verleden onder de groote keizers. In de vier eerste, vooral in het tweede fragment, is het àl lof wat hij over KAREL DEN GROOTEN te zeggen heeft. De kardinale deugden, voorzichtigheid, rechtvaardigheid, matigheid en sterkte heeft hij beoefend. Tegenover paus LEO treedt hij in een zeer gunstig daglicht. Hij overwint al zijne vijanden, en als ten laatste, door een betoovering, de zinnelijke liefde hem aan eene vrouw bindt, zóó hevig, dat hij zich zelfs van haar lijk niet kan losmaken, dan wint nog de hoogvorstelijke gestalte van den legendarischen koning voor DIETRICH'S oog aan bovennatuurlijken lichtglans, wanneer een wonder van den hemel den keizer van den tooverband komt verlossen en hij vol van dagen en daden te *Aken* sterft en begraven wordt, op de plaats waar de Duitsche koningen zullen gekroond worden, „quamdiu Romani imperii Theotonica manus aget."

Zoo is dan de kroniek het beeld van DIETRICH'S teleurstelling, bitterheid en ideaal, een bijdrage voor de kennis van zijn stemming in 1399, een voorbereiding tot zijn gemoedstoestand

later. Want vele zijn nog de rampen geweest, die den curialist hebben getroffen. Gebrek aan moed en volharding, naast liefde voor onvervulbare wenschen en lang doode idealen zullen hem ongelukkig blijven maken. En dit is het eenig punt van overeenkomst tusschen DIETRICH en zijn fabelachtigen keizer: deze beminde de doode vrouw, gene een dood ideaal, maar geen wonder zou hèm van de betoovering zijner liefde genezen.

VIII.

Als DIETRICH in 1403 1) te *Rome* terug is, behoort de episode van zijn electschap tot de geschiedenis. INNOCENCIUS VII volgt BONIFACIUS IX op en het Schisma blijft de kerk verdeeld houden. Onlusten te *Rome* 2), de vlucht en terugkeer des pausen 3) heeft hij meegemaakt.

Belangrijker in het leven van den Westfaal is de gebeurtenis, waarvan verleden jaar te *Rome* met zooveel luister de 500ste verjaardag gevierd is: zijn schenking van twee huizen aan Sta Maria dell' Anima en de pauselijke bekrachtiging en goedkeuring dier schenking.

Bij gelegenheid van dat vijfhonderdjarig feest heeft DR. JOS. SCHMIDLIN, voormalig vicerector der Anima, een groot en belangrijk boek geschreven 4), waarin wij het ontstaan der Anima uitvoerig uiteengezet vinden. Toch behoef ik niet voor het eerst de aandacht van het Nederlandsch publiek op deze instelling te vestigen. In zijn opstel „De Friezen te Rome" 5) heeft Prof. BLOK het gedaan voor ruimer kring dan ik het hier kan doen. Hij spreekt daar van JOHANNES PETRI (Jan Pieterszoon) uit *Dordt* en zijn huisvrouw CATHARINA LODERIN 6), die „be-

1) ERLER: 142.
2) ERLER: 148.
3) ERLER: 144—45.
4) *Geschichte der deutschen Nationalkirche in Rom. S. Maria dell' Anima*, von Dr. theol. et hist. JOSEPH SCHMIDLIN. *Freiburg i. B.* 1906.
5) *Verspreide Studien*, blz 42. Vgl. ook HABETS: *De Studiebeurzen*, 149—159.
6) De naam der vrouw is het eerst door SCHMIDLIN (blz. 37) bekend gemaakt.

geerende hunne aardsche goederen in hemelsche, hunne tijdelijke bezittingen in eeuwige te veranderen" een pelgrimshuis oprichtten voor personen „nationis Alamannorum", hopende op steun ook van anderen.

Wanneer juist de stichting van dit pelgrimshuis geweest is, valt niet met zekerheid te zeggen. SCHMIDLIN 1) komt tot het besluit, dat èn het jaar 1350 èn het jaar 1386 het hospitium Stae Mariae hebben zien ontstaan, in zooverre, dat in het jubeljaar 1350 de eigenlijke stichting, zes en dertig jaar later de plaatselijke vestiging haar beslag kreeg.

In beide stichtingsakten is dan de bovenvermelde JOHANNES PETRI de voornaamste persoon, een soldaat in pauselijken dienst, van wien verder niets bekend is 2), dan dat hij in 1386 drie belendende huizen schonk, waarvan het middelste kerk of kapel werd.

In het jaar 1399, dus juist voor het jubeljaar stortten de huisjes onder een zwaren orkaan in, en wederom zijn het de vrome Dordtsche echtelieden, die haastig hun vernietigd werk herstellen.

Nu is het waar, dat die stichting der vrome Hollanders 3) nog erg klein en zwak was, men mag mijnentwege ook toegeven, dat PETRI niet zoo „zielbewusst in die Zukunft" schaute, als SCHMIDLIN 4) van DIETRICH VON NIEM beweert; een ding is zeker: Hollanders hebben de Anima gesticht, en bij het particularisme van dien tijd en het betrekkelijk overwicht van het Nederlandsch element te *Rome* 5), mag men de uitdrukking „natio Alamannica" niet te ruim nemen: PETRI heeft daarmee wel op de eerste plaats zijn landgenooten bedoeld.

---

1) o. l. 36.

2) Uit de welwillende mededeeling van den Heer J. L. v. Dalen, archivaris te Dordt blijkt, dat er aldaar in de tweede helft der 14e eeuw verschillende Jan Pietersen geweest zijn. 't Is echter niet uit te maken of dezen in eenig verband tot den stichter der Anima gestaan hebben.

3) De naam „Flamländer" (SCHMIDLIN: 35) klinkt ons heel vreemd voor iemand uit Dordt.

4) o. l. 55 Dietrich had anders meer oog voor het verleden.

5) SCHMIDLIN: 38.

Maar ook DIETRICH raakt al heel spoedig in deze zaak betrokken. En nu doet zich het eigenaardig geval voor, dat SCHMIDLIN en de Duitschers in het algemeen den curialist als den stichter „de facto" gaan beschouwen.

In het jaar 1405 bouwde DIETRICH de eerste huizen en schonk ze aan het pelgrimshuis 1), zelfs zou hij in 1406 de oudere gebouwen hebben laten herstellen en verfraaien, en in dat jaar plan hebben gehad al zijne goederen weg te schenken aan de vrome stichting 2). Eerst in dit jaar krijgt de Anima haar definitieve erkenning volgens ERLER 3) en SCHMIDLIN 4). DIETRICH had ook de hand in het verkrijgen der bullen, die goedgunstig voor de Anima gestemd waren 5). In 1406 was hij een der rectoren der instelling 6).

Met den dood van INNOCENTIUS VII en de troonsbestijging van GREGORIUS XII breekt er een tijd aan, waarin DIETRICH zich langzamerhand van den waren paus en *Rome* verwijdert, en dus ook zijn invloed op de Anima afneemt 7). Als de curialist, zooals wij in de volgende hoofdstukken zullen zien eindelijk voor goed zich bij de conciliepartij heeft aangesloten en in 1411 in het gevolg van JOHANNES XXIII te *Rome* is teruggekeerd, komt zijn naam, in verband met de Anima weer veelvuldig voor 8).

Maar zijn verblijf in *Rome* zou evenmin als dat des opvolgers van ALEXANDER V van langen duur zijn. JOHANNES XXIII en LADISLAUS VAN NAPELS waren weder in onmin met elkaar geraakt en op 8 Juni 1413 drongen de Napolitanen de hoofdstad der Christenheid binnen 9). JOHANNES was reeds gevlucht, en DIETRICH hem na.

Thans echter meer dan ooit, had de Westfaal bij dezen inval

1) SCHMIDLIN : 43.
2) SCHMITZ : R. Q. 1894 VIII 285.
3) 146.
4) 43.
5) SCHMIDLIN : 114 en elders.
6) SCHMIDLIN : 45.
7) SCHMIDLIN : 45
8) o. l. 45, 46.
9) ERLER : 206.

te verliezen. Hij had zijn belangrijk vermogen voor een groot deel te *Rome* in vaste goederen belegd; de huizen, die hij reeds aan de Anima gaf, zijn er ons een bewijs voor, en in zijn geschriften had hij nu juist niet alles gedaan om LADISLAUS gunstig te stemmen; immers, hij had den koning in het „Proemium" van zijn „Nemus Unionis" (1408) den weinig vleienden titel van „ille ferus aper de sylva" gegeven.

Reeds bij de eerste bezetting van *Rome* door de Napolitanen (1409) had DIETRICH'S bezit dus gevaar geloopen 1), maar toen was hij er gelukkig afgekomen. Thans echter zou het zoo gemakkelijk niet gaan.

Of LADISLAUS nu wist, dat DIETRICH hem zoo hoog schatte of niet 2), doet hier niets ter zake: door een koninklijk besluit van 29 Juni 1413 werden al zijn goederen verbeurd verklaard, en aan een handlanger van LADISLAUS, zekeren CECCHO MAJESCOLI, gegeven.

De „aalgladde curialist" 3) had echter een achterdeurtje open gezet, waardoor hij hoopte te ontsnappen. Hij schijnt een soort van schenking „inter vivos" van al zijn bezit aan de Anima te hebben gedaan 4). Hiervan was echter geen protokol opgemaakt. Het bestuur der Anima kwam in verzet tegen de confiscatie van DIETRICH'S goederen, en trachtte de Napolitanen om den tuin te leiden door de twee schenkingen, die van 1405, waarvan wèl protokol was opgemaakt, en die andere „donatio inter vivos", waarvan geen oorkonde het bewijs kon leveren, zooveel mogelijk met elkaar te verwarren, waardoor de rechter, COLA DI DYANO, zou moeten gelooven, dat DIETRICH werkelijk alles aan de Anima had geschonken 5).

Genoeg, de uitspraak van den rechter was zeer verstandig. De Rector en de broeders mochten in hun rustig bezit niet gestoord worden, de koninklijke beambten zouden hen zelfs gaarne beschermen en handhaven in het eigendom, waarvan de schenking uit de oorkonden kon bewezen worden 6).

1) SCHMIDLIN: 64.
2) ERLER: 208.
3) SCHMIDLIN: 59.
4) SCHMIDLIN: t. z. p.
5) SCHMIDLIN: 59.
6) SCHMIDLIN: 67

Maar dat was juist de moeilijkheid. Uit oorkonden liet zich niets bewijzen, de goederen van NIEHEIM zouden dus geconfiskeerd worden. En het slot van alles was, dat de man van groote woorden zich in een smeekschrift tot LADISLAUS wendde, dien hij beleedigd had, tot den „wilden ever in het woud." LADISLAUS was goedgunstig en gaf DIETRICH alles terug, met het vleiend predicaat „lieve en trouwe Rector" 1). En DIETRICH was zoo dankbaar, dat hij na LADISLAUS' dood God dankte voor de bevrijding van dezen vijand en booswicht tevens 2). Eindelijk in 1418, toen hij te *Maastricht* op het sterfbed lag, en begreep, toch niets meer aan zijn Romeinsch bezit te zullen hebben, vermaakte hij aan de Anima alles, en herstelde daardoor zeker volkomen het eenigszins dubbelzinnig gedrag, dat hem de inrichting had doen gebruiken, als depothouder zijner goederen.

Dit is in 't kort de gang der gebeurtenissen. DIETRICH gaf dus in 1405 twee huizen, waarvan hij zichzelf het vruchtgebruik voorbehield tot zijn dood, hij heeft misschien nog wel meer gegeven, hij heeft de Anima gebruikt als middel om zijn goederen te *Rome* tijdens de Napelsche invasie te redden, hij heeft eindelijk, bij laatste wilsbeschikking, al zijn goed te *Rome* aan de Anima geschonken.

Dit is dus de reden waarom NIEHEIM door SCHMIDLIN „der wahre Schöpfer der Anima in ihrer vollendeten Gestalt" 3), genoemd wordt. Ik vraag mij af, kan de beteekenis van de gift van twee huizen bij het leven, en andere goederen bij den dood aan eene instelling, die reeds bestaat, zoo hoog worden aangeslagen, dat de vorige schenking, de stichting, hiervoor geheel moet verbleeken. Dat de getuigen in het proces tegen CECCHO MAJESCOLI DIETRICH „factor et institutor dicti hospitalis" 4) noemen, bewijst niet veel, zij moesten natuurlijk de schijnbare schenking zoo aannemelijk mogelijk maken, bovendien wordt

1) SCHMIDLIN: 70.
2) t. z. p.
3) blz. 24
4) NAGL: *Mitteilungen*, 25. SCHMIDLIN: 53.

door een ander getuige in 1413 5) gezegd: ipse „Theodoricus fuit causa construendi illud hospitale, et quod Henricus factor ipsius" etc., en dus weer een ander tot factor benoemd. Bestaat dus volgens de Duitsche schrijvers het stichten, het „scheppen" van de Anima in het uitbreiden der bezitting, en moet daarom de Hollander bij den Westfaal onderdoen? Of waarom komt dan niet veeleer de Brabander ENCKEVOORT in aanmerking, die in de 16e eeuw toch veel meer dan DIETRICH deed voor de Anima. Vooralsnog, ook na het uitstekend boek van SCHMIDLIN, zullen wij het eerzaam echtpaar van *Dordt* als de ware stichters blijven aanzien, en DIETRICH de eer geven hen krachtdadig te hebben geholpen.

Maar voor de kennis van NIEHEIM'S karakter is ook deze Anima-episode van waarde. SCHMIDLIN, die eigenlijk in het verhaal der gebeurtenissen in hoofdzaak met ERLER overeenstemt, is zachter in het vellen van zijn oordeel. Als Duitscher was hij hiertoe natuurlijk geneigd; te meer moeten wij in ERLER de onbevangenheid bewonderen, waarmee hij DIETRICH'S voorgewende schenking van al zijn bezit, slechts een middel noemt om de vijanden in de war te brengen. Dit middel wordt bovendien aangewend nog geen vijf jaar nadat DIETRICH ernstig bezorgd was voor zijn have en goed en het dus allerminst wilde missen. Die schenking wordt practisch weer ongedaan gemaakt, als het gevaar geweken is.

Voor zulk een daad kan de curialist geen lof verdienen. Liever prijzen wij hem om de laatste wilsbeschikking, waardoor hij veel goed maakt en toont, dat er bij al het weifelende en kruiperige — men denke aan het smeekschrift gericht tot LADISLAUS — toch een goede grond in zijn karakter moet geweest zijn.

5) NAGL: 25.

DERDE HOOFDSTUK.

DE REFORMTRACTATEN.

Bij de behandeling van DIETRICH'S leven zijn wij een zeer belangrijke vraag voorbijgegaan 1). In het eerste hoofdstuk, handelend over de algemeene geschiedenis van het Schisma tot aan het concilie van *Pisa*, werd de aandacht herhaaldelijk gevestigd op de zoogenaamde conciliaire leer en haar aanhangers 2), op de leer van het concilie boven den paus; bij de schets van DIETRICH'S leven echter werd niet gelet op zijn verhouding tot die leer. Ik meende de behandeling van dit uiterst gewichtig punt te moeten uitstellen tot later, en ze te verbinden met de questie, die de Duitsche geleerden reeds zoo lang bezig houdt en nog maar steeds niet tot aller bevrediging werd opgelost: heeft DIETRICH de drie tractaten „De Modis uniendi ecclesiam" 3), „De Difficultate reformationis" 4) en „De Necessitate reformationis" of „Avisamenta pulcherrima de unione et reformatione" 5) geschreven ja of neen. Immers, indien het mocht blijken, dat hij de schrijver dezer traktaten, of ook maar van een dezer geschriften is, dan zijn wij beter in staat zijne meening omtrent de conciliaire theorie te achterhalen.

Eene inhoudsopgave der tractaten, en eene uiteenzetting der meeningen van hen, die vroeger dezelfde kwestie hebben besproken mag hier niet gemist worden; en daar ik DIETRICH'S verhouding tot de conciliaire idee eerst dan kan bespreken, als wij weten of hij „De Modis" en „De Nec." heeft geschreven, ja of neen, en ten andere de duidelijkheid eene samenvatting vordert der theorieën, die tot *Pisa* en *Konstanz* hebben geleid, zoo ga het laatste vooraf, terwijl de conclusie van het eerste voor een afzonderlijk hoofdstuk bewaard blijve.

* * *

1) Zie boven. Tweede Hst.

2) Zie boven blz. 10—12, 17—19, 41—43, 56, 64, 68, 70.

3) Bij V. D. HARDT: I 68—142.

4) V. D. HARDT: I 255—269.

5) V. D. HARDT: I 277—309 en het slot bij FINKE: *F. u. Q.* 267—278.

I.

De verhouding van paus, keizer en concilie is in den loop der eeuwen practisch lang niet altijd dezelfde geweest, en de grens tusschen hunne sferen van werkzaamheid is nu eens naar deze, dan weer naar gene zijde verschoven. Zoo beroepen niet de pausen maar de keizers de eerste acht algemeene conciliën 1), zoo verdagen de keizers en niet de pausen verschillende synoden 2), zoo verleggen en sluiten zij de oecumenische vergaderingen meermalen 3).

De zeven conciliën der Middeleeuwen vertoonen andere bestaansvormen. Twee honderd en vijftig jaar verloopen er tusschen het vierde concilie van *Konstantinopel* en het eerste van *Lateranen* (1123) — tijd genoeg om den wereldtoestand geheel te wijzigen. De macht van het keizerschap daalde reeds en de paus kon niet langer aan den keizer overlaten de bisschoppen en andere geestelijken bijeen te roepen. In deze zeven conciliën vooral beijvert zich de Kerk hare vrijheid, die zij op het keizerschap had veroverd, voorgoed door een krachtig centraal gezag te verzekeren, en zoo komt het, dat allengs meer de persoon des pausen, als drager van dat centraal gezag, op den voorgrond treedt.

Natuurlijk kon deze verplaatsing van de grenzen tusschen pauselijke en keizerlijke bemoeiing in het tot stand komen van de algemeene kerkvergadering, gepaard aan het toenemen van den uiterlijken glans der pauselijke macht, niet onopgemerkt blijven en vooral toen in het begin der veertiende eeuw de rij der groote pausen met BONIFACIUS VIII sloot, *Rome* voor *Avignon* werd verlaten en een Duitsche keizer de rol van grootere voorgangers op zich scheen te willen nemen, kon het niet uitblijven of velen

---

1) PHILLIPS: II, 239. HINSCHIUS: III, 333, 334. Voor den zin, waarin het te verstaan is, dat de keizers het concilie bijeenroepen, zie PHILLIPS: t. z. p.

2) HINSCHIUS: III t. z. p. n. 1.

3) Vgl. BLÖTZER: Zs. F. K. Th. X 1886, 67 vlgg.; KNELLER: Zs. F. K. Th. XXX 1906, 1 vlgg. 408 vlgg.; 1907 XXXI 51 vlgg. FUNK: *Päpstliche Bestätigung der Allgemeinen Synoden*, H. Jb. 1893 XIV 516. Vgl. FUNK: *Die Berufung der ökumenischen Synoden des Altertums*, H. Jb. 1892 XIII 718.

richtten de oogen op het verleden en verhieven het feit, dat vele keizers de conciliën hadden bijeengeroepen, ja zelfs, naar men dacht, keizer en concilie pausen wettig hadden afgezet, tot een organiek recht, waarmede zij het zinkend imperium van vergaan trachtten te redden.

Meer in het bizonder kan daartoe de tijd van BONIFACIUS VIII aanleiding hebben gegeven.

Men behoeft tegen dezen paus in het minst niet ingenomen te zijn, om toe te geven, dat hij het scherpst zijn oppergezag over de vorsten zoowel als hun onderdanen in geestelijke zaken uitgesproken heeft 1). En wellicht nog meer invloed dan de uitspraken van den paus zelf heeft de tractatenliteratuur gehad, die ongeveer gelijktijdig met het verschijnen der bul „Unam sanctam" het licht zag. AEGIDIUS COLONNA 2), JAKOB VAN VITERBO 3), HENDRIK VAN CASALOCCI 4) zijn besliste verdedigers van BONIFACIUS' stellingen en gaan in hun betoog dikwijls verder dan de paus zelf. Daarom lokken zij ten zeerste tot tegenspraak uit, en stichten verwarring in de opvattingen omtrent de juiste bedoelingen van *Rome*.

Toch moet men BONIFACIUS en zijn verdedigers alléén niet als oorzaak beschouwen. Reeds aan MARTINUS IV (1281—1285) overhandigt JAKOB COLONNA het traktaat van JORDANUS VAN OSNABRÜCK „de prerogativo Romani imperii", een der toenmaals veelvuldige historisch-politieke geschriften, die aan de „reformatio imperii" wilden medewerken 5)."

Als nu door CLEMENS V de residentie der pausen van *Rome* naar *Avignon* wordt verlegd en het pausschap voor het uiterlijke een ernstig bezwaar tegen zijn universaliteit opwierp door zich te nauw te verbinden met het Fransche koningshuis, als eindelijk LODEWIJK VAN BEIEREN den strijd aanbond tegen den Franschen paus, was de weg gebaand voor gedachten, die tot dan toe slechts moeilijk voortgang konden vinden : de leer van het concilie boven den paus, en die der inmenging des keizers in kerkelijke zaken.

1) Vgl FINKE: *Aus den Tagen Bonifaz VIII*, 151 – 159.
2) FINKE: o. l. 160—163.
3) FINKE: o. l. 163—166.
4) FINKE: o. l. 166—177.
5) FINKE: o. l. 110, 111.

Het is hier de plaats om met FINKE 1) scherp te onderscheiden tusschen de „via concilii generalis" als middel om tot de eenheid te geraken, als middel tot hervorming wettig en van ouds in de kerk bestaande, door de pausen zelf gebruikt; en de conciliaire theorie, berustend op de souvereiniteit en de onfeilbaarheid van het geheele Christenvolk: de leer van het concilie boven den paus, door de kerk veroordeeld en door de pausen verworpen. Niet de „via concilii generalis" is een nieuwigheid, maar wel het conciliarisme, dat als zoodanig hier onze aandacht verdient.

II.

Nu perken de meeste schrijvers over de conciliaire theorie hun gezichtsveld zeer opvallend in, door alléén te letten op de verdedigers dezer leer tijdens het groote schisma. KNEER, die een boek schrijft over de „Entstehung der Konziliaren Theorie" 2), BLIEMETZRIEDER in „Das Generalkonzil" 3), — deze laatste nog wel na beloofd te hebben de uitkomsten van het onderzoek over de theologie en het kanoniek recht der 13e en 14e eeuw in zijn boek te zullen opnemen 4), — blijven uitsluitend bij GELNHAUSEN, LANGENSTEIN enz. staan, en lossen het raadsel niet op, dat HALLER aldus stelt: hoe komt het, dat na eene stilte van tientallen van jaren, waaruit men zou kunnen opmaken, dat de tegenspraak tegen de overdreven leer der „plenitudo potestatis" was verstomd, plotseling bij het Schisma alles woelt en kookt en het debat heviger opbruist dan ooit 5)?

Voorop zij gesteld, dat ten tijde van het Schisma bij het vraagstuk over eenheid en obediëntie twee zeer uiteenloopende opvattingen omtrent het wezen der kerk uitgesproken worden 6): natuurlijk de orthodoxe, aannemend den paus als opperhoofd, en de niet-orthodoxe, den paus stellend onder het oppergezag der „universalis ecclesia". Deze laatste stelling veronderstelt natuur-

1) *Die Kirchenpolitischen und Kirchlichen Verhältnisse zu Ende des Mittelalters nach der Darstellung K. Lamprechts*, 84, 85.

2) R. Q. *Erstes Supplementheft.* Roma 1893.

3) Paderborn 1904.

4) *Das General-Konzil*, Vorwort, V.

5) HALLER: I 332.

6) HALLER: I 333.

lijk eene distinctie tusschen de „ecclesia universalis" en de kerk in engeren zin. Van de eerstgenoemde kerk is alléén CHRISTUS het hoofd, en in de tweede, die zich van de eerste onderscheidt als een „species" van het „genus", is de bisschop van *Rome* het hoogste gezag. Daar nu het concilie de vertegenwoordiging is van de „ecclesia universalis", en de paus van de kerk in engeren zin, en de eerste staat boven de tweede, zoo staat ook de vertegenwoordiging van de eerste, het oecumenisch concilie boven die der tweede, nl. den paus. Aldus ongeveer redeneeren KOENRAAD VAN GELNHAUSEN in de „Epistola concordiae" 1) en HENDRIK VAN LANGENSTEIN in de „Epistola Concilii pacis" 2).

Nu is het de vraag, vanwaar die stelling, vanwaar die distinctie? Zijn GELNHAUSEN en LANGENSTEIN zulke oorspronkelijke denkers, dat zij opeens met een fonkelnieuw systeem voor den dag komen, juist als dit te pas komt? Van LANGENSTEIN kunnen wij dit alvast betwijfelen, gezien dat hij veel — en juist essentiëele dingen — aan GELNHAUSEN heeft ontleend 3). Maar GELNHAUSEN dan?

HALLER gaat bij het oplossen van die vraag samenvattend te werk; hij neemt niet het conciliarisme als eenig veld van onderzoek, hij combineert theorie en praktijk en vraagt ook naar de gedragingen der Fransche geestelijkheid tegenover den paus van *Avignon*.

Nu hebben wij, hem volgend, in het eerste hoofdstuk herhaaldelijk gehoord van subtractie en opzeggen van obedientie der Fransche geestelijkheid 4). Onder den druk der Avignonsche belastingen, zonder het voordeel van het universeel pausschap voor *Frankrijk*, bij de daling van het opperherderlijk prestige na 1378, kon ons dit niet verwonderen. Dit was de praktijk.

Evenals de theorie gedurende de Babylonische gevangenschap had gerust, zoo was er ook in de praktijk kalmte geweest,

---

1) MARTENE—DURAND: *Thes. Anecd.* II, 1200—1226. KNEER: *Entstehung*, 55. SCHEUFFGEN: *Beiträge*, 77—91.

2) V. D. HARDT: II 29. KNEER: o. l. 110, 111. Vgl. den inhoud bij SCHEUFFGEN: *Beiträge zu der Geschichte des Grossen Schismas*, 61—75.

3) Vgl. KNEER: *Entstehung*, 110 vlgg. HIRSCH: *Die Ausbildung der Konziliaren Theorie* (Vorwort), wijst erop dat dit niet veel beteekent, daar beide in hoofdzaak op Ockham teruggaan.

4) Vgl. blzz. 15, 23, 55, 56, 67, 70.

omdat men wèl wist, dat verzet tegen het Fransche pausschap duur te staan zou komen.

Waar ligt nu het voorbeeld, waarnaar men de praktische voorstellen der subtractie, en de theorie van het concilie vormde? In *Engeland.*

't Is als staan wij aan den vooravond der Fransche Revolutie. Engelsche theoretici en philosophen, Engelsche constitutie en vrijheid oefenen hun invloed uit op Frankrijk: wat LOCKE en HUME geweest zijn voor de achttiende eeuw, dat was OCKHAM voor de veertiende.

Het is niet mogelijk hier na te gaan in bizonderheden, welke de geheele leer van OCKHAM geweest is. Als philosoof kennen wij hem als vader van het conceptualisme, als kanonist en theoloog moeten wij hem den vader noemen van het conciliarisme, en wel omdat wij bij hem het eerst de bovengemelde onderscheiding tusschen „ecclesia universalis" en de kerk in engeren zin aantreffen. In zijn „Dialogus" 1) stelt de leerling de vraag: kan de „ecclesia Romana seu sedes Apostolica" in ketterij vervallen? De „Magister" antwoordt, dat er verschillende opvattingen zijn der „ecclesia Romana" en dus ook verschil van gevoelen bij de beantwoording dier vraag. Wat de „Magister" nu eigenlijk onder „ecclesia Romana" verstaat, wordt niet duidelijk uit dit hoofdstuk, maar reeds hier spreekt OCKHAM van „ecclesia Romana quae distinguitur a tota congregatione fidelium, sicut pars a suo toto" 2), waaruit dus valt af te leiden, dat de „tota congregatio fidelium" niet hetzelfde is als de „ecclesia Romana." Verderop echter, als op scholastieke wijze eerst de argumenten der tegenstanders worden aangevoerd, vraagt de „Discipulus" weer: kom nu eens eindelijk tot de hoofdkwestie terug, nl. de argumenten van hen, die houden, dat de „Romana ecclesia, quae est distincta a congregatione fidelium sicut caput a corpore" 3) in het geloof kan dwalen. Ook hierop antwoordt de „Magister" met het gewone „nonnulli plures rationes adducunt". Maar ook hier weer zegt hij 4): „cum ergo Romana ecclesia sit pars

1) Lib. V c. 11 vlg. bij GOLDAST: *Monarchia*, II, 481.
2) V c. 13. fol. 481 en 482.
3) V c. 22. fol. 489.
4) t. z. p.

ecclesiae (universalis) et non tota ecclesia" etc. En eindelijk: „si vocas ecclesiam Romanam papam cum cardinalibus....... errare potest. Si autem vocas ecclesiam Romanam, quae tenet fidem,... errare non potest, sed illa Romana ecclesia universalis est" 1).

Wij zien dus, zelfs bij het schuilgaan, dat OCKHAM voortdurend doet achter termen en sententies van anderen, dat hij „ecclesia Romana" in engeren en ruimeren zin onderscheidt: de paus met de kardinalen ter eener, de algemeene kerk ter andere zijde.

En HIRSCHE 2), die wel niet uitdrukkelijk wijst op deze distinctie bij OCKHAM en de latere conciliaristen, toont toch wel duidelijk aan in zijn volstrekt niet „mageren Versuch", het ruim gebruik dat LANGENSTEIN en GELNHAUSEN van zijne leer hebben gemaakt.

Nu is er nog wel een tijdgenoot en vriend van OCKHAM, MARSILIUS VAN PADUA, die in zijn „Defensor Pacis" 3) veel scherper de revolutie op kerkelijk en civiel gebied gepredikt heeft en ook zijn invloed heeft zich gedurende het Schisma getoond, vooral in de vertaling van zijn hoofdwerk 4) en in het „Somnium Viridarii", dat aan den Franschen koning zelf werd aangeboden en een samenvoeging is der stellingen van OCKHAM en MARSILIUS 5); nu vinden wij ook bij MARSILIUS wel dezelfde grondleggende distinctie 6), al wordt zij niet zoo formeel uitgesproken; toch is zijn invloed niet zoo groot geweest op de conciliaristen van later, omdat hij al te revolutionnair, ja anarchistisch, een bestaande orde van zaken aanviel, en eischen stelde, die zelfs nu nog op het program der meest vooruitstrevenden staan 7).

Den Engelschman OCKHAM moeten wij dus als den grondlegger der conciliaire theorieën erkennen; niet evenwel zóó, dat zijn invloed uitsluitend en onmiddellijk op de Parijsche universiteits-

---

1) V c. 23 fol. 491.
2) *Die Ausbildung*, 55—84.
3) GOLDAST: *Monarchia*, II 154—312.
4) HALLER: I 340.
5) GOLDAST: *Monarchia*, I 58—229.
6) *Def. Pac.* GOLDAST: *Monarchia*, II 193.
7) SCHWAB: 31. KNEER: 56. PASTOR: I 85. HALLER: I 342.

mannen tijdens het Schisma heeft gewerkt. Er is ongetwijfeld een schakel geweest tusschen OCKHAM ter eener, en GELNHAUSEN met zijn geestverwanten ter andere zijde: de leermeesters der laatsten zijn de leerlingen des eersten geweest; maar wat baten ons namen als van PIERRE DE BRAY en JEAN DE GUIGNECOURT, als hunne leerstellingen ons niet bewaard zijn gebleven 1)? Het eenige wat wij van hen kunnen zeggen is: dat zij geleefd en geleeraard hebben in den tijd van rust, die aan den storm vorafging.

Duidelijker nog dan in de theorie, laat zich het Engelsche voorbeeld in de praktijk aanwijzen en allereerst uit de woorden van den HERTOG VAN BERRY op de Synode der Fransche geestelijkheid in 1398, die zijn stem voor de subtractie aan BENEDICTUS XIII motiveert met te wijzen op het voorbeeld der Engelschen 2).

In het eerste hoofdstuk zagen wij iets over de verhouding van RICHARD II tot URBANUS VI 3), en voor iemand die weet dat *Engeland* vasthield aan den paus van *Rome*, ja zelfs in de politiek PRIGNANO steunde, kan het paradoxaal klinken, dat bij *Engeland* de voorbeelden werden geborgd, die van invloed zouden zijn op de Fransche subtractiemaatregelen. Een enkele blik op de inwendige Engelsche toestanden zal dit echter ophelderen.

In 1213 had JAN ZONDER LAND de koninkrijken *Engeland* en *Ierland* aan INNOCENTIUS III geschonken en als leen uit zijne handen terugontvangen. Deze „disgraceful act", gelijk LINGARD 4) ze noemt, had tot natuurlijk gevolg, dat de pausen, opvolgers van INNOCENTIUS, een meer bizonder recht kregen op *Engeland*, hetwelk zich bij de ontwikkeling van het pauselijk finantiewezen toonde in zware lasten.

Van den anderen kant was de vrijheid der kerk, door de „Magna Charta" van 1215 verzekerd, den Engelschen koningen een doorn in het oog. Ware die vrijheid in het eerste hoofdstuk der Magna Charta beter omschreven geworden, dan zouden

---

1) HALLER: I 344—346.
2) HALLER: I 373.
3) blz. 21, 22.
4) LINGARD: *History of England*, III 42.

ongetwijfeld later niet zoo groote moeilijkheden zijn gerezen 1). Onder HENDRIK III (1216—1272) waren de lasten der geestelijkheid drukkend 2), later onder EDUARD I (1272 – 1307) ontstaat er wrijving tusschen paus en koning omtrent de bepaling der belastingen. In *Engeland* leeft, volgens HALLER 3), het bewustzijn, dat alle goederen, door den koning of zijne voorgangers eens aan de kerk geschonken, altijd onder de opperhoogheid van den staat blijven. Maar de koning geeft weinig om de theorie, als de benoemde geestelijken in de praktijk maar afstand willen doen van hun recht en de „temporalia" uit zijne hand aannemen. Onder de regeering van BONIFACIUS VIII is de Engelsche geestelijkheid onder leiding van WINCHELSEA, aartsbisschop van *Canterbury* de meest pausgezinde, die men kan uitdenken, en EDUARD wacht zich wel het op te nemen tegen een WINCHELSEA gesteund door een GAETANI 4).

Maar nu verhuist CLEMENS V naar *Avignon* en beginnen de moeilijkheden. In 1307 verbiedt het parlement van *Carlisle* aan de pauselijke kollektoren geld in te zamelen 5). EDUARD II en CLEMENS V verstaan elkaar wederom beter, met het gevolg dat de Engelsche geestelijkheid aan beiden moet betalen 6), zooals onder HENDRIK III en zijn opvolger. Onder EDUARD III, JOHANNES XXII en BENEDICTUS XII schijnt de goede verstandhouding nog toe te nemen, maar in 1343 komt het tot een uitbarsting en het parlement van *Westminster* sluit aan bij dat van *Carlisle.* Zonder koninklijke toestemming mogen brieven noch bullen van wien ook in het koninkrijk worden gebracht, die den vorst of zijne onderdanen schadelijk kunnen zijn 7).

Maar evenals na het statuut van *Carlisle* volgt ook thans weer een „modus vivendi" en het parlementsbesluit blijft een doode letter 8). Dan dringen de Gemeenten zoo sterk aan, dat ten

1) LINGARD: III 63.

2) LINGARD: III 135 vlgg.

3) I 377.

4) HALLER: I 380. LINGARD: III 340 vlgg. STUBBS: *Const. Hist. of Engl.* II, 160, 161.

5) HALLER: I 386.

6) HALLER: I 400.

7) HALLER: I 412.

8) HALLER: I 418.

laatste een statuut voor de provisiones tot stand komt 1), zonder dat evenwel de praktijk met de theorie in overeenstemming wordt gebracht. En ten slotte laten de concordaten van 1376 en 1399 nog eigenlijk alle vraagpunten onbeantwoord 2). Zoo wordt de kerk in *Engeland* geslingerd, telkens tusschen toegevendheid van den koning in theorie en van den paus in praktijk, de geestelijkheid door afpersing van beiden vervreemd, totdat in een volledig schisma onder HENDRIK VIII blijkt, dat het beter is aan de praktijk dan aan de theorie vast te houden.

Zoo vond dan *Frankrijk* in *Engeland* talrijke voorbeelden van onafhankelijkheid in de praktijk, van onafhankelijkheid in de theorie, zoodat het ons niet verwondert DE BERRY te hooren zeggen: „comment les Englois se gouvernent", en de conciliaristen de stellingen van OCKHAM te zien overnemen.

III.

Welke waren DIETRICH'S gevoelens omtrent de conciliaire theorie vóór de bijeenkomst der kardinalen te *Pisa* in 1409?

Slechts drie bronnen zijn hiertoe tot onze beschikking: de Kroniek van ± 1400 3), de „Informatio facta cardinalibus in conclavi ante eleccionem papae Innocentii VII" 4) van 1404 en het „Nemus Unionis" van 1408; want het „Liber Cancellariae apostolicae" en de „Stilus palatii abbreviatus", zijne eerstelingen, bevatten geen subjectieve uitingen van hem, en de overige authentieke werken zijn na 1409 verschenen.

Een volledige inhoudsopgave van het „Nemus Unionis" vindt

1) HALLER: I 423.

2) HALLER: I 436.

3) Zie de uitgave in het tweede deel.

4) Ed. ERLER: *Dietrich von Nieheim*, XXX–XLI. ERLER heeft in den titel „Johannis XXIII" gelezen in plaats van „Innocentii VII", en kwam zoodoende tot moeilijkheden in de tekstverklaring (blz. 372). Hierop hebben FINKE: (*F. u. Q.* 134) en BLIEMETZRIEDER: (*Studien und Mitteilungen aus d. Benedict. und Cisterc. Orden*, XXIII 685) gewezen. De „Informatio" is dus niet van 1410, maar van 1404.

men bij ERLER 1). Daar het een verzamelwerk is, slechts hier en daar de verschillende akten verbindend door invoegsels van den schrijver zelf, is het grootste gedeelte ook van dit werk voor ons doel niet te gebruiken.

De voornaamste stelling, uit de beschouwing van deze werken af te leiden is: DIETRICH gewaagt nergens van het onderscheid tusschen de „ecclesia universalis" en de „ecclesia" in engeren zin.

1. In het begin van het vijfde fragment der kroniek, in het tweede deel afgedrukt 2), spreekt hij over de verplichting op den paus rustend, zich voor eene vergadering te zuiveren van misdaad of aanklacht, en verklaart hem zelfs afzetbaar, indien hij in de boosheid volhardt. Als argumenten dienen hier en in de Informatio 3) ten eerste: dat elke halsstarrigheid een soort ketterij is, en de paus kan als ketter worden afgezet; ten tweede: voorbeelden uit de geschiedenis. Hier zou de leer van het concilie boven den paus heel andere argumenten aan de hand hebben gedaan, en een aanhanger ervan niet gesproken hebben van „ecclesia militans" als rechter over den paus, maar van „ecclesia universalis".

2. Een dier voorbeelden is de door NIEHEIM veel gebruikte geschiedenis van OTTO I 4) en JOHANNES XII, die verderop in hetzelfde fragment terugkeert als citaat uit BOCCACCIO 5). Hetzelfde feit bespreekt hij ook in Nemus Unionis 6), waar gewaagd wordt van een synode, door OTTO bijeengeroepen om over den paus te oordeelen. Met geen enkel woord wordt het recht dier synode bewezen.

3. Wederom in hetzelfde fragment der kroniek 7) klaagt hij over de steeds toenemende aanmatiging der pausen en de daling van het keizerlijk gezag, dat door talrijke en onmogelijk te

1) *Dietrich von Nieheim*, 283—288.
2) blz. 41. SAUERLAND: *Fünf Fragm.* 589, 590.
3) blz. XXXI
4) *Fünf Fragmente*, 590. Deel II, blz. 42.
5) *Fünf Fragmente*, 591—593. Deel II, blz. 44—49.
6) VI c. 33. 479.
7) *Fünf Fragmente*, 594, 595. Deel II, 50 vlgg.

houden eeden aan banden wordt gelegd. Dezelfde klacht in Nemus Unionis 1), maar er wordt niet gedacht aan het concilie.

4. Nog steeds in hetzelfde fragment 2) komt de schrijver terug op de stelling, dat de paus zich moet verantwoorden in het publiek, slechts bewezen door een voorbeeld, en op de arrogantie van vele pausen, in die mate dat niemand durft vragen: „waarom doet gij dit?"

5. In het zesde fragment 3) raakt NIEHEIM uitdrukkelijk de kwestie van het concilie aan in het geval van een schisma. Zonder het standpunt van dat concilie ook maar flauw te verdedigen, verliest de schrijver zich in een onbeduidend pleidooi voor het bijeenroepingsrecht van den keizer.

6. In het zesde tractaat 4) van „Nemus Unionis" neemt hij een brief op, door hem zelf aan GREGORIUS XII geschreven om het schisma te doen eindigen. Hier wordt wel gesproken van de „ecclesia generalis" 5) maar met geen woord van de „ecclesia" in engeren zin. Toch wordt het „vox populi, vox Dei" 6) als motief aangevoerd, en naderen wij daardoor eenigszins tot de volkssouvereiniteit in de kerk. Ook wordt er onderscheiden tusschen „bonum commune en bonum privatum", maar deze distinctie niet in verband gebracht met de grondgedachte van het conciliarisme. Het hoofdargument van dezen brief is: gij hebt beloofd afstand te zullen doen aan de kardinalen, die u gekozen hebben, houd die belofte.

7. In hetzelfde tractaat 7) gebruikt DIETRICH wel den naam „universalis pontifex," die gekozen moet worden door de kardinalen vergaderd, maar ook hier geen sprake van een universeele kerk, staande boven een particuliere. Hier zou een ijverig conciliarist, die eindelijk de vertegenwoordigers der algemeene kerk bijeen ziet komen, toch niet licht de gebruikelijke terminologie hebben verwaarloosd.

1) VI c. 33, 401.
2) *Fünf Fragmente*, 598. Deel II, 58.
3) *Fünf Fragmente*, 599, 600. Deel II, 60, 61.
4) c. 32, 439 sqq.
5) o. l. 439
6) l. c. p.
7) c. 34, 443.

Het aantal plaatsen uit de kroniek en het „Nemus Unionis" zou natuurlijk nog sterk vermeerderd kunnen worden, ten bewijs dat de bedoelde distinctie door DIETRICH niet gemaakt wordt.

Hieruit volgt natuurlijk niet, dat hij de conciliaire theorie niet kende, hieruit volgt alleen, dat hij het grondbeginsel ervan niet vóór het concilie van Pisa heeft uitgesproken.

IV.

Den 25[en] Maart 1409 werd na eindelooze moeilijkheden plechtig het concilie van *Pisa* geopend 1). Allengs was bijna de geheele katholieke wereld hier vertegenwoordigd 2). Den 5[den] Juni werden GREGORIUS XII en BENEDICTUS XIII als openlijke schismatieken en ketters vervallen verklaard van den H. Stoel 3) en den 26[sten] daaraanvolgende ALEXANDER V als paus gekozen 4). *Frankrijk* was natuurlijk op de hand van den nieuwen paus 5). Koning RUPRECHT bleef trouw aan GREGORIUS 6), vele Duitsche vorsten en geestelijke heeren waren echter te *Pisa* vertegenwoordigd 7), zoodat ook thans *Duitschland* in twee kampen verdeeld was. SIGISMOND, koning van *Hongarije* sloot zich reeds in den nazomer van 1409 bij ALEXANDER IV aan 8). WENZEL behoorde sedert in 1408 tot de conciliemannen 9), en werd weer als koning van *Duitschland* erkend 10).

---

1) HEFELE-KNÖPFLER: VI 992. SALEMBIER: 253—54. Vgl. voor de inrichting van het concilie: SCHMITZ: *Zur Gesch. des Konzils v. Pisa*, R. Q. 1895 IX 351—375, voor de verdeeling der obedienties: EUBEL: *Die Provisiones Praelatorum durch Gregor XII*, R. Q. 1896 X. 99—131 en 507—509

2) BLIEMETZRIEDER: 295.

3) HEFELE-KNÖPFLER: VI 1024. SALEMBIER: 254, 261.

4) HEFELE-KNÖPFLER: VI 1032. SALEMBIER: 263—67.

5) SALEMBIER: 269. VALOIS: IV 79 e. elders.

6) HEFELE KNÖPFLER: VI 1037. KÖTSCHKE: *Ruprecht v. d. Pfalz und das Konzil zu Pisa*, 87

7) KÖTSCHKE: 77—83.

8) GÖLLER: *König Sigismunds Kirchenpolitik*, 29—61.

9) HEFELE-KNÖPFLER: VI 925.

10) HEFELE-KNÖPFLER: VI 1017.

Engelsche gezanten stelden GREGORIUS voor de keuze tusschen toetreden tot het concilie van *Pisa* of *Engeland* de obedientie te zien verlaten 1). Het laatste had plaats 2). In *Italië* hielden slechts *Napels* 3) en *Rimini* 4) de zijde van GREGORIUS, die den zesden Juni 1409 te *Cividale* 5) zijn concilie opende 6), vooral gesteund door RUPRECHT 7). *Spanje* eindelijk was nog op de hand van BENEDICTUS XIII; 't eerst van allen opende deze zijne synode van *Perpignan* nog in 1408 8), waar vele prelaten uit *Castilië*, *Aragon* en *Navarra*, uit *Gascogne*, *Savoye* en *Lotharingen* aanwezig waren 9). De gezanten van *Aragon* en BENEDICTUS XIII werden te *Pisa* slecht ontvangen 10).

Het concilie van *Pisa* is de belichaming der conciliaire idee. Het definieerde zich als „Ecclesia universalis congregata" en gedroeg zich als hoogste macht in de kerk 11), stelde zich boven den paus, a fortiori boven de kardinalen 12), en week in zooverre af van de overgeleverde leer der kerk. Maar het gaat daarom nog niet aan, de leden van deze vergadering als revolutionair hard te vallen. In aanmerking genomen het treurige schisma, dat de kerk reeds dertig jaar verdeelde, de onzekerheid, waarin de meesten verkeerden, en het ontwijfelbaar recht op eenheid, dat de kerk bezit; in aanmerking genomen ook, dat dit concilie vereenigde, niet alleen de mannen der volstrekte conciliaire theorie, maar ook degenen, die als van ouds in de kerkvergadering een krachtig middel zagen tot redding der kerk in moeilijke gevaren, dient men

1) GÖLLER: 51.
2) VALOIS: IV 61 vlgg.
3) HEFELE-KNÖPFLER: VI 1017.
4) HEFELE-KNÖPFLER: VI 1002.
5) Door VALOIS en SALEMBIER Aquilea genoemd. Vgl. nog MEISTER: H. Jb 1893, XIV 320—331.
6) HEFELE KNÖPFLER: VI 1036.
7) SCHMITZ: *Die Quellen zur Geschichte des Konzils von Cividale*, R. Q. 1894, VIII 217—258.
8) Vgl. VALOIS: IV 47.
9) HEFELE-KNÖPFLER: VI 988.
10) o. l. 1030.
11) BLIEMETZRIEDER: 304.
12) o. l. 305.

met PFÜLF 1) en BLIEMETZRIEDER 2) voor dit concilie wat anders over te hebben dan afkeuring en verkettering. Is de poging in *Pisa* tot herstel der eenheid gedaan, mislukt, zonder *Pisa* zou *Konstanz* niet tot stand zijn gekomen, ja zelfs, volgens de meening van PFÜLF 3), zou ook zonder *Konstanz* de paus van *Pisa* wel erkend zijn over de geheele Christenheid 4).

V.

De periode tusschen *Pisa* en *Konstanz* is voor DIETRICH als schrijver het belangrijkst geweest. In dien tijd komen zijn boeken: „De Schismate" 5), voltooid 25 Mei 1410 6); de brief, „De bono Romani Pontificis regimine" 7), gericht aan JOHANNES XXIII reeds paus, dus na diens keuze (17 Mei 1410) 8), waarschijnlijk zelfs eenige maanden later, in het begin van 1411 geschreven 9). Verder het geschrift „Contra dampnatos Wiclevitas Prage" 10) gedateerd van 6 Mei 1411 11); de „Privilegia et Iura Imperii" 12), voltooid omstreeks 1414 13) en de nog onuitgegeven kleine geschriften, mij welwillend door Hofrat Prof. Dr. FINKE in gebruik afgestaan. Het zijn zes Petersburgsche

---

1) St. M. L. 1903. LXVI 333–335.
2) 322 vlgg.
3) t. a. p.
4) Ter bevestiging: ook BELLARMINUS erkent, dat de publieke opinie voor Pisa was. Vgl. SALEMBIER: 269.
5) Ed. ERLER: Lipsiae, 1890.
6) ERLER: *Dietrich v. Nieheim*, 317.
7) ERLER: 358.
8) Ed. RATTINGER: H. Jb. 1884 V 163—178.
9) RATTINGER: l. l. 169.
10) ERLER: *Dietrich von Nieheim*, 376.
11) Ed. ERLER: Zs. f. G. u A. W. 1885 XLIII 182 - 198.
12) ERLER: o. l. 198.
13) Ed. SCHARD: *De Jurisdictione*, etc. Basileae 1566 fol. 785—859.

fragmenten 1), die alle geschreven zijn in het eerste halfjaar van het concilie. Wij zullen ze nummeren en naar de beginwoorden met FINKE noemen 2): P1. „Oportet aliquid" 3) geschreven vóór de vlucht van JOHANNES XXIII, 20 Maart 1415; P2. „Repeto et ad memoriam duco" 4), waarvan ik slechts het eerste folio heb gezien, niet zeker te dateeren, maar toch ook wel vóór de vlucht; P3. „Reverendissimi patres" 5) van begin Februari 1415; P4. „Si in principio" 6), dat ik niet in handen gehad heb; P5. „Ecce occurrit illud" 7), na de vlucht van JOHANNES, en P6. „Notificatur omnibus" 8) van 16 Maart 1415, toen de geruchten, dat de paus zou vluchten, al te *Konstanz* gehoord werden. Behalve door den inhoud, die geheel en al past in de wijze van denken en schrijven van onzen Westfaal, is DIETRICH'S auteurschap ten overvloede door de hss. verzekerd.

Hierbij sluiten zich eng aan, twee „Avisamenta" 9), mij eveneens in copie door Prof. FINKE afgestaan, in handschrift berustend op het Weener Hof- und Staats Archiv 10). Eén ervan: W2. beginnend met „Vulgaris oppinio" wordt door het hs. aan DIETRICH toegeschreven, het ander: W1. „Factum quod nunc" sluit zich zoo juist aan bij de gedachten en meeningen van den curialist, dat ik niet aarzel het hem toe te schrijven. Het eerste Avisamentum is geschreven na de vlucht van JOHANNES, het tweede eveneens, en wel tusschen 21 en 31 Maart 1415.

In Mei van hetzelfde jaar 11) schreef NIEHEIM de „Invectiva in diffugientem e Constantiensi concilio Joannem XXIII" 12), door ERLER terecht aan den Westfaal toegeschreven 13) en in het volgende jaar nog 14) voltooide hij zijne voortzetting van de geschie-

---

1) Cod. Petersburg, I fol. 321. Vgl. Zs. f. G. A. W. LV 1897 I 259 vlgg.

2) l. l 261.

3) *Petersb.* I fol. 321: fol. 73. — 4) fol. 75. – 5) fol. 77. — 6) fol. 85. — 7) fol. 121. – 8) fol. 122.

9) Waarover FINKE: Zs. f. V. G. A. W. LV 1897 I 259.

10) Cod. 783.

11) ERLER: *Dietrich v. Niehiem* 385.

12) Ed. V. D. HARDT: II 296–330.

13) *Dietrich v. Nieheim*, 385—402.

14) ERLER: l. l. 340.

denis van het schisma, in het werk genoemd: „De Vita Johannis XXIII" 1).

Hiermede sluit DIETRICH'S werkzaamheid als auteur.

Men ziet, dat het tijdvak van *Pisa* tot *Konstanz* voor onzen schrijver van uiterst veel gewicht is geweest. Niet minder dan vier omvangrijke werken: „De Schismate," „Privilegia," „Invectiva" en „De Vita" en daarbij nog tien kleinere tractaten zagen in dien tijd het licht. Maar hoeveel belangrijker voor NIEHEIM als schrijver zou dit tijdvak nog worden, wanneer hij, naast de genoemde boeken en tractaten ook nog de grootere verhandelingen „De Modis" van 1410 2), „de Necessitate" van 1414 3), en de kleinere „de Difficultate" van 1410 4), met daarbij nog de dagboekaanteekeningen, waarvan FINKE 5) spreekt, had geschreven.

Dit te onderzoeken, is thans onze plicht.

VI.

Terwijl het concilie te *Pisa* gehouden werd, was DIETRICH allerwaarschijnlijkst in *Duitschland* 6); eerst toen ALEXANDER V vast op den stoel van PETRUS zat, begaf hij zich weer naar de Curie 7). Een actief strijder voor het concilie heeft hij zich dus niet getoond. En ook uit het werk „De Schismate", dat in den loop van 1410 verschijnt, spreekt geen geestdrift voor het concilie. DIETRICH schaart zich wel aan den kant van ALEXANDER, maar blijkbaar zonder sterk vaststaande overtuiging.

Wil men nu het onderzoek naar het auteurschap der drie tractaten chronologisch ordenen, dan moet men eerst „De Modis" en „De Difficultate" van 1410 beschouwen, en zich vervolgens wenden tot „De Necessitate" van 1414.

---

1) Ed. v. D. HARDT: II 336—460.

2) ERLER: *Dietrich von Nieheim*, 482. FINKE: *F. u. Q.*, 146.

3) ERLER: 463. FINKE: *F. u. Q.*, 146.

4) ERLER: 482.

5) *Zwei Tagebücher*, R. Q. 1887, I 64—79. De fragmenten verspreid bij v. D. HARDT. Zie het Vierde Hoofdstuk.

6) ERLER: 186.

7) ERLER: 188.

Hier zij van deze volgorde afgeweken en worde aangetoond: 1 dat DIETRICH ontwijfelbaar de auteur is van „de Necessitate", 2° dat hij even zeker „De Modis" en „De Difficultate" niet heeft geschreven.

Men stond bij de beantwoording dier vragen in twee kampen verdeeld, sedert SCHWAB aan DIETRICH „De Necessitate" toeschreef, maar „De Modis" voor ANDREAS DE ESCOBAR in beslag nam 1).

MAX LENZ bewerkte in 1876 een afzonderlijke studie over de drie tractaten, en schreef ze alle aan DIETRICH toe 2). ERLER ontkende de stelling van LENZ in Februari 1887 3). SAUERLAND had het reeds terloops tegen LENZ' methode gehad in 1886 4). FINKE verdedigde haar weer in hetzelfde jaar 5). ERLER ontkende haar opnieuw in zijn groot boek. LOSERTH 6), LENZ 7) en ILGEN 8) verklaarden zich niet door ERLER overtuigd. FRITZ trad op de zijde van LENZ en FINKE 9). FINKE zelf bracht nieuwe argumenten in „Literarischer Handweiser" 10) en in zijn „Forschungen und Quellen" 11), en een aanmerkelijk uitgebreideren tekst van „de Necessitate," dragende den naam van DIETRICH VON NIEHEIM. Zoo werd dan de stelling van LENZ ook uit de handschriften bevestigd, want, al bewees dit onderschrift eigenlijk slechts voor „de Necessitate" alléén, in het algemeen nam men met FINKE aan, dat de drie tractaten één auteur hadden. In 1891 nam CHRUST de resultaten van FINKE over 12). In

1) SCHWAB: 489, 490.
2) *Drei Tractate*, Marburg 1876.
3) *Die Historische Schriften Dietrichs von Nieheim.* Habilit. Schrift. Leipzig 1887.
4) H. Jb. 1886, VII 637 n.
5) *Zur Gesch. Westf. Schriftsteller.* Zs. f. G. A. W. 1887, XLV 130—139.
6) G. G. A. 1888 II 659—663.
7) D. L. Z. 1888 IX 563.
8) W. Zs. f. G. K. 1889 VIII 184.
9) *Ist Dietrich von Nieheim der Verfasser der drei sogenannten Constanzer Tractate.* Zs. f. G. A. W. 1888 XLVI 157—167.
10) L. H. 1888 XXVII 529—533.
11) Paderborn 1888 132—149.
12) D. Zs. f. Gw. 1891 VI 361.

1893 echter trachtte SÄGMÜLLER 1) „De Modis" aan ANDREAS DE ESCOBAR toe te schrijven, terwijl hij FINKE-gelijk gaf in zijn meening omtrent „De Necessitate". SÄGMÜLLER scheidde dus de tractaten weer, die sedert LENZ' betoog aan elkaar vast dreigden te groeien.

De principieele kwestie trad nu een tijdperk van tienjarige rust in, en het is wel belangrijk eens na te gaan, aan welke zijde zich de meer algemeene geschiedschrijvers over dit tijdvak groepeeren.

LORENZ 2), PASTOR 3) en SOUCHON 4) kiezen beslist de zijde van LENZ en FINKE; VALOIS 5) laat het in het midden, of aan NIEHEIM dan wel aan ESCOBAR het auteursrecht van „De Modis" toekomt; WALTERS 6) bestrijdt de stelling van SÄGMÜLLER.

Hieruit blijkt dus wel, dat de algemeene opinie aan LENZ en FINKE gelijk, en aan ERLER ongelijk heeft gegeven. 't Was daarom een te stoutere durf van HALLER, in 1903 opnieuw de kwestie op te rakelen en met splinternieuwe argumenten DIETRICH'S auteursrecht te bestrijden 7). Die argumenten blijven voor later onderzoek voorbehouden; 't zij op het oogenblik genoeg te zeggen, dat HALLER in geen geval toegeeft, dat de Westfaal „De Modis" heeft geschreven 8), en desnoods in diens auteurschap van „De Necessitate" berust 9) onder uitdrukkelijke verklaring, dat beide tractaten niet van één schrijver kunnen zijn 10). En onlangs heeft GÖLLER zich bij HALLER aangesloten, de klem leggende op hetgeen de laatste ter loops toe schijnt te geven, dat DIETRICH wellicht „De Modis" „als Material für seine eigenen Arbeiten zurichtete" 11). Maar als blijvend wil hij de besluiten van HALLER niet aanvaarden; hij verwacht slechts heil van een nieuwe handschriftvondst.

1) H. Jb. 1893 XIV 562–582.
2) *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter*, II[3] 373.
3) I[2] 160 en I[4] 193.
4) *Die Papstwahlen in der Zeit des grossen Schismas*, II 151.
5) IV 229.
6) *Andreas von Escobar*: 34.
7) I 505 - 524.
8) I 514.
9) I 524.
10) I 516—524.
11) GÖLLER: *Neue Aufschlüsse über D. v. N.* R. Q. 1905 XIX 2, 82.

Met uitzondering van FINKE'S bewijsvoering berust de redeneering der verdedigers van DIETRICH op het bijeenzoeken van parallelplaatsen uit de drie tractaten en andere authentieke werken van den curialist; die der aanvallers op het negeeren der bewijskracht eener zoodanige methode. En het resultaat van al dit schrijven en twisten, de onzekerheid of liever vreesachtigheid, waarover zelfs de zoo overtuigde FINKE klaagde 1), is wel het beste bewijs van het verkeerde dezer methode.

HALLER meent den Gordiaanschen knoop ineens door te hakken, door een machtspreuk als deze: „Dietrich war nicht Theologe, „De Modis" aber ist die Arbeit eines Theologen" 2). Dit is wel het ongelukkigste, wat in zijn heele boek staat. „De Modis" is niet het werk van een theoloog, maar veeleer van een jurist, niet onkundig met de theologie, en DIETRICH was wel theoloog, maar een theoloog van verdacht allooi.

En nu moge het paradoxaal klinken of niet: HALLER'S vergissing kan leiden tot eene methode, volgens welke tot zekere resultaten is te komen. HALLER had moeten zeggen: „De Modis" is het werk van een in de scholastieke redeneerwijze doorkneed geleerde, en dat is DIETRICH niet. Wij zullen dus de mentaliteit, de wijze van redeneeren in de drie tractaten hebben te toetsen aan de mentaliteit en argumentatie in de overige authentieke werken. Ook hier dus weer parallellen, maar van geheel anderen aard dan die van LENZ, FRITZ of SÄGMÜLLER. Beginnen wij met den inhoud van „De Necessitate" 3).

---

1) *Zu Dietrich von Nieheim und Marsilius von Padua*, R. Q. 1893, VII 224.

2) I 514.

3) Ik maak bij deze analyse reeds gebruik van de collatie, indertijd door Prof. FINKE gemaakt van den *Codex Elstrawianus I* (Weenen, Hof- u. Staatsbiblioth. 5669), den anderen Weener Codex 4956 en den door hem gevonden *Codex Palatinus* 595 (*F. u. Q.* 135), welke collatie Z. H. G. mij welwillend heeft afgestaan. Natuurlijk beschouw ik het door FINKE gepubliceerde slot van „De Necessitate" (*F. u. Q.* 267—278) als tot dit werk behoorende, alhoewel ik deze opvatting later tegen HALLER (I 520—522) nog zal hebben te verdedigen. Vgl. voor den inhoud ook: SCHWAB: 481, 482. LENZ: *Drei Tractate*, 8—28. Vooral ERLER: 456 vlgg.

(Cap. I 277 – 279). Na een vrij onbeduidend betoog voor de eenheid en een aanmoediging aan de vergaderde vaders van het concilie van *Konstanz* die eenheid te zoeken, zegt de schrijver, dat PETRUS en zijn opvolgers, de pausen, steeds kunnen dwalen en dus zondigen; het pausschap maakt dus in zich niet heilig, ook niet de naam „Heilige Vader", want lang niet alle pausen zijn heiligen geweest.

In Caput II (278—279) zegt hij : het concilie beoogt de eenheid, het beste middel daartoe is afdanking der drie pretendenten, dan worde een nieuwe paus gekozen, niet door dezelfde kardinalen, maar door twaalf prelaten, door het concilie te benoemen. Willen ANGELUS CORARIUS en PETRUS DE LUNA niet aftreden, dan moet JOHANNES XXIII daarom niet lastig worden. Maar te voren moet de verbetering der curie worden ondernomen, anders zou het weer even zoo gaan als onder ALEXANDER V. dien D. zelf vóór zijn keus de reformatie der curie hoorde bepleiten, maar die het later als paus niet deed. (Cap. III 280—281). De reservaties dienen afgeschaft te worden of tenminste uitgesteld tot over vijf jaar bij het nieuwe concilie. (Cap. IV 280—281) Houdt de paus zich niet aan de bepalingen van het concilie, dan moeten de bisschoppen zich van hem losmaken tot het volgend concilie, want kerkvergaderingen houden en er zich niet aan storen helpt toch niet. (Cap. V 280—283). De paus moet het gebied der kerk niet door nepoten laten besturen, maar door wijze mannen, anders belet de schraapzucht de goede rechtspraak, en durven de verongelijkten niet in hooger beroep te gaan, hetgeen aanleiding wordt tot verzet der bevolking.

(Cap. VI 282 – 283). Nu de „impius Ladislaus" (koning van *Napels)* dood is, kan de paus de kerk rustig besturen, en zijn de reservaties overbodig, die toch maar schaden aan de gewone en wettige begevers der ambten. 't Concilie moet verbieden, dat kardinalen tevens bisdommen of abdijen bezitten, omdat dit zooveel misbruiken meebrengt. Waartoe al die pracht en rijkdom, die toch geen verandering brengt in den aard des persoons?

(Cap VII 282—285). De reservaties van BONIFACIUS IX, waardoor *Engeland* en *Hongarije* zijn afgevallen, en niet licht meer zullen terugkeeren, moeten worden afgeschaft. (Cap. VIII 284—285). Nu wordt er dagelijks simonie aan de curie bedreven, zonder geld is er niets te krijgen; en als het hoofd zoo is, hoe zullen dan de leden wel zijn? Toch staat er geschreven: „gratis accepistis, gratis date" en „gratia non gratis data gratia non censetur". Waarom wordt dat niet afgeschaft? (Cap. IX 284—289). Juist die reservaties maken, dat vele landen *Sicilië*, *Bohemen*, *Dacië*, *Zweden* en *Bosnië* zich onttrekken, waardoor

het aanzien van en de gehoorzaamheid aan de kerk schade lijden. Laat men ze afschaffen of tenminste uitstellen tot over vijf jaar; deze wijze van verkrijgen der waardigheden is gevaarlijk, de geheele hiërarchie raakt er door in wanorde, want de geleerde en goede komt onder den domme en slechte te staan, de liefde wordt er door gekwetst, want men verheugt zich over den dood van een prelaat, omdat er een postje openvalt. Een heilige uit den hemel zou eerst moeten betalen, wilde hij een post bezetten; deugd en wetenschap hebben alléén waarde gevoegd bij geld en op deze tijden is de voorspelling van ZACHARIAS van toepassing, dat de herder de kudde zal verwaarloozen, en van HABAKUK, dat de wet zal worden overtreden. De simonie brengt haat teweeg, de Italianen strijken het geld op, de kloosters lijden er onder, onwaardigen en onbekwamen verrijken zich. Worden nu de reservaties afgeschaft, dan zal de eenheid spoedig volgen en zullen ANGELUS 1) en PETRUS 2) afdanken of alleen komen te staan. Maar de reservaties maken den gewonen gang van het kerkelijk benoemingsrecht onmogelijk. (Cap. X 284—289). Zij zijn betrekkelijk eerst laat onder BONIFACIUS VIII en opvolgers ontstaan, vooral onder CLEMENS VI in den strijd tegen LODEWIJK DEN BEIER 3). Meer dan honderd pausen vóór hen hebben de kerk zonder de reservaties, die zware lasten zijn, bestuurd, waarom dit ook thans niet? Dus afschaffen of uitstellen.

(Cap. XI 288—291). De bisschoppen, als van rechtswege begevers der kerkelijke ambten, moeten waardige menschen kiezen. Voldoen de bisschoppen hierin niet, dan komt hun recht aan het diocees; voldoet dit niet, dan aan den paus tot aan het volgend concilie. En krijgen zij straf, dan moeten zij maar denken, dat die welverdiend is. De „cumulatio beneficiorum" zij afgeschaft, de bisschoppelijke officiales mogen niet inhalig zijn, en voor de kerkelijke wijdingen mag niets betaald worden. (Cap. XII 290—291). Titulaire bisschoppen mogen in *Duitschland* niet meer benoemd worden.

(Cap. XIII 290—291). Er zij een vast verbond tusschen paus en keizer, tot voordeel van het rijk vooral in *Italië*, en der kerk (Cap. XIV 292—293). Bekeerde Saraceensche vorsten moeten de dwaling afzweren en geen verbond met de ongeloovigen meer sluiten. (Cap. XV 292—293). Nuttig is een algemeene kruistocht als ten tijde van URBANUS II en HENDRIK V; ter bestrijding der kosten gebruike men de tienden gedurende drie jaren, dan komt er wellicht meer rust en vrede in de

1) Gregorius XII.
2) Benedictus XIII.
3) „quendam Ludovicum de Bavaria".

christenheid en zegent God de kerk, als weleer door tusschenkomst van MATHILDE VAN TOSCANE, die den paus zoo gunstig was. Want wat heeft het tot gevolg, dat sommige koningen de tienden krijgen? Alleen dit: de rust wordt verstoord.

(Cap. XVI 292—295). Wel honderd jaren lang waren er in *Duitschland* geen provinciale synoden meer, vandaar groote verwarring. In het vervolg zij er om de drie jaar een provinciale synode. (Cap. XVII 294—295). De bestuurders van bisdommen moeten zich op het concilie laten wijden; anders worden zij afgezet, en kiezen de cathedrale kapittels opvolgers, overeenkomstig het recht.

(Cap XVIII 294—295) Alle „gratiae exspectativae" moeten worden ingetrokken om de groote misbruiken Ook staat het te bezien, of die gratiae „de plenitudine potestatis, seu absoluta potentia Domini Papae" mogen blijven voortbestaan. (Cap. XIX 294—295) Pauselijke dispensaties in het verkrijgen van onvereenigbare ambten moeten afgeschaft, om het heil der zielen en om geen ambitie op te wekken. (Cap. XX 296—297). Overgave van kerkelijk goed aan leeken is tot het volgend concilie of tenminste 5 jaar lang, nietig te verklaren. (Cap. XXI 296—297). In te trekken alle „commendae prioratuum" etc. aan bisschoppen en alle dispensaties tot onvereenigbare ambten, want dit is nadeelig voor de zielen. (Cap. XXII 296—297). Oude of zieke prelaten mogen niet worden afgezet, maar krijgen een coadjutor.

(Cap. XXIII 296—301). ARISTOTELES zegt: alles wat bestaat eischt een zekere orde. Veelheid van vorsten is verkeerd, dus zij er één vorst. Orde is noodzakelijk, dus vooral in de curia Romana. Het Romeinsche volk werd groot door eenheid, later ging het te gronde door verdeeldheid; zoo gaat het ook in de curie, door de annaten. „Zoo ging het ook in *Israël* en thans door de „medii fructus". 1)

Omdat uit veelhoofdig bestuur dikwijls twist ontstaat, is éénhoofdige regeering te verkiezen, zoo zij niet tot tirannie leidt, en omdat dit het geval is bij de „medii fructus", moeten zij worden afgeschaft. En evenals eene kracht ten goede sterker is door hare eenheid, zoo ook een kracht ten kwade. Onrechtvaardig geweld is te verwerpen, en zoo ook deze afpersingen. En of nu de curie geregeld is of niet, de overige geestelijkheid richt zich naar haar. THOMAS VAN AQUINE keurt het afzetten van een slecht vorst goed, met te meer recht dus van een paus of geestelijk prelaat, wat de canonisten ook mogen beweren, die, in de duisternis wandelend, het licht der rede niet zien.

---

1) De halve opbrengst van het eerste jaar, ook wel „halfannaten" genoemd.

Men wordt immers tot zulk een waardigheid niet verheven, om verkeerd te doen. En doet de paus verkeerd, dan moet hij zich in het openbaar verontschuldigen, anders wordt hij leeraar der dwaling. Zoo werd TARQUINIUS SUPERBUS verbannen, DOMITIANUS gedood, met vernietiging van al zijn regeeringsdaden en ARCHELAUS door TIBERIUS afgezet. Daarom is het zoo goed, dat de keizer aan het hoofd van alle vorsten staat. Dit heeft God nog onlangs getoond door het voorbeeld van dien „impius Ladislaus". En al is de macht des keizers nu ook nog zoo gedaald, toch moet men hem gehoorzamen, en bidden, dat de keizerlijke waardigheid tot welzijn der geheele christenheid moge strekken. God heeft AHASVERUS, NABUCHODONOSOR en PHARAO wel tot wijken gebracht, en paus JOHANNES XII, die tyranniek heerschte schandelijk leefde doen afzetten, omdat hij groote ergernis gaf. Daarom is een goed paus van zooveel belang.

(Cap. XXIV 300—303). Evenals het hoofd, zoo moeten ook de leden — de „curie" hervormd worden. De „mercatores", „proxenetae" en „simoniaci" moeten er uit, en in het algemeen: allen die voor geld in de ambten zijn gekomen, zij moeten den gewonen eed zweren en houden.

Thans worden de geleerden en goeden overgeslagen en de eerste de beste „beanus" 1), die geld heeft, benoemd, en dan lacht hij de ploeteraars nog uit ook. Zoo iets is schandelijk en tegen de goede zeden. Wat zijn de tijden toch veranderd, sedert er geen simonie aan de curie werd bedreven, en alles openbaar was; nu haat men het licht. (Cap. XXV 302--305). De besluiten van *Pisa* zijn verwaarloosd, de oude gebruiken niet in eere hersteld.

Vroeger werd niemand tot een ambt toegelaten, dan na aflegging van den eed, maar onder JOHANNES XXIII gaat alles verkeerd. (Cap. XXVI 304—305). Hij geeft ook veel te veel om de gunst der Parijsche Universiteit. (Cap. XXVII 304 - 307). Met valsche brieven, voor geld te koop, paait men de sollicitanten naar posten en stelt men hen te leur, zonder het geld terug te geven. Zoo handelen slechte geneesheeren ook, maar het is twijfelachtig of dit „de plenitudine potestatis" mag.

(Cap XXVIII 306—307). Door het toenemen der simonie is de Hussitische ketterij sterk geworden, waarover verschillende boeken. Het werk van HUS is even slecht als de Koran, het boek van MOHAMMED. En zoo gaan vele zielen verloren. (Cap. XXIX 308—309). De Hussieten moeten worden uitgeroeid, maar dan eerst de curie hervormd, want als het hoofd ziek is, lijden alle ledematen. Maar dan ook eerst

---

1) Beanus is een jong studentje: „*b*eanus *e*st *a*nimal *n*escius *v*itam *s*tudiosorum". DU CANGE: II 613.

de eenheid herstellen en goede orde in het concilie. (Cap. XXX 308—309). Wat baat het te verhelen, dat zes of acht personen ongestraft hun geldzucht botvieren? Het concilie moet naar CHRISTUS' voorbeeld hen uit den tempel drijven, en zelf zich wachten voor simonie.

Hierop volgt het slot bij FINKE 1).

Nauwelijks is een prelaat gestorven, of alles, wat hij naliet, wordt door de „collectores", tot groot nadeel van kerk en klooster, weggehaald, de nieuw benoemden moeten alles weer terugkoopen voor geld, dat zij moeten afpersen van de geloovigen 2). Zoo zijn ook de tienden in sommige streken van Italië in strijd met recht en gebruiken, en hoewel de macht des pausen zeer groot is, en men daarover niet moet disputeeren, toch moet dit worden afgeschaft 3). Eveneens het vervreemden van kerkelijk goed 4). Ook is het wel wat erg, dat weinige simonisten maar blijven doorgaan met hun onbeschaamd bedrijf 5). Allerverderfelijkst is de leer van HUS, (vgl. caput XXVIII) en zooals CHRISTUS tegen de koopers en verkoopers in den tempel, zoo ook moet men thans tegen de simonisten optreden, dan zal de paus weer leven als in den tijd, toen er nog geen reservaties waren 6).

Nieuwe reservaties van JOHANNES XXIII. Slechts weinigen zullen om een karig loon ver van de curie moeite en last willen dragen, en uit angst voor de „collectores" zullen slechts weinigen zich indringen. Aldus blijven de beneficiën vakant, verdwijnen allengs of worden door de tijdelijke overheid aan ongeschikte personen gegeven 7). Is het dan niet beter de reservaties geheel en al op te ruimen?

Maar hoe zullen de misbruiken worden gestraft, goede vader?

Beste vriend, de koning moet dit doen. En al staat iemand volgens zijn stand ook al boven de menschelijke wetten, dan mag hij daarom toch niet tegen de wet handelen. 't Is immers onjuist te zeggen, dat het iemand geoorloofd zou zijn het ongeoorloofde te doen 8).

Maar, goede vriend, kunnen de kardinalen, die toch volgens het oude, nieuwe en nieuwste recht den paus moeten kiezen, iemand, die opzettelijk een moord gepleegd heeft, een bekend misdadiger, een „irre-

1) *F. u. Q.* 267—278.
2) *F. u. Q.* 267—268.
3) *F. u. Q.* 268—269.
4) *F u. Q* 269.
5) t. z. p.
6) 270—271.
7) 271—272.
8) 272—273.

gularis" of iemand, die onbekwaam is voor het opperpriesterschap enz. tot paus kiezen? En als het gebeurd is, wat moeten de geloovigen dan doen 1)?

Lieve broeder, die vraag is mij te moeilijk; ik verwijs u naar het besluit van het concilie binnen kort te houden. Maar ik voor mij geloof, dat een waar en kanoniek gekozen paus daarom ook als paus geacht en gehouden moet worden; maar dat verloop van tijd iemand niet tot waar paus maakt, omdat de tijd geen obligatie oplegt. Dat bevestigen het recht en de rede. Waartoe al die plechtigheid bij de pauskeuze, als iedere eerzuchtige, kapitein of koopman, gekozen kan worden? Dat is absurd 2).

Nog ééne vraag! Als JOHANNES paus blijft, kan hij dan de „universalis ecclesia" hervormen?

Zonderlinge vraag! Bij God is alles mogelijk, maar dit is toch zeer onwaarschijnlijk. En wat de tijdelijke zaken aangaat, ge kunt zelf het best oordeelen of hij die goed bestuurt. Maar dat tijdelijk bezit verontrust de kerk, en LEO VIII heeft het ook weer aan OTTO I teruggeschonken, en daaronder heel veel wat thans in de handen van anderen is 3).

Dan volgt het citaat uit den „Defensor Pacis" van MARSILIUS VAN PADUA 4) en de onderteekening „Hec reverendus magister T. Nyem."

VII.

Het zou nu veel te lang ophouden, alle argumenten aan te halen, die door de vóór- en tegenstanders van DIETRICH'S auteurschap werden gebruikt. Toch mogen ze niet geheel stilzwijgend worden voorbijgaan, vooral niet die van ERLER en HALLER, die in dezen een andere meening aanhangen.

ERLER dan verklaart de door LENZ geciteerde parallellen, dikwijls gevleugelde woorden als: „gratis accepistis, gratis date", woordspelingen als „apostolicus", dat tot „apostaticus" wordt, van weinig kracht, omdat dergelijke overeenstemmingen ook gemakkelijk voor „De Necessitate" en andere auteurs kunnen worden aangewezen. En wat de schrijver van „De Nec." verder over het afzetten van geestelijke of tijdelijke overheden zegt, was al lang gemeengoed, sedert LANGENSTEIN en MATTHAEUS VAN

1) 273—274.
2) 274—275.
3) 275—276.
4) 276—277. *Def. Pacis*, II c. IV 199.

KRAKAU hun groote tractaten hadden in het licht gegeven. Verder de klachten over prebenden-handel, die zoowel in „de Necessitate" als in de echte geschriften van DIETRICH voorkomen, worden toch ook wel door anderen geuit, en met zijn geestdrift voor de kruistochten staat hij ook al niet alleen 1).

Aldus tracht ERLER de bewijskracht van LENZ' argumenten te vernietigen. Hij geeft wel het opvallende dier parallellen toe 2), maar vindt veel belangrijker het verschil van individualiteit tusschen den schrijver van „de Nec." en DIETRICH.

Dit verschil toont zich, volgens ERLER, vooreerst in den stijl, want „De Nec." gebruikt lang niet zooveel Bijbelteksten als DIETRICH. Gewoonlijk is zijn stijl traag en vol afdwalingen, hier echter kort en gehaast, zonder aaneenrijging der gedachte 3). Maar merkwaardig boven alles is, dat DIETRICH nooit met voorstellen ter verandering der kerkelijke constitutie voor den dag komt, hier in „De Nec." echter wel, ja zelfs met een radikaal reformprogram, meent ERLER 4). Het naderend concilie mag geen verklaring geven van deze onverklaarbare ontwikkeling, want DIETRICH is altijd in het enge kringetje zijner gedachten blijven rondloopen, zooals zijn laatste werk, het „Vita Johannis XXIII", bewijst 5).

Ten slotte wijst ERLER op een tegenspraak tusschen „De Nec." en de „Privilegia." De schrijver van „De Nec." wil de reservaties afgeschaft, de „Privilegia" 6), aldus ERLER, wil ze niet afgeschaft, maar alleen een goed gebruik ervan gemaakt zien 7). Dus, besluit ERLER, is DIETRICH niet de schrijver van „De Nec." en de parallelplaatsen zijn te verklaren uit bewuste of onbewuste ontleening.

Iemand, die nuchter de kwestie beschouwt, zal nu aanstonds wijzen op het door FINKE gevonden hs. te *Rome* 8), dat

1) *D. v. Nieheim*, 468.
2) o. l. 466.
3) o. l. 469. Men vergelijke den korten inhoud, hierboven.
4) o. l. 470.
5) o. l. 470.
6) Uit hetzelfde jaar.
7) *Dietrich v. Nieheim*, 471.
8) Cod. Palat. 595.

den naam van DIETRICH VON NIEHEIM draagt, en vragen: hoe redt ERLER zich uit deze moeilijkheid? — Gebruik makend van de gegevens, die FINKE hem indertijd verstrekte 1) — want de collatie van den Cod. Palat. 595 was en is altijd nog niet gepubliceerd — stelt ERLER voorop, dat Cod. Palat. 595 een afschrift is, dat het origineel niet onderteekend is geweest, wat NIEHEIM anders gewoonlijk doet, dat DIETRICH'S naam, noch in het Weener-, noch in het Vaticaansche hs. in tekstverband genoemd wordt, en dus de naamsopgave berust op de gissing van iemand — BERTOLD BRUCKMANN VON WILDUNGEN — die het tractaat in 1432, dus bijna twintig jaar na het verschijnen ervan, bezat. Hoe deze op de gedachte kwam om DIETRICH'S naam eronder te zetten, weet ERLER niet 2).

Zoo sprak ERLER over den Cod. Palat. 595, nog vóór dat FINKE zelf zich er in den breede over had uitgelaten 3). Men mocht dus van FINKE een uitvoerige wederlegging van ERLER'S opvatting verwachten. Die bleef dan ook niet uit.

In de „Forschungen und Quellen" 4) geeft hij eerst de reden op, waarom DIETRICH zijn naam onder het onbekende origineel heeft weggelaten — dezelfde reden, waarom hij ook de „Invectiva" anoniem heeft geschreven — om namelijk haat en smaad te ontkomen. Inderdaad, pamfletten onderteekent men niet en dezelfde moeilijkheid zou men tegen de „Invectiva", die toch juist door ERLER aan NIEHEIM wordt toegekend, kunnen opwerpen 5). Vervolgens toont hij aan, dat de afschrijver BRUCKMANN méér deed dan gissingen maken; hij was een zeer nauwkeurig verzamelaar, woonde het concilie van *Konstanz* van het begin tot het eind bij; hij kon aldus zelf hebben vernomen, dat de Westfaal het tractaat had geschreven. Van BRUCKMANN is ook wel de randglosse: „Hic sequitur sexternus continens tractatum magistri T. Nyem super reformatione ecclesie etc". De aanwijzing des schrijvers

---

1) Die ook ik tot mijne beschikking heb gehad.

2) *Dietrich v. N*, 465.

3) FINKE kondigde zijn vondst aan in *Zur Geschichte Westfälischer Schriftsteller des Mittelalters*. Zs. f. G. A. W. 1887. XLV .130 vlgg.

4) blz. 139 vlgg.

5) *F. u. Q.* 139

staat dus ongeveer gelijk met handschriftelijke onderteekening, en is beter te vertrouwen dan de authenticiteit van menig tractaat 1).

FINKE geeft toe, dat LENZ niet altijd even gelukkig is geweest in de keuze zijner parallellen, maar toch zijn er door LENZ 2), FRITZ 3) en zelfs door ERLER zoo belangrijke punten van overeenkomst aangewezen, dat men zeer gewichtige redenen zou moeten hebben om DIETRICH'S auteurschap te negeeren. En wat niet één enkel voorbeeld bewijst, kan toch een heele reeks wèl aantoonen.

FINKE wil niet opnieuw al die gelijkluidende plaatsen opsommen, maar toch wijzen op ééne zeer sprekende overeenkomst, die later 4) zal worden besproken.

Maar al hielden wij het met ERLER, aldus vervolgt FINKE, dan moeten wij nog de onwaarschijnlijkheid aannemen, dat voor „De Modis" van Augustus 1410 „De Schismate" van Mei 1410, en voor „De Necessitate" van het najaar 1414 de „Privilegia" van Augustus 1414 als bron gediend hebben, een verschijnsel, dat in den tegenwoordigen tijd met drukpers en postwezen zeldzaam, toen zeker nòg zeldzamer genoemd mag worden, volgens FRITZ 5).

FINKE verklaart ERLER'S argumenten tegen NIEHEIM'S auteurschap onaannemelijk. 1° Het onderscheid in stijl is een gevaarlijk criterium; bovendien moet verschil van stof ook onderscheid in stijl meebrengen, en „De Nec". behandelt geheel andere stof. Bijbelplaatsen ontbreken ook in de „Vita", en in de „Invectiva" is de stijl ook anders 6).

2°. Het onderscheid in opvatting omtrent de reservaties in de „Privilegia" en „De Nec." bestaat niet, volgens FINKE; beide tractaten beoogen slechts het geoorloofd gebruik ervan 7).

3°. 't Is ERLER'S verdienste er op gewezen te hebben, dat

---

1) l. l. 140.

2) *Drei Tractate.*

3) *Zur Quellenkritik der Schriften Dietrich's v. Niem.* en : *Ist D. v. N. der Verfasser der sogen. Constanzer Tractate.* Zs. f. V. G. A. W. 1888 XLVI 157 vlgg.

4) blz. 143.

5) *F. u. Q.* 143

6) *F. u. Q.* 143.

7) o. l. 144, 145.

DIETRICH in zijn authentieke geschriften nooit met reformvoorstellen voor den dag komt, maar hij vergist zich, wanneer hij elke ontwikkeling aan NIEHEIM'S conciliaire theorie ontzegt. Journalist als DIETRICH was, heeft hij geleefd in zijn tijd en de algemeen gangbare opvattingen in zich opgenomen. „De Nec." is er het bewijs van 1).

Dus heeft, volgens FINKE, DIETRICH „De Necessitate" wèl geschreven.

Wij moeten nu nog even luisteren naar HALLER, die eigenlijk DIETRICH'S vaderschap over dit tractaat niet uitmaakt. Hij negeert de bewijskracht der parallellen. Het slot van „De Nec.", door FINKE gepubliceerd, behoort, volgens HALLER, niet tot dit werk, ten eerste omdat er herhalingen der slotparagrafen in voorkomen, praktische wenken over de gevolgen der reservaties, niet samenhangend en niet duidelijk. Dan treedt plotseling de dialoogvorm op, waarin een geheel andere stof wordt behandeld. Eindelijk komt er een tegenspraak met het begin der verhandeling, waar het concilie als reeds begonnen wordt verondersteld, terwijl het hier als toekomstig wordt beschouwd 2). Veeleer is het een fragment uit „De Modis" 3).

Nu is de „Codex Palatinus" de eenige, die DIETRICH in het begin en aan het einde als schrijver noemt. Men mag dus, vervolgt HALLER, het bovenstaande betoog in aanmerking genomen, aan het gezag van dit hs. twijfelen. Er wordt slechts bewezen, dat de afschrijver DIETRICH voor den schrijver hield, en, daar het een Duitschen pastoor toebehoorde, dat in Duitsche kringen de Westfaal als schrijver ervan gold. Hoe die traditie ontstond weten wij niet. Slechts onder voorwaarde, dat NIEHEIM als journalist ook anderer meeningen heeft geboekt, wil HALLER hem het auteursrecht toekennen 4).

Wat moet men van dit alles aannemen?

ERLER, en ook HALLER willen aan de parallellen geen bewijskracht toekennen. Inderdaad kan deze slechts tot een graad

1) o. l. 145, 146.
2) HALLER I 520, 522. Vgl. korten inhoud blz 133 en 138.
3) HALLER I 522.
4) HALLER I 522, 523.

van waarschijnlijkheid leiden, die meer of minder nadert tot zekerheid, naar gelang het aantal overeenstemmingen grooter en treffender is. Het minst sprekend zijn de plaatsen, die enkel materieele overeenkomst hebben, b. v. de geschiedenis van de afzetting van JOHANNES XII, en de gevleugelde woorden. Is er echter ook overeenstemming in den gedachtengang, dan levert deze grootere waarschijnlijkheid.

Groot gelijk heeft ERLER evenwel, met de bewijskracht der parallellen ondergeschikt te maken aan andere voorwaarden. Indien er honderd materieele gelijkheden tusschen twee tractaten gevonden worden — overeenkomst in gedachtengang hadden noch LENZ noch FRITZ noch FINKE tot dan toe aangewezen — en slechts één overtuigend bewijs van verschillende mentaliteit, dan vervalt heel het gebouw der hypothesen. ERLER heeft echter dit verschil niet kunnen aantoonen, want zeer juist weerlegt FINKE zijn stijlargument, door te wijzen op het verschil in stof; terecht bestrijdt hij de z.g. tegenspraak over de reservaties en niet minder goed is FINKE'S bewering, dat andere gebeurtenissen, nl. het concilie van *Konstanz*, ook andere ideeën kunnen brengen.

De bewijskracht verder van DIETRICH'S naam op den Codex Palat. ontzenuwt ERLER allerminst. BRUCKMANN kon weten en behoefde niet te gissen. DIETRICH'S naam was overbekend, nog kort voor het concilie van *Bazel* 1): men zou BRUCKMANN dus allicht terecht hebben gewezen. 2) Ten slotte, welke onderteekening van hss., waarvan wij het origineel missen, kan dan nog worden vertrouwd? En waarom zou men juist in deze zaak een „testis oculatus" niet vertrouwen, die anders vertrouwbaar blijkt te zijn?

HALLER is in deze kwestie al evenmin gelukkig als in de emphatische verklaring: „Dietrich war nicht Theologe". 't Is wel gemakkelijk te beweren, dat het slot van den Codex Palat. niet tot „De Nec." behoort, maar moeilijker het te bewijzen. De onderteekening staat toch juist onder dit slot, en zoo zij iets bewijst, dan bewijst zij, dat het slot door NIEHEIM is geschreven. Herhalingen, verschil in gedachten en stof kunnen daaraan niets afdoen, te meer daar wij niet met een voltooid

1) Vgl. ERLER: 1.

2) Men neme in aanmerking, dat het op het Conc. v. Bazel druk gelezen werd.

werk, maar met een verzameling van materiaal te doen hebben; anders zou HALLER tegen de eenheid van dit geheele geschrift en van „De Modis" en vele andere tractaten moeten opkomen. De dialoogvorm, die plotseling optreedt, behoeft volstrekt niet op een anderen auteur te wijzen, anders moet HALLER ook „De Modis", waarin de dialoogvorm opkomt en verdwijnt, als éénheid verwerpen 1). Tegenspraak tusschen het begin, waarin het concilie als bijeengekomen wordt voorgesteld, en het slot, waarin het als toekomstig wordt aangekondigd, bestaat er niet, daar een verzameling aanteekeningen als „De Nec." zeer goed in verschillende tijden kan zijn ontstaan en nog ongeordend gebleven. Aan een fragment uit „De Modis" valt niet te denken, omdat juist in dit slot tegenspraak met de geheele opvatting van „De Modis" omtrent pauskeuze en afzetbaarheid des pausen voorkomt.

Het blijkt dan ook duidelijk, dat HALLER niet recht weet, wat hij wil. Want eerst ontkent hij de bewijskracht van DIETRICH'S naam op het hs. — eene ontkenning, die gelijkstaat met de afwijzing van elk vertrouwbaar testimonium — en later wil hij, toch zeker op grond van dienzelfden naam — want aan de parallelargumenten gelooft hij niet — wel toegeven, dat het tractaat van den curialist is, mits men hem als journalist beschouwe; ja, uit die concessie maakt hij een nieuw argument tegen NIEHEIM'S recht op „De Modis".

Voordat HALLER zijn gedachten scherp gezet heeft, valt er slechts tegenspraak in zijn redeneering te constateeren.

Uit het weerleggen van ERLER'S en HALLER'S bewijsvoering tegen FINKE'S argumenten volgt dus eigenlijk reeds, dat wij verplicht zijn de getuigenis van den „Codex Palatinus" te aanvaarden, en DIETRICH het vaderschap over „De Necessitate" toe te kennen. En gegeven nu eenmaal de uitspraak van het handschrift, gegeven de parallellen door LENZ, FRITZ en FINKE bijeengebracht, staat onze stelling reeds sterk, vooral daar onze tegenstanders geen enkele tegenspraak in mentaliteit tusschen „De Nec." en NIEHEIM'S echte werken kunnen volhouden.

---

1) Ook WI., een der door FINKE gevondene kleine geschriften vertoont plotseling dialoogvorm.

VIII.

Eén wolkje echter blijft nog aan den helderen hemel der evidentie zweven: heeft FINKE wel geheel en al het verschil in mentaliteit, waartoe ERLER wilde maar niet kon komen, waarvoor HALLER ook iets voelt, op zij gezet?

Misschien, dat sommigen aan het goed recht der argumentatie uit het verschil in mentaliteit van de schrijvers zullen willen twijfelen. Hun zij van te voren geantwoord, dat de eerste en voornaamste bewijzen, niet op die mentaliteit alléén zullen berusten. Maar ook afgezien daarvan: heeft HIRSCHE, hebben SPITZEN en anderen aan THOMAS VAN KEMPEN niet op gelijke, natuurlijk onder invloed der omstandigheden gewijzigde gronden het recht op de onsterfelijke „Imitatio Christi" toegewezen? En zijn hunne gevoelens misschien onaannemelijk, omdat WOLFSGRUBER nog steeds is blijven protesteeren? Heeft SCHWAB, om dichter bij de stof te blijven, niet om analoge redenen aan JOHANNES GERSON het auteurschap over „De Modis" betwist?

Beginnen wij met eerst nader de parallel 1) te beschouwen, door FINKE gevonden tusschen „Privilegia" 792—794 en „De Nec." 2).

In de „Privilegia" 3) spreekt NIEHEIM van een door hem gevonden „echt" hs. 4) — een paar valsche oorkonden van LEO VIII uit het jaar 964 5) — waarin de paus de schenkingen van keizers en koningen teruggeeft aan OTTO I. Hij haalt beide documenten woordelijk aan, met bijvoeging van een kort résumé 6) en een hem eigenaardige gevolgtrekking 7). Nu spreekt de schrijver van „De Nec." ook van „echte" documenten, die hij zelf gelezen heeft, waarin de schenking van LEO VIII wordt vermeld, en hieruit halen nu „Priv." en „De Nec." dezelfde gevolgtrekkingen, in gedeeltelijk gelijke bewoordingen 8).

---

1) Zie boven blz. 141.
2) *F. u. Q.* 275, 142.
3) *F. u. Q.* 141.
4) *Priv.* 792.
5) *Priv.* 789, 792.
6) *Priv.* 792.
7) *Priv.* 794.
8) *F. u. Q.* 142.

Ziehier den tekst zelf:

Priv. 792.	De Nec. (*F. u. Q.* 275.)
Nota. Quomodo papa in generali concilio super istis *venerabilibus* reliquiis *abjuravit perpetuo* illa regalia et temporalia, quae transtulit in ipsum Ottonem primum Augustum ejusque successores.... Et advertendum est, cum quanta authoritate et *solemnitate* illa restitutio processit.	Reperitur tamen in authenticis scripturis, quas ego legi de verbo ad verbum, quod Leo papa VIII in concilio generali apud Lateranum in basilica ad sancta sanctorum *solempniter* celebrato .... in Ottonem Magnum primum augustum ejusque successores.... etiam cum *abjuratione perpetua* et *solempni* super.... multis aliis *venerandis* reliquiis.... transtulisse 1).
Priv. 794.	De Nec. (*F. u. Q.* 276.)
Scholion. Quare igitur ista sunt ablata eidem Imperio Romano, et *nunc per diversos tenentur occupata*, tanquam si sint de jure et proprietate ecclesiae Romanae? **Et illa forsan est causa, quare tam sinistre procedunt in capitibus negotia Catholicae fidei.**	Et in eisdem concessionibus etiam nominatim expressa sunt ipsa dominia, *quae tamen hodie per diversos alios occupantur...* **Unde tot mala, quae vix scribi possent. in christiano populo subsecuta fuerunt.**

FINKE besluit dan: „Dietrich von Niem und der Verfasser von „de Necessitate" bringen beide in ihren wenige Monate hinter einander enstandenen Schriften eine in der mittelalterlichen Litteratur sehr seltene Fälschung, der eine wörtlich nach einem Florentinischen Kodex, der andere registerartig aus „authenticis scripturis," die er persönlich gelesen, beide unter Anwendung derselben technischen, in der Urkunde nicht vorkommenden Ausdrücke, beide mit inhaltlich und wörtlich übereinstimmender Schlussfolgerung. Will man nicht das wunderbarste Spiel des Zufalls annehmen, dass er beiden Schriftstellern zur selben Zeit

1) Men zal wel „transtulit" moeten lezen.

dasselbe sonst unbekannte Dokument entgegenhält und ihnen dann noch bei Betrachtung desselben dieselben Gedanken einflösst, oder den Verfasser von „De necessitate" beschuldigen, er habe die „Privilegia" gelesen, aber sich den Anschein gegeben, als habe er selbst das kostbare Zeugnis gefunden, so kann man nur den einzigen und zwar allein vernünftigen Schluss ziehen: Dietrich von Niem hat beide Schriften verfasst" 1).

FINKE hecht echter hoofdzakelijk gewicht aan de door hem cursief gedrukte woorden, ik zou de aandacht willen vestigen op hetgeen hier vet gezet is. Is niet de verbinding van oude keizerlijke macht met de „sinistra negotia" en de „mala in christiano populo", veroorzaakt door de stijging van den pauselijken invloed van later, een teekenend ideeëncomplex van DIETRICH? Of lezen wij niet in de kroniek 2), dat juist de uitbreiding der pauselijke macht het optreden des keizers bemoeilijkt; nog sterker, de oorzaak is van al het lijden 3); in het „Nemus", dat de uitbreiding der pauselijke macht over *Arelate*, *Gallië*, *Avignon* en andere steden der *Provence*, die van rechtswege tot het Rijk behooren, oorzaak van het ontstaan en voortduren van het Schisma is geworden 4); in „De Schismate", na het verhaal over OTTO DEN GROOTEN, dat de tijdelijke grootheid verwaarloozing van het geestelijke „et alia mala plurima" ten gevolge heeft gehad 5); nogmaals in „Privilegia", dat de daling van het aanzien des keizers verdrukking en geweld heeft veroorzaakt, waaruit wordt besloten: dat de paus zijn invloed niet in het tijdelijke moet laten gelden 6); wederom in hetzelfde werk, dat, als uitvloeisel van den twist over „regalia et temporalia", tusschen paus en keizer: „multi potentes et feroces tyranni in terris ecclesiae et imperii crevere" 7), ook weer in verband met de geschiedenis van OTTO DEN

1) *F. u. Q.* 143.
2) *Fünf Fragm*, I 594. Deel II, blz. 50.
3) *F. F.* 595. Deel II, blz. 50 vlgg.
4) *N. U.* VI c. 33, 491
5) *Schism.* III c. 10, 222.
6) *Priv.* 786, 787
7) *Priv.* 831.

GROOTEN; alweer in de „Privilegia" droevige klachten over achteruitgang van het Rijk, in verband met de verwereldlijking der Kerk 1), ingegeven door de voorspellingen van HILDEGARD VAN BINGEN; nogmaals, dat het mislukken van den kruistocht van FREDERIK II en het verlies van *Jerusalem* aan twist tusschen paus en keizer te wijten is 2)?

Omgekeerd stelt DIETRICH ook den achteruitgang der kerk op rekening van de zorgeloosheid der keizers 3), maar nog eens treffen wij uitdrukkelijk denzelfden gedachtengang aan in het „Vita" 4).

Natuurlijk is deze ideeënverbinding slechts een uitvloeisel van NIEHEIM'S opvatting van het keizerlijk gezag, opvatting, waarop reeds door SCHWAB 5) en LENZ 6) is gewezen, maar waar ERLER de bedenking tegen inbracht, dat ook anderen dezelfde idee van het keizerschap aanhingen. 't Is dus weer onze plicht te onderzoeken, of de logische deducties, waardoor DIETRICH tot zijn besluit komt, in „De Nec." en in de andere geschriften overeenstemmen.

IX.

1. Een gewone stelling van onzen schrijver is: in bepaalde gevallen kan de paus (door den keizer)(door het concilie) worden afgezet 7). Als hij de afzetting „door den keizer" wil bewijzen, voert hij altijd het historisch factum der afzetting van JOHANNES XII door OTTO I aan en redeneert dus eigenlijk aldus: het is gebeurd; welnu, alles wat gebeurd is kan nogmaals gebeuren, dus de paus kan worden afgezet. Men zal geen moeite hebben op deze schijnredeneering te distingueeren. Aldus spreekt hij behalve

1) *Priv.* 837, 838.
2) *Priv.* 850, 853.
3) *Priv.* 854.
4) III c. 33. 449, 450
5) *Johannes Gerson*, 486.
6) *Drei Tractate*, 9.
7) Ik zet „door den keizer" en „door het concilie" tusschen haakjes, omdat Dietrich voortdurend de algemeene stelling met de meer bizondere verwart.

in de authentieke werken 1) ook in „De Nec." 2). Er is echter geen volkomen gelijkheid in het gebruik van dit schijnargument, want in de kroniek, het „Nemus" en „De Schismate" wordt de macht meer aan den keizer, in „Priv." meer aan het concilie, door den keizer beroepen, toegeschreven. Dit laat zich verklaren door de veranderde tijdsomstandigheden, want toen hij beide laatste tractaten schreef, was het concilie reeds vergaderd.

2. Moeilijker is het, DIETRICH'S verwarde gedachten scherp te zetten omtrent de afzetbaarheid van den paus in het algemeen. Beginnen wij nu eens met het helderste argument, dat in „De Nec." voor deze stelling gevonden wordt 3): „Thomas van Aquine zegt — en vele geleerden met hem —: als eene

---

1) *Kroniek. F. F.* 590. Deel II, bladz. 42. *N. U.* VI c. 33. 479, 480. *Schism.* III c. 9. 221. *Priv.* 823, 824. *Contra Wiclevitas*, 198. *Quaestio satis bona*, R. Q. VII 225—226 P6. fol. 122. Dit laatste nog onuitgegeven, daarom volgt hier de tekst: Johannes papa XII qui fuit unicus et indubitatus papa, sed quia erat venator, fornicator, irregularis et quia per haec et alia maculabat et scandalizabat Romanam ecclesiam, auctorizante sanctae memoriae Ottone primo augusto, qui fuit natione Saxo, in concilio per Clerum Romanum et aliquos episcopos conprovinciales Romae in basilica Salvatoris apud Lateranum celebrato, summarie simpliciter et de plano depositus est de papatu et ei vir venerabilis Leo papa VIII ibidem in sede apostolica surrogatus extitit eciam diu postquam c. si papa XI di. et omnia jura loquentia, quod ad solum papam pertinet convocare et celebrare generale concilium, emanarunt, quibus tunc, quia ratio sic postulabat, derogatum fuit. Quod hactenus ecclesia approbavit, et quia dicitur: distingue tempora et concordatis scripturas. Nec est putandum quod ipse Johannes contra se ipsum illud concilium convocasset, aut quod in eo tamquam papa praesedisset; quod etiam ostendit facto; quia cum audiret quod idem Augustus propinquaret partibus Tusciae, ipse dominus Johannes tamquam sibi ipsi male conscius et timens Augustum — nam ira regis nuntius mortis est — ut dicit Salomon, clam aufugit de urbe ad aliqua loca silvestria in Romana campania, in quibus .. decessit inglorius .. Et si hoc tunc bene valuit, mirandum est, cur de concilii, quod hic celebratur potestate hodie dubitatur. Haec bene congruunt proposito quia arguendum est ab exemplis aliquando etc.

2) C. XXIII 300, 301

3) XXII, 298

menigte om eigen bestwil een koning mag kiezen, dan mag zij hem om dezelfde redenen ook afzetten, zijn macht bekorten. als hij er misbruik van maakt. Zij handelt zelfs dan niet onrechtvaardig, als zij zich voor eeuwig aan hem had onderworpen. Want door zijn ontrouwheid verdient hij opzegging van het verdrag. Derhalve kan en moet dit zooveel te eer met den paus geschieden, die toch gekozen is om Gods wet te leeren" (een zooveel voortreffelijker doel dan het eigen bestwil.) Daarop volgt onmiddellijk: „dus dwalen de canonisten die het tegendeel beweren. Want niemand wordt tot zulk een waardigheid verheven om kwaad te doen. Ja, als de paus kwaad doet, moet hij zich in 't publiek verantwoorden om geen leeraar der dwaling te zijn" 1).

Het eerste deel dezer redeneering is een argument naar analogie, dat de Schrijver aan „De Modis" 2) heeft ontleend, met uitzondering van het citaat uit „De regimine Princ." Dit argument zoekt men dan ook tevergeefs in de andere echte werken van DIETRICH, maar niet de conclusie: (1) de paus is afzetbaar, noch de daarop onmiddellijk volgende gedachten: (2) die gekozen is om Gods wet te leeren; (3) de canonisten dwalen, die het tegendeel volhouden;

---

1) Praeterea beati Thomae de Aquino, et multorum prudentum haec summa est, quod si ad unius alicuius multitudinis (dispositionem) pertineat sibi providere de Rege, non iniuste ab eadem Rex institutus potest destitui vel refraenari ejus potestas, si potestate regia tyrannice abutatur. Neque putanda est talis multitudo infideliter agere, tyrannem destituens etiamsi ei in perpetuo se ante subjecerat, quia hoc (ontbr. bij v. d. H.) ipse meruit, se in multitudinis regimine non fideliter gerens, ut exigit Regis officium, ut (quod) ei pactum a subditis non servetur". (De regimine princ. I 6. Ed. Parm. t. XVI p. 230 a. Parmae 1865.) Igitur multoties illud potest debetque fieri de papa, et quocumque alio Ecclesiastico praelato: Qui ut legem Dei doceret, et alia bona opera faceret assumtus est: si contrarium imprudenter ac publice operetur. Et falsum seu erroneum est tenere contrarium, ut etiam tenent et assumunt simplices Canonistae. Quod ratio dictat in talibus, ut ambulantes in tenebris non viderunt lumen rationis. Nullus enim recipitur ad talem dignitatem, ut agat perverse, faciatque juxta impetum mentis suae. Imo si Papa sinistra committat, se de hoc purgare debet publice, ne sit magister erroris satis clare pateant.

2) c. V. 75.

(4) niemand wordt tot zulk een waardigheid verheven om kwaad te doen; (5) de paus moet zich in 't publiek verantwoorden 1).

Immers, in de kroniek volgen deze proposities op korten afstand aldus op elkaar: (5) „papa infamatus de gravi delicto seu excessu se purgare debe(a)t" 2); (2) „cum ipse habeat reges et principes redarguere.... et judicare" 3); (1) „et pro haeresi etiam papa deponitur" 3); „Quod aliquis quantumcumque magnus, ratione, juribus et moribus publice abutendo nec conservando leges.... increpari seu judicari non deberet.... non video" 4). Eenige bladzijden verder: „licet papa solutus esse legibus vulgari opinione dicatur, verumtamen.., (4) sacris canonibus reperitur aperte, quod.... legem quam quis tulerit servare teneatur...... (5) super imposito sibi crimine in publico se purgaret" 5). In „De Schismate" 6): „Et quis tunc disputasset cum eodem..... Ottone de unico papa, scilicet quod nisi a deo possent iudicari". (3) „Utinam talis imperator surgeret temporibus nostris, qui nunc cassaret scripturarum multiplicitatem" etc. (2)... „papa, a quo omnes normam vivendi capiunt, (4) esse debet mundus ,non symoniacus etc". En verder 7): (3) „Nec credo illud obstare, quod canonistae dicunt, quod papa (1).... deici non possit... (5) Ex his et similibus volunt inferre, quod nemo nisi solus Deus, papam potest seu licet iudicare". In de „Privilegia" 8): (1) „Unde praedictus papa Joannes depositus fuit in eodem concilio. Quod recte factum fuit. (2) Oportet enim papam esse prudentem etc... papale officium non est vi rapiendum".

Telkens dus groepeeringen van dezelfde gedachten, in andere bewoordingen en volgorde, en treffend genoeg om ons op gelijkheid van auteur te wijzen.

---

1) Tot beter overzicht heb ik de proposities genummerd.
2) *F. F.* 589. Deel II, 41.
3) *F. F.* 590. Deel II, 41.
4) *F. F.* 590. Deel II, 42.
5) *F. F.* 598. Deel II, 57.
6) III c. 11, 223
7) p. 224.
8) 824.

3. Het argument der onrechtvaardigheid van den paus mag nog niet losgelaten worden, want een vasten en zeer brutalen „medius terminus" heeft DIETRICH daarvoor gebruikt. Wij vinden het weer het eerst in de kroniek en het zesde fragment 1) is er een breede uitwerking van. De te bewijzen conclusie staat voorop: „Summus pontifex vitio (simonie) contaminatus tanto apice merito ut indignus.... cathedram Petri regere non debe(a)t." In alle variaties van misdaden wordt dit dan uitgewerkt, waarbij aan de simonie het leeuwendeel toekomt, en er wordt gewezen op het voorbeeld, waardoor hij anderen tot verderf en dien eerepost onwaardig is 2). Hier zij dus gewezen op verbinding van gedachten (1): een slechte paus vervalt van zijn waardigheid, omdat (2) hij door zijn kwaad voorbeeld velen ongelukkig maakt in plaats van ze tot zaligheid te brengen. Daaraan sluiten zich dan dikwijls (3) de eischen voor een goeden paus.

Zoo in „De Schismate" 3): (1) „Nec tenetur... imperator...... iuramentum praestitum tali perverso papae.... observare, quia (2) ibi virtus deficit potestatis ubi successit abusus..." Nogmaals 4): (1) „quia ille revera proprie dici non potest Christi vicarius, quia (2) Christi opera et mandata non sequitur in detrimentum maximum omnium Christianorum. Clarum est enim quod maxime interest, quod papa a quo omnes normam vivendi capiunt, (3) esse debet mundus, non symoniacus sanguinolentus adulter vel lubricus, aleator, ebriosus, venator seu venereus vel aliter publicus baratrator" 5). Ten derden male in: „De Schismate" 6): (1) Quod mihi videbatur iniustum..... (2) quodque papa, qui omnibus praeest, a quo caeteri vivendi normam capere debent, sic tali crimine sordidatus, profecto, cum alium punire non posset in eo, in quo ipse deliquit, quia „Turpe est doctori cum culpa redarguit ipsum". Eveneens in de „Privilegia" 7): „Quod (depo-

1) *F. F.* 599 vlgg. Deel II, 60 vlgg.
2) *F. F* 608. Deel II, 77.
3) III c. 11, 223.
4) t. z. p. 224.
5) t. z. p. 223.
6) II c. 32, 178.
7) 824.

sitio Johannis XII) recte factum fuit. (3) Oportet enim papam esse prudentem, providum, modestum, doctum, pacificum, scrutatorem, pium, iustum, et aequum et mundum. (2) Nam quomodo indoctus doctos, immodestus modestos, immundus mundos efficere valebit? Qui si pacem oderit, quomodo pacificabit? Aut si quis habuerit manus sordidatas, quomodo sordes alterius inquinati tergere potest? Quia scriptum est: si caecus caecum duxerit, ambobus fovea patebit 1). Et iuxta dictum Catonis: „Turpe est doctori cum culpa redarguit ipsum".

Ook in de „Informatio" 2): (2) „Causa ruinae populi sacerdotes mali" etc. „Si amas me pasce oves meas. Igitur si non amat, utique non est pastor, sicut non est mater, quae non diligit filium. (3) Igitur expedit, ut papa sit humilis, munificus, compaciens et gratiosus atque benignus, non cupidus nec avarus..."

En vroeger reeds in hetzelfde tractaat 3): (2) Igitur quomodo positus in apice apostolicae dignitatis, symoniam coërcere potest tali lepra infectus. Dubitandum est valde....,"

Zoo eindelijk in W2. fol. 22. en ook in „De Nec." 4): „Nimirum, cum esset Papa, in quo principalitas correctionis dependebat, nolens se reducere ad debitum rationis, sed vivere satagens bestialiter et regere tyrannice populum Christianum, (1) finaliter ruit (2), qui bene agendo per bona exempla infinitus ad salutem animarum profecisset, sed contra per mala exempla plures secum traxit ad gehennam. (3) Ideo omnium Christianorum interest, ut Catholicus, civiliter et prudenter regens, et multitudinis amator ac illius bonum quaerens, praesit cathedrae piscatoris, non publicanus, non exactor.... quia turpe est doctori cum culpa redarguit ipsum".

In al zijn echte werken verdedigt DIETRICH het recht des keizers tot bijeenroeping van het concilie; dat hij er in „De

---

1) Vgl. FULCHERIUS CARNOTENSIS. MIGNE: *Pat. Lat.* t. 155. 826.
2) p. XXXV.
3) p. XXXI.
4) c. 23, 301.

KRONIEK. Fragm. VI, *F. F.* 606. Deel II, 71—74.	INFORMATIO p. XXX.	P 2. fol. 75.	„DE NEC". v. d. Hardt I 369.	F. U. Q. (Slot) 270.
Restat quod nulli spirituali vel saeculari potestati, summo pontifici, imperatori vel regi, episcopo, duci et in inferioribus dignitatibus constitutus spiritualibus et temporalibus liceat dignitatem, beneficium vel gratiam sive ordinem sub quocumque praetextu sive colore pro pecunia, sorde aut illicita spe aut indirecto favore saltem spiritualia vendere vel concedere. Unde in evangelio.... **Et cum fecisset quasi flagellum de funiculis ejiciebat omnes ementes et vendentes de templo, oves quoque et boves mensas nummulariorum omnes et cathedras vendentium columbas evertit dicens:** Auferte ista hinc et nolite facere domum patris mei domum negotiationis. Scriptum est enim: Domus mea domus orationis vocabitur, vos autem fecistis illam speluncam latronum"... Et qui **pontifices et clerici** talia flagella non timent, **ut mutent se et non sint negotiatores spiritualium donorum,** *non injuste audiunt illud divinum judicium super eos*: *„Ligate illis manus et pedes et projicite eos in tenebras exteriores".*	Jam instat tempus reformandi et purgandi cathedram Petri post multas spurcicias, et ut mundetur praevaricatione legis, prout in renovatione templi post transmigrationem Babilonis, sicud legitur in Esdra et Neomia prophetis, factum fuit, et *ut ejiciantur ementes et vendentes a templo,* cujus Christus nobus tradit formam. **„Ejecet enim vendentes et ementes e templo et mensas nummulariorum et cathedras vendencium columbas evertit et non sinebat, ut quisquam transferret vas per templum et docebat eos dicens:** quia scriptum est, domus mea domus orationis vocabitur cunctis gentibus vos autem fecistis eam speluncam latronum".	.... nunc tempus acceptabile est ut haec quae ad pacem sunt Jerusalem par quae scismata et hereses quantum permissum a Deo fuerit ab universo **clero** et populo extirpentur *nec permaneant non vendendo et emendo gratiam et iustitiam ab ecclesia* exemplo domini **qui tales flagellarit et eiecerit** *a templo propellantur* et alia fiant instanter pro bono et salubri statu ipsius quomodolibetoportuna.	Et quia omnis Christi actio nostra debet esse instructio, **sed Christus manibus propriis mensas nummulariorum evertit et impios sacerdotes ementes et vendentes columbas in templo dominando illos flagellavit asserens:** „domus mea domus oracionis vocabitur."	**Cum autem Christus nummulariorum mensas subverterit et avaros sacerdotes columbas vendentes in templo flagellando exinde eliminaverit dicens:** „domus mea domus orationis vocabitur cunctis gentibus, vos autem eam fecistis speluncam latronum", et quia omnis Christi actio nostra debet esse instructio, expedit omnino *quod illi* **qui causa sunt tantorum scandalorum,** que sic fiunt in ipsa Christianitate, *omnino eiciantur de templo domini.*

Nec." van zwijgt, moet ons niet verwonderen, immers het concilie was reeds bijeen, en er bestond geen reden om deze kwestie van beginsel nog eens aan te raken.

X.

Wij kunnen nu veilig DIETRICH'S keizerideaal laten varen en onderzoeken, of ook de leer over de simonie in „De Nec." op gelijke grondslagen berust als in de bepaald authentieke werken. Deze vraag is van te grooter gewicht, omdat ERLER 1) ze ontkennend beantwoordt, en „De Nec." hoofdzakelijk over geldmisbruiken handelt.

1. Wat voor de verhouding van paus tot keizer de geschiedenis van JOHANNES XII is, mogen wij bij DIETRICH'S oordeel over de simonie het verhaal uit het evangelie noemen, Christus de geldhandelaars enz. drijvende uit den tempel. Zie blz. 154.

Men zal, bij de beschouwing der parallelplaatsen inzien, dat de aangehaalde plaats uit het evangelie het kernpunt is; vervolgens, dat de kroniek het volledigst citeert, en P2. het geheele citaat als bekend achterwege laat. Opmerkelijk is, dat NIEHEIM bij zijn vernietigend vonnis over de simonisten zoo uitsluitend de priesters of geestelijken op het oog heeft. Vóórdat hij in de kroniek den evangelietekst heeft aangehaald, verbiedt hij de simonie aan allen, leeken en geestelijken, in het besluit echter worden alleen de geestelijken gebrandmerkt. In de beide lezingen van „De Necessitate" schuift hij het woord priester reeds in den aanvang in, alsof het ook in den bijbeltekst gevonden werd. Dit wijst dus ook weer op éénheid van bewerking in „De Necessitate" en de andere geschriften.

2. Een veelvuldig voorkomende tekst, gebruikt om de simonie te veroordeelen en hen die er zich aan schuldig maken, is „Gratis accepistis, gratis date". LENZ heeft er reeds op gewezen, dat van dezen tekst gebruik wordt gemaakt in de „Priv." en „De Nec."; hij heeft echter niet aangetoond, dat Dietrich hem juist

1) Zie boven: blz. 139.

op dezelfde wijze als bewijsmateriaal benuttigt, met woordspeling tusschen „gratia" en „gratis".

Privilegia: 830.

Tenent vero et affirmant multi Theologi. *quod non liceat alicui Ecclesiasticae* vel seculari potestati,.... propter promotionem cuiuscumque, ad Ecclesiasticam dignitatem vel titulum ecclesiasticum, *aliquod temporale commodum petere vel exigere, absque vitio symoniae et peccato mortali. Quia in Evangelio legitur: Gratis date quod gratis accepistis.* Et idem in iure Canonico observari mandatur. Et ibi legitur ratio, **scilicet quod gratia nisi gratis data, non est gratia,** sed quaedam mercantia. Et idem leges asserunt ubi alia redditur ratio, scilicet: quis locus demum tutus erit, si venerabilia Dei templa pecuniis expugnentur?

De Necessitate: c. VIII 285.

Sed numquid *est aliud omnibus Christianis pessimum et horrendum exemplum.... Cum scriptum sit in Evangelio: Gratis accepistis, gratis date:* **Si non detur gratis, gratia non censetur.** In legibus autem dicitur inter multa de hac detestanda materia: Quis demum locus tutus erit, si venerabilia Dei templa pecuniis expugnentur?

Verder beroept DIETRICH zich nog op dezen tekst in de Kroniek 1), „De Schismate" 2), in de „Invectiva" 3) en de „Informatio" 4).

3. Eene opwerping, die NIEHEIM als automatisch bij de behandeling der simonie weerlegt, is deze: de paus kan geen simonie bedrijven, al geeft hij met ironie toe, dat zijn macht ook nog zoo groot is.

Men vergelijke de plaatsen op blz. 157.

1) *F. F.* 608. Deel II. Fragment VI, blz. 77.
2) II. c. 32, 178.
3) c. XVI 309.
4) p. XXXII.

Kroniek *F. F.* 607. Deel II, blz. 75.	Informatio XXXI.	Schism. II c. 32 p. 178.	Privilegia 829.	Necessitate c. 18. 295.	Necessitate c. 27. 307.	Necessitate Slot. F. u. Q 269.
Et vae illis, qui audent immutare sententiam veritatis ac impugnare ipsam lucidissimam veritatem et asserere, **quod a Romano pontifice vel eo approbante non committitur simonia etiam in re spirituali quacumque** .... **nam si in papa, quod absit, verificari potest, licitum eum esse simoniacum aut cum eo simoniae vitium contrahi posse absque peccato,** cum ipse super omnes christianos,... in temporalibus et spiritualibus bonis ditior existat.	Nec dicat aut credat aliquis, **quod papa** de absoluta potentia aut clavium potestate **possit auctorizare symoniam vel committere,** sicuti nec alter privatus **absque peccato mortali,** sed papa ceteris in hoc enormius peccat.	Multi etiam periti in iure propter continuationes symoniae in Romana curia tempore dicti Bonifacii publice arguere ac tenere volebant, **quod papa symoniam committere non posset etiam in beneficiis seu rebus ecclesiasticis intercedente pecuniario quaestu seu pacto.** Quod et mihi videbatur satis iniustum....	**Quae igitur ratio est, quod ipsi cardinales et papa non debeant gratis et liberaliter, absque omni interventu pecuniae.. promovere alios ad episcopatus ... et ad alias Ecclesiasticas dignitates,** non **video.** Sed si dicitur quod papa sit generalis dispensator omnium episcopatuum.... bene quidem, **licet hoc non reperitur in Evangelio et sacra scriptura.**	**An autem liceat talia** (de simonie) **fieri** de plenitudine potestatis, seu absoluta potentia Domini Papae, **mirandum est.**	**Sed num liceat** etiam summae sedi et aliquibus ei in talibus assistentibus **sic** (simonie bedrijvende) **homines decipere, ac exiguitatem pecunarium illarum sibi taliter acquirere,** etiam de plenitudine apostolicae potestatis, **mirandum est.**	Et quamvis potestas domini pape sit ampla valde, nec de illa sit disputandum, tamen **bonum et salubre est illam in ea** (het begeven der ambten) **parte restringere et** ob salutem animarum multarum providere.

4. Zeer nauw sluit zich hierbij aan, ja zij is er eigenlijk slechts een gewijzigde uitdrukking van, de gedachte: toegegeven dat iemand (de paus) niet gebonden is door de menschelijke wet, toch moet zoo iemand volgens die wet leven, voor welke paradox dan een woord van CATO als bewijs wordt aangehaald 1).

5. Nog op één punt van vergelijking zij gewezen, bizonder teekenend, niet om de logische overeenkomst, maar door de historische fout, die de schrijver zoowel in „De Nec." als in de „Privilegia" maakt en, die hem, zonderling genoeg, in tegenspraak brengt met zijn eigene beginselen omtrent de machtsvolkomenheid en voortreffelijkheid der oude Duitsche keizers. Het is algemeen bekend, dat MATHILDE VAN TOSCANE de grootste vijandin van HENDRIK IV geweest is 2), aan URBANUS II de overwinning op WIBERT den tegenpaus heeft verzekerd, en hem in de gelegenheid heeft gesteld te *Clermont* het Christenvolk onder de wapenen te brengen tegen den Islam. MATHILDE dus. een strijdster vóór de eenheid en tegen het schisma, die echter de door DIETRICH hoog geprezen keizerlijke rechten volslagen ontkende. Toch wordt haar èn in de „Privilegia" èn in „De Nec.", groote lof voor haar ijveren voor de eenheid toegekend, en bovendien — wat toch stellig in strijd is met NIEHEIM'S gewone opvatting — wegens hare geschenken in tijdelijk goed aan den H. Stoel.

Dit is de straks genoemde tegenspraak.

De historische fout is, dat MATHILDE'S groote daden worden verlegd in de regeering van HENDRIK V. Juist tegen dezen vorst heeft de „groote gravin", door ouderdom verzwakt niets meer ondernomen 3). Haar laatste jaren alleen werden bedroefd door het geweld den paus aangedaan 4). Zij stierf in 1115 5).

Ter vergelijking volgen op blz. 159 de plaatsen 6).

---

1) *„De Nec." F. u. Q.* 273.

2) GIESEBRECHT: *Gesch. der Deutschen Kaiserzeit*, III 2, 622—654.

3) GIESEBRECHT: III 3, 780.

4) GIESEBRECHT: III 3, 790 vlgg.

5) Idem ibid 835.

6) Vgl. ook *Vita*, III c. 19 p. 435.

PRIVILEGIA 824, 825.

Sed et olim tempore *Heinrici quinti Augusti, viguit schisma in Romana ecclesia. satis magnum, inter Urbanum papam II* et Guibertum Ravennae urbis archiepiscopum: quod schisma tamen postea illa potens et gloriosa comitissa Mathildis neptis eiusdem Imperatoris sedavit ipso Urbano papa remanente: quia canonice fuit electus et constitutus, et bona vita et piis operibus, nec non laudabili fama et litterarum scientia et aliis virtutibus adornatus, multum a populo, et ab eadem matrona nobilissima, quae in Romana patria multa potestate *. vigebat **ac magna donaria ad altare, in quo sanctorum Petri et Pauli corpora requiescunt, eidem beato Petro apostolo obtulit,** amabatur, ipso Guiberto antipapa per clerum et populum omnino detruso.

PRIVILEGIA 833, 834 (Schol).

Legitur in gestis ultramarinis, quod ab incarnatione Domini 1095 *regnante Heinrico V Imperatore* et Philippo rege in Francia *fuit magnum et horribile schisma in Romana ecclesia inter Urbanum papam secundum* canonice electum, et Guidbertum archiepiscopum Ravennatensem: cui quidem Guidberto Imperator ipse et dux Bavariae, atque Romani et plures alii potentes contra eundem Urbanum adhaerebant ipsumque fovebant et sic Urbanus expulsus, et per regiones incedens populum Deo conciliabat. Guidbertus vero.... Apostolatus officium, licet iniuste exercebat.... ita quod duo papae Romae praeerant tunc etiam.... Sed illud scisma postea illius nobilissimae matronae, Mathildis nomine, neptis Imperatoris, eiusdemque factione quae in Romana patria multa potestate vigebat, ipsumque Urbanum propter eius bona opera fovebat, terminatum est... *Idem Urbanus papa etiam seculares potestates induxit ad liberandam terram sanctam de manibus Saracenorum....* Ex quo infertur quod si in isto generali concilio Constantiensi negotia provide dirigantur, ex hoc **multa ipsi Christianitati commoda poterunt exoriri,** sicut orta fuerunt in **Avernensi** concilio memorato.

DE NECESSITATE C 15. 292, 293.

Item expediret, prout factum fuit in Claromonte in **Alvernia** *tempore Urbani II, sub Henrico V Imperatore hujus nominis, tunc etiam Schismate in Ecclesia Romana satis magno et enormi vigente, quod indiceretur generale passagium pro liberatione terrestri* (l. terrae sanctae) *e manibus Saracenorum,* et ad id per triennium colligerentur decimae in tota Christianitate. **Et tunc forte purgarentur Italia et alia propinqua Christianorum regna de multis malis hominibus, qui in eis sunt.** Tunc proficiscerentur illic: Et sic Deus placatus iterum cito daret populo suo, ut sperandum est pacem, et **uniret suam Ecclesiam citius**: Prout tunc factum fuit mediante illa gloriosae memoriae comitissa Machildi (l. Mathildi), **quae tot bona temporalia tunc ipsi obtulit Beato Petro Apostolo in basilica sua urbis ad majus altare.**

Het zij natuurlijk onze eerste vraag, wat DIETRICH met de „Gesta ultramarina" bedoelt. Het antwoord hierop heeft reeds FRITZ 1) gegeven, het is de „Historia Hierosolymitana" 2) of „Gesta peregrinantium Francorum" van FULCHERIUS CARNOTENSIS. Daarin treffen wij nu denzelfden lof van paus URBANUS II aan, maar niet de historische fout. Immers FULCHERIUS zegt: „regnante in Alemannia Hainrico imperatore dicto". Daar het nu zeer onwaarschijnlijk is, dat twee verschillende schrijvers onafhankelijk van elkaar dezelfde fout maken, zoo blijft slechts over, dat òfwel de schrijver van „De Nec." dezelfde is als die van „Privilegia" en dan de „Priv." in „De Nec." als bron gebruikt, òfwel de schrijver van „De Nec." een ander is als die van „Priv." en dan dit werk citeert — hetgeen zeer onwaarschijnlijk is, wegens het kort tijdsverloop tusschen het verschijnen der beide geschriften 3).

Ook uit de opgave van de geschenken aan den paus, die men tevergeefs bij FULCHERIUS zoekt, maar wel vindt in de „Privilegia" 4), blijkt ten duidelijkste, dat de schrijver van „De Nec." de „Priv." moet hebben gekend.

Wat nu de tegenspraak aangaat, waarop men DIETRICH kan betrappen, deze is niet zoo groot in de „Priv." als in „De Nec". DIETRICH kon min of meer gedachteloos zijn bron hebben nageschreven, zonder zelf op te merken, dat hij hoogerop iets anders beweerd had; en inderdaad, de hooge lof van MATHILDE en URBANUS bevindt zich reeds in FULCHERIUS. En nog gemakkelijker laat het zich verklaren, dat NIEHEIM in „De Nec." repeteert, wat hij in de „Priv." heeft gezegd als hij er de schrijver van is, niet echter, dat een andere schrijver èn fout èn tegenspraak aan zijn bron ontleent. Bovendien: die andere schrijver moet, volgens het boven 5) aangehaalde argument van FINKE een man geweest zijn, die zelf de bronnen onderzocht, hij had dus kunnen nagaan wat de Westfaal met „Gesta ultramarina" bedoelde, en ten minste de historische fout niet gemaakt.

Vatten wij nu nog eens alles wat wij over „De Necessitate"

1) *Zur Quellenkritik*, 59 vlgg.
2) MIGNE: *Pat Lat.* t. 155, 825 vlgg.
3) Zie boven: blz. 141.
4) fol. 825.
5) blz. 145.

gezegd hebben samen, dan is het hoofdargument, waarom wij dit werk aan DIETRICH VON NIEHEIM toeschrijven, de handschriftelijke overlevering van den Codex Palatinus 1). Aan onze tegenstanders is het, te bewijzen, dat die overlevering vervalscht is. Dat is hun niet gelukt 2); integendeel, juist hun argumenten: stijlovereenkomsten, parallel-plaatsen en vooral gedachtenverbindingen wijzen op zijn auteurschap en stemmen tot ernstig nadenken, ook al was er geen enkel handschrift met DIETRICH'S naam er op 3).

Dietrich von Nieheim heeft dus zeker „De Necessitate" geschreven.

XI.

Wij mogen thans den draad van ons geheele betoog weder opvatten en de verhouding bespreken van NIEHEIM tot de conciliaire theorie, met name tot de distinctie tusschen „ecclesia universalis" en „ecclesia" in engeren zin. Aansluitend bij de conclusie, boven 4) gegeven, dat hij die onderscheiding niet vóór het concilie van *Pisa* heeft uitgesproken, gaan wij thans onderzoeken, of hij het wellicht in de latere werken: „De Schismate" (1410), „De bono Romani Pontificis regimine" (1411), „De necessitate" (1414), de Petersburgsche en Weener fragmenten (1414 - 1415), de „Invectiva" (1415), het „Vita" (1416) heeft gedaan. Dat „De Nec." en de Petersburgsche en Weener tractaatjes bij dit onderzoek het meest gewicht in de schaal zullen leggen, behoeft geen nadere verklaring, daar zij in het begin van het concilie tot stand zijn gekomen.

Er is nu slechts te wijzen op de reeds behandelde plaatsen van de afzetbaarheid des pausen 5). Zoo ergens, dan komt dáár de onderscheiding van twee „ecclesiae" te pas, en, die onderscheiding toegegeven, komt men van de suprematie van het concilie allergemakkelijkst tot de afzetbaarheid des pausen. En waar nu toch bevindt zich ook maar een zinspeling op deze onderscheiding in al de opgenoemde werken van DIETRICH?

1) Zie blz. 140.
2) Zie blz. 143, 144.
3) Zie blz 151.
4) Zie blz. 125.
5) Zie blz. 148—151.

Hoewel „De Schismate", „De bono Romani pontificis regimine", „Contra Wiclefitas", de „Privilegia", de „Invectiva" en „Vita" herhaaldelijk groot gebrek hebben aan een overtuigend bewijs voor het goed recht van den keizer, door het concilie gemachtigd, gaan zij deze gedachte rustig voorbij, en putten zich uit in niets zeggende historische argumenten of sophismen, dikwijls hierop neerkomend, dat een slechte paus geen paus meer is 1).
En laten wij nu nog eens toegeven, dat hij in al deze min of meer historische geschriften die distinctie toch ook wel mocht verzwijgen, omdat het er bij hem minder op aan kwam te overtuigen dan te onderwijzen, dan staat het toch vast, dat hij er in sommige hoofdstukken van „De Nec." en in sommige der kleine tractaatjes niet over had mogen zwijgen. Hij zou in het eerste hoofdstuk 2) de eenheid der kerk niet hebben bewezen door de overdracht der sleutels aan PETRUS alléén, want hiermee bewijst hij ook tevens dat PETRUS hoofd der „ecclesia universalis" is, wat natuurlijk lijnrecht in strijd is met de leer van het concilie als vertegenwoordiger en Christus als éénig hoofd. Hij zou, bij 't bespreken dier eenheid niet nagelaten hebben er op te wijzen, dat de „ecclesia universalis", die hij toch noemt, als zoodanig geen scheuring kan ondergaan, daar zij volgens de conciliaire leer boven alle verdeeldheid verheven is. Hij zou bij 't bespreken der middelen tot herstel der eenheid 3), niet mak bij de vrijwillige afdanking der drie pretendenten zijn blijven staan, maar had met radikale afzetting gedreigd. Hij zou niet het gezag van THOMAS V. AQUINE hebben aangehaald, om de theoretische afzetbaarheid des pausen aan te toonen, maar had slechts behoeven te grijpen in de weelde van gevolgen, die uit dit systeem moesten voortvloeien. Hij zou in het slot van „De Necessitate" 5) zijn paradox, dat de paus boven de wet staat en toch aan haar zou moeten gehoorzamen, niet hebben verdedigd met het kreupele citaat van CATO. Hij zou eindelijk in de kleine tractaten, niet hopeloos verward geraakt zijn in de termen: „Ecclesia aposto-

1) Zie boven blz. 152.
2) p. 277.
3) c. 2. 278, 279.
4) c. 23, 298
5) *F. u. Q.*, 273.

lica" en „universalis" 1); hij zou voor het recht van het concilie, geen argument hebben trachten te vinden in de afgezaagde geschiedenis van JOHANNES XII 2).

Neen, in een tractaat als „De Necessitate", in de kleine tractaten moest die distinctie voor den dag komen; en als zij het niet doet, dan is dit een bewijs: 1° dat DIETRICH ze niet heeft uitgesproken; 2° dat hij ze niet heeft aangenomen; want dat hij ze gekend heeft, volgt uit zijn bekendheid met „De Modis" waarover wij nu zullen gaan spreken.

XII.

„De Modis" is een belangrijk geschrift. „Wenn sie auch nicht", zegt SCHWAB 3), „als Norm für die auf der Synode zu Constanz zu treffende Reform betrachtet werden kann, schliesst sie doch Grundsätze in sich, die zu Constanz sowohl in Herstellung der Einheit als in Unterdrückung der Häresie zur Anwendung kamen".

„Vornehmlich diese Schriften (de drie tractaten) erklären", zegt LENZ 4), „die Umwandlung der Geister in der Zeit zwischen beiden Versammlungen (Pisa en Konstanz), die solchen Umschwung möglich machte. In der ersten (De Modis) und bedeutendsten waren die Wege, auf denen man in Constanz zur Einheit des Hauptes gelangte, vorgezeichnet."

ERLER zegt 5): „Unter den Schriften, welche Hermann v. d.

---

1) W1. fol. 16—19: „praesertim quae pro eadem reformatione universalis ecclesiae in capite etc."

„ipse universalem ecclesiam enormiter scandalizavit."

W2.: „quod per talem virum (Johannes XXIII) possit reformari et uniri universalis ecclesia".

P2.: „et in hoc saltem flat reformatio in ecclesia generali".

P1.: „ut fiat unio realis, si datum sit desuper in ecclesia universali".

P3.: „si hic non fiat diu desiderata perfecta unio universalis ecclesiae et illa reformetur.... in capite et in membris".

P3.: „in quibus semper reperi aliqua singularia et valde utilia pro bono statu universalis ecclesiae".

2) P6.: „Et si hoc (de afzetting) tunc bene valuit, mirandum est, cur de concilii, quod hic celebratur, potestate hodie dubitatur".

3) *Johannes Gerson*, 481.

4) *Drei Tractate*, 2.

5) *Dietrich v. N.*, 473

Hardt in seinem grossen Sammelwerke über das Konstanzer Konzil veröffentlichte, haben von jeher zwei Reformtraktate durch die Tiefe des Gedankens wie durch die Kühnheit der Sprache einen hervorragenden Rang eingenommen. Es sind dies die Abhandlungen „De modis uniendi" und „De Difficultate".

FINKE noemt feiten 1): „Frühzeitig haben die Vorschläge in „De modis" Beachtung gefunden. Unter dem Titel „Capitula agendorum in concilio generali Constanciensi" veröffentlicht ein anonymer Verfasser schon zu Beginn des Konstanzer Konzils einen längeren Auszug zur Belehrung der Unerfahrenen."

HALLER declameert 2): „Dieser Mann nun, (Dietrich v. N.) der sein Urteil in theologischen Fragen in so unzweideutiger Weise, dem Urteil anderer, für ihn höher stehenden unterordnet soll nach der Meinung einiger ausgezeichneter neuerer Gelehrten trotzdem der Verfasser der kühnsten und selbständigsten theologischen Flugschrift dieser Epoche sein (De Modis)".

Het is dus niet de minst gewichtige kwestie, te bepalen of NIEHEIM dit belangrijk tractaat geschreven heeft of niet.

Eerst volge de analyse van het voor een groot gedeelte in dialoogvorm gestelde stuk. Klacht over den treurigen toestand der kerk. „Vestra Paternitas" vraagt, of de eenheid der kerk niet kan hersteld worden. De Schrijver zal trachten op die vraag te antwoorden en verklaart te voren, dat hij alles zal herroepen, wat tegen de leer der kerk en het geloof zou zijn 3).

(Cap. II 69 – 72). De kerk is één al omvat zij velen: a) één in oorsprong, b) één huis heeft zij, c) één huwelijksvertrek bewaakt zij met kuische eerbaarheid. Welke is die kerk? Natuurlijk zij, die a) CHRISTUS voorbeeld navolgt, b) de grondslagen der eerste kerk bewaart, c) onder één paus leeft, en heilig en eerbaar is.

Hoe kan die éénheid bestaan? Er is een drievoudige éénheid: a) éénheid des gebods, b) éénheid des genots, c) éénheid der deugd.

a) wordt bewaard door eenheid van hoofd.

b) door onderlinge welwillendheid der leden.

c) door het onderhouden van den godsdienst.

Verklaar dit nader! Gaarne, maar vóóraf zij opgemerkt, dat de kerk Gods onder alle staten en maatschappijen de voortreffelijkste is

1) *F. u. Q.*, 146.
2) I 505.
3) Cap. I. V. D. HARDT: I 68.

want: a) de andere maatschappijen omvatten slechts een menigte, die vergankelijk is zij, vergaan met den tijd, beschermen slechts de vergankelijke lichamen, terwijl zij een geestelijk volk vereenigt, nooit ophoudt te bestaan en de zielen, die eeuwig zijn, redt.

Maar zeg nu eens, over welke kerk gaat het, want St. ATHANASIUS spreekt van: „Et unam, sanctam, Catholicam et Apostolicam Ecclesiam" 1). Als immers de „Ecclesia Catholica" dezelfde was als de „Apostolica", dan behoefde ATHANASIUS hetzelfde toch niet met twee namen aan te duiden.

Inderdaad, er is eene „Ecclesia catholica, universalis", bestaande uit verschillende leden, die één lichaam uitmaken, 't zij Grieken, Latijnen enz. enz. Haar hoofd is CHRISTUS alléén, de paus, de kardinalen zijn slechts min of meer hooggeplaatste leden dier kerk; de paus is haar hoofd niet, hij is slechts de plaatsbekleeder van CHRISTUS, zoolang hij niet dwaalt.

En in deze kerk kan ieder zalig worden, al ware er geen paus op aarde.

Want in deze kerk alléén is het geloof in CHRISTUS; zij alléén heeft de macht tot binden en ontbinden, ook al was er geen paus; haar zijn de zeven Sakramenten, in haar is al ons heil.

Zij kan nimmer dwalen, niet ophouden; nooit heeft zij scheuring of ketterij, dwaling of zonde gekend.

In haar zijn alle geloovigen één in CHRISTUS, zonder onderscheid van natiën en volken.

De andere kerk is de Apostolische, bizondere en „privata," vervat in de algemeene kerk; zij wordt genoemd „Ecclesia Romana", haar hoofd is de paus, de overige geestelijkheid haar mindere leden.

Zij kan dwalen, bedriegen en bedrogen worden, schisma en ketterij kunnen haar verdeelen, zij kan zelfs verdwijnen.

Zij heeft veel mindere autoriteit dan de „ecclesia universalis" zooals later bewezen zal worden. Zij is het instrument en de uitvoerende macht der algemeene kerk, en bezit geen grootere macht dan zij van de algemeene kerk ontvangt.

Zij verschillen dus als genus en species van elkaar.

(Cap. III. p. 71—74). Voor de eenheid van welke kerk moet nu gewerkt worden?

Voor het heil der algemeene kerk, terwille van die apostolische kerk, omdat buiten de algemeene kerk geen heil is.

Wie zal de dwalende leden bijeenbrengen?

De paus, als hij onverdacht goed is; anders de vergadering der

1) Deze woorden staan niet in het „Symbolum Athanasii" maar in dat van Nicaea.

bisschoppen, prelaten en vorsten, wier besluiten als geloofswaarheid zijn aan te nemen.

Maar welk recht hebben de leekenvorsten in het werk der hereeniging?

Als het hoofd ziek is helpen alle leden tot het herstel der gezondheid, zoo moeten ook voor het algemeen welzijn allen, zelfs boeren en handwerkslieden voor het geluk der geheele gemeenschap opkomen.

Dus nog méér de geestelijken en prelaten.

Maar hoe kan men nu voor de eenheid der algemeene kerk werken, als die kerk, altijd één en onverdeeld, nooit scheuring heeft geleden?

Niet zeg ik, dat die algemeene kerk kan worden hereenigd, maar voor de eenheid en eendracht harer leden moet men werken. Want daar zij in de liefde is bevestigd, en de liefde niet zoekt, wat haar voordeelig is, mogen wij niet voor ons zelf alléén, maar moeten wij ook voor onze broeders zorgen.

Ten tweede spreek ik van werken voor de algemeene kerk, omdat de uitvoering harer macht, berustend bij de apostolische kerk, zeer door de scheuring wordt belemmerd, ja zelfs twijfelachtig gemaakt.

En omdat de algemeene kerk werkt als de beschouwende Magdalena; de apostolische kerk echter als de werkende Martha; bovendien in elke zaak toch een practisch doel bereikt moet worden, welk practisch doel — de sleutelmacht der algemeene kerk, of de macht tot binden en ontbinden — door een schisma wordt belemmerd; daarom spreken wij van werken voor de eenheid der algemeene kerk.

(Cap IV. 73—74). Nu wordt door „Vestra magnifica paternitas" gevraagd: uitleg van de drie hoofdpunten, waarom het aanstaand concilie wordt bijeengeroepen. 1°. om de eenheid van hoofd; 2°. om de eenheid van leden; 3°. om de verbetering der zeden. Op deze drie punten dus zal ik antwoorden.

(Cap. V. 73—80 A). Over de eenheid van hoofd, en het terugbrengen der aangematigde macht tot hare ware grenzen.

Alle wetten en verordeningen in elken goed geordenden staat zijn ten bate van het algemeen welzijn: aangezien nu het doel in hoogere mate hetzelfde doel moet hebben als de middelen 1), (en de wetten de middelen zijn tot dat doel nl. den staat), zoo moet ook de staat in hoogere mate tot het algemeen welzijn strekken dan de wetten.

Dus: komt er botsing tusschen het belang van den staat en van een enkel individu, dan houdt die wet op, die het algemeen welzijn in den weg staat.

1) Hij gebruikt hier den gewonen scholastieken term: „propter quod unumquodque tale et illud magis".

Zulke wetten zijn de „constitutiones apostolicae" enz. en alle keizerlijke en koninklijke wetten.

Is er nu groot verschil tusschen wereldlijk en geestelijk gezag?

Ja, want het eerste is tijdelijk, door overerving verkregen en ter verdediging, terwijl het tweede geestelijk is, door keuze onder Gods bijstand wordt verworven en is ingesteld om de goede orde van zaken te bewaren.

Als nu voor het behoud van éénen staat of provincie, één wereldlijk vorst, die op voortdurende opvolging zijn recht grondt, wordt afgezet, met hoeveel te meer recht één paus, die door keuze der kardinalen is ingezet, die dikwijls van zeer geringe afkomst is. Het lid, dat het meest onheil sticht in de kerk, moet het eerst worden afgezet.

Dus moet een slechte Paus, die, als voornamer lid, het meest onheil sticht, het eerst worden afgezet, want niet als een voet, maar als het hoofd ziek is, lijdt het heele lichaam er onder.

Als namelijk de paus zondigt, geeft hij op groote schaal slecht voorbeeld.

Maar, kunt ge opwerpen met verwijzing naar de „canones", de pausmacht is zóó groot, dat hij noch geoordeeld, noch afgezet kan worden tenzij om hardnekkige ketterij.

Die „canones" zijn geschreven voor het nut van den paus. En als Petrus, de eerste paus, Christus ware blijven verloochenen en in staat van doodzonde ware gebleven, dan zou hij den H. Geest niet hebben ontvangen, geen vorst der Apostelen geworden zijn, en de Heer hadde hem de kudde niet toevertrouwd.

Nu hebben in die „canones" vele onverlaten slechts voor zich zelf en niet voor het gemeenebest gezorgd.

Wie heeft het „Liber Sextus" en „Clementinarum" gemaakt, die tot nadeel en schande zijn van bisschoppen en keizer? En toch moet men niet minder aan de tijdelijke dan aan de geestelijke macht gehoorzamen. En toch wilden de pausen die boeken als het Evangelie onderhouden hebben.

De paus is toch óók maar een mensch, zondaar en in staat te zondigen; wordt hij nu door zijn verheffing opeens een onzondige engel? Wie heeft hem dan heilig gemaakt? Niet de H. Geest, want de waardigheid doet den H. Geest niet in hem nederdalen, dat doet alléén Gods genade en liefde. Ook niet het gezag, want dit wordt aan goeden en slechten gegeven.

Omdat nu de paus geen engel kan zijn, is hij dus als paus een mensch, en hij is paus zóó als hij mensch is, en hij kan als paus zondigen en als mensch dwalen.

En zoo hebben vele pausen gezondigd.

En zoo doen het nóg vele geestelijken.

De paus is niet boven het Evangelie, want dan was zijn gezag grooter dan dat van CHRISTUS, en daalde dus niet af van CHRISTUS. Hij staat dus als elke christen onder CHRISTUS, en moet de geboden nog beter onderhouden, omdat zijn staat zoo volmaakt is.

Daar nu CHRISTUS bevolen heeft, een broeder, die gezondigd heeft, te berispen, zoo moet ook de paus berispt worden.

Dus het decreet, dat de paus niet geoordeeld mag worden, vervalt. Want opzettelijk gewilde handelingen, die nadeelig zijn voor den naaste, moeten bedwongen worden; dit doet de menschelijke wet, en tot dat doel is zij door den mond van de vorsten door God afgekondigd.

De paus, niet grooter of meer dan CHRISTUS of PETRUS, moet zich aan de wetten der vorsten onderwerpen evenals CHRISTUS en de Apostelen deden.

Voorbeeld van CHRISTUS en PILATUS. CHRISTUS' rijk is niet van deze wereld, anders had Hij wel soldaten gehad, maar die had Hij niet. Want elk wereldsch rijk is vergankelijk, dat van God echter niet 1).

Toen men CHRISTUS koning wilde maken, vluchtte Hij op den berg alléén, Hij wilde geen rijk, en gaf aldus aan de Apostelen het voorbeeld 2).

Dat nu een zondige paus niet, en CHRISTUS, die schuldeloos was, wel aan de wereldlijke macht moet zijn onderworpen, is tegen de rede 3).

De paus ontvangt zijne waardigheid òf om het algemeen welzijn, òf om zich zelven.

Welnu, indien om het algemeen welzijn: dan moet hij aftreden, ja sterven, als het algemeen welzijn het vordert; indien voor zich zelven: wie gaf hem daartoe het recht? Niet zijn ouders, niet zijn deugden, want die zoeken zich zelven niet. (Niet het pausschap zelve) want dit maakt niet heilig, maar wekt slechts tot heiligheid op. Niet de pauselijke stoel, want de plaats heiligt den mensch niet. Niet de pauselijke insigniën, zij verwijten hem slechts zijn ondeugd.

Belachelijk zou het zijn, dat een zoon des verderfs zou beweren de macht te hebben zonden te vergeven; en ware PETRUS zoo geweest, dan zou hij nooit de sleutels van CHRISTUS hebben ontvangen.

Eenheid van opperhoofd is noodzakelijk, voor het behoud van de rust der burgers. De paus moet dus ook streven naar den vrede der kerk, en dat zij één zij.

---

1) Deze geheele plaats (Mod. 79) is letterlijk citaat uit den „*Defensor pacis*" GOLDAST: II 195—196.

2) Vgl. *Def. pac.* t. z. p.

3) Vgl. *Def. pac.* 197.

(Cap. VI. 81—84). De eenheid kan worden bereikt door: 1°. de „via cessionis". 2°. de „via ejectionis". 3°. de „via coërcitionis".

De paus moet elk mogelijk middel aangrijpen tot herstel der éénheid, en als er geen lichter middel is dan de „via cessionis", dan is de paus onder doodzonde verplicht dit te gebruiken.

Want het pauszijn is niet om het eigen voordeel, maar om het algemeen welzijn, de paus moet zelfs voor de eenheid willen sterven.

Op het aanstaande concilie volge men: a) de „via justitiae"; b) de „via recognitionis et reconciliationis; c) „via cessionis". Daar het concilie van *Pisa* algemeen als echt wordt erkend, is ook de keuze van ALEXANDER V en JOHANNES XXIII goed.

De twee anderen moeten dus tot de kerk worden teruggebracht. En wie zal over hun woorden en daden oordeelen? Het toekomend concilie, dat dan ter bevordering van de eenheid om de vijf of zes jaar bijeen moet komen.

En als nu eens geen der drie pausen wil afdanken? Dan moet het algemeen concilie (de „universalis ecclesia") van hen afgaan. Geen der drie immers heeft een strikt recht op het pausschap. Als dus het welzijn der kerk ermee gemoeid is, moeten zij heengaan.

Dit blijkt ook nog hieruit: Als er één echte paus was, moest hij weggaan voor het heil der kerk. Te meer dus drie, die zich slechts paus n o e m e n.

Bovendien heeft CHRISTUS aan PETRUS geen grootere macht gegeven, dan Hijzelf had uitgeoefend. Dus heeft de paus slechts d e z e macht uit te oefenen en niets meer.

Als PETRUS en PAULUS twist hadden gekregen over het bisdom *Rome*, dan zou PETRUS wel aan PAULUS gelijk hebben gegeven. Maar willen deze drie niet aftreden, dan maar met geweld, en hier zijn alle middelen geoorloofd.

(Cap. VII. 83—86). B. Ook de l e d e n moeten vereenigd worden. Want, als het doel van den staat al het algemeen welzijn is, hoeveel te meer dan niet het doel der kerk.

De ledematen in de kerk zijn verschillend geplaatst, maar allen toch tot éénheid, en dat wel door te gehoorzamen of zich te onttrekken aan de drie strijdende pretendenten. Tot de subtractie zijn allen verplicht. Want, gesteld, dat er eens geen paus ware, dan wordt toch de geloovige, die in Gods genade sterft, zalig. En als er nu twee of drie pausen met elkaar strijden, is het geen geloofsartikel, dat déze of dié paus is, immers zoo iemand is het niet eens met de ééne „universalis Ecclesia", maar met de verdeelde „apostolica".

Daarom zegt men „Credo unam sanctam Ecclesiam catholicam", en niet „credo sanctum papam".

Nu behoort iemand, die zondigt, niet tot de „algemeene kerk".

Welnu de pausen, die strijden, zondigen.

Dus behooren zij niet tot de „algemeene kerk".

(Cap. VIII. 85—88). Daar het concilie de algemeene kerk vertegenwoordigt, zoo zal ik spreken over de wijze het concilie te vereenigen.

Als nu de paus door het concilie moet kunnen worden afgezet, dan mag hij het natuurlijk niet beroepen, ook niet voorzitten, maar dit moeten de bisschoppen, kardinalen, oversten enz. doen. Immers een man, die zijn reputatie kwijt is, kan toch geen rechter zijn, allerminst in eigen zaak.

De geestelijken en vorsten zullen dus een algemeen concilie bijeenroepen, op een veilige plaats, en daar de twistenden heenroepen.

Maar als de ware paus volgens het recht, het concilie wilde vergaderen en voorzitten, wie zou hem durven weerstaan, en de kerk beschermen. De pausen immers hebben haar uitgeplunderd.

Als de ware paus het concilie niet bijeenroept, dan moeten de kardinalen enz. het doen. Is de plaats, door den paus bepaald, niet veilig, dan behoeft men niet te komen, want de mensch is geen slaaf van de wet. Als het dus gaat over de afzetting van een paus, dan moeten de kardinalen enz. het concilie bijeenroepen.

(Cap. IX. 87—88). Is het concilie dan boven den paus. Ja: a) in gezag, b) in waardigheid, c) in ambt.

Het algemeen concilie als vertegenwoordiger der algemeene kerk, heeft onbegrensde rechten tegen den paus. Zoo komt men tot de eenheid.

(Cap. X. 89—94). C. Wat zou het baten, indien er één herder en ééne kudde ware, maar deze zich schuldig maakte aan allerlei misdaad? De kerk moet dus ook de eenheid der deugd hebben. De hebzucht verwoest alle deugden. Een gierige paus, die simonie bedrijft, is niets waard.

Daarom moet de paus worden afgezet om elke doodzonde, die de algemeene kerk ergert, omdat zijn slecht leven het voorbeeld is der andere geestelijken.

Daarom moet de hervorming beginnen met het hoofd.

't Concilie dan, als vertegenwoordigend de algemeene kerk brenge de aangematigde macht des pausen tot haar ware grenzen terug.

Zoo was ook ALEXANDER V gestemd vóór 't concilie van *Pisa*, maar hij heeft niet voor de uitvoering gezorgd.

Langzaam breidden de pausen hunne macht over de bisschoppen, wier gelijken zij eigenlijk waren, uit.

Nu hebben zij alles in de hand. Nepoten en creaturen hebben een weelderig leven aan de curie, en arme religieuzen worden gerantsoeneerd.

Daarom moet het concilie teruggaan naar de oude rechten.

Slechts de macht tot binden en ontbinden heeft CHRISTUS aan PETRUS gegeven, anders hadden PETRUS en PAULUS NERO wel afgezet.

Evenmin als SAUL afhankelijk was van SAMUEL, die hem zalfde tot koning, evenmin is de keizer afhankelijk van den paus.

En wie heeft er ooit van gehoord, dat de oude keizers den paus trouw zwoeren?

Aan dat alles moet een eind komen. Ook moet het college der kardinalen hervormd worden, zij moeten nooit de zorg voor kloosters of parochiën hebben. Moeten de tallooze kerken dan beroofd worden ten gunste van paus en kardinalen?

Ook moet de kerk hervormd worden in de prelaten, monniken en priesters. De prelaten moeten voorbeeldig leven en door hun bisschoppen bevestigd worden, de monniken de regels onderhouden, de priesters moeten deugdzaam en geleerd zijn.

Geen bizondere gunsten aan de bedelorden.

Geen vrouwenkloosters aan hen onderworpen.

De vrouwenkloosters worden onder toezicht van den bisschop gesteld.

Er zijn veel te veel monniken: op zeventig nauwelijks zes of vijf, die Gods woord kunnen verkondigen.

Zoo zal de eenheid hersteld worden.

(Cap. XI. 93—96). Maar wat gaat ge toch diep. 't Concilie kan toch niet tot stand komen: 1°. „de facto", 2°. „de via juris".

Ad. 1. De kardinalen en de overige prelaten, die dan het concilie moeten bijeenroepen, zullen zeggen, dat doen wij niet, wij zijn best met onzen paus tevreden.

Ad 2. De bijeenroeping van het concilie behoort, volgens u aan de kardinalen en de overige prelaten; er zal dus tweedracht tusschen dezen ontstaan.

Eindelijk, als de oproeping geschiedt, dan zal zij door onze obediëntie 1), die de grootste is, worden gedaan. Maar welk doel kan men dan bereiken? Niet de éénheid van paus, want dat heeft *Pisa* gedaan. Niet de afzetting der anderen want dat heeft *Pisa* ook gedaan. Niet de gerust每stelling der gewetens, want zoolang die twee aanblijven, heerscht er onrust. Niet verovering der obediënties, want dat is te onzeker.

(Cap. XII. 95—96). Daar dus het doel twijfelachtig is, zoo zijn het ook de middelen, dus moet men ze laten varen.

De verbetering der zeden blijft toch achterwege. De samenroeping is nutteloos, omdat de andere obediënties niet komen

Maar, zegt men, dan zal ten minste o n z e obediëntie verbeterd worden.

1) Die van Johannes XXII.

Ik vrees, dat dit alleen op het papier zal gebeuren, want men verlaat niet spoedig oude gewoonten.

(Cap. XIII. 97—98). Ook toegegeven, dat de paus alléén het concilie kan bijeenroepen, zal hij dan niet zelf zeggen, waartoe is het noodig? Niet tot herstel van het algemeen geloof, want dat blijft altijd één. Niet om ketterijen uit te roeien, want allen uit de drie obediënties zeggen zuiver in het geloof te zijn. Niet om mij zelven tot afstand te brengen, want dat behoef ik als rechtmatig paus niet te doen. Niet om mijne macht te laten inkorten, want dan zou ik tegen mijn eigen recht ingaan. Ook is er niemand op aarde, die mij rekenschap kan afvragen.

Ook is een concilie onnoodig. Want *Pisa* was een heilig, rechtvaardig, authentiek concilie of niet. Zoo niet: dan is het overbodig; zijn resultaten zijn nul; ALEXANDER was geen paus; de twee pretendenten zijn niet afgezet en men mocht hunne obediëntie niet verlaten. Zoo ja: dan valt er niets meer te doen dan de besluiten van *Pisa* uit te voeren en de twee pretendenten verder van hun aanhang te berooven.

En als die uitvoering op een toekomstig concilie kan gelukken, dan is de bijeenroeping ervan uiterst noodzakelijk.

Maar de moeilijkheden zijn te groot.

Dus is het met recht te vreezen, dat men met een concilie niet tot het doel zal geraken, en is dus de convocatie nutteloos.

(Cap. XIV. 97—104). Omdat de sleur de vijandin is van elke goede onderneming, is er een rechtvaardig, krachtig en algemeen erkend keizer noodig, die door zijn „potentia coactiva" de tegenpausen verdrijft, anders groeit het schisma in kracht.

De oude geschiedenis verhaalt, dat alle schismata door de keizers zijn beslecht en op keizerlijk gezag zijn talrijke oecumenische concilies bijeengekomen.

Is nu de paus misdadig, dan kan de keizer hem door middel van het concilie afzetten. Bewijs: het voorbeeld van JOHANNES XII en OTTO I.

Die keizer is zijn macht niet te buiten gegaan. Waarom zou dan tegenwoordig niet dezelfde oplossing kunnen worden gegeven?

Ten onrechte meenen sommigen, dat de keizerlijke macht afhankelijk is van de pauselijke, achtgevende op de twee zwaarden van het Evangelie 1).

Maar zij dwalen, want beide machten komen van God.

En het ongelijk toont ook een groot theoloog (Mars. v. P.) aan.

Daaruit blijkt glashelder, dat een algemeen concilie zonder den koning of keizer, geen doel zou treffen.

Het eenige middel is, dat de koning het concilie beroept.

1) Vgl. *Def Pac.*, 193.

Zooals HENDRIK II en vele anderen ook deden.

En, omdat de „Apostolica Ecclesia" maar één paus moet hebben, opdat het bestuur niet lijden, de geestelijke monarchie niet verzwakke, zoo wordt door de veelheid van pausen de zonde der geestelijkheid in de hand gewerkt, zoodat zij vervallen tot de wereldlijke rechtspraak, daarom moet er een rechter zijn volgens de menschelijke wet, hebbende de „coactiva potentia". Aan die wet is zelfs de paus onderworpen, en te meer, naarmate hij zwaarder zondigt.

Want twee machten zijn er, die deze wereld beheerschen: de geestelijke en de wereldlijke, beide uitvoerders van de goddelijke wet, en zoo is de paus de opperherder der zielen na CHRISTUS, en de keizer de heer der lichamen, na God. Weerstaat men hem, dan weerstaat men Gode. Dat kunnen de Florentijnen, Genueezen en Venetiërs zich aantrekken.

(Cap. XV. 103—104). Al roemen de kardinalen den paus als goed en op hun hand, toch is dat geen reden, waarom de eenheid der kerk verstoord blijve.

Men moet dus niet bij hun bestuur blijven, maar tot het algemeen concilie gaan.

Is er kwestie van twist tusschen kardinalen en prelaten, dan hebben de bisschoppen onder de laatsten den voorrang, want zij zijn de opvolgers der apostelen, terwijl de kardinalen oorspronkelijk te Rome priesters waren, met het begraven der dooden belast. Het recht der bisschoppen is onvervreemdbaar, en de kardinalen staan onder de bisschoppen, al hebben zij zich meer macht aangematigd.

(Cap. XVI. 103—106). Maar er werd gevraagd (c. 12), welk doel men met het algemeen concilie wilde bereiken: 1°. de eenheid van hoofd 2° de eenheid van zeden en den terugkeer tot de oorspronkelijke kerk.

Zegt men: de middelen zijn twijfelachtig en wij hebben feitelijk een eenigen paus (c. 12) dan is het antwoord: volgens het recht hebben wij een eenigen paus, niet inderdaad, want dan zijn er drie

Of het concilie komt bijeen om de besluiten van Pisa uit te voeren zoodat de pretendenten rechtens afgezet, ook inderdaad aftreden, het geen waarschijnlijk niet gelukken zal; of de beide pretendenten zullen willen aftreden, als JOHANNES het ook doet, en dan moet ook de wettige paus JOHANNES aftreden, opdat de kerk niet om het welzijn van een enkele ondergaa.

Want, ware hij deugdzaam, dan zou hij aan Christus' kudde [illegible] zamen. Want ook de wettige paus moet aan het algemeen concilie gehoorzamen.

Wil hij dit niet, dan zij hij als schismaticus en ketter te [illegible], buiten de gemeenschap te sluiten [illegible] te [illegible]

En als nu de ware paus niet wilde afdanken, en de twee andere ook niet, dan moet de kerk de rechten van den waren paus vernietigen, zooals een vader ook zijn zoon in nood mag verkoopen. Dit is ook geschied ten tijde van HENDRIK III.

Waaruit blijkt, dat een dergelijke kerkvergadering niet vruchteloos zal zijn

(Cap. XVII. 107—112). Als er eendracht is tusschen de vorsten, zal het concilie niet nuttéloos zijn, want dan zal de kerk hervormd worden.

Maar dan mag de paus nimmer meer de besluiten der concilies opheffen.

Want het is overduidelijk, dat de bepalingen der oude concilies door de pauselijke decreten zijn vernietigd.

En ik heb al eens ooit de opinie geuit, dat het H. Concilie niemand het recht kan geven van te dispenseeren in zijn eigen besluiten.

En al zijn de canonisten het hiermee niet eens, toch blijkt dit hieruit, dat zoo hooge macht als die van het concilie niet aan iemand kan worden gegeven, die er onbekwaam toe is. Dan zou immers ook een lichaam zonder hoofd moeten kunnen bestaan, daar de functie van het hoofd op één der mindere deelen moest kunnen overgaan. Zoo heeft ook in het heilig lichaam der kerk ieder lid zijn functie, waardoor het meer of minder deelt in de voortreffelijkheid van het geheel.

Ook heb ik wel eens gemeend, dat evenmin als de geheele kracht van een of ander lichaam in de natuur aan één zijner deelen kan worden meegedeeld, daar dan de overige ledematen zouden overbodig worden, dit ook niet in het mystiek lichaam der Kerk kan geschieden door den paus de macht van het concilie te geven. Zoo zou men een tegenspraak hebben: de paus gelijk zijn aan de algemeene kerk, tegelijkertijd het heele lichaam en een deel er van. En zoo zou elke christen in den paus en zelf paus zijn.

Door de bisschoppen in hun recht te kort te doen, zondigt de paus zwaar.

Ook moet hij zijn eigen wetten naleven.

Waaruit ik besluit, dat de rechten van patriarchen en bisschoppen, onaantastbaar zijn, anders kunnen deze leden der algemeene kerk hun werking niet uitoefenen. En wie, volgens ARISTOTELES, aan de dingen hun eigen werking ontneemt, ontneemt hun den eigen bestaansvorm. Wat toch is een bisschop, zonder de uitoefening van zijn ambt?

Ook mag de paus evenmin de macht, door CHRISTUS aan de bisschoppen verleend, tot zich trekken. Want de apostel zegt: beschouwt ons als dienaren van CHRISTUS en uitdeeler zijner mysterien. Zoo heeft CHRISTUS b.v. aan PETRUS tien, aan anderen vijf of één talent geschonken.

Daar nu de paus slechts de uitdeeler, niet de heer is der goederen der kerk, mag hij door reservaties enz. niet alles aan de curie trekken.

En omdat niemand der bisschoppen heeft weerstand geboden, daarom zeggen de paus en de kardinalen, dat die zaken hun van rechtswege toekomen, zonder dat het concilie er iets aan kan doen; en dit is valsch.

Hiertegen kome men in verzet, omdat dit tegen de natuur is van het mystiek lichaam der kerk, zooals boven werd aangetoond.

Talrijk zijn aan de curie degenen, die de gelden der beneficia ontvangen; weinigen, die de deugd beoefenen.

Dagelijks is daar sprake van geldzaken, nooit van de deugd.

Vandaar al die misbruiken, die in *Avignon* zijn ontstaan. En ook na *Pisa* is dit zoo gebleven.

(Cap. XVIII. 111—114). Antwoord op de moeilijkheden van den paus. Als gij een braaf man zijt, moet gij tot den dood voor de rechtvaardigheid strijden. En als nu door uw pausschap de eenheid te gronde gaat, wat kunt gij dan rechtvaardiger doen dan afdanken?

De apostelen verheugden zich in smaad voor CHRISTUS; zijt gij grooter dan zij?

Wil uw recht niet handhaven, en zoodoende onder dit voorwendsel de geheele kerk vernietigen.

Als gij goed zijt, bied u dan aan als een tweede CHRISTUS aan uwe vijanden.

Zijt gij slecht, dan moet ge worden afgezet.

Is hierom het concilie noodzakelijk, dan zal de eenheid eruit volgen.

Die twee anderen zijn schismatieken, en verscheuren het lichaam van CHRISTUS

Laat dan de negen en negentig schapen achter, en zoek de éénheid.

En zegt de paus, dat hij niemand boven zich heeft, dan verwijs ik naar de wetten, die zijn voor het heil van den staat. Die rechten gelden alléén, zoolang de paus niet algemeen als slecht bekend is.

(Cap. XIX. 113—116). Zegt men (c. 13): het concilie van *Pisa* was heilig enz., dus al wat het besloten heeft ook, dan geef ik dit toe, maar er kan nog altijd iets heiligers en beters gevonden worden, en dan is het beste te verkiezen.

Dit nu verkrijgen wij in het aanstaande concilie, daar zal het rustiger toegaan, en de eenheid verkregen worden.

(Cap. XX. 115—118). De keizer is onder doodzonde verplicht het concilie bijeen te roepen. Doet hij het niet, dan moeten de overige vorsten het doen.

En het is tot Gods groote glorie, dat de vorsten aldus van hun „potestas coactiva" gebruik maken, tot herstel der eenheid.

En als vroeger de vorsten vrede sloten, om het heilig land samen te bevrijden, dan moeten thans allen de handen ineenslaan tot bevrijding van heel de christenheid.

Want tegen het nut der algemeene kerk geldt geen ander recht.

Zooals CHRISTUS onverdeeld één is, zoo moet ook het pausschap zijn. Er is slechts één CHRISTUS voor allen, zoo ook één kerk, en één bisschop der kerk, de paus. De bisschop nu is in de kerk en de kerk in den bisschop. Hoe kan er nu één bisschop zijn, als er drie om het pausschap dingen? De kerk kan toch geen drie mannen hebben, zij is toch geen deerne. Zij kent maar één huis en één huwelijkskamer.

De keizer, en als hij er niet is de andere vorsten, moeten dus de eenheid bewerken, ook door dwang. Zoo is het meer gebeurd, vooral door de Duitsche keizers.

(Cap. XXI 117—120). Maar er wordt een nieuwe vraag gesteld: op het oogenblik is de troon vacant, de keurvorsten, verdeeld tusschen JOHANNES XXIII en GREGORIUS XII, komen nooit tot een keuze en dus bij gebrek aan keizer blijft ook de kerkelijke eenheid uit.

Ik antwoord, bij gebrek aan keizer hebben de andere vorsten dien plicht, en zoo zij dien verwaarloozen, de burgers, de boeren, ja eindelijk zelfs een oud vrouwtje, want de algemeene kerk kan zelfs in één oud vrouwtje blijven voortbestaan, zooals in CHRISTUS' tijd in de H. Maagd.

Zooals de kardinalen *Pisa* hebben bijeengeroepen, zoo moet ook thans het Christenvolk doen.

De rangorde der afgevaardigden vindt men in de boeken der pausen.

De geestelijkheid moet den keizer eeren, zooals CHRISTUS PILATUS.

Eer den koning, vrees God, want de geestelijke en wereldlijke macht, beide zijn van Hem afkomstig.

(Cap. XXII 119—122). Maar de nieuwe keizer moet gekroond worden, en zal dan den eed van trouw aan zijn paus moeten afleggen. Hoe zal hij dan tegen dien paus in, een concilie beroepen, of den paus dwingen er te verschijnen?

Hierop dient als antwoord: 1°. Al die eeden tellen niet, als zij in strijd zijn met het algemeen welzijn der kerk.

2°. De keizer moet zich maar niet laten kronen, geen eed zweren, en eerst het concilie bijeenroepen, en de tegenstrevers met geweld verdrijven. Dezen toch, die het geloof verbreken, verdienen geen geloof. En dan zij er éénheid in één rechtvaardigen paus. En aldus is de eerste plicht des keizers de eenheid der leden, de tweede de eenheid van hoofd.

(Cap. XXIII 121—126). Kan en mag de paus van al die reservaties gebruik maken, volgens het recht?

De paus kan niet meer gezag hebben, dan hem door CHRISTUS werd toevertrouwd.

En deze macht heeft hij van CHRISTUS nooit gekregen.

Langzamerhand namen de kerken, door de godsvrucht der geloovigen, in aantal toe. Sommige benoemingen werden aan den paus

afgestaan; zoo werden de patriarchen en kardinalen door den paus, de primaten door de patriarchen, de aartsbisschoppen door de bisschoppen enz. aangesteld.

Allengs behielden pausen en kardinalen zich méér voor, dan mocht.

En, omdat niemand weerstand bood kregen zij alles, werd de goede orde van zaken omgekeerd; en een bestuur zonder rechtvaardigheid is rooverij.

De schenking van CONSTANTIJN is tot een goed doel, waarvoor men ook de heilige vaten mag verkoopen.

De reservaties zijn dus openlijk diefstal.

Hun „promotiones" en „provisiones" zijn ongeoorloofd en niet vrij van simonie. Men mag ze in geweten niet aanvaarden of behouden En ook worden daardoor de kerken van goede herders verstoken.

(Cap. XXIV 125—130). De nieuwe „constitutiones" van ALEXANDER V en JOANNES XXIII zijn gewelddadig, vol brutale simonie en hebzucht, zij maken van paus en kardinalen dieven, moordenaars en verleiders

De nieuw te kiezen keizer zal wel geen van drie zulke pausen aanhangen. En ofschoon men aan de overheid gehoorzaamheid verschuldigd is, behoeft dit niet, als God er door gelasterd wordt. En hoe kan God heviger gelasterd worden, dan door den tegenwoordigen toestand! Deze menschen verkoopen CHRISTUS, niet ééns als JUDAS, maar dagelijks honderd maal!

Men moet den oversten gehoorzamen in hetgeen geoorloofd is. CHRISTUS heeft het voorspeld: ten jongsten dagen zal men zeggen: „dit is de CHRISTUS," „neen daar is de CHRISTUS." Gehoorzaamt hen niet.

Als PETRUS aan simonie had gedaan, ware niemand Christen geworden.

Men bedrijft simonie, door deze beneficia te ontvangen en te vergeven.

GIEZI werd reeds gestraft met melaatschheid, om één tunica, die hij ongeoorloofd ontving.

Zoo één ambt tegelijk door den bisschop aan een braaf man, zonder simonie, en door den paus met simonie werd vergeven, zou de benoeming van den paus ongeldig zijn.

Maar omdat de prelaten stomme honden zijn, die niet kunnen blaffen, gaat alles zijn gang; zoo komen de onwaardige en domme gunstelingen der kardinalen tot eere, de geleerden blijven verschoppelingen En omdat alles, wat niet uit het geloof of uit de liefde is, zonde is, zijn allen, die zoodanige benoemingen aannemen, in zonde.

Dat God opsta en straffe.

(Cap. XXV 129—132). En als de paus en de curie in de boosheid volharden?

Dan worden zij evenals de Baalspriesters in den leeuwenkuil geworpen. Anders neemt het kwaad nog toe. Men vluchte de boosdoeners, opdat men niet met hen omkome.

(Cap. XXXVI 131—132). De nieuwe paus moet geen der drie pretendenten zijn. Want dan zou er altijd onzekerheid blijven, en sommigen zouden zeggen, dat hun partij altijd den waren paus gehad had.

Ook zij de nieuwe paus geen kardinaal. 1° Omdat de kardinalen uit eigenbelang, om zelf gekozen te worden, de eenheid zouden bevorderen. 2° Om grooter ergernis te voorkomen; zij zouden immers weer in het oude kwaad terugvallen.

De uitstekendsten en volmaaksten moeten den paus kiezen.

Dit is een moeilijk werk, hun keuze valle op een voortreffelijk man.

(Cap. XXVII 131—136). Als de paus goed is, zullen de vorsten de landen der kerk niet aantasten.

Nu echter strijden de vijanden der kerk tegen een vijand van CHRISTUS, den slechten paus.

Zoolang de paus goed was, verloor hij het bezit der kerk niet, nu echter is het bezit der kerk verscheurd.

Door het verlies van *Rome*, hebben de pausen het rijk groote schade toegebracht, en het Romeinsche bezit verbrokkeld.

Vandaar weinig eerbied voor de kerk. De verdorvenheid der overheden treedt op den voorgrond.

En de grootste booswichten worden door den paus begiftigd, als ze hem komen vragen.

En zoo zucht *Rome* onder de slavernij.

Alles is in de war.

(Cap. XXVIII 135—138.) Hoe past het, dat de paus „servus servorum Dei" is, en toch aan de vorsten wil behagen.

Die titel verplicht hem tot nederigheid.

Maar waar is zijne liefde?

Verdwenen in de tijdelijke zaken! Hij moest maar schrijven: „JOHANNES, dominus dominorum!"

CHRISTUS' macht als God heeft hij toch niet. Hij kan immers geen schepsel zalig maken.

Ook niet CHRISTUS' macht als mensch. Want geen schepsel kan het menschdom redden.

Dus heeft de paus die macht niet, die men hem toeschrijft, maar alleen de „potestas spiritualium denunciatoria et absolutoria". Denunciatoria, want hij verkondigt zijn uitspraak over degenen, die hij bindt of ontbindt aan de wereld; absolutoria d. i. hij toont aan, dat de persoon is ontslagen.

Zoo zeide CHRISTUS tot de leprozen: vertoont u aan de priesters.

Is de paus het hiermee niet eens, dan schrijve hij in het vervolg niet meer: „servus servorum".

GREGORIUS DE GROOTE, die het eerst zoo schreef, mocht dit gerust doen, want het kwam met zijn leven overeen. Thans niet.

(Cap. XXIX 137—142). Op het zegel des pausen staan twee hoofden: van PETRUS en van PAULUS, die toch nooit paus was. Dit wil zeggen: de sleutel der wijsheid is meer noodig dan die der macht.

CHRISTUS heeft slechts onder voorwaarde, dat PETRUS hem beminde, hem het weiden der schapen toevertrouwd. En PETRUS was heilig.

De glans der heiligheid is echter niet in rijkdom enz., maar in de deugd. De paus moet preeken. Daarom moet hij kennis hebben. CHRISTUS heeft geen soldaat of boer tot paus gekozen, dit ware onnoodig. Maar de paus zij geleerd. Want als de keizer dit al moet zijn, hoeveel te meer de paus.

Heiligen en geleerden hebben van den beginne de kerk bestierd, en de Geest van Wijsheid is hun ingestort.

En daarom hebbe de paus naast den sleutel der macht, dien der wijsheid.

(Cap. XXX 141 - 142) Geestelijke en wereldlijke vorsten moeten het concilie bijeenbrengen.

1. De ledematen der kerk moeten vereenigd worden.
2. Eén paus zij er in 't vervolg.
3. Zijn macht worde beperkt.
4. De oude gebruiken hersteld.
5. Door bepalingen voorkome men in 't vervolg de schisma's.
6. Men zorge voor de kloosters.
7. Misbruiken bij het vergeven der ambten worden afgeschaft.
8. Alle misbruiken bij het bestuur der kerken worden afgeschaft. Zoo ook het hebben van onvereenigbare ambten.
9. De universiteiten moeten niet te gemakkelijk zijn in het uitreiken der diplomen.

En dat alles ter meerdere eere Gods gedije. Amen.

Het kan niet ontkend worden, dat „De Modis" onmiskenbare punten van overeenkomst toont met „De Nec." en sommige andere werken van DIETRICH. Een oppervlakkig beoordeelaar komt zelfs in de verzoeking, het geschrift zonder meer aan den curialist toe te schrijven; ja verschillende ernstige onderzoekers hebben de stelling: „De Modis" is zijn werk, met kracht verdedigd. Zij komen hier het eerst aan het woord en de weerlegging hunner argumenten wordt de dageraad der volgende bewijsvoering.

XIII.

Slechts in het voorbijgaan gewaag ik van de meening van den ouden V. D. HARDT, die „De Modis" aan GERSON toeschreef, en van DU PIN, die, op rekening van den Helmstadtschen professor het tractaat in de „Opera Omnia Joh. Gersonis" 1) uitgaf. Eerst SCHWAB heeft tot evidentie gebracht, dat GERSON nimmer „De Modis" kon geschreven hebben, en zich uitgesproken voor ANDREAS DE ESCOBAR.

Daar SCHWAB'S argumenten 2) tegen GERSON algemeen zijn aangenomen, heeft het geen nut ze hier te herhalen.

LENZ, in de „Drei Tractate" sprak zich formeel uit voor DIETRICH. Na „De Nec." aan den Westfaal te hebben toegeschreven 3) met argumenten, ontleend aan gelijkluidende plaatsen, wijst hij op het verband tusschen „De Modis" en „De Difficultate" 4), van welk laatste geschrift capita 1—5 door hem worden geschoven tusschen „De Modis" c. 20 en c. 21. Hij toonde aan, dat het verband der hoofdstukken in „De Modis" en „De Diff." zeer los is.

Het zijn onvoltooide geschriften 5) en hij komt tot het besluit: „De Diff." veronderstelt „De Mod.", behoort erin, heeft betrekking op de beide eerste deelen ervan (c. 1—10, c. 11—20) en de vragen erin gesteld, worden ten deele in het derde deel (c. 21—30) beantwoord. Eén schrijver heeft beide opgesteld 6).

Hij gaat verder de meening van SCHWAB onderzoeken, of ANDREAS DE ESCOBAR „De Mod." geschreven kan hebben, en beschouwt daartoe eenige parallellen tusschen het „Gubernaculum Conciliorum" en ons tractaat 7); geeft daarna eveneens parallellen tusschen „De Mod." en de eerste werken van DIETRICH 8); weegt de twee meeningen zorgvuldig tegen elkaar op 9), en besluit dan voor het auteurschap van den laatste 10). Als corollarium

1) II 161—201.
2) *Johannes Gerson*, 483—487.
3) 8—28.
4) ED V. D. HARDT I 255—269. *Drei Tractate*, 37—39
5) LENZ: 41.
6) o. l. 44.
7) o. l. 46—53.
8) o. l. 53—68.
9) o. l. 66—79.
10) o. l. 79.

voegt hij eraan toe, dat het geschrift geheel in diens wereldbeschouwing past.

Onderzoeken wij de argumenten van LENZ.

Hij begint met te wijzen op gelijk gebruik van gevleugelde woorden:

1. Nemus Unionis III 291—292.	De Difficultate VI 266.
Non putarem dominum nostrúm Papam sic simpliciter obligari, quod temere in adversariorum fortalitia declinaret... Et quod illa securitas sit necessaria, naturalis ratio et aequitas dictant: quia, Quae nimis apparent retia vitat avis.	Et, quia dici consuevit: Quae nimis apparent retia, vitat avis: Quaero Quod si forte Rex vel Imperator Romanus, si quis esset, qui foveret partem vel obedientiam dicti domini Johannis, vellet ac posset per potentiam coactivam compellere sibi non obedientes, ut ei obedirent, ipse non obedientes forte responderent eidem Imperatori vel Regi: Quod ad id de jure compelli non possent propter animarum suarum evidentissima pericula.

Het eenig punt van overeenkomst is hier, behalve het gebruik van het gevleugeld woord, dat op zich zelf niets zegt, het gevaar, dat GREGORIUS XII en de subditi beiden vreezen. Hieruit met SCHWAB en LENZ een afkeer tegen de Luxemburgers te willen halen, lijkt mij gezocht. Een zwak argument dus.

2. Nemus Unionis III 299.	De Mod. XXVII 134.
Heu quoties ingemisco, videns satellites ociosos, sive stipendiarios ecclesiae incedere per contradas, nec contentos vestibus de pannis nobilissimis quin a summo utque deorsum laminis argenteis sint ornati, nimirum quod non suscipit Christus tollit fiscus...	Ita ut jam Hierosolyma mater nostra (Roma), quae solebat esse libera, serviat cum filiis suis, et impendat Tyrannis, et malignis tributa et obsequia. Quod quidem non recipit Christus suscipit fiscus.

Hier is volstrekt geen gelijkheid te bespeuren, behalve in het spreekwoord zelf.

3. Den tekst „zelus domus tuae comedit me" 1), in N. U. 2), en „De Mod." 3), in verband met het verval der kerkelijke tucht kan LENZ toch ook moeilijk als ernstige parallel aanhalen.

4. Ook de tekst „qui unum de minimis scandalizaverit" 4) enz. zegt al even weinig.

5. N. U. 300.	Mod. XXIV 128.
Sed sunt inter nos, timeo, plerique, qui nec corde nec labiis Deum honorant, nec praedicant ne corrigantur, de quibus Canon: Canes muti non valentes latrare.	Et ideo, quia jam Praelati nostri temporis sunt canes muti, non valentes latrare, hae pestiferae constitutiones... nituntur occupare locum, in tantum ut horribile sit dicere.

6. LENZ had in zijn betoog voor „De Nec." drie parallelplaatsen 5), „De Nec." (c. 23—24 fol. 301—300) „Priv." (824) en „Schism." (III c. 11 p. 223) vergeleken, maar miste in „De Nec". een spreekwoordelijke uitdrukking, die wel in de „Priv." voorkwam, nl. „Si caecus caecum duxerit ambobus fovea patebit". Nu vindt hij die uitdrukking in „Mod." 6), en gebruikt haar als een argument. De contekst is echter geheel anders dan in de parallel, en als LENZ „Mod." (XXIX 141) had gedrukt naast „Priv." „Nec." en „Schis.", zou hij zelf de vergelijking wel hebben opgegeven.

7. Dat het vers: „cum caput aegrotat, cetera membra dolent" in prozavorm in „De Mod." voorkomt, heeft toch ook geen of weinig bewijskracht, evenmin als het „Regis ad exemplum totus componitur orbis".

8. 't Is het ongeluk van LENZ geweest, dat hij zich zoo door de uiting der gedachten, door den vorm heeft laten leiden; anders had hij woordspelingen als „apostolicus — apostaticus"

---

1) Ps 68, 10.
2) III 299.
3) I 68.
4) *N. U.* t. z. p. *Mod.* XVI 106.
5) *Drei Tractate*, 26.
6) c. XXIX 141.

wel buiten beschouwing gelaten, het „gratis accepistis gratis date," — en alle Evangelieteksten zonder meer — uitgesloten van zijn argumentatie 1).

Uitdrukkingen als „cessante causa cessat effectus" 2), „et esset error novissimus pejor priori" 3), verdienen al evenmin de aandacht.

Toch kunnen al deze, al of niet toevallige punten van overeenkomst, samen een zekere meening voorbereiden, die in dit geval natuurlijk ten voordeele van het auteurschap van DIETRICH is.

Dit zijn echter LENZ' krachtigste argumenten lang niet, hij heeft nog andere parallellen 4).

1. N. U. VI c. XX 436.

Ex facili causa Dominus (Gregorius XII) mutatur et aura et quia ipse dominus noster videtur esse boni propositi ad implendum votum et juramentum ipsius quoad factum unionis; quam fieri hoc tempore praestolamur, et sine quo certe illa perfecte vel absque scandalo fieri non posset: puto sibi in hoc acquiescendum esse, et quod omnes de parte sua, sibique subjecti teneantur ipsum instanter et humiliter, quoad hoc, confortare et humilibus precibus inducere et monitis, ut hoc cito efficiat, ne alia dispendia subsequantur: *quia clamat Apostolus, omnis anima potestatibus subdita sit. Non est enim potestas nisi a Deo: quae autem sunt, a Deo ordinata sunt.* **Itaque, qui resistit potestati, Dei ordiniationi resistit,** qui autem resistunt ipsi, sibi ipsis damnationem acquirunt.

SCHISM. III c. VII 216.

Ideo rationabiliter fieri posset per regem vel imperatorem romanum et alios ecclesiasticos praelatos necnon populum Christianum, prout civiliter intelligentibus est notum, et praecipue interest imperatoris aut regis Romani, quod catholicus, unicus et mundus papa sedeat in sede Petri, cum rex aut imperator sit filius spiritualis ecclesiae ac rex regum et dominus dominantium, cuius potestas a Deo est, et ut dicit Apostolus, **qui ei resistit Dei ordinationi resistit,** et sibi damnationem acquirit, *quia in facinorosos advertit. Non enim sine causa gladium portat. Dei enim minister est.*

MOD. V 77.

Et quis fecit illos libros, sextum et Clementinas, arrogantiam, superbiam juris ordinariorum locorum usurpationem, Imperatorum Romanorum iniuriosam detractionem, et eorum aliorumque potestatis periculosissimam suppressionem, et alia multa .. concludentes. Et male quia non minus terreno Principi in his, quae ad iura pertinent imperii, quam spirituali in his, quae ad Deum spectant debetur obedientia Vult enim Deus hominem homini subesse duplici ratione, carnali Domino quia caro est, et spirituali quia spiritus est. Igitur omnes inobedientes *Romano Imperatori et eiusdem imperio, quia ejus jura usurpant,* in statu damnationis existunt.

MOD. XIV.

Ex quibus het 14e hst. bl elicitur, quod scopus urbis R sit pontifex a rum post Chri et Imperator I nus sit Dominu porum post De *Quinimo per. ad subditos jus institutum est. nempe potesta Christum dat sursum esse pe tur.* **Sic erg potestati re Dei ordinatio sistit.** *Quia Ch mandat: quae Caesaris red sunt Caesari Dei Deo*

1) *Drei Tract.*, 66

2) Een uiterst gewoon apophtegma der scholastieke philosophie evenals „pars est major suo toto" enz.

3) o. l. 67.

4) Hier heb ik ze wat meer in contekst gedrukt.

Waarlijk, behoudens het citaat van PAULUS, is tusschen „De Modis" en de authentieke werken weinig gelijkheid te bespeuren.

2. LENZ gaat echter door 1):

DEFENSOR PACIS 193.	SCHISM. III c. VII 217.	MODIS XIV 100.
„Ecce duo gladii sunt," dixerunt apostoli, respondentes Christo. „At ille respondit, Satis est." Per quae verba secundum aliquorum interpretationem debent intelligi duo principatus in mundo praesenti, ecclesiasticus unus seu spiritualis, et alius temporalis seu secularis. Cum igitur Christus ad apostolos sermonem dirigens dixerit: Satis est... significasse videtur utrumque gladium ad ipsorum auctoritatem pertinere debere.	Ex quo infertur quod fatue et adulatorie loquuntur illi, qui dicunt quod papa seu ecclesia duos habet gladios, scilicet spiritualem et temporalem, cum in Evangelio Petro sit dictum: „Converte gladium tuum in vaginam," et ibidem addita ratione videlicet: „Omnis enim qui gladio ferit" etc. Etenim si uterque gladius apud papam existeret, supervacue vel ficte imperator vel Rex Romanus illud nomen haberet.	Verum aliqui non recte intelligentes scripturas, forte dicerent quod utraque potestas, scilicet spiritualis et secularis dependeat a Papa, sic quod Rex vel Imperator non haberet contra papam talia exercere, juxta illud Evangelicum: „Ecce duo gladii", et respondit Dominus: „Satis est." Per hoc enim gloriantur de duobus gladiis, quod per hoc in Petrum et ejus successores potestas veniret a Christo. Sed errant talia dicentes. Quia utraque potestas immediate pendet a Christo. Ut etiam patet in plerisque papalibus canonibus, epistolis et decretis.

Opzettelijk heb ik hier den „Defensor Pacis" naast gedrukt, om aan te toonen, dat de opvallende gelijkheid van „De Modis" en „De Schismate" hier bij MARSILIUS is geborgd, met wien wij weten, dat DIETRICH geen onbekende was.

3. LENZ' achilles is ook hier weer de geschiedenis van JOH. XII en OTTO I 2). In mijn betoog voor NIEHEIM'S rechten op „De Nec." heb ik van dit argument geen gebruik willen maken.

1) *Drei Tract.* 56. Het citaat van M. v. P. is niet door LENZ gevonden

2) *Drei Tract.* 57—63.

Ook thans ontken ik het alle overtuigende waarde. Onze Westfaal had er reeds ampel voor gezorgd, dat de verhouding van dien paus tot dien keizer, niet onbekend meer was. In de kroniek, in het Nemus, had hij het er druk over gehad; misschien heeft de schrijver van „De Modis" zelfs het verhaal ervan uit „De Schism." gelezen of gekend.

Hem heeft de Schrijver van „De Modis" nagewerkt, of ten minste kunnen nawerken, en daarmee vervalt de kracht dezer parallel van zelf. Dat „De Modis" ook van de „Gesta Romanorum pontificum et imperatorum" spreekt, zelfs bij dit verhaal, is almede geen bewijs. LENZ geeft zelf toe 1), dat de Schrijver wel niet zelfstandig die „Gesta" zal hebben gebruikt. Ik ben het met hem eens. Hij heeft er de kroniek, het „Nemus," „De Schism." wellicht ook, naast gehad, en zoo is tevens de variëteit van ondergeschikte bizonderheden 2) verklaard, die de verschillende lezingen van dit verhaal kenmerken.

4. De zin: „quia difficile est consueta relinquere" bij DIETRICH herhaaldelijk en ook tweemaal in „De Modis" aan te wijzen, kan m. i. evenmin bewijskracht hebben, als de andere gevleugelde woorden.

5. LENZ 3) smeedt ook al een argument uit den eensluidenden lof in „De Mod." 4) en „N. U." 5) aan OTTO I geschonken.

Misschien, dat zijn argumenten zelfs nog een weinig kunnen versterkt worden.

Reeds boven 6), bij de bespreking van „De Nec." zette ik DIETRICH'S redeneering over de afzetbaarheid van den paus door den keizer in het volgende drogsyllogisme: het is gebeurd, welnu alles wat gebeurd is kan nogmaals gebeuren, dus de paus kan worden afgezet. En zie, bijna letterlijk vinden wij die redeneering ook in „De Modis" 7) en ook weer na het verhaal van JOHANNES' afzetting. Nog sterker: de lof als stichter van kerken, als „altoos

1) blz. 60.
2) *Drei Tract.* blz. 61.
3) blz, 62, 63.
4) c. XIV 100.
5) VI c. 35, 481, 482.
6) blz. 146.
7) c. XIV 100.

meerer des Rijks" sluit in „De Modis" in „N. U." en wellicht nog in andere geschriften spoedig hierbij aan. Dus hetzelfde verhaal, dezelfde gevolgtrekkingen, dezelfde lof voor den keizer.

Ik ontken niet, dat het argument nu kracht heeft, méér dan bij LENZ, misschien evenveel als sommige mijner logische parallellen. Maar toch moeten wij niet vergeten, dat, indien den onbekenden schrijver, de werken van DIETRICH ter beschikking zijn geweest, hij bij het afschrijven allicht met het verhaal ook de conclusie kan hebben overgenomen. En dit is te meer waarschijnlijk, omdat dergelijke schijnredeneering voor den schrijver van „De Modis" geheel overbodig, ja eenigszins compromitteerend is, gegeven dat hij zijn stelling later op veel sterker grondslag, de theorie van OCKHAM, bewijst.

6. De parallel, die LENZ nu laat volgen [1] (De Schism. III c. XI p. 222 „Regiae potestatis" – p. 223 „excellit" en De Modis V 80 „Certum est enim" — „vivat pacifice"), is geen parallel en berust bovendien op een citaat.

7. De vergelijking van „De Schism." [2] met „De Mod." [3] en „De Diff." [4] is van meer belang:

SCHISM 223.

Nec tenetur forte, communi utilitate suadente, imperator vel rex Romanorum fidelitatis juramentum praestitum tali perverso papae vel incorrigibili observare, quia ibi virtus deficit potestatis, ubi successit abusus; et juramentum iniquitatis vinculum esse non debet; alias enim sequeretur, quod artante illo juramento tales perversos et malos nemo impedire atque, ut ad viam redirent, admonere posset, quod juri communi et rectae rationi repugnat et cederet in reipublicae detrimentum.

DIFF. 255.

Forsan electus (imperator ipse electionis suae approbationem recipiet ab illo, ex eisdem tribus de papatu contendentibus, cui adhaerebit, et illi praestabit solitum juramentum ut in decretis est descriptum. Et si ita fiat, qualiter Rex ipse salvo suo juramento poterit ei contradicere?

MOD. 120.

Verumtamen haec juramenta, et si mille forent, propter reformationem Ecclesiae in capite et in membris, ipsum Imperatorem non ligarent. Quod patet reali experientia de multis, praesertim Ecclesiasticis Praelatis, qui olim eisdem Angelo et Benedicto jurarunt, et tamen propter unionem, ad quam venerunt, sunt absoluti, nec peccaverunt, imo sic faciendo et zelum Dei zelando meruerunt.

Intelliguntur ergo omnia juramenta ipsi Papae vel, cuiquam alteri personae privatae mortali praestita per quamcumque personam, salva semper utilitate, curatione et sanatione totius corporis reipublicae, et praesertim universalis Ecclesiae ... Nam ut praedixi, in curatione universalis Ecclesiae, et cuiuscumque reipublicae subditi sunt Domini et judices Dominorum et superiorum, proprias utilitates cum detrimento reipublicae amantium.

---

1) *Drei Tractate*, 63.
2) III c. XI 223 „Nec tenetur forte" — 224 „detrimentum".
3) c. XXII 120.
4) c I 255, 256

De plaats van „De Diff." is natuurlijk de opgeworpen moeilijkheid, die wordt opgelost in „De Modis"; uit haar valt niets te leeren.

En de gelijkheid tusschen „De Schism." en „De Mod." is meer schijn dan werkelijkheid. Inderdaad komen beide tot dezelfde gevolgtrekking maar het eerste werk blijft op het begrensd standpunt van den eed aan een slechten paus staan, het tweede stelt de thesis algemeen op; het eerste beroept zich op het verlies van macht door misbruik, stelt den heelen eed als onrechtvaardig voor, draaft dan geweldig door op een argument uit het ongerijmde en gewaagt eindelijk even van het „j u s commune" en de „recta ratio"; zeer gangbare pasmunt. Het tweede echter houdt zich streng aan den geheelen opzet van het werk: de distinctie tusschen het „b o n u m commune ecclesiae universalis" en het „b o n u m privatum eccl. apost." en gebruikt dit als eenig en doorslaand argument. Als corollarium volgen nog eenige stoute gevolgtrekkingen. Het eerste praat, het tweede bewijst.

8. Nog is LENZ niet uitgeput. Altijd gaat hij van „De Schism." uit. DIETRICH betoogt daar tegen de canonisten, dat de paus wèl afgezet kan worden: „quia malus papa non est papa sed bestia magis proprie appellatur. Qui enim a ratione deviat, non homo sed animal irrationale jure censetur" 1). Vergelijk hiermede „De Modis." (V 76, XIII 97 en XVIII 114); nergens vindt men dit dwaze argument, maar altijd de rustige verwijzing naar het „bonum commune".

9. De gelijkheid eindelijk tusschen „De Schism." (III c. XI 225) en „De Modis" (V 76) verdwijnt alsmede bij nadere beschouwing, daar de argumenten van „De Mod." verre die van „De Schism." overtreffen.

Er volgen nog eenige parallellen tusschen „De Mod." en „De Nec.", die wij zelf later moeten gebruiken, om het tegendeel van LENZ' stelling waar te maken.

Vriend en vijand hebben aan LENZ den lof der scherpzinnigheid toegekend, voor zoover ik weet heeft niemand zijn critiek diep genoemd. Alléén SAUERLAND 2) heeft hem scherp aangevallen.

1) III c. XI 224

2) H. Jb. 1886 VII 637 noot: „für die beiden letztgenannten Schriften ist die Autorschaft D. v. N. nachzuweisen versucht worden in der Schrift „Drei Tractate aus den Schriftencyklus des Constanzer Concils von Dr. MAX LENZ." Neben den wunderlichsten Vermutungen

Algemeene erkenning heeft LENZ' resultaat echter niet gevonden. ERLER, wij zagen het reeds, bleef staan, zelfs tegenover de hulptroepen, die FRITZ in het veld bracht 1) en de meest positieve gegevens van FINKE.

Deze laatste redeneerde aldus:

„De Nec." is door DIETRICH geschreven, welnu „De Nec." en „De Mod." kunnen slechts éénzelfden auteur hebben, dus DIETRICH heeft ook „De Mod." geschreven.

De tweede propositie bewijst hij aldus 2): eine Stelle der römischen Rezension van „De Nec." zwingt geradezu, einen Verfasser für beide Schriften anzunehmen.

„De Nec." (Palat. 595)	„De Mod." X 90.
....nisi illius (scil. papae) regendi facultas, ne dicam abusiva potestas.... provide limitetur. Sic enim dum ageretur, quod Pisanum concilium convocaretur, me quadam vice presente dixit faciendum esse bone memorie Alexander papa V tunc cardinalis Bononie degens; set cum ad papatum postea devenit, illius dicti bactus immemor....	Concilium ergo generale.... limitet et terminet potestatem coactivam et usurpatam papalem. Et ut sic fieret, fuit omnino inclinatus dictus dominus Alexander V ante ejus papatum, dum ageretur, ut dictum concilium celebraretur in Pisis.... Qui creatus in papam in lucem educere non curabat.

Thatsächlich erzählt Dietrich in „De necessitate" ein ganz fernliegendes und spezielles Faktum unter ausdrücklicher Berufung auf seine Anwesenheit, welches mit fast denselben Worten in „De modis" berichtet wird. Vernünftiger Weise lässt sich da nur ein Schluss ziehen: beide Schriften haben denselben Verfasser."

---

finden sich in dieser Arbeit die kühnsten, ja zum Teil lächerlichsten Beweisgründe. Selbst das Parallele Vorkommen im Breviarium Romanum haufigst wiederkehrender Bibelstellen, wichtiger Sentenzen des C. I. C. und allbekannter lateinischer Sprichwörter, die doch jedem alten Kleriker, Kanonisten und Kurialen durchans geläufig sein mussten, wird in dieser Arbeit zum Beweise für D's Autorschaft verwendet.

1) Zs. f. G. A W. 1888. XLVI 157—167.

2) *F. u. Q.* 146.

XIV.

Zoo helt dan de schaal, beladen met parallellen en nog eens parallellen sterk naar de zijde van DIETRICH over. Want al stelt HALLER 1) zich blijmoedig aan het gevaar bloot, door FINKE voor „unvernünftig" te worden gehouden, hij heeft toch niet het zwaard in de andere schaal geworpen, noch zelfs de balans in het evenwicht hersteld. En toch hebben LENZ, FRITZ en FINKE ongelijk, ERLER en HALLER gelijk want: DIETRICH heeft „De Modis" niet geschreven.

De leidende gedachte, de grondslag voor geheel de redeneering in „De Modis" is de distinctie tusschen „Ecclesia universalis" en „apostolica". Dat betoogt het 2e hst., daarop berusten de capita 3-5 en vooral de telkens terugkeerende onderscheiding tusschen „bonum commune" en „privatum" der kerk, daarop steunen hoofdstuk 5-10; kortom het geheel geschrift.

Die leidende gedachte wordt er in gekoesterd en vertroeteld; altijd dringt zij zich op, ook zelfs, waar zij niet zoo strikt noodig is; als om den lezer te herinneren aan haar aanwezigheid. Veel wordt zij gebruikt in de argumentatie, en geen wonder; met haar gewapend kan een goed debater de geheele constitutie der kerk omredeneeren.

Die leidende gedachte loopt hier en daar gevaar in onduidelijkheid of misverstand onder te gaan. Dan is de schrijver er aanstonds bij om haar te redden en voor verkeerd begrip te waarschuwen. Zonder die leidende gedachte is „De Modis" niets; onsamenhangende stukken, onlogisch en vaag.

De schrijver van „De Modis" moet dus wel innig overtuigd geweest zijn van hetgeen aan zijn geschrift tot grondslag was gelegd; hij moet die gedachte wel hebben hooggeacht en liefgehad, dat hij haar zoo verdedigt en vertroetelt.

Hij moet wel vòl geweest zijn van die ééne gedachte, die hem zooveel licht gaf op de moeilijke vraagstukken dier dagen, vòl van die gedachte, tenminste in het jaar, waarin hij „De Modis" schreef.

En gesteld dat hij in hetzelfde jaar méér nog heeft geschreven over dezelfde stof, dan moet dat andere ook van de weelde

1) I 520.

van die gedachte tintelen. En heeft hij in latere jaren nòg werken gepubliceerd, dan zullen ook deze, waar zij die stof aanraken, van die gedachte moeten gewagen, koeler misschien, een gewijzigde meening voordragen, ja zelfs het tegendeel uitspreken, — want de meeningen der menschen zijn veranderlijk — ; maar in geen geval met miskenning van alle oudere theorieën juist datgene hopeloos verwarren, wat helder nadenken van vroeger dagen in de doorschijnende vazen der onderscheiding had gerangschikt.

Of..... de denker zou kindsch moeten zijn geworden.

Welnu, de onderscheiding tusschen „ecclesia universalis" en „apostolica" komt bij DIETRICH niet voor in de werken vóór „De Modis" (1410); 1) zij komt niet voor in „De Schismate" uit hetzelfde jaar; zij komt niet voor in de latere werken, hoewel het zeker is, dat hij „De Modis" en dus ook die distinctie heeft gekend 2). De termen „ecclesia universalis" en „apostolica" gebruikt hij zonder onderscheid door elkaar 3). We staan dus voor de keus òf DIETRICH heeft „De Modis" niet geschreven òf.....

Dit laatste nu is niet waar, slechts het eerste blijft dus over.

Dit argument is voor mij zóó krachtig, dat, indien iemand kon bewijzen, dat „De Modis" en „De Nec." door éénzelfden schrijver waren opgesteld — wat FINKE beproefd heeft — ik dan nog eerder àl de argumenten voor DIETRICH'S vaderschap over „De Nec." zou laten vallen en nietig verklaren en FINKE'S syllogisme omkeerende, aldus redeneeren: een en dezelfde schrijver heeft „De Modis" en „De Nec." gemaakt; welnu uit „De Modis" blijkt dat het DIETRICH niet kan zijn, dus heeft DIETRICH ook „De Nec." niet geschreven.

Maar de inwendige critiek kán niet bewijzen, dat „De Modis" en „De Nec." van denzelfden auteur zijn, wèl kan zij het tegendeel waar maken.

Toetsen wij eerst eens de argumenten van LENZ 1) aan gelijkluidende plaatsen uit deze beide geschriften ontleend, en die wij voorloopig nog waren voorbijgegaan. 2)

---

1) Zie boven blz 125.
2) blz. 150.
3) blz. 123—125; 163 n.
4) *Drei Tract.* 67.
5) blz.

1. Mod. X 93.

Rescindantur etiam abusivae libertates, et exemptiones, concessae illis quatuor ordinibus fratrum mendicantium, quibus nimium abutuntur. Quia cessante causa cessat effectus.

Nec. IX 287.

Door de reservaties worden de kloosters te gronde gericht: Nam pauci monachi habent pecunias, qui juxta plenam possessionem non possunt habere saltem proprium in privato, nam contra sanctionem graviter peccarent. Nunc autem nunquam providetur vacanti ecclesiae vel monasterio de persona cujuscumque et quantumcumque ad id utilis et idonei in praedicta curia, nisi stipulatione et solutione pecuniae praecedente. Scilicet deficiente causa deficit effectus.

De lezer oordeele. Het eenig punt van gelijkheid dat ik vind, is de zin „cessante causa etc." Met dit apophthegma kan men bewijzen, dat „De Modis" is van welken philisoof men ook maar wil. Het gebruik echter van dit adagium is in de beide tractaten zéér verschillend. Klaar en helder zegt „De Modis": dispensaties (vooral in de gelofte van armoede) moeten voor de vier kloosterorden worden afgeschaft, want zij zijn oorzaak van misbruik. Neem de oorzaak weg, dan houdt ook het effect, het misbruik op. Iets minder duidelijk zegt „De Nec.": Och die arme kloosters, ze kunnen de gelden aan de curie niet betalen, want ze mogen geen geld hebben en daar alleen het geld in staat is een geschikt titularis voor vacante kerken en kloosters te verwerven, staan ze onbeheerd, want de oorzaak (het geld) ontbrekende, ontbreekt ook het gevolg. (de benoeming).

2. Mod. XXVI 132.

De kardinalen mogen niet kiezen.

Quia eligere Papam in hoc instanti concilio pertinebit ad perfectiores et magis expertos,

Nec. II 278.

Sed caveatur etiam, ne potestas eligendi hac vice in eosdem dominos Cardinales aliqualiter declinetur. Quodsi hoc fieret, quod absit, omnino im-

praeclaros, qui erunt in ipsa congregatione — quia dicit Philosophus: Eligere recte scientium opus est, veluti Geometriam Geometrarum et gubernatorem gubernatorum — qui sint in electione constantes et concordes, nec inter se sint in electione divisi, ad evitandum alias novi schismatis periculum, et esset error novissimus pejor priore.

pediretur per ipsos ipsa electio novi Pontificis. Aut unum de se ipsis eligerent. Et tunc forsan esset error novissimus pejor priore. Causas vero, quare hoc, quia valde multae sunt, et multis exosae, nolui recitare.

Ongetwijfeld heeft DIETRICH hier „De Modis" voor zich gehad, maar ook even zeker bewijzen deze plaatsen éér voor een anderen schrijver dan voor denzelfden. Want „De Modis" beperkt het geval evenals „De Nec.". tot dit concilie, maar motiveert de stelling door niet bizonder kwetsende argumenten. „De Nec." echter zegt: dat er vele redenen zijn, hatelijk voor velen, en daarom geeft hij geen een goede reden, spreekt zichzelf bovendien tegen, want vroeger was er reeds van „praestantiores" gesproken.

3. „Mod." V 80 en „Nec." I 277 is een parallel tusschen het „Decretum Gratiani" en een citaat uit PAULUS. Bewijst dus niets.

4. MODIS XV 104.

Cum ergo privilegium Episcoporum non expiraverit, videtur quod ordinatio Ecclesiae et dispositio ad eos primo loco pertineat. Sicut, si Petrus in trina negatione permansisset, nec poenituisset, nec ipse princeps Apostolorum extitisset, nec cum aliis Spiritum Sanctum accepisset, sed caeteri Apostoli Ecclesiam disposuissent et ordinassent.

MODIS XVIII 114

Unde illa jura, (constitutiones apostolicae etc.) sic loquentia, intelliguntur, quando malitia Papae, aut papatus ipsius Papae, non redundat in detrimentum aut damnum totius universalis Ecclesiae, et ubi mala vita ejusdem Papae non est hominibus notoria. Quia tunc, ut dixi propter suum malum vivere subjicitur praecepto correctionis fraternae. Secus esset, si bene viveret, bene doceret, ut Papam decet. Quis enim sanctum dubitet, quem apex tantae dignitatis attollit? Nam si malum futurum Papam illi sancti, qui illud capitulum instituerunt, praevidissent, nequaquam de Papa talia dixissent. Cum Paulus propter culpam minimam Petrum reprehenderit: Qui tamen Princeps Apostolorum extitit, et sanctior et melior tunc, quam nunc sunt nostri Papae

NEC. I 277.

Nec credendum est, quod propterea beatus Petrus factus sit impeccabilis. Quia quamdiu viator fuit, errare potuit et peccare, pro sui arbitrii libertate. Unde Christum negasse legitur, et quandoque ad veritatem Evangelii ambulasse non recte.

Erroneum igitur est dicere, quod quis assumtus ad papatum sit ille qualiscumque, propterea sit sanctus. Licet canonistae multis altercentur verbis, quod sedes illa Petri aut istum sanctum inveniat, aut sanctum facit.

LENZ teekent hierbij aan 1): „Dass Petrus, trotzdem ihm Christus die Schüssel ubergeben, nicht sündlos gewesen, sondern... oft gefehlt habe, ist eine beiden Schriften gemeinsame Anschauung."

Dat zal wel waar zijn, en dat is „eine gemeinsame Anschauung" van alle tractaten over het primaat van PETRUS en van alle theologen der geheele kerk. Niemand denkt er aan dit te ontkennen. Maar wanneer die „gemeinsame Anschauung" op gelijke wijze in bewijsvoering werd gebruikt, dan eerst zou dit argument kracht kunnen hebben. Ik behoef er wel niet meer op te wijzen, dat dit in de aangehaalde plaatsen niet het geval is.

Het slot van het citaat uit „De Nec." van „Erroneum" af, wordt door LENZ nog gelegd naast „De Mod." (V 80): „Nec etiam illa sedes papalis facit hominem sanctum. Quia locus non sanctificat hominem, sed homo locum. Nec ornamenta papalia sanctum faciunt: Imo tanto magis eum vituperant, quanto ejus vita mala apud homines est magis nota. Illa enim ornamenta exteriora interiorum indumentorum sunt signa, scilicet justitiae et sanctitatis ac veritatis. Et si dicatur: illa sedes aut sanctum facit aut sanctum invenit, intelligitur ita: deberet sanctum invenire."

Doch, bij groote overeenkomst, die men gerust aan ontleening kan toeschrijven, ook hier weer groot verschil. Hoe oppervlakkig is „De Nec." niet. De hoofdtekst: „locus non sanctificat hominem, sed homo locum" wordt vergeten. Over de „ornamenta" wordt niet gesproken, en eindelijk de onderscheiding aan het slot: „deberet sanctum invenire", blijft weg.

XV.

Wij hebben thans de argumenten der tegenstanders gehoord. Wanneer nu zulke scherpzinnige geleerden slechts zoo weinig tot staving hunner stelling kunnen aanbrengen, dan moet het met de stelling zelve toch wel treurig gesteld zijn. En waarlijk, als wij „De Modis" naast de authentieke werken van DIETRICH vooral „De Necessitate" leggen, dan is het alsof wij de „Nachtwacht" zien of de „Staalmeesters" naast een hunner tallooze

1) *Drei Tract.* 67.

copieën. Het zijn dezelfde figuren, het is dezelfde houding, het zijn dezelfde kleuren, maar één ding ontbreekt er aan: het is niet hetzelfde licht. En zoo is het ook hier: het zijn dikwijls dezelfde gegevens, dezelfde proposities, dezelfde conclusies, maar een ding ontbreekt er aan: het is niet dezelfde mentaliteit. Toonen wij dit aan door nog eenige voorbeelden, waarin wij DIETRICH'S werken vóór en na het verschijnen van „De Modis" zullen trachten te vereenigen.

1. Bij de critiek op „De Necessitate" kwam het argument ter sprake, dat de schrijver aan „De Modis" ontleende voor de afzetbaarheid des pausen 1). Stellen wij hier de beide plaatsen naast elkaar.

Mod. V 75.	Nec. XXIII 298.
Si propter salvationem unius regni, unius provinciae, deponitur unus Rex, unus Princeps secularis, qui per successionem perpetuam descendit: Multò magis unus Papa, unus Praelatus est deponendus, qui per electionem Cardinalium est institutus. Cuius pater et avus forsan ventres non sufficiebant implere fabis. Durum est enim dicere, quod filius unius Veneti piscatoris papatum debeat tenere....	Quodsi ad jus alicuius multitudinis pertineat sibi providere de Rege, non iniuste ab eadem Rex institutus potest destitui vel refraenari ejus potestas, si potestate regia tyrannice abutatur . . . .(vgl. blz. 150). Igitur multoties illud potest, debetque fieri de papa, et quocumque alio ecclesiastico praelato, qui ut legem Dei doceret, et alia bona opera faceret, assumtus est: Si contrarium imprudenter ac publice operetur.

Bij het lezen van het argument uit „De Modis" voelt het logisch verstand zich bevredigd. Het „multo magis" wordt gewaarborgd door het onderscheid tusschen een vorst van koninklijke afkomst, regeerend volgens erfrecht, en een paus, zoon van een visscher, aangesteld door keuze; onderscheid, voorgesteld in een realistische vergelijking.

Maar waar schuilt de reden van het domme „multoties" in het argument van „De Nec."? Toch zeker niet in het veel verhevener karakter van het pausschap: „qui ut legem Dei doceret

1) blz. 150. Men vergelijke de daar geciteerde parallelplaatsen.

assumtus est"? Men zou dan eerder „multo minus" moeten verwachten. Vergeleken bij het bewijs uit „De Modis", is dat van „De Nec", gepraat van iemand, die de klok heeft hooren luiden maar niet weet waar de klepel hangt. En nu zou men moeten gelooven, dat éénzelfde auteur, hetzelfde argument eerst zóó helder en later zóó dom kan opzetten?

2. Men vergelijke verder het bewijs voor de afzetbaarheid van den slechten paus in „De Modis" 1) met de boven 2) (onder 1 en 2) aangehaalde argumenten uit de andere werken, en men komt tot dezelfde ontdekking.

3. De zoo belangrijke vraag, of de paus aan de menschelijke wetten onderworpen is, wordt in „De Modis" 3) met groote nauwkeurigheid behandeld: „Qui igitur Papa, si est maleficus et criminosus saltem notorie, eximatur quin propterea legislatoris coactivi judicio exemplo sui Domini, qui tamen non peccavit nec peccare aut errare potuit sit subjiciendus, non video, nec ratio dictitat." Men vergelijke hiermee de luchthartige wijze, waarop DIETRICH hierover heenglijdt in de parallellen 4) (onder 3) en de duistere argumentatie, waarin hij verdwaald raakt in de geciteerde gelijkluidende plaatsen (sub 2) 5).

Men merke tevens op, hoe opvallend het, is dat de term „potentia coactiva", die „De Modis" ongetwijfeld bij MARSILIUS heeft geborgd, nergens in de authentieke geschriften voorkomt.

4. In „De Nec." wordt uitvoerig gesproken over de reservaties. Blijkbaar heeft de auteur de meening, dat de paus er geen recht op heeft. Maar hoe moeilijk en spaarzaam vloeien de argumenten 6)!

Hoe eenvoudig daarentegen in „De Modis" 7): „Quod Papa non possit plura in Ecclesia ordinare et statuere, quam ab ipso Christo primo, et post ab ipsa universali Ecclesia est et fuerit ipsi concessum. Non enim legimus Christum illi contulisse, pote-

---

1) V 76.
2) blz. 148—151.
3) V 79.
4) blz. 157.
5) blz. 148 vlgg.
6) *Nec* III 281 VI 282, IX, enz.
7) XXIII, 123.

statem, beneficia, dignitates, Episcopatus, villas, terras dispensandi aut distribuendi." Deze beschouwing wederom steunende op de geschriften en de leer van MARSILIUS, maakt een essentieel bestanddeel uit van „De Modis", en wordt tevergeefs in „De Nec." gezocht.

5. De volgende gelijke plaats werd ook nog door LENZ tot bewijs gebruikt 1).

Schism. c. III 224, 245.	Mod. c. XXIX 137, 138.
Et talis existens papa.... ut indignus a tanto regimine sanctissimo removetur, quia malus sacerdos non dicitur sacerdos et malus episcopus non est episcopus. Hoc probare videtur authoritas evangelii, ubi dicitur Petro condicionaliter: „Si diligis me, pasce oves meas". Ex quo infertur; quod qui non diligit Deum, scilicet si est symoniacus, adulter vel alias publicus peccator incorrigibilis, non meretur esse nec est verus pastor ovium sed mercenarius sive lupus, quia boni et veri pastoris officium non exercet, et ideo poterit et debet per alios judicari.	Kennis, heiligheid en liefde tot God is meer noodig dan macht want: Tantum semel Christus dixit Petro: quodcumque ligaveris etc. Verum est tamen, quod post resurrectionem ei dixit ter. Bis tantum: pasce agnos meos et tertio pasce oves meas. Et sub conditione tamen dixit „Simon diligis me?" Cui respondit Petrus: Tu scis Domine quod amem te. Et Christus dixit: si ergo diligis me, pasce oves meas. Cum ergo probatio dilectionis exhibitio sit operis, videtur quod qui non diligit Christum, oves Christi pascere non valeat. Sed cum dilectio Christi per opera manifestetur, nescio, quomodo pascat oves Christi, aut quomodo habeat claves Christi, qui opera facit notoria Diaboli, dicente Hieronymo. Quod illi, scilicet Petro, concessum est propter actuum lucem, i. e. propter bonam et sanctam vitam, qui toti mundo lucebat.

1) *Drei Tract*, 65, 66.

Het verschil is groot, al is de gelijkheid meer in het oog vallend. In „De Schism." moet bewezen worden, dat de paus kan worden afgezet, alias geoordeeld. In „De Modis", dat de liefde Gods en hare werken meer waard zijn dan de macht, en de laatste van de eerste afhankelijk is. In „De Schism." is de schakel: „cum ergo enz." vergeten, die het betoog in „De Mod." zooveel verheldert. In „De Schism." moet hartstocht aanvullen, wat aan juistheid ontbreekt.

Ten slotte: herhaaldelijk (vgl. parallellen) 1) drukt DIETRICH zijne verontwaardiging uit over de „constitutiones Apostolicae" enz. Scheldwoorden worden hierbij aan het adres der canonisten niet gespaard. Maar met verwondering vraagt men zich bij al die drukte af: waar is nu ook maar een schijntje van bewijs, dat die „constitutiones" niet behoeven onderhouden te worden? Niets! Alles emphatische exclamaties en hartstocht. En dat zou de man hebben geschreven, die in „De Modis" 2), uit de distinctie tusschen „bonum commune" en „bonum privatum" klaar argumenteert en besluit: komen de wetten, gemaakt ten voordeele van den paus in botsing met het algemeen heil der kerk, dan weg er mee? En diezelfde man, die in een groot tractaat de hem dierbaar geworden overtuigingen, het resultaat van langdurige studie, tot een systeem heeft omgewerkt, in strijd met de geheele constitutie der Kerk, een oorlogsverklaring aan het „ancien regime", een „Esprit des Lois" der vijftiende eeuw, zou vier jaar na dato weer zijn teruggevallen in de beuzelarijen en babbelarijen van zijn vroegere natuur?

Neen, laat mij met HALLER 3) verklaren: Is DIETRICH werkelijk de schrijver van „De Nec.", dan is hij het zeker niet van „De Modis".

* * *

Wie heeft dan wel „De Modis" geschreven?

SCHWAB 4) en SÄGMÜLLER 5) pleiten voor ANDREAS DE ESCOBAR, abt van *Randuf.* 't Lag eerst in het plan hun argumenten uit-

1) blz. 155 vlgg.
2) V 75. Zie boven blz. 166.
3) I 524.
4) *Joh. Gerson,* 490—491.
5) H. Jb. XIV 562—582.

voerig te analyseeren en te weerleggen; voor het oogenblik zie ik er van af, daar het niet strikt bij de stof behoort en de plaats ontbreekt. Later hoop ik op deze vraag terug te komen, de verhouding van „De Modis" tot den „Defensor Pacis" en den „Dialogus" van OCKHAM na te gaan, SCHWAB'S en SÄGMÜLLER'S argumenten te analyseeren en zelfs den auteur te kunnen opsporen.

Nu blijft nog over in het kort de bewijsvoering samen te vatten.

De argumenten vóór DIETRICH VON NIEHEIM zijn geen van alle steekhoudend. Vele kunnen bij nadere beschouwing worden geretorqueerd. Nochtans is er gelijkenis tusschen „De Modis" en de geschriften van den Westfaal. Deze gelijkenis wordt gemakkelijk verklaard door ontleening; zelfs die waarop FINKE 1) heeft gewezen. Het geheel ontbreken en miskennen van de onderscheiding tusschen „Ecclesia universalis" en „apostolica", de basis van „De Modis", in de authentieke werken van NIEHEIM, vóór en na het verschijnen van „De Modis", zelfs op plaatsen waar verzwijgen gelijk staat met ontkennen; het gebruik daarenboven van de termen dier distinctie zonder onderscheid en verward, bewijzen beslist, dat de auteur van „De Modis" niet DIETRICH kan geweest zijn. Talrijke parallellen uit het tractaat en geschriften van den curialist wijzen op een andere mentaliteit. Dus:

Dietrich von Nieheim heeft „De Modis" niet geschreven en **„De Difficultate" ook niet,** daar dit door den schrijver van „De Modis" is opgesteld 2).

1) *F. u. Q.* 146.
2) Zie boven blz. 180.

VIERDE HOOFDSTUK.

DIETRICH EN HET CONCILIE.

Nu wij hebben trachten uit te maken, welke werken aan DIETRICH mogen worden toegeschreven, en welke niet, blijft ons slechts over verder te onderzoeken, wat ons uit de authentieke werken blijkt omtrent zijne verhouding tot de conciliaire leer, en zijn werkzaamheden te *Konstanz*.

I

Na tien maanden pontificaat stierf de conciliepaus ALEXANDER V 1), en werd opgevolgd door BALTHASAR COSSA, die zich onmiddellijk de priesterlijke en bisschoppelijke waardigheden deed opdragen, en den naam JOHANNES XXIII aannam 2).

Was het bestuur van zijn voorganger kort, dat van COSSA was ongelukkig in vele opzichten; nooit misschien hebben zich de woorden: „Sic transit gloria mundi", die den paus bij zijn kroning worden toegesproken onder het verbranden van stroo, zoo bewaarheid als aan hem. Zijn vroegere energie scheen geweken 3), zijn vroeger geluk — hij had ALEXANDER groote diensten bewezen — was voorbij. Een gezantschap in *Spanje* mislukt 4). MALATESTA VAN RIMINI, de verdediger van GREGORIUS XII, laat zich niet winnen 5). LODEWIJK VAN ANJOU, 's pausen candidaat op den Napelschen troon, wordt door LADISLAUS verslagen 6). Zelfs in *Duitschland*, waar door den dood van RUPRECHT VAN DE PALTS, GREGORIUS een trouw bondgenoot verloor 7), kreeg JOHANNES slechts in schijn een machtigen aanhanger, inderdaad een invloedrijk beheerscher. Een oogenblik dreigde het Duitsche rijk hetzelfde lot als der kerk sinds *Pisa* was toegewezen. Na RUPRECHT'S dood immers don-

1) VALOIS: IV 129.
2) SALEMBIER: 275, 276. VALOIS: IV 130.
3) SALEMBIER: 279.
4) FINKE: *Acta Conc. Const.*, I 2—3.
5) FINKE: *Acta Conc. Const.*, I 4—8.
6) SALEMBIER: 279. VALOIS: IV 133—141.
7) FINKE: *F. u. Q.*, 4.

gen JOOST VAN MORAVIË en SIGISMOND met WENZEL om den troon, maar de koning van *Hongarije* overwon 1).

Op den conciliepaus rustte de verplichting, zijne regeering door nieuwe conciliën te laten controleeren, en aldus werd te *Rome* 2) in het jaar 1412 een nieuwe kerkvergadering bijeengeroepen 3), die bij gebrek aan deelneming eerst in 1413 eigenlijk geopend werd 4) en slecht bezocht, de groote vragen der éénheid en der reformatie niet beantwoordende, slechts de ketterij van WICLIFFE veroordeelde 5).

SIGISMOND 6), eenmaal zeker van den troon, en verzoend met zijn broer WENZEL, erkende JOHANNES XXIII onmiddellijk 7) en rustte nu niet, meer, voordat er een concilie onder zijn invloed bijeenkwam, waarop de kerkelijke éénheid eens en vooral zou worden hersteld 8). GREGORIUS erkende SIGISMOND en trachtte de leiding van het concilie op zich te nemen 9).

JOHANNES geraakte geheel onder den invloed des konings 10), toen hij hem de bepaling van de plaats, waar het concilie moest gehouden worden, overliet 11), en met kloppend hart kwam hij binnen de muren der stad, die hij smadelijk zou ontvluchten 12), waar hij zijne waardigheid zou verliezen 13).

Eindelijk is dan het gewichtig oogenblik aangebroken, waarop de eenheid zal worden hersteld. Één paus is te *Konstanz*, GREGORIUS dwaalt rond in *Italië*, BENEDICTUS zoekt zijn steun en toevlucht in zijn vaderland. Vijf patriarchen, vijf en twintig

1) VALOIS: IV 229. SALEMBIER: 280.

2) Concilie van Rome. FINKE: *Acta Conc. Const.*, I 108.

3) VALOIS: IV 199 vlgg. SALEMBIER: 281.

4) SALEMBIER: 283.

5) SALEMBIER: 284. VALOIS: IV 207.

6) FINKE: o. l. 5.

7) Vgl. ASCHBACH: *Gesch. Kaiser Sigmunds*, I 372 vlgg.

8) SALEMBIER: 285.

9) *F. u. Q.*, 113. Mandonnet schrijft zelfs meer aan de overeenkomst tusschen Gregorius en Sigismond het tot stand komen van het Concilie toe. (H. Jb. 1900 XXI 388).

10) *F u. Q.*, 27. VALOIS: IV 232.

11) FINKE: *Acta Conc. Const.* I 174.

12) Vgl. HEFELE: *Conc. Gesch.*, VII 91 vlgg. VALOIS: IV 285 en ASCHBACH: II 55—72.

13) SALEMBIER: 287, 289. ASCHBACH: II 85—95.

kardinalen, drie en dertig aartsbisschoppen, honderdvijftig en meer bisschoppen, honderd abten, ongeveer achttienduizend geestelijken en driehonderd doctoren 1) vertegenwoordigden de christenheid, thans voor het eerst na veertig jaar als hereenigd. En SIGISMOND zelf was op het concilie aanwezig 2).

Met de doctoren kwamen ook de meeningen, uiteenloopend ongetwijfeld, maar in één streven, het herstel der eenheid, door één middel, het concilie, eensgezind.

II

Ondoenlijk en nutteloos zou het zijn, hier die verschillende meeningen allen uiteen te zetten, bepalen wij er ons toe, de hoofdlijnen van de voornaamste groepen te teekenen 3).

PIERRE D'AILLI staat aan de spits der minst radicale rechterzijde, de partij van den aristocratischen regeeringsvorm der kerk 4). CHRISTUS is het ware hoofd der kerk, van Hem gaat de rechtsmacht over op den paus, en eveneens onmiddellijk op de bisschoppen en priesters. De paus is slechts als eerste dienaar der kerk haar hoofd, en niet uit haren aard, maar toevalligerwijze is de kerk hem onderworpen. Slechts de universeele kerk is onfeilbaar, de paus kan falen, het is echter ook slechts een vroom geloof, dat het concilie voor onfeilbaar wordt gehouden 5). Aan de bisschoppen en de doctoren wordt door hem de grootste macht in de Kerk toegekend 6).

Als woordvoerder van het centrum, met neiging naar de linkerzijde staat JOHANNES GERSON; zijn aanhangers zijn de democraten. Heel de geestelijke macht berust bij het mystiek lichaam der kerk, die ze rechtstreeks meedeelt aan paus en bisschoppen; vandaar dat niet alleen het generaal concilie, maar de geheele

1) SALEMBIER: 295.

2) Vgl. ASCHBACH: II 54 vlgg.

3) De onderscheiding van HIRSCH: *Ausbilding der Konziliaren Theorie*, in Episcopalismus en Conciliarismus komt mij niet doeltreffend voor; het concilie is bij beide theorieën toch het hoofdmiddel.

4) SALEMBIER: 120. HIRSCH: *Ausbildung der Konz. Theorie*, 84. „Ailly is gewiss auch durch seinem Ehrgeiz veranlasst worden, die päpstliche Autorität nicht in dem Masse herabzudrücken".

5) SALEMBIER: 115-118.

6) SALEMBIER: 120.

menigte der geloovigen het recht heeft den paus in sommige gevallen af te zetten 1).

De uiterste linkerzijde eindelijk beweert, dat heel de zichtbare Kerk, de paus, de geestelijkheid, de geloovigen te zamen in dwaling kunnen zijn, en God in dit geval zich eene nieuwe priesterschap langs bovennatuurlijken weg kan opwekken 2). Vandaar naar het protestantisme slechts een halve stap. Deze leer schijnt de schrijver van „De Modis" te hebben beleden. Voor hen heeft het overgeleverd monarchaal karakter der kerk opgehouden en plaats gemaakt voor de republiek.

Aan ons thans het antwoord op de vraag: tot welke der drie groepen moeten wij DIETRICH rekenen?

Democraat is hij wel nooit geweest, zijn krachtig ontwikkeld ideaal van het keizerschap heeft hem er voor behoed. Een man, die leefde in zijn verbeelding met keizer OTTO I en met KAREL DEN GROOTEN 3) en niets liever wenschte dan die gouden eeuw op aarde terug te zien keeren, zal toch wel niet de democratie als oorzaak van 't toenmalig geluk hebben aangezien.

Maar er zijn overtuigende bewijzen voor DIETRICH'S anti-democratische neigingen. Het drie en twintigste hoofdstuk van „De Necessitate" begint met: ARISTOTELES zegt: de veelheid der vorsten is niet goed, er zij dus één vorst 4).

Dit hoofdstuk nu behandelt de eenheid van het pausschap; wij mogen dus gerust besluiten, dat NIEHEIM ook in de Kerk van de „pluralitas principum" niet gediend was. In het tweede hoofdstuk geeft hij aan het concilie niet het recht om de pausen af te zetten, maar te beraadslagen over de middelen tot herstel der eenheid 5). Een overtuigd democraat zou hier wel andere bezigheden voor het concilie geweten hebben, zooals dan ook de kerkvergadering van *Konstanz* andere bezigheden gehad heeft.

---

1) SCHWAB: passim, SALEMBIER: 121, 122.

2) SALEMBIER: 123, 125.

3) Vgl. de citaten Hst. III.

4) C. 23. 296. Et ut dicit philosophus: Entia nolunt male disponi, nec est bonum pluralitas Principum. Sit ergo unus princeps.

5) C. 2. 278. In isto concilio generali primum principaliter tractandum est ut efficaciter inveniatur ibi modus et finis, ut fiat vera unio in tota Christianitate. Vgl. *Invectiva* 327, 328.

Er zijn zelfs wel eenige sporen van aristocratische neigingen bij onzen Westfaal te bespeuren. De keus van den nieuwen Paus moet aan een commissie van twaalf of meer uitstekende prelaten worden toevertrouwd 1); de rechten der bisschoppen dienen te worden beschermd tegen de aanvallen van *Rome* 2); de pauskeuze komt volgens het oudste, en nieuwe recht aan de kardinalen toe 3).

Dit laatste mag ons wel eenigszins vreemd klinken, als we pas gehoord hebben, dat te *Konstanz* de nieuwe paus moet gekozen worden door twaalf uitstekende prelaten, nog vreemder echter, als daar uitdrukkelijk de kardinalen worden buiten gesloten 4).

Nog zonderlinger doet het ons aan, als we DIETRICH dan toch de afzetbaarheid des pausen hooren verdedigen, al erkent hij niet als zoodanig de bewijzen, die door de drie groepen der conciliaristen, op grond der onderscheiding tusschen „ecclesia universalis" en „apostolica" worden geleverd. Hij neemt 5) hun conclusie over zonder zich om de praemissen te bekommeren.

't Is dus zeer moeilijk, den schrijver van zoovele tractaten tot een der algemeene typen terug te brengen. DIETRICH heeft wat van links, ook wat van het centrum, hij helt het meest over naar rechts, maar past ook dáár niet geheel. Te spreken van zijn overtuigingen staat gelijk met veler overtuigingen saam te voegen.

Toch is er wel iets teekenends in al die vaagheid en ineenvloeiing van kleuren, 't is zijn keizerideaal. Hij schouwt niet, zooals een der schrijvers, die hem in 't voorbijgaan wilde fotogra-

---

1) C. 2. 278. Eligatur.... per praestantiores Praelatos XII aut plures.

2) C. 6. 282. Quae (Reservationes) etiam in ordinariorum collatorum cedunt gravissimum detrimentum.

3) *F. u. Q.* 273 Ecce omni jure vetustissimo, veteri, novo et novissimo electio summi pontificis spectat ad collegium dominorum cardinalium.

4) *Nec.* c. 2. 278. Sed caveant etiam, ne potestas eligendi hac vice in eosdem dominos cardinales aliqualiter declinetur.

5) *Kroniek,* V en VI. *De Schism.*, III c. 11. p 224.

W. 2. paucis exceptis asserunt eum (Johannem) non esse papam " ipse dominus Johannes ad regendum papatum.... est prorsus inutilis.

P 6. Mirandum est, cur de concilii quod hic celebratur, potestate hodie dubitatur.

feeren ten onrechte opmerkte, met helderen blik in de toekomst; hij staarde slechts met flets en vermoeid oog, den blik des grijsaards, die veel teleurstellingen gekend heeft, naar een verleden, door zijn verbeelding met zonlicht in kleurenpracht gehuld; hij is de „laudator temporis acti" — heeft hij zelf geloofd dat de geschiedenis dien stap terug zou doen?

De keizer is hem alles; — niet KAREL IV, dien hij goed gekend had 1), niet WENZEL 2), niet RUPRECHT, dien hij tot spoed meende te moeten aanzetten en terechtwijzen 3), niet SIGISMOND, dien hij nergens prijst, — maar een keizer als KAREL DE GROOTE 4) en OTTO DE GROOTE 5). En zoo glorieus wordt DIETRICH'S keizersbeeld, dat er in heel de wereld voor den paus eigenlijk geen plaats meer schijnt.

De tegenstelling is treffend. Overal waar paus en keizer in conflict komen, met uitzondering van het ééne geval vroeger besproken 6), is slechts de keizer groot en de paus goed, op voorwaarde, dat hij den keizer ter wille is.

Toch is hier geen spoor van de leer der anti-monarchalen te bespeuren, dat het pausschap overbodig is; DIETRICH zou er hevig tegen geprotesteerd hebben; maar 't is slechts zijn onnadenkende opschrijverij, die hem doet vergeten, dat zijn beeld van de verhouding van paus tot keizer dat van MARSILIUS PATAVINUS nog in de schaduw stelt.

Gewoonlijk verloopen zijn tractaten dan ook in onsamenhangende, slechts met teksten en citaten aaneengeregen, half geuite gedachten: zonder leven of vuur, dor en droog of gezwollen. Slechts enkele malen schijnt ware geestdrift hem te bezielen, als hij spreekt over de eendracht in de kerk 7) en over de ondeugden aan de curie.

---

1) Vgl. *N U.* VI. 483.
2) *N. U.* 485.
3) *N. U.* VI, 469.
4) Vgl. *Kroniek*, 2e fragment. Deel II blz. 25.
5) Vgl. *Priv.* passim.
6) Het schisma onder Hendrik IV.
7) *De Nec.* c. 2. 279. O Me felicum, si ipsos tres insimul contendentes in uno loco insigni in papalibus insigniis aut in divinis insumul stare aut incedere viderem.

En juist dit maakt de persoon van DIETRICH tragisch. Sympathiek zal men hem in het algemeen niet hebben gevonden, maar tragisch is het toch wel den ouden man de hand te zien uitstrekken naar den bisschopsstaf, die hem van rechtswege toekwam 1), en in zijn eigen bisdom nog nauwelijks een woonplaats te kunnen vinden; tragisch is het verlies zijner goederen, en de wijze waarop hij ze terug ontvangt 2); tragisch is ook in hem steeds dezelfde hartstochten levendig te zien, eindelooze wrok, die hem nu en dan trillend van verontwaardiging op doet staan, om anatheem op anatheem te spreken over wie hem niets gunden, over BONIFACIUS IX, toen reeds overleden, over JOHANNES XXIII, toen reeds gevlucht en machteloos.

III.

Onder invloed van al die gebeurtenissen in zijn leven, begint DIETRICH op zestigjarigen leeftijd te schrijven, met een bitterheid door den hartstocht ingegeven.

Onder invloed van wellicht werkelijke miskenning gaat hij dóór met schrijven, op zeventigjarigen leeftijd; en in „De Schismate" is zijn aanval op BONIFACIUS nog heviger, omdat hij niet in het algemeen, niet anoniem als in de Kroniek, maar persoonlijk en met naam dezen paus verguist.

Vier jaar later schrijft hij weer een nieuw werk: de „Privilegia", waarin hij uiteenzet zijn historische opvatting van het keizerschap tegenover den paus: op gebrekkige wijze wat den vorm, en belachelijk onwaar wat den inhoud betreft.

Voor zijn tijdgenooten die hem de curie zagen verlaten, naar zijn bisdom gaan, onverrichter zake terugkeeren, wéér opgenomen worden aan het pauselijk hof, zijn goederen verliezen, overloopen naar *Pisa*: — heel dat leven van een pauselijk beambte in de 14e en 15e eeuw, — moet het toch wel moeilijk geweest zijn, hierbij altijd reine deugd en liefde voor de eenheid als thema en contrathema te erkennen.

Een man nu met **dit** verleden, waagt het, op het concilie een tractaat te publiceeren: „De Necessitate Reformationis", waarin

1) Zie boven: blz. 88.
2) Zie boven: blz. 106—109.

slechts weinig eigene en dan nog dikwijls verkeerde beginselen, en het overige conciliair gemeengoed; waagt het, verschillende kleinere geschriften 1), herhalingen veelal uit andere werken 2), te richten tot de vergaderde vaderen; waagt het, daarin een toon aan te slaan van vermaning en raadgeving 3), òf als JOHANNES XXIII gevlucht is, van verachting en bespotting 4), zoo kras, dat slechts de „Invectiva" en „Vita" er mee vergeleken kunnen worden! Kan die man veel invloed hebben gehad op zijne tijdgenooten 5)?

Kan zijn oppervlakkig werk, altijd terugkeerend tot het dood verleden. nooit de kern der moeilijkheden blootleggend, de vergelijking doorstaan met het werk van de GERSON'S, de AILLI'S, de ZABARELLA'S en de FILLASTRE'S?

Wij zelf hebben gezien, hoe ver het door „De Modis" in de schaduw wordt gesteld.

Neen, DIETRICH'S invloed op het concilie kan niet groot geweest zijn, en a posteriori bewijst ons dit ook de lijst dergenen, die aan het concilie deelnamen. Zou daar de naam van een invloedrijk lid hebben ontbroken? Den zijnen zoekt men er echter tevergeefs 6). Terwijl zijn landslieden DWERG, WILDUNGEN, DEYS, enz. zich verdienstelijk maken en herhaaldelijk genoemd worden, vinden wij hem slechts éénmaal, als assessor van den kardinaal van OSTIA 7).

Toch moest hier vermeld worden de oorkonde, die CHROUST 8) heeft gepubliceerd: een schrijven van het Concilie aan den bisschop van *Concordia* enz. waarin aan geadresseerde wordt opgedragen, DIETRICH in het genot zijner prebende van ST. SERVATIUS

---

1) De Petersburgsche en Weener tractaten.

2) Zoo begint P 2. letterlijk met de eerste woorden van Langenstein's *Epistola Concilii pacis* af te schrijven. Vgl. HARTWIG: II 28.

3) P 1, 2, 3.

4) P 6, W 1, 2.

5) Men vergelijke de onbeduidende voorstellen van den curialist in de genoemde werken, met de inrichting en agenda van het concilie. HÜBLER: *Die Constanzer Reform.* FINKE. *F. u. Q.*, II Kapitel. Hübler haalt D's. naam en voorstellen wel dikwijls aan maar bewijst niet, dat zij invloed hadden.

6) ERLER: 234.

7) t. z. p.

8) D. Zs. f. Gw. 1891 VI, 2, 363.

in *Trajectum* te laten, ofschoon hij zijn verblijf aldaar niet heeft gehouden. Grappig is de vergissing van CHROUST, die de „ecclesia St. Servatii Traiectensis Leodiensis diocesis" leukweg naar *Utrecht* verplaatst. Bedoeld is natuurlijk *Maastricht*.

Het belangrijkste dier oorkonde moge hier volgen.

„Cum itaque dilectus ecclesie filius magister Theodericus de Nyem, canonicus ecclesie sancti Servatii Traiectensis Leodiensis diocesis, litterarum apostolicarum scriptor et abbreviator, una nobiscum ad ecclesiae universalis unitatem pariter et honorem plures et fructuosos impenderit, et sicut accepimus, ampliores proponat impendere sollicitudines pariter et labores, nos volentes ipsum propter ea et alia sibi suffragantia virtutum merita favoribus prosequi gratiosis, ipsius in hac parte supplicationibus inclinati, discretioni vestrae, per nostra scripta mandamus, quatenus vos .... faciatis auctoritate nostra eidem Theoderico, qui ut asserit, ex ecclesiasticis beneficiis et proventus suorum canonicatus et prebende prefatorum iuxta statuti decreti eorundem continentiam atque tenorem integre responderi."

CHROUST vervolgt dan: „Hervorzuheben ist in dieser Urkunde besonders eine Anspielung auf die Thätigkeit DIETRICHS; es wird von den vielen und erfolgreichen Bemühungen gesprochen, die er im Interesse der Einheit der Kirche auf sich genommen habe, und von den grösseren, die zu üben er noch vorhabe. Es scheint mir doch bedenklich, jene Worte als eine allgemeine Motivirung in das Gebiet der Redensarten zu verweisen, ich halte es für richtiger, sie auf DIETRICHS literarische Thätigkeit zu beziehen. Trifft dies zu, so ist die Ankündigung von noch zu erhoffenden Werken bemerkenswerth; vielleicht ist auf die Fortsetzung des Werkes „de scismate" angespielt, die DIETRICH 1415 unternahm, vielleicht aber hatte er die Absicht geäussert, noch zu einer grösseren selbständigen Arbeit zu schreiten, zu der ihm aber dann doch die Kraft gebrach".

En, vervolgt CHROUST, dat DIETRICH door juristische kennis uitmuntte blijkt uit een rechterlijke uitspraak, die hij in een bepaald geval gaf, en die CHROUST niet mededeelt.

Onopgemerkt is DIETRICH dus niet voorbijgegaan. Hij heeft wel de aandacht getrokken, en het is mogelijk, dat hij er in geslaagd is, zijn keizerideaal, hoe vaag en vluchtig ook, vooral

door het onophoudelijk herhalen der geschiedenis van OTTO en JOHANNES XII, bij eenigen ingang te doen vinden. 't Is waarschijnlijk, dat hij door het pikante, het schandaleuze in zijn werken meer hoorders heeft getrokken dan hij verdiende, maar dan geeft dit toch ook een weinig vleiend beeld van den tijd, waarin hij leefde, tijd van verwarring en gebrek aan waarheidsliefde.

IV.

Er blijft nog altijd een zaak te bespreken, die van gewicht kan zijn bij de afmeting van DIETRICH'S invloed op het concilie.

FINKE 1) noemt een plaats uit „Vita" 2), waarin het plan van JOHANNES' XXIII om eenige maanden te *Konstanz* te blijven, dan naar *Bologna* terug te keeren en daar weder de leiding op zich te nemen, zijn teleurstelling, zijn ijdel vertrouwen op geld en rijkdom, worden vermeld. Maar, vervolgt DIETRICH, de Heer heeft het niet gewild, JOHANNES is diep gevallen. En hij besluit zijn verhaal met deze woorden: „Prout haec alias scripsi et abbreviando huic historiae reddere volui in haec verba".

Men trekt hieruit onmiddellijk de conclusie: DIETRICH heeft dus in een ander werk dezelfde stof uitvoeriger beschreven. Het lag natuurlijk voor de hand dat ongenoemde werk in de „Invectiva" te zoeken. Dit deden dan ook LORENZ 3), en LENZ 4). Anderen vonden de „Invectiva" voor hem wel wat compromitteerend, en namen met SAUERLAND 5) een afwachtende houding aan. LINDNER 6) schrapt de „Invectiva" eenvoudig van de lijst der werken van den curialist.

Om nu op FINKE en het citaat uit „Vita" terug te komen: de Freiburgsche hoogleeraar sloot zich bij de meening van LINDNER aan en ging dus een ander werk zoeken, waarop het citaat kon betrekking hebben.

---

1) *Zwei Tagebücher über das Konstanzer Konzil.* R. Q. 1887 I 47—57.

2) I C 40 V D. HARDT: II 387. (Finke citeert 349.)

3) *Deutschlands Geschichtsquellen*, II³ 322

4) *Drei Tractate*, 84

5) *Das Leben*, 74.

6) Zs. f. A. G. 1885 VI 522.

En hij vond brokstukken van een dagboek, door V. D. HARDT in deel II en IV verspreid opgenomen. FINKE zegt brokstukken: wij hebben dus met een allicht grooter werk te doen, handelend over de gebeurtenissen in de omgeving van JOHANNES XXIII op het concilie.

Het moet echter in dit geval vaststaan, dat het bedoeld citaat uit „Vita" niet op de „Invectiva" kan slaan, of op een der andere werken van onzen Westfaal.

En staat dit vast? ERLER 1) is zóózeer van het tegendeel overtuigd, dat hij er zelfs een argument uit smeedt voor de authenticiteit van de „Invectiva". Zonder daar nu verder op in te gaan, mogen we gerust aannemen, dat, daar DIETRICH de „Invectiva" geschreven heeft, hetgeen FINKE toch ook later toegaf 2), het mogelijk blijft en na ERLER'S betoog waarschijnlijk wordt, dat hij in het gemeld citaat de „Invectiva" op het oog heeft gehad.

Toen FINKE dus zijne ontdekkingsreis naar het nieuwe dagboek begon, had hij niet het bewijs geleverd, dat er wat te exploreeren viel, nog minder, dat, wat hij zou vinden dus ook van DIETRICH VON NIEHEIM moest zijn. Zonder meer mocht hij dan ook zijne toekomstige ontdekking niet voor den Westfaal opeischen.

En wat was de uitslag?

Vrij vele fragmenten 3), verspreid in deel II en IV van het verzamelwerk van V. D. HARDT, schreef hij aan onzen auteur toe.

---

1) 396—402.

2) *F. u Q*, 144, 147, 148

3) R. Q 1887. I 49—53 Zij volgen hier:

1°. V. D. HARDT: II 236 „Dominica Reminiscere — Anglicae conformarent".

2° II 238—241 „Ultima die Februarii — placuit omnibus".

3°. II 151 (lees 251) „Die XXI Martis — quod bene novi ex signaturis".

4°. IV 87 „Sessio secunda — decurtatos".

5°. IV 96 „Sessio tertia — pronuntiavit".

6°. IV 151 „Die Saturni 4 — Deus non est trinus et unus".

7°. IV 167 „Verum est quod domini Cardinales — et ita unus Card. ivit.

8°. IV 180 „Et pronuntiata — scandalum publicum est exortum".

9°. IV 228 „Die Saturni 25 Maji — quam sibi venia aut gratia exhiberi".

10°. II 285 Conclusiones et veritates.

11°. II 275—280 Conclusiones singulares.

Niet echter alléén omdat, volgens zijn veronderstelling, DIETRICH nog een tot dan toe niet bekend werk moest hebben geschreven, maar ook, en dit zegt meer, omdat 1° de negen eerste fragmenten door v. D. HARDT aan één handschrift, den Elstrawianus, zijn ontleend en zij blijkbaar bij elkaar hooren.

2°. De schrijver verbitterd is over allerlei dingen

3°. De schrijver veel van schandaaltjes houdt.

4°. Paus, kardinalen en

5°. de Franschen haat.

6°. Plat en onbekookt is en veel scheldt.

Dit alles past uitstekend op DIETRICH. Voeg daarbij:

7°. Dat de S. een Duitscher blijkt te zijn.

8°. Dat de S. een curialist is; dan wordt de waarschijnlijkheid voor DIETRICH VON NIEHEIM zeer groot 1).

Een opvallende leemte echter in FINKE'S betoog is wel, dat hij, uitgaande van het gemeld citaat uit „Vita", en zoekende naar een werk, waarnaar „Vita" verwijst, ons ten slotte eenige fragmenten van een dagboek, waarschijnlijk door DIETRICH geschreven aanbiedt, waarop dat citaat geen betrekking heeft, maar misschien wel betrekking zou kunnen hebben, als wij het heele dagboek kenden. En voor dat problematische dagboek moet dan de „Invectiva" zwichten!

FINKE heeft dan ook zelf wel gevoeld, dat in zijn opstel in de R. Q. het toppunt van overtuigende bewijsvoering niet was bereikt; hij heeft getracht het ontbrekende aan te vullen in zijne „Forschungen und Quellen" 2).

't Is zeer zonderling — aldus FINKE — dat ERLER een opvallende verwijzing naar „Vita" in de „Invectiva" over het hoofd heeft gezien. Daar staat toch duidelijk, dat JOHANNES XXIII voor jaarlijks 34.000 goudguldens het pausschap wilde afstaan; dat zou een goed zaakje geweest zijn als het gelukt ware „sed quam (pecuniam), ut alibi habetur, nemo illi dabat" 3). Nu

1) R. Q. I 55

2) S. 148

3) V. D. HARDT II: *Invectiva*, c. 17, 311. „Tu demum papatum ultimo vendere, vel saltem per pactum expressum, annuae scilicet pensionis XXXIV (M) libr. florenorum, eidem renunciare decreveras. Fecissesque procul dubio forum optimum, si quis tum numeratam pecuniam obtulisset. Sed quam, ut alibi dicitur, nemo illi dabat

vindt men hetzelfde feit slechts vermeld in de officieele akten van het Concilie) en in „Vita" 2).

„Dass der Verfasser der Invective sich auf die Akten berufen, ist nicht anzunehmen" — aldus vervolgt FINKE — „warum sich gerade hier auf dieselben berufen? Unzweifelhaft hat Niem, wenn er der Autor ist, die Lebensbeschreibung (Vita) des Papstes gemeint. Daraus würde aber folgen, da die Invektive vor dem 29 Mai 1415 (afzetting v. JOH. XXIII) geschrieben, die Lebensbeschreibung, d. h. die hier in Betracht kommenden beiden ersten Bücher, erst nach diesem Datum in ihrer jetzigen Fassung ausgearbeitet ist, dass von DIETRICH Tagebuchblätter aus früherer Zeit existieren, deren Zusammenstellung wir nicht kennen: ein Ergebnis, zu welchem ich vor zwei Jahren aus andern Gründen gekommen (reeds hierboven besproken), das aber Erler in seinem Werke bekämpft hat."

Vergelijken wij de plaatsen, door mij in de noot uit „Invectiva", de officieele akten en „Vita" overgeschreven, dan blijkt, dat er verschil is in de opgave van de geldsom, éénmaal 34.000 naast tweemaal 30.000. Neemt FINKE dus aan, dat „Invectiva" ontleent aan „Vita" dan kan hij ook om deze reden geen bezwaar hebben tegen ontleening aan de officieele akten. Om welke reden heeft hij er dan wel bezwaar tegen? Hij geeft er geen op. En toch ligt het voor de hand, dat de „Invectiva" juist de officieele akten bedoelen met „ut alibi dicitur (habetur)". Immers, de officieele akten bestonden vóór de „Invectiva"; „Vita" bestond als zoodanig nog niet. Indien er nu twee bronnen gelijkluidend berichten over éene gebeurtenis terwijl een derde bericht naar één dier twee verwijst, dan ligt het toch wel voor de hand, dat nommer drie alléén kan verwijzen naar het bericht, dat ouder, niet naar het bericht, dat jonger is. En neemt FINKE nu aan, dat er een dagboek ten grondslag ligt aan „Vita", en

1) V. D. HARDT IV: 1072 „et ulterius habeat triginta millia florenorum annuatim, hoc modo, quod ex nunc ponatur una decima ex cujus pecuniis emantur proventus, Venetiis, Florentiae, Januae, conjunctius vel divisim, usque ad quantitatem praemissam, XXX millium florenorum annuatim ad vitam suam."

2) II c. 16, 403, 404. „Et cum hoc emerent sibi annuos reditus ad ejus vitam XXX (M) ducatorum auri, sc. decem in Venitiis, 10 Florentiae et 10 alia Januae". NB FINKE wijst de plaatsen niet aan.

dat dit dagboek ouder is dan de „Invectiva" dan neemt hij juist aan, wat bewezen moet worden en loopt hij in een circulus vitiosus.

Zijn dilemma 1): „Hat Dietrich die Invektive geschrieben und beziehen wie das „wie ich es anderswo geschrieben" hierauf. so muss, wie oben bemerkt, die Existenz eines frühern Tagebuches vorausgesetst werden; stammt die Invektive nicht von ihm, so muss ér anderswo über Johann geschrieben haben, und das kann ebenfalls nur in einem Tagebuche geschehen sein. Ein drittes giebt es nicht," verliest natuurlijk ook zijne kracht na het voorafgaand betoog.

FINKE'S fout ligt immers hierin, dat hij de uitdrukking: „ut alibi habetur" gelijkstelt aan: „ut alibi a me dictum est". Inderdaad: zoo DIETRICH in de „Invectiva" zichzelf citeert, zijn natuurlijk de officieele akten uitgesloten. DIETRICH laat het echter in het midden, of hij zichzelf citeert of niet. Op FINKE'S dilemma antwoorden wij dus: er is wèl een derde nl. DIETRICH heeft de „Invectiva" geschreven en daarin de akten kunnen aanhalen.

Moeten wij het er nu voor houden, dat DIETRICH géén dagboek heeft geschreven?

Neen, want dit valt niet te bewijzen. Maar wij mogen ook nog niet aannemen, dat het zeker, is dat hij er wèl een heeft nagelaten, daar tot nogtoe ook hiervoor het bewijs ontbreekt. Er bestaat echter wel groote waarschijnlijkheid, dat de door FINKE bijeengevoegde fragmenten van NIEHEIM's hand zijn, en later zullen wellicht de bewijzen ervoor geleverd kunnen worden.

Maar zelfs het auteurschap van deze fragmenten, kan geen oogenblik de verhouding van den curialist tot het concilie veranderen. Ook te *Konstanz* heeft hij een onbelangrijke rol gespeeld.

* * *

DIETRICH verdwijnt uit ons oog even plotseling als wij hem te zien kregen. Te *Konstanz* voltooit hij niet eens meer het „Vita JOHANNIS XXIII", hij verlaat de stad, wij weten niet waarom, hij gaat naar *Maastricht*, en daar vinden wij hem den 15 Maart 1418 op het ziekbed. Hij maakt zijn testament en gaat sterven 2).

1) *F. u. Q.* 148. noot.

2) ERLER: 247 vlgg.

Maar het ideaal, dat hem voor oogen gezweefd had, waarvoor hij had geslaafd en gestreden, al was het ook niet altijd met edele middelen, al waren de motieven ook niet altijd geheel onvermengd; het ideaal waarvoor hij had geleden, al was het ook niet altijd met mannenmoed en mannenkracht; het ideaal was bereikt, de eenheid was hersteld.

Want vier maanden te voren was MARTINUS V te *Konstanz* tot algemeen erkend hoofd der Katholieke Kerk gekozen, en het veertigjarig schisma geëindigd.

Dat feit, de gelukkigste gebeurtenis eener halve eeuw, moet den ijveraar voor de goede zaak hebben verheugd; zijn levenswensch was vervuld; misschien heeft hij vol blijdschap zich zelven een klein aandeel in dat succes toegekend. Thans bleef hem op aarde niets meer te doen over. Hij kon sterven.

Maar nog had hij één wensch, dien hij hoopte te vervullen: de gefingeerde schenking zijner goederen aan de *Anima* 1) moest eene echte schenking worden. En zoo zien wij dan den stervende herstellen en aanvullen, wat hij in te groote gehechtheid aan het leven en de aardsche schatten had misdreven; als krachtig bevorderaar en weldoener der *Anima* verdient hij een eereplaats in de geschiedenis van het katholieke Duitschland.

Dezelfde Nederlanden, waar de stichter der *Anima* geboren was, zagen nu den uitbreider er van uit het leven scheiden. DIETRICH immers, al weten wij niet zeker op welken dag, is nog in Maart 1418 overleden en werd vermoedelijk in de St. Servatiuskerk te *Maastricht* begraven 2).

1) Zie Hst. II blz. 107.

2) ERLER : 250.

DIETRICH VON NIEHEIM

ZIJNE OPVATTING VAN HET CONCILIE EN

ZIJNE KRONIEK DOOR W. J. M. MULDER S. J.

TWEEDE DEEL

DE KRONIEK

E. VAN DER VECHT TE AMSTERDAM EN DE NAAML.

VENNOOTSCHAP KEURBOEKERIJ TE LEUVEN 1907

INHOUD

I. INLEIDING.

DE HANDSCHRIFTEN.

Het Leidsche handschrift 1) (L.) uit het begin der 16e eeuw, bevat dertig bladen papier ± 120 X 180 mM., zonder watermerk. In de volgorde der bladen was aanvankelijk verwarring. Folio 2 ontbreekt. Op folio 6 volgde fol. 9—10, dan 7—8, vervolgens 11 enz. Fol. 11 sluit met het vierde fragment, 11' begint met het citaat uit BOCCACCIO van het vijfde, een leemte openlatend van ± 2½ blz., die natuurlijk niet door het verlies van een blad verklaard kan worden. Na fol. 26 ontbreken vier bladen, juist een katern 2), de leemte openlatend in het zesde fragment tusschen „immo eas magis commaculant" — „in hoc praebendo etiam". Dit katern is blijkbaar verloren, en was reeds zoek, toen de oude folieering plaats had, want fol. 26 ging zonder meer op 27 over. Thans is er een blad papier tusschengevoegd.

Toen de Heer MOLHUYSEN, conservator van de handschriften, mijn aandacht er op vestigde, lagen de katernen los bijeen. Thans is het hs. gebonden. 't Is zoo goed als zeker dat VULCANIUS, door wiens bemiddeling L. te *Leiden* kwam, dit hs. reeds voor 1581, het jaar zijner vestiging aldaar, bezat. Op het eerste, overigens leege blad van L. staat iets, dat ons op het spoor kan brengen, van waar VULCANIUS zijn codex heeft gehaald. Een ietwat jongere hand dan die het hs. zelf heeft geschreven teekende hier aan „lib aput minores (?) mechlinie alter (?) c..... à". Wat dit ook moge beduiden, het wijst ons op *Mechelen* en de

1) Zie Eerste Deel. Tweede Hoofdstuk. blzz. 94, 95. Acad. Lugd. Bat. Bonaventurae Vulcanii Codex n°. 92. G IV.

2) Slechts één (het vierde) katern telt 8 bladen.

Franciskanen aldaar, misschien wel als de plaats waar het origineel, waarnaar het afschrift L. is vervaardigd, berustte.

Merkwaardiger is de Weener codex (W.) Cod. chart. fol. nr. 1794 theol. nr. 888. „Der Codex enthält", zoo schreef SAUERLAND 1), „eine Sammlung von verschiedenen auf die Kirchenreformation des 15 und 16 Jahrhunderts bezüglichen Schriftstücken." Inderdaad, het eerste stuk reeds, dat in deze verzameling voorkomt „Bedencken von der Ler, von nothigen Euserlichen Stücken vund Euserlichen mittlen Dingen (Authoribus Luthero, Melanchtone, Pomerano)" en volgende titels als (fol. 16'): „Martinus Luther ad quandam mulierem quae habuit tentationes de praedestinatione"; (fol. 31—36) „Pasquillus ad pontificem Romanum"; (fol. 169) een brief van PIERRE BRULLY; (fol. 199) „Contra papisticas leges", zeggen zelfs wel iets méér dan SAUERLAND met een paar woorden heeft aangeduid; de geheele verzameling draagt een beslist anti-katholiek en anti-pauselijk karakter. Dat het van belang was hierop te wijzen, meen ik in het tweede hoofdstuk van het eerste deel te hebben aangetoond.

Overigens mag men, ook nog om andere redenen, belang stellen in het tot stand komen van deze verzameling. De fraaie perkamenten band draagt aan de voorzijde de volgende cijfers en letters in goud: 17. G. L. B. V. S. B. 53.

De Heer MOLHUYSEN, wien te *Leiden* de codex ter bewaring was toevertrouwd, giste dat dit kon beduiden: Gerardus Liber Baro Van Swieten Bibliothecarius, en dat 1753 het jaartal was van het inbinden of tot stand komen van de verzameling. GERARD VAN SWIETEN immers (1700—1772), beroemd medicus, leerling van BOERHAAVE 2), was 1745 3) te *Weenen* bibliothecaris van MARIA THERESIA geworden. Eenige jaren later werd hij voorzitter der commissie tot censuur der boeken. Hij was geestverwant van HONTHEIM, wiens boek „de statu ecclesiae" hij van de censuur trachtte te redden 4), en dus valt het gemakkelijk

---

1) *F. F.* 583.

2) Wiens colleges hij in snelschrift opteekende.

3) Vgl. A. FOURNIER: *Gerhard v. Swieten als censor*, Sb. W. 1876, band 84, 387 vlgg.

4) FOURNIER: 432, 433.

te verklaren, dat hij een anti-pauselijke verzameling liet aanleggen 1).

Dr. MOLHUYSEN'S hypothese werd tot zekerheid gebracht door een welwillende mededeeling, die ik van den Direktor der k.k. Hofbibliothek mocht ontvangen. „Die Aufschrift heisst Gerhardus Liber Baro Van Swieten Bibliothecarius, das Jahr, in welchem das Manuskript gebunden war.... Bis zu dieser Zeit war die Handschrift, welche wohl aus mehreren selbstständigen Stücken bestand und in einem Umschlag gehüllt war, mit Nummer 444 bezeichnet, welche Signatur der Bibliothekar HUGO BLOTZIUS angebracht hat, von dem auch die mit Tinte geschriebene Foliirung herrührt".

De codex namelijk (210 X 330 mM., papier van eenigszins afwijkende grootte en afmeting, en vroegere en latere hand) voert eene dubbele folieering, eene met inkt, en eene jongere met potlood. „Unter VAN SWIETEN" zoo gaat de welwillende mededeeling uit *Weenen* voort, „wurde die Hs. nach der damals eingeführten Klasseneinteilung als Theol. lat. 888 signiert und mit neuer Pagination versehen; als solche ist sie auch bei M. Denis: Codices manuscripti theologici bibl. Palat. Vindob. lat. Tom. II col. 1892—1907, beschrieben."

De folieering met inkt echter heeft wat meer bladen omvat dan de latere met potlood. Zoo ontbreken van de oude folieering fol. 10—13, 117—136, en 217—224. In *Weenen* wist men niet meer, wat die bladen bevat kunnen hebben.

VAN SWIETEN heeft slechts de volgorde der losse geschriften veranderd, enkele bladen uitgelaten en de nieuw geordende laten inbinden. Er moet dus reeds vroeger een reden bestaan hebben, om zulk een verzameling aan te leggen. Maar niettemin past het geheel bij VAN SWIETEN, opnieuw de aandacht op deze collectie te hebben gevestigd.

Het gedeelte nu, dat hierachter wordt uitgegeven, heeft behalve de oude folieering (57—82') en de nieuwe van VAN SWIETEN (37—62') een afzonderlijk nummer (541), en een eigen pagineering

---

1) Vgl. nog over het snelschrift enz. E. C. VAN LEERSUM: *Gérard van Swieten en qualité de Censeur*. Janus 1906 XI 381 - 398; 445—469; 501—522.

(1—52). Van voortzetting dier eigen pagineering is in den codex geen spoor te ontdekken 1).

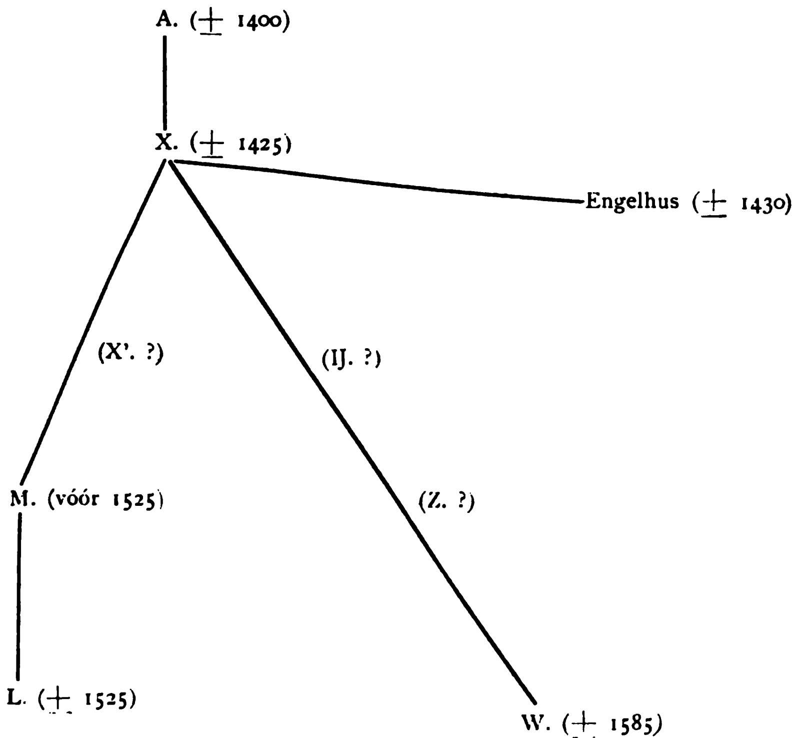
Boven meen ik reeds de stelling te hebben bewezen, dat W. hoewel jonger dan L., toch geheel onafhankelijk van L. moet zijn ontstaan 2). En daar er in elk geval tusschen de autograaf van DIETRICH (A.) en L. minstens één afschrift moet geweest zijn, blijkens de fout der verwisseling van OTTO III en OTTO I 3), zoo mogen wij zeker een ons onbekend hs. M. aannemen, dat dan waarschijnlijk te *Mechelen* heeft berust vóór 1581 en nog wel een ander X, liggend tusschen M. en A., waarvan ENGELHUS zich 150 jaar vroeger heeft bediend.

Wat nu de genealogie van W. betreft, wij weten dat reeds HUGO BLOTZIUS 4) het hs. W. heeft gefolieerd. HUGO BLOTZIUS of HUGO BLOOT was een Delftenaar, die onder de regeering van MAXIMILIAAN II het eerst den post van bibliothecaris te *Weenen* verwierf. Hij kwam te *Weenen* in 1575, waar hij als bibliothecaris werd aangesteld. Hij maakte zich zeer verdienstelijk door het aanleggen van een inventaris der boeken en door het aanschaffen van nieuwe boeken. Hij stierf in 1608 5). Daar nu W. op het eind der 16e eeuw is ontstaan 6), is het aan te nemen dat BLOOT het hs. tusschen 1575 en 1600 heeft doen afschrijven of afgeschreven. Echter niet van L., zooals wij aantoonden, dus òf van M. òf van X. òf rechtstreeks van A. Welnu niet rechtstreeks van A., want de fout in het citaat van BOCCACCIO, waar en W. en L. „assumptus" lezen in plaats van „Albertus", kan bezwaarlijk in A. hebben gestaan, en wijst dus op een afschrift van A., door een uiterst onhandig copiist gemaakt. Zoo onhandig een copiist moet de schrijver van X. geweest zijn, daar hij ook OTTO III en OTTO I verwisselde. W. gaat dus òf rechtstreeks òf middellijk terug op X. En indien W. middellijk op X. teruggaat, kan dan M. tot grondslag hebben gediend? Ik geloof het niet. De aanteekening op fol. 1 van L. toch doet vermoeden,

1) Vgl Deel I. Tweede Hst. blz. 91, 92.
2) Vgl. Deel I. Tweede Hst. blz. 101
3) Vgl. Deel I Tweede Hst. blz 96 en 't fragment I blz 16.
4) Zie boven in deze Inleiding blz. V.
5) Vgl. *Allgem. Deutsche Biographie*, II 727 KOK: *Vad. Wb.* VI 607. MORERI: *Grand Dictionnaire* II.
6) Vgl SAUERLAND: *F. F.* 583.

dat M. gelijken inhoud gehad heeft als L., en daar W. in fragm. V méér geeft dan L., kan dus W. niet op L. teruggaan.

Wij krijgen dus de volgende genealogie, waarin voor de onderdeelen nog veranderingen mogelijk zijn:

Ik laat hierbij natuurlijk buiten beschouwing, in hoever M. op W. zijdelings van invloed kan geweest zijn, doordat bij het afschrijven X. en M. gebruikt zouden zijn.

DE AFSCHRIJVERS.

De stijl der hss. is onbeholpen. Vergelijken wij DIETRICH'S eersten historischen arbeid met „De Schismate", dan ontdekken wij grooten vooruitgang. En was NIEHEIM'S autograaf reeds moeilijk verstaanbaar en slecht gesteld: de afschrijvers van L. en W. hebben het hunne er toe bijgedragen om den zin nog duisterder te maken.

De afschrijver van L. heeft blijkbaar zeer slecht Latijn verstaan. Regelmatig maakt hij dezelfde fouten, die onmogelijk van den auteur kunnen afkomstig zijn. Eenige der voornaamste fouten volgen:

a. Het attribuut volgt niet geslacht getal en naamval van het substantief, waar het bij hoort: „civitate Verdensis" (fol. 3,3', 4',), „episcopum Verdensis" (fol. 3'), „ecclesiam Verdensis" (fol. 3'), „eandem diocesis Verdensis" (f. 3'), „eidem ecclesiae Verdensis" (f. 3'), „commotiones bellicos" (f. 4), „in patria Verdensis" (f. 4'), „in flumine Weserem" (f. 5), „ipso imperatorem" (f. 5'), „sacras aedes dedicatis" (f. 5'), „prope oppidum Hupariensis" (f. 6'), „proprio corporis" (f. 8), „regis infideles" (f. 8'), „oppido Huxariensis" (f. 8'), „linguae praesciso" (f. 9), „adductus summum pontificem" (f. 10), „unum sapientissimus" (f. 10'), „gemmam inclusum" (f. 11);

b) het verbum staat niet in den vereischten modus, tijd of persoon: „quod Nova Saxonia esse frugifera" (fol. 3), „competent" en „congruent" i. p. v. „competant" en „congruant" (fol. 3), „donant" i. p. v. „donavit" (fol. 3'), „videant" i. p. v. „videatur" (f. 4), „adaugent" i. p. v. „adauget" (f. 4), „permanent" i. p. v. „permanet" (f. 4), „sinent" i. p. v. „sinant" (f. 4'), „ubi elementum ignis praedominantur" (f. 4'), „sicut homines potent" (f. 5), „quibus (fontibus).... lavabant et delectabant" (f. 5'), „dicant" i. p. v. „dicunt" (f. 6), „ne N. Saxonia remanent" (f. 7). „Contigit.... quod.... imperator.... obsident quandam arcem" (f. 8), „Deus donarent" (f. 9), „si forte infidelibus innotescent" (f. 9), „ut exurgent" (f. 9), „decantantem" i. p. v. „decantantes (f. 9'), „cumulantes" i. p. v. „cumulans" (f. 9'), „cum videtur" (f. 11), „ut aboletur" (f. 11');

c) tempus infinitum i. p. v. tempus finitum of omgekeerd: „amoenitas dulciter invitante" (fol. 3), „ita quod eas credens" (f. 4'), „quod.... constringent ac percelleret.... posset" (f. 5'), „quod nullus locus.... eam tenere posse" (f. 7'), „ubi illam posse habere" (f. 7), „quod summus pontifex sic esse.... tractatus" (f. 9) „cum Deus potens esse" (f. 9'), „cum jam nihil spei superesse" (f. 10');

d. fouten in conjugatie en declinatie: „gessurus" (f. 9), „in templo marmore" (f. 10);

e. onkunde in het gebruik van het reflexief en het anaphorisch pronomen.

L. heeft, evenals W. 1), herhaaldelijk niet kunnen lezen wat het hs. — soms in abbreviaturen — te lezen gaf. Dikwijls onderstreept hij dan de woorden, zelden teekent hij de verkortingen na. In het algemeen moet M., waarvan L. afstamt minder afkortingen hebben gehad dan X., IJ. of Z. waarnaar W. werkte.

L. vergist zich herhaaldelijk, en tracht dan te verbeteren, dikwijls niet gelukkig. W. vergist zich veel minder.

L. verwart heele constructies, W. doet dit zelden.

L. is in het algemeen slordig en moeilijk leesbaar, W. is net en duidelijk.

Slechts in enkele gevallen is de lezing van L. beter dan die van W., dikwijls laat L. woorden weg, die in W. niet zijn overgeslagen.

DE WIJZE VAN UITGAVE.

Bij de uitgave heb ik mij gehouden aan de regels, die hiervoor door het Historisch Genootschap zijn gegeven. De (ę) derhalve wordt door ae weergegeven, vooral omdat noch L. noch W. consequent zijn in het gebruik van dit teeken.

De medeklinkers i en u wordt door j en v teruggegeven.

De verkortingen worden opgelost. Merkwaardige afkortingen in een noot aangeduid.

Eigennamen, die alleen door één of meer letters worden aangeduid, worden cursief aangevuld.

Getallen zijn in Romeinsche cijfers weergegeven.

De interpunctie is gemoderniseerd.

[ ] duiden toevallig onleesbare letters, ( ) uitgelaten woorden aan.

In het algemeen is de hedendaagsche spelling van het Latijn gevolgd, terwijl afwijkende spelling in een noot is aangegeven.

De noten, door SAUERLAND onder de door hem vroeger uitgegeven fragmenten geplaatst. worden in cursief gedrukt.

DE BRONNEN.

DIETRICH noemt op enkele plaatsen zijne bronnen. Zoo in fragm. I voor de stichting van *Verden:* de oorkonde van KAREL

1) Vgl. SAUERLAND: *F. F.* 583.

DEN GROOTEN; in fragm. II voor de dochters van KAREL DEN GROOTEN de „vetus sempiterna videre volentibus" en de „monumenta" — graven — der maagden, „ut legi ego alias exiens"; in hetzelfde voor de stichting en wijding van het klooster te *Marsberg*, „ut adhuc apparet et legitur in aliquibus libris monasterii praedicti"; voor het zalig afsterven van KAREL DEN GROOTEN, in hetzelfde fragment II, den PSEUDOTURPINUS; voor de ontmoeting van K. D. G. met LEO III, in het derde fragment, noemt hij de „Gesta Saxonum"; van het verhaal der doode vrouw, in fragm. IV zegt hij, „quam scriptam mihi ostenderunt, et postea apud modernos scriptores accuratius etiam tractatum legi", nadat hij nog het mondeling verslag genoemd had, dat de priesters te *Aken* hem hadden gedaan. Met die „moderni scriptores" is PETRARCA bedoeld.

In de fragmenten V en VI citeert hij dikwijls, meestal met toevoeging van waaruit.

Een enkelen keer heeft hij blijkbaar aangehaald zonder te vermelden uit welken schrijver. Zoo in fragm. VI de geschiedenis van VERCONIUS TURINUS (VETERINUS CURINUS) ontleend aan de Scriptores Hist. Aug., en de woorden van NERO, ontleend aan SUETONIUS, De Vita Caesarum, zoo in hetzelfde fragm. de „expositio" over CHRISTUS, die de koopers en verkoopers drijft uit den tempel, waarvan wij zelfs niet met zekerheid kunnen zeggen, wie de schrijver was.

Wellicht, zelfs waarschijnlijk zijn er meer dergelijke plaatsen, waar onze auteur citeert, zonder te zeggen van wien. Mij zou het niet verwonderen, zoo b.v. het slot van fragm. VI, de toepassing van het standbeeld uit NABUCHODONOSOR'S droom op de Duitsche keizers. eenvoudig een citaat is, en SAUERLAND scheen dit ook te meenen, daar hij reeds het geheel tusschen aanhalingsteekens zette.

Eindelijk is er nog een plaats, door DIETRICH op den naam van een verkeerden auteur gezet. Ik bedoel de constitutie van ALEXANDER IV, uit het tweede fragment, die veeleer aan INNOCENTIUS IV zal moeten worden toegeschreven. En het is niet onmogelijk, dat er nog meer zijn.

Voor de vijf laatste fragmenten is de groote mijn, waaruit DIETRICH zijn citaten neemt, het „Decretum Gratiani".

Moeilijker wordt het te bepalen, welke auteurs hij heeft gebruikt, als hij er zoo vaag over spreekt als in het eerste fragment: „non repperi eum bella gessisse" (blz. 13), of: „qui supra scripta in diversis locis et libris dispersis vidi et mente collegi" (blz. 17).

Een groot gedeelte eindelijk — het grootste misschien? — berust volgens zijn eigen mededeeling op mondelinge overlevering, volksverhaal en sage, door hem voor waarheid gehouden. Een blik op de vier eerste fragmenten, die daarin wezenlijk van de vijf laatste verschillen, brengt ons tot die overtuiging.

Het is dan ook haast overbodig, te wijzen op uitdrukkingen als: „per cujus merita Deus ibidem multis claruisse miraculis fertur" (blz. 19; „et non minus celebris memoria et fama incolarum partium earundem sic esse a generatione in generationem constantissime divulgant" (blz. 21); „Item apud incolas hujusmodi patriae narratur" (blz. 29).

Eigen ondervinding en waarneming eindelijk, zelfbeleefde voorvallen, worden door DIETRICH in géén zijner werken zoo ruimschoots meegedeeld, als in „De Schismate"; maar ook in deze weinige bladzijden worden enkele onthullingen gedaan, waarop SAUERLAND wees voor de 5 laatste fragmenten 1), en waarop in het tweede hoofdstuk van het eerste deel 2) de aandacht gevestigd werd, voor de vier eerste.

Wat mij aan positieve gegevens omtrent DIETRICH'S bronnen bekend was, heb ik in de noten onder de bladzijde medegedeeld. Uitvoeriger bespreking eischt slechts één bron, door DIETRICH ook elders benuttigd, de „Gesta Saxonum".

DE „GESTA SAXONUM".

Boven 3) zag men, dat DIETRICH éénmaal, bij het verhaal der ontmoeting van KAREL DEN GROOTEN met LEO III de „Gesta Saxonum" noemt. Ook in andere werken put onze auteur uit dezelfde bron. Vernemen wij eerst, wat FRITZ in zijn boek „Zur Quellenkritik der Schriften Dietr. v. Niem" hierover heeft bijeengebracht.

1) *F. F.* inleiding.
2) blz. 89 vlgg.
3) blz. X.

Zes plaatsen wijst FRITZ aan 1), waar de Westfaal zich op de „Gesta Saxonum" beroept:

1° Priv. 792: „sed fuerunt aliae (causae et rationes) multo maiores et potiores (propter quae restitutio regalium et temporalium in generali Concilio Othoni I° processit) sicut praecipue in gestis Saxonum continetur."

2° Priv. 798, 799: „Quia tangitur superius de regno Teutonicorum, verum sicuti ex veteribus gestis Romanorum et Saxonum.... colligere potui, non reperitur, quod unquam tota Germania habuerit unicum regem, aut sub unico rego fuerit totaliter gubernata, nisi per Henricum primum...."

3° Priv. 819: Otto's I overwinning op de Hongaren „Ita quod unus ex eisdem paganis ad propria non redierit: quorum tamen extitisse ultra centena millia, Saxonum gesta testantur."

4° Priv. 821: OTTO herstelt LODEWIJK D'OUTREMER op den Franschen troon, en bewerkt dat HUGUES DE FRANCE hem trouw zweert. „Et quem quidem Hugonem postea quod tamen non habetur in gestis Saxonum, dictus rex eius testamento tutorem suorum filiorum instituit: qui tamen filii post decessum dicti eorum patris in pupillari aetate decesserunt."

5° Priv. 828: „Legitur etiam in gestis Saxonum, quod dum praedictus Otto primus Augustus in Saxonia decederet, de omnibus regnis Christianorum, tunc ibi erant magni et diversi oratores ad ipsum undique destinati: quod nunquam prius et post, tot et tales nuncii et oratores in ipsa Saxonia visi fuerint, nec aliquo tempore videbantur".

6° Vita 451: „Sicut apparet in multis et authenticis antiquis historiis, praesertim in gestis Saxonum, quae non fallunt, qualiter Otto primus, magnus, Augustus, natione Saxo, jam quingentis annis vel circiter elapsis, per multos annos bellando cum Duce Boemorum, qui tunc erant neophyti vel pagani, tandem ipsum Ducem et cum eo centum Boemianos et Moravianos, eorum incolis et habitatoribus diu resistentibus, diversis bellis ac caede et flamma destructis, in oppido Nova Colonia, super Albiae seu Muldaviae flumen sito, Pragensis dioecesis, recepit in deditionem, et sibi ac Romano imperio perpetuo et omnino subjecit, ipsique Deus insignia dedit, nec non in eisdem Boemia

1) o. l. 5.

et Moravia verbum Dei per aliquos sanctos viros praedicari, ac incredulos ad orthodoxam fidem converti fecit" etc.

Vooral uit 4 en 6 besluit FRITZ, dat DIETRICH met G. S. steeds hetzelfde werk op het oog heeft 1), hetgeen duidelijk wordt als men er op let, dat de G. S. zeker een kroniek of iets dergelijks geweest moet zijn, en hij dus niet licht twee kronieken, of één kroniek en ééne volksoverlevering met denzelfden naam zou hebben aangeduid.

Dat FRITZ echter uit de bijvoeging in 6: „quae non fallunt", de gevolgtrekking neemt, dat DIETRICH, omdat hij de G. S. voor onfeilbaar houdt, ze ook wel het meest zal hebben gebruikt 2), lijdt ernstigen twijfel, daar het dan toch wel te verwonderen is, dat hij de „Gesta Romanorum" enz. zoo dikwijls citeert, en kan alleen in zoover waarschijnlijk zijn, als hetgeen DIETRICH verhaalt uit de G. S. geput kon worden. En daar het nu zeer goed mogelijk is, dat DIETRICH's werken veel meer bevatten dan de G. S. mededeelen, zoo is de conclusie van FRITZ, dat de „Privilegia" in hoofdzaak op de G. S. teruggaan, volstrekt niet bewezen.

En nu is het merkwaardig genoeg, dat FRITZ bij zijn zorgvuldige onderzoekingen niet uitgaat op de eerste plaats van de door DIETRICH genoemde citaten uit de G. S., maar juist die plaatsen uitzoekt, waar met geen woord van de G. S. wordt gewaagd. FRITZ' conclusiën zouden dan ook slechts dàn aangenomen moeten worden, als hij bewezen had, dat ook die plaatsen op de G. S. teruggaan.

Daar het evenwel waar kan zijn, dat de door FRITZ besproken plaatsen werkelijk aan de verloren bron ontleend zijn, kan men niet zonder meer FRITZ' betoog voorbijgaan.

Na dus vrij willekeurig de G. S. als grondslag voor de Priv. te hebben aangenomen, en gepoogd te hebben de historische mededeelingen van N. U., Schism. enz. tot de Priv. dus ook tot de G. S. terug te brengen 3), komt hij tot het onderzoek naar de G. S. en gaat daarbij uit van LINDNER's artikel in de „Forsch.

1) o. l. 5.
2) o. l. 6.
3) o. l. 6—19.

z. D. G." 1), die ook een poging gedaan had om de G. S. te vinden.

LINDNER doet eigenlijk niets anders, zooals hij zelf zegt, dan „opmerkzaam maken" 2), en daarom glipt hij maar luchtig over de zaak heen, als eenige sporen van zijnen voorbijgang de namen WIDUKIND, LIUDPRAND en Sächsische Weltchronik achterlatend. Bovendien maakt hij den onderzoeker van te voren al wanhopig, door te verklaren, dat het van DIETRICH'S onnauwkeurigheid verwacht kan worden, dat hij de G. S. citeert, zonder dat het aangehaalde in de G. S. staat 3), en dat de verwarring stijgt, doordat DIETRICH'S berichten ook al met die van HENRICUS DE HERVORDIA overeenkomen 4). Men moet DR. FRITZ prijzen, dat hij het na dit alles tòch aangedurfd heeft.

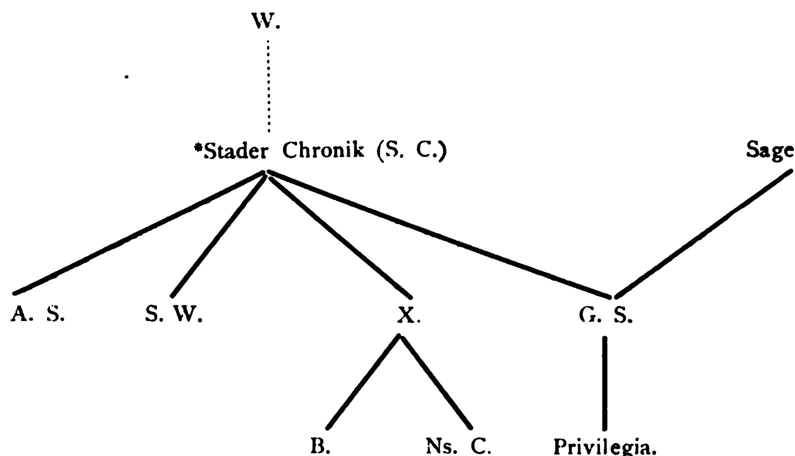
FRITZ begint terecht, met de identiteit WIDUKIND = G. S. door LINDNER betoogd, af te wijzen 5). EKKEHARD en ANNALISTA SAXO kunnen de bemiddelaars tusschen WIDUKIND en DIETRICH geweest zijn 6), en tusschen LIUDPRAND en de kroniek schuift hij HENDRIK VAN HERFORD in 7). Zelfs kunnen WIDUKIND en LIUDPRAND de bronnen niet geweest zijn, daar alles wijst op invloed van de sage, en dus op een veel later auteur, die dan de hoofdzaken aan WIDUKIND en LIUDPRAND ontleent 8).

Komend tot zijn eigenlijk materiaal van onderzoek, betoogt FRITZ a) uit de beschrijving van den slag tegen de Hongaren (Priv. 809, 810) 9), b) uit het verhaal van OTTO'S streng optreden (Priv. 828) 10), c) uit OTTO'S houding tegenover den graaf, die om een abdij bedelde (Priv. 829) 11), d) uit de stich-

1) 1881 XXI 89—92.
2) p. 92.
3) p. 90 n.
4) p. 92.
5) blz. 19.
6) o. l. 20.
7) o. l. 20.
8) o. l. 21.
9) o. l. 21—26.
10) o. l. 26, 27.
11) o. l. 27, 28.

ting van *Maagdenburg* (Priv. 811, 812) 1), e) uit OTTO'S tocht tegen de Denen (N. U. VI c. 33, 482) 2), f) uit de bizonderheden van het leven van HENDRIK I 3). g) uit den Marscultus der oude Saksen (Priv. 801) 4), uit den oorsprong der oude Saksen (Priv. 807, 802) in verband met dien der Zwaben, en uit de vermelding van *Staden* (Priv. 807) als punt van vereeniging der twee groepen waarin de Saksen gesplitst waren 5), de volgende verwanten van DIETRICH'S kroniek: WIDUKIND (W.), LIUDPRAND (L.), EKKEHARD (E.). ANNALISTA SAXO (A. S.), Annales Palidenses (A. P.), Sächsische Weltchronik (S. W.) (duitsch en latijn), Königsberger Weltchronik (K. W.), BOTHO'S Chronicon picturatum (B.), Niedersächsische Cronik (Ns. C.), WITTIUS, Reimchronik v. Gandersheim (R. G.), HEINRICH VON HERFORD, (*Cronica Saxonum) (C. S.) 6), Cronica ducum de Brunswick (C. B.), De origine Saxonum, De Suevorum origine, Annales Stadenses (A. St.).

In hoofdzaken zijn betoog graphisch voorstellend, komt hij tot de volgende genealogie:

1) t z. p.
2) t. z. p.
3) o. l. 28—31.
4) o. l. 32.
5) o. l. 32—36.
6) De met een sterretje gemerkte werken zijn verloren.

en vervolgt 1), zijn redeneering samenvattend: één bron ligt aan alle werken van NIEHEIM ten grondslag, een Saksische moet het geweest zijn, W. is het niet, zij is jonger, meer met fabelen doorwerkt, in de nabijheid van A. S., A. P., S. W., H. v. HERFORD etc., die allen op een *Saksische Keizerkroniek teruggaan (S. K.), daarop gaat ook de G. S. terug. De verhouding van G. S. tot *S. K. is nog niet te bepalen, de G. S. moet de volgende eigenaardige trekken hebben: a) *Goslar* wordt door OTTO I gebouwd, b) de Hongaren vorderen het tribuut als ze reeds in Duitschland gevallen zijn 2).

De G. S. kan eerst nà den dood van LOTHARIUS (1137) ontstaan zijn, daar ook de S. K., waarop zij teruggaat, niet ouder is. De G. S. moet minstens den tijd van het Saksisch vorstenhuis hebben omvat; sluit zij ook nog FREDERIK I in, dan is de verwisseling van HENDRIK DEN TROTSCHEN met HENDRIK DEN LEEUW zeer opvallend 3). Tegen de opvatting, dat FRITZ slechts met één bron rekening houdt, zou kunnen pleiten — aldus brengt hij zelf in het midden, — dat DIETRICH ook wel zegt: „ut ex ipsis veteribus gestis et historiis colligitur evidenter", „ut veteres historiae testantur", maar dergelijke uitdrukkingen verklaart hij voor rhetorische hyperbolen 4). De G. S. is rijker van inhoud geweest dan de werken van DIETRICH, die bovendien de tijdsorde van zijn bron dikwijls verandert 5). DIETRICH excerpeerde zijne bron; hij nam ook letterlijk over 6). Uit die woordelijke overeenkomende beschrijvingen in verschillende werken komt FRITZ tot het besluit, dat de G. S. in het Latijn geschreven was 7). Verder begaat de Westfaal dikwijls onnauwkeurigheden, en voegt willekeurig naar eigen goedvinden in.

Dit zijn, in het kort, FRITZ' gevolgtrekkingen.

Het ligt nu voor de hand, dat eerst de zes plaatsen, die in de „Privilegia" en „de Vita" volgens het getuigenis van den

---

1) blz. 37, 38.
2) t. z. p.
3) o. l. 39.
4) t. z. p.
5) o. l. 40.
6) o. l. 41.
7) o. l. 42.

schrijver zelven op de G. S. teruggaan, aan een nauwkeurig onderzoek moeten worden onderworpen.

Van de zes plaatsen, boven geciteerd 1), heeft WIDUKIND slechts no. 4 2); LIUDPRAND 3) geen een; EKKEHARD no. 4 4), berustend op W.; A. S. no. 4 5), berustend op W; A. P. 6) geen één berustend op zelfstandige mededeeling; S. W. 7) geen één; BOTHO 8) evenmin; WITTIUS 9) heeft iets van no. 1, de „aliae rationes" 10) ontbreken echter; R. C. heeft no. 2 11); C. B. 12) heeft niets; A. ST. berust voor de regeering van HENDRIK I en OTTO I geheel op reeds besproken werken.

Men zal dus moeten toegeven dat, hoe degelijk FRITZ' onderzoek naar de bronnen van de „Priv." in het algemeen ook zij, niettemin de fout, die hij in het begin zijner redeneering maakte, met de G. S. tot hoofdbron te willen verheffen, hem op het dwaalspoor heeft gebracht. En zoo de familieleden, door FRITZ bijeengebracht, al niet aanstonds met de G. S. onder één stamboom kunnen worden gebracht, toch zijn hun familietrekken in de „Priv." moeilijk te ontkennen. Ten slotte, zoo FRITZ iets bewezen heeft, dan is het voorzeker, dat de „Priv." niet aan de oude, maar aan wat latere middeleeuwsche schrijvers, met bijmenging van veel sagen, zijn stof ontleent.

Nu brengt het derde fragment der kroniek ons een zevende citaat uit de G. S., dat in vele opzichten voor het onderzoek naar de verwanten van dit verloren geschrift gunstig afsteekt bij de bovengenoemde zes andere. Ten eerste toch zegt DIETRICH op het eind van het fragment: „Haec ex gestis Saxonum",

1) blz. XII
2) M. G. S. S. III 451. 452.
3) M. G. S. S. III 340—46.
4) M G. S. S. VI 187.
5) M. G. S. S. VI 606, 607.
6) M. G. S. S. XVI 62—64.
7) M. G. D. C. II 158—165.
8) S S. R. R. B. B. III 304—312.
9) p. 198.
10) Zie boven blz. XII.
11) M. G. D. C. II 417.
12) M. G D. C. II 578.

waarmee hij schijnt te willen aanduiden, dat hij niet het een of ander, maar alles van dit verhaal aan die bron heeft ontleend. Ten tweede is de geschiedenis zeer uitvoerig en bevat bizonderheden, die ten deele zeer karakteristiek zijn.

Die bizonderheden zijn: 1°. LEO (III) worden te *Rome* de oogen uitgerukt en de tong afgesneden.

2°. Hij wordt uit *Rome* verdreven, en door zorgen en smarten gekweld, niet wetend waarheen, besluit hij naar den keizer te gaan.

3°. De keizer belegert juist een burcht in „*Antiqua Saxonia*", die nauwkeurig wordt beschreven, en slaagt niet de burcht te nemen. Hij slaat zijn kamp op in een groot bosch.

4°. Blind en stom komt de Paus, incognito, in de legerplaats, geleid aan de hand van twee priesters, die vragen den keizer te spreken.

5°. De verwonderde soldaten en officieren vragen, wie ze zijn en krijgen geen ander antwoord dan: vrienden van God en den Caesar.

6°. KAREL herkent den paus, die voor hem gebracht wordt aanstonds, barst in tranen uit, valt ter aarde en roept in extase Gods hulp in, terwijl heel het leger mee moet bidden.

7°. De keizer overweegt, dat als God den paus niet geneest, hij het beleg wel kan opbreken, want als de heidenen (in de burcht) hooren, dat het hoofd der Christenheid op de plaats waar het geloof zelf ontstond, zoo is behandeld, zullen zij in het geloof aan hunne afgoden bevestigd, smalend op de Christenen neerzien.

8°. Door een wonder wordt de Paus genezen. Algemeene dankbaarheid.

9°. Het beleg wordt hervat, duurt lang, er komt aan beide zijden gebrek aan leeftocht; een dag wordt bepaald voor den beslissenden strijd.

10°. De Paus spoort tot moed aan; als de dag is aangebroken storten de vijanden op elkaar, terwijl de Paus bidt.

11°. Lang blijft de overwinning onzeker, tegen den avond verzamelt KAREL de troepen en overwint.

12°. De koning der ongeloovigen ontvlucht, vele onderdanen echter, van zijn steun beroofd, onderwerpen zich.

13°. De paus zegent op de plaatsen der afgodentempels kerken in, die nu nog druk bezocht worden.

14°. Door gezanten laat KAREL den Paus op zijn zetel herstellen en bestraft de misdadigers.

15°. Deze LEO heeft ook de Leostad gebouwd, tot zijn eigen veiligheid.

Wat vinden wij van dit alles in de andere bronnen? 1)

De Annales Lausonenses 2), MARIANI SCOTTI Epitome 3), Annales Anglosaxonicae 4), De Vitae Rom. Pont. 5), FLODOARD 6), Ann. Nordhumbrani 7), EINHARD'S Vita Karoli Magni 8), de Annales Xantenses 9), SIMEON DE DURHAM en ROGER DE WENDOVER 10) verhalen dat de aanvallers hem blind maakten en de tong uitrukten.

De Annales Elnonenses 11), verhalen, dat men LEO III alleen blind maakte.

MONACHUS SANGALLENSIS 12) spreekt alleen van een poging tot blind maken, min of meer mislukt.

De Ann. Juvavenses majores 13), minores 14), en S. EMMERAMMI 15) blijven in het algemeen bij de mededeeling, dat de paus gemarteld is.

Al deze bronnen verzwijgen de reis des pausen naar KAREL DEN GROOTEN, en blijven dus voor ons buiten beschouwing.

De Annales Laurissenses majores 16), Fuldenses 17),

1) Ik volg hier de bronnenopgaaf bij SIMSON: II 583 vlgg.
2) M. G. S. S. XXIV 779.
3) M. G. S. S. XIII 77.
4) M. G. S. S. XIII 103.
5) MURATORI III² 283.
6) MURATORI III² 283.
7) M. G. S. S. XIII 156.
8) M. G. S. S. II 458.
9) M. G. S. S. II 223.
10) *Forsch. z. D. G.* 1872 XII 154, 155.
11) M G. S S. V 18
12) M. G S. S. II 743.
13) M. G. S. S. I 87.
14) M. G. S. S. I 89.
15) M. G. S. S. I 93.
16) M. G. S. S. I 184.
17) M. G. S. S. I 352.

de kroniek van REGINO VAN PRÜM 1), de Ann. Quedlinb. 2), Ottenburani 3), Altahenses 4) en Mettenses 5), verhalen dat de paus, na blind en stom gemaakt te zijn, naar KAREL (te *Paderborn*) gaat, meestal „videns et loquens", door hem eervol wordt ontvangen, en in zijn eer hersteld.

De Annales Weissemburgenses en LAMBERTI 6) spreken van *Herstelli*, als plaats waar KAREL hem ontvangt.

De Annales Sithienses 7), Lobienses 8), Blandienses 9) spreken alleen van blind maken; de Ann. Laureshamenses 10), het Chronicon Moissiacense 11), de Laur. minores 12) gewagen slechts van een mislukte poging tot blind maken, terwijl de tong werd uitgerukt; de Gesta episcoporum Mettensium 13) verwarren LEO III met den Byzantijnschen LEO; BENEDICTI Chronicon 14), spreekt van een min of meer geslaagde poging tot blind maken; de Ann. Maximiniani 15) blijven bij een algemeene mededeeling; maar al deze bronnen spreken evenals de Ann. Lauriss. en volgende van 's pausen vlucht naar koning KAREL en eervolle ontvangst ten hove (sommige te *Paderborn*).

Poeta Saxo 16) en ANGILBERT 17), beschrijven uitvoerig het verminken van tong en oogen, EKKEHARD 18) gewaagt slechts van een poging tot blind maken, Annales EINHARDI 19)

---

1) M. G. S. S. I 536.
2) M. G. S. S. III 40.
3) M. G. S. S. V 2.
4) M. G. S. S. XX 782.
5) M. G. S. S. XIII a° 799.
6) M. G. S. S III 40.
7) M. G. S. S. XIII 36.
8) M. G. S. S. XIII 230.
9) M. G. S. S. V 22.
10) M. G. S. S. I 37.
11) M. G. S. S I 282.
12) M. G. S. S. I 120.
13) M. G. S. S. X 540.
14) M. G. S. S. III 720.
15) M. G. S. S. XIII 22.
16) M. G. S. S. I 255, 256.
17) M. G. Antiquitates. Poet. lat. med. aev. I 326—330.
18) M. G. S. S. VI 168.
19) M. G. S. S. I 187.

twijfelen aan de verminking, de Translatio S. LIBORII 1) spreekt er niet van, maar deze allen komen hierin overeen, dat de koning bevel geeft den paus tot zich te brengen.

De Poeta Saxo en ANGILBERT zijn in hun relaas zeer dichterlijk en uitvoerig. De zelfverdediging van LEO III bij JAFFÉ 2) zwijgt van mishandeling en reis naar *Duitschland*.

Wij zien, dat deze annalen en kronieken al heel weinig leveren van hetgeen wij in DIETRICH'S verhaal hebben opgemerkt. Zoo al het grondmotief, de verminking des pausen en de reis naar KAREL DEN GROOTEN aanwezig is, de bijomstandigheden ontbreken alle.

Bij het onderzocht materiaal bevonden zich echter slechts weinig bronnen door FRITZ in zijn onderzoek naar de G. S. benuttigd. Slechts EKKEHARD werd even in het voorbijgaan aangeraakt. Thans is het hun beurt.

WIDUKIND 3) en LIUDPRAND 4) spreken niet over dezen tijd.

EKKEHARD 5) kan niet als bron voor DIETRICH in aanmerking komen. Hij steunt in dit verhaal bovendien op de Annales Laurissenses en EINHARDI en op Monachus Sangallensis, die reeds boven besproken zijn.

Annalista Saxo 6) steunt geheel op REGINO en EKKEHARD.

Annales Palidenses 7) gaan terug op EKKEHARD.

S. W. 8) (13e eeuw) 9) berust ten deele op E. en A. P., doet de genezing vóór het bezoek bij KAREL plaats hebben en plaatst de ontmoeting te *Paderborn*.

BOTHO, levende in de tweede helft der 15e eeuw 10), dus ruim vijftig jaren na NIEHEIM, spreekt niet van deze gebeurtenis.

WITTIUS (+ 1500), honderd jaar na DIETRICH, vertelt de ver-

---

1) M. G. S. S. IV 150.
2) *Biblesth. Rer Germ.* IV 378
3) M. G. S. S. III.
4) M. G. S. S. III
5) M. G. S. S. VI 168.
6) M. G. S. S. VI 563, 564.
7) M. G. S. S. XVI 58.
8) M. G. D. C. II 149.
9) WATTENBACH: II 454 vlgg.
10) LORENZ: *Deutschlands Geschichtsquellen*, II, 155.

minking, de genezing, vervolgens de ontmoeting te *Paderborn*, en eindelijk de inzegening der kloosters en kerken 1).

EBERHARD'S Reimchronik von Gandersheim 2) spreekt er niet van.

HEINRICH VON HERFORD 3) heeft geen overeenkomst met de kroniek.

Cronica ducum de Brunswick 4) begint later.

De Annales Stadenses 5) gaan terug op EKKEHARD.

LINDNER'S hypothese: WIDUKIND = G. S. vervalt onherroepelijk, als we weten dat de G. S. een tijdvak moeten omvatten, dat niet binnen W's bestek valt.

En als FRITZ' genealogie al niet reeds op de zes reeds bekende citaten uit de G. S. gestrand ware, zou zij toch onmogelijk de toen nog onzichtbare zevende klip der kroniek kunnen ontzeilen.

Neen, omtrent de G. S. verkeeren wij in het duister. Toch meen ik niet te mogen nalaten op een enkel punt van overeenkomst met nog niet gebruikt materiaal te mogen wijzen.

In de Kaiserchronik 6) vinden wij ons verhaal op de volgende wijze beschreven. KAREL DE GROOTE slaapt, en in den droom verneemt hij een stem die hem aanspoort zijn broeder LEO den paus 7) te bezoeken 8). Hij gaat 9), wordt gekroond 10). en keert terug 11).

„Die tumpen versmâhten daz,
daz si in ie gelobeten;
vil manege daz clageten.
in dem munster sancte Pêters
viengen si den bâbes:

1) p. 140
2) M. G. D. C. II.
3) ED. POTTHAST.
4) M. G D. C. II.
5) M. G. S S. XVI 309.
6) Ed. SCHRÖDER: M. G. D. C. I 340.
7) „Leo als Karls bruder, ein zug der hier zu erst erscheint."
8) vs. 14316—14333.
9) vs. 14334—14346.
10) vs. 14368—14382.
11) vs. 14412.

diu ougen si im ûz prâchen — (1°)
si newesten waz si an im râchen —,
si santen in alsô blinden
nâch dem chunige zu den Riflanden. (2°)
Do newas des nehain rât:
der bâbes huop sich an die vart,
als im gescehen was.
ûf ainen esel er gesaz
sîner kappelâne nam er zwêne: (4°)
er newolte heres niemêre,
wan zwêne knehte,
die im den wec rihten; (4°)
die huoten sîn ûf den esele
dô vuor der bâbes edele
ingegen den Riflanden.
do nemaht er sîne scande
laider niht langer verheln.
vil dike gebrast im under wegen. (2°)
Der bâbes kom zu Ingelnhaim
met sînen kappelânen zwain, (4°)
er rait in des chuniges hof
niemen newesse dannoch (5°)
waz im gescehen was. (5°)
ûf dem esele vil stille er saz,
er hiez ain sîn kappelân
tougenlîche zu dem chunige gân,
en sprach: „nû scône dû dîner worte,
gâhe niht ze harte!
sage dem chunige hêre,
in spraeche ain armer pilgrîm gerne. (5°)
Dannen gie der êwarte.
er wainte alsô harte,
daz im daz pluot uber den part ran.
als in der chunich sach zuo gân,
er sprach ze ainem sînen man:
„disem pelgrîme ist laide gescehen,
wir suln im rihten, ob wir megen.
sîn dinch im nôtlîchen stât;

ich wâne, in ettewer beroubet hât.
Nider cniet dô der êwart,
vil kûme gesprach er daz wort:
„wol dû, chunich rîche!
nu sprich dû tougenlîche
ainen dînen kappelân:
der wil dir sîne nôt clagen,
im ist harte missegangen."
der chunich entwalte niht langer.
er volget dem êwarten,
er gâhete uber hof harte:
jâ hiez der chunich rîche
die liute von im entwîchen.
er sprach: „vil guot pilgrîm,
welt ir hie mit mir sîn,
ich behalt iuch vil gerne.
saget mir, ob iu icht werre
des ich iu mege gebuozen.
wan ruochet ir zerbaizen?
Do wolte der bâbes hêre
ingegen dem chunige sich kêren.
daz haubet stuont im twerhes,
daz gesiune was scelhez.
er sprach: „daz mir dîn got gunne!
des gert mîn zunge.
ouch ist iz emporlanch
daz ich dir ze Rôme ain misse sanch.
want ich dannoch wol gesach."
an dem worte daz er sprach
so rechant 1) in der chunich here. (6°)
er rechom sô sêre,
daz er nehôrte noch ensach. (6°)
Er neweste selbe, waz im gescach: (6°)
der lîp was im geswichen,
daz wort nemaht er nie gesprechen, } (6°)
des âtmen im zeran
dar zuo sprungen sîne man,

1) herkennen.

si gehabeten ir hêrren,
dat er niht kom zu der erde.

Als de keizer weer bij zinnen is, klaagt de paus zijn ongeluk 1). Als hij alles verteld heeft, zweert KAREL den paus te zullen wreken 2). De koning gaat met een leger naar *Rome* 3), en toeft nog, als hij in den droom wordt aangespoord naar *Rome* te rijden 4), GEROLD sluit zich bij hem aan 5). Na zeven dagen beleg wordt de poort geopend 6). De keizer zal rechtspreken, maar als de Romeinen een eed moeten doen, vluchten zij 7). KAREL zet hen na. Zij nemen echter den paus gevangen 8). KAREL knielt op het graf van ST. PIETER en bidt:

„hêrre got von himele,
Zwiu toht ik dir ze chunige,
duo dû des verhanctes,
daz man mich gescante?
doch ich sî ain suntaere,
joch riht ich gerne, sô iz dir gezaeme.
Rômaere lobeten ainen bâbes,
dem gundes dû dînes gewaldes,
daz er zelôste unt enbunde,
die liute van ir sunden.
nû waz mag ich nû mêre?
ich mane dich dîner marter hêre,
dîner urstende frône,
daz diu ubel diet von Rôme
dîner taugen ettewas erkenne.
sô wizzen si vur wâr denne, (7°)
daz dû ain wârer got pist.
des verlîch dû mir, hailiger Crist!"
Karl der chunich hêre

1) vs. 14497—14509.
2) vs. 14510—14540.
3) vs. 14541—14570.
4) vs. 14571—14596.
5) vs. 14597—14616.
6) vs 14617—14644.
7) vs. 14645—14683.
8) vs. 14684—14691.

viel anderstunt zuder erde, (6°)
er sprach: „wol dû, herre sancte Pêter,

als gij den paus niet geneest, dan verwoest ik uw kerk, laat uw kerkbezit verdeelen, ik laat u blind maken en keer terug naar Rifland" (Ripuarië) 1).

Vil sciere garte sich dô
der edel bâbes Lêô.
als er die bîhte volc sprach,
ain himelisk licht er gesach (8°)
mit baiden sînen ougen.
vil michel sint diu gotes tougen.

De paus verkondigt zijne genezing aan het volk, welks gebed God verhoord heeft en volk en clerus zingen „Te Deum laudamus".

Aan den kant heb ik de nummers geplaatst, waarin ik de meest kenschetsende plaatsen van DIETRICH'S verhaal had verdeeld 2).

Al ontbreekt er veel in de Kaiserchronik, wat in DIETRICH'S verhaal wordt gevonden, vooral het uitrukken der tong, toch zijn er zeer teekenende punten van overeenkomst. Vooral wijs ik op de twee kapelaans en het bezwijmen (of de extase) des keizers. Zelfs het verhaal van eene belegering, al is het die van *Rome*, ontbreekt niet geheel.

Toch is het duidelijk, dat de Kaiserchronik de G. S. niet kan zijn. Al beantwoordt de 7e, door DIETRICH aan de G. S. ontleende plaats, ten deele zeer nauwkeurig aan de K. C., de zes andere citaten 3) kunnen er onmogelijk op teruggaan:

1° Van het concilie te *Rome* onder OTTO I wordt gezwegen.

2° HENDRIK I wordt wel keizer, maar niet de eerste, eenige koning in *Duitschland* genoemd 4).

3° Van 60.000 Hongaren ontkomen er zeven 5).

4° Van LODEWIJK D'OUTREMER en HUGO wordt niet gesproken.

5° en 6° zijn er niet te vinden.

---

1) vs. 14712—24.
2) Zie boven blz. XVIII, XIX.
3) Zie boven blz. XII.
4) K. C. p. 367.
5) K. C. p. 369.

De K. C. kan dus slechts een middel zijn om tot de G. S. te komen, en helaas een zeer slecht middel!

In de inleiding op zijne groote uitgave zegt SCHRÖDER 1): „wat de fabelachtige bestanddeelen aangaat, waaruit de K. C. bestaat" — en die moeten wij bij voorkeur onderzoeken, daar van historische waarheid in het boven geciteerd verhaal nauwelijks sprake kan zijn — „behalve de Vita S. Egidii 2) verwijs ik voor de overige bronnen naar de noten."

Nu zijn de noten juist voor den tijd van KAREL DEN GROOTEN bedroevend weinig! En de Vita S. EGIDII? Zij komt als bron der K. C. slechts in aanmerking voor het verhaal der doode vrouw 3), waarover DIETRICH in het 4e fragment.

„Ich vermuthe", aldus vervolgt SCHRÖDER „dass dem dichter manche dieser züge ebenso wie viele andere sagenhafte bestandteile seiner deutschen geschichte vorzugsweize durch mündliche überlieferung bekannt geworden waren."

Een schrale troost dus! Weinig helpt ons de ontdekking der opvallende overeenstemming tusschen K. C. en G. S. daar, het voor het oogenblik onmogelijk blijkt de verwanten van K. C. op te sporen.

Misschien dat het mogelijk is, later iets naders hieromtrent te berichten, voorloopig moet ik bij dit klein resultaat blijven staan.

Eén ding dient echter nog opgemerkt. De K. C. is van ± 1150. Daar zij niet alle gegevens bevat, die in de G. S. voorkomen, zoo moet zij teruggaan òfwel op een vollediger X. van vóór 1150 òfwel op G. S. zelf. En in zoover is dus nog het oordeel van FRITZ over het betrekkelijk laat-middeleeuwsche der gegevens van DIETRICH te verbeteren. 4)

Boven 5), bij het bespreken van het door FRITZ bewerkte materiaal, noemden wij ook de Cronica Saxonum, die ons slechts uit citaten bij HENRICUS DE HERVORDIA bekend is. Op den naam afgaande, zou men allicht het vermoeden kunnen krijgen, dat deze kroniek wellicht de door DIETRICH gebruikte

1) blz. 67.
2) A. A. S. S. Sept. I 299–304.
3) A. A. S. S. Sept. I 302, 303.
4) Zie boven blz. XVII.
5) blz. XV.

G. S. zou kunnen zijn. Uit de beschouwingen echter, die O. HOLDER-EGGER 1), O. VON HEINEMANN 2) en vóór dezen L. WEILAND 3) hierover hebben uitgegeven, blijkt duidelijk, dat voor zulk vermoeden geen plaats is.

OMVANG EN STREKKING DER KRONIEK.

SAUERLAND 4) had reeds het vermoeden geuit, dat de kroniek de geschiedenis van het Duitsche keizerrijk van KAREL DEN GROOTEN tot FREDERIK II omvatte. Wat den „terminus a quo" aangaat, wordt dit vermoeden bevestigd, en niet met KARELS tocht naar de Elbe (1[e] fragm.) maar vroeger reeds moet het verhaal een aanvang hebben genomen.

Is er meer orde geweest in hetgeen voorafging, dan in het hopeloos verward verhaal van het eind van KAREL'S oorlogen met de Saksen, dat thans voor ons ligt? Hebben wij wellicht slechts met eenige historische corollaria te doen op het eind van een groot verhaal? Zeker is, dat er in behandeld moet zijn de oorlog van den keizer met den „dictus rex jam defunctus 5)", ook blijkens: „in oppido Montismartis, ubi ei rex praefatus, ut praemittitur, in exercitu loquebatur" 6). Wellicht heeft hij PSEUDOTURPINUS vroeger al aangehaald, zooals kan volgen uit „ex supradictis per ipsum beatum Turpinum, historiis bellicis" 7).

Zeer te betreuren is, dat ons de beschrijving der verminking van LEO III 8), die wellicht tusschen het tweede en derde fragment heeft gelegen, is onthouden. Wij zouden er meer houvast aan gehad hebben.

Ik zeide daareven, dat de LEO-episode wellicht tusschen fragment II en III heeft gelegen. Hiermede raken wij de vraag

1) N. A. 1892 XVII 177 vlgg
2) N. A. 1902 XXVII 475 vlgg.
3) Einleitung Braunschw. Reimchronik M. G. D. C II 439 vlgg.
4) F. F. 586.
5) fol. 6 blz. 19.
6) fol. 6' blz. 22.
7) fol. 7' blz. 26.
8) fol. 8 blz. 29: „postquam praedicto Leoni papae oculi eruti et lingua praescisa Romae fuerant ut praefertur".

aan, zijn het inderdaad negen fragmenten, of is het één samenhangend stuk, door de copiisten in negen afdeelingen, hoofdstukken, verdeeld? Het laatste is van de eerste vijf meer dan onwaarschijnlijk, want

1°. is er tusschen deze fragmenten geen spoor van overgang te bespeuren.

2°. is er zeker tusschen het vierde en vijfde fragment bij L een stuk weggelaten, dat, zooals wij boven zagen, niet kan zijn zoek geraakt 1).

Maar de laatste vijf schijnen aaneen gesloten te hebben, daar het ongelooflijk is, dat twee copiisten onafhankelijk van elkaar juist dezelfde stukken hebben uitgelezen.

Met zijn kroniek heeft DIETRICH niets anders beoogd, dan uit de glorie van het vroegere Duitsche keizerrijk te wijzen op het verval van het toenmalige. Die strekking blijkt ten duidelijkste uit verschillende opvallende plaatsen.

En het was toen, zeker bij KAREL DEN GROOTEN, een mode-artikel. KAREL IV van *Duitschland* was o. a. een zijner warmste vereerders en deed zijn uiterste best, diens aandenken te doen herleven. In 1354 stichtte hij, te zijner eer, te *Ingelheim*, volgens de sage KAREL'S geboorteplaats, een klooster 2).

Ook KAREL V van *Frankrijk* bouwde een kerk ter eere van den grooten keizer 3).

---

1) Zie boven blz. III.
2) RAUSCHEN: 135.
3) idem. 136.

II. TEKST.

I.

fol. 3. Imperator 1) perveniens usque ad flumen Albiae 2), maximum et amoenissimum alveum ad instar Rheni a) per Bohemiam b) Poloniam c) 3), inde Marchiam Brandeburgensem, inde per Saxoniam fluens et postremo limites dioecesis Verdensis versus oceanum d) 4) constituens 5), mari oceano e) conjungitur subtus 6) Bremam f), quae per quatuor g) leucas Gallicas 7) sive per

---

a) reni. b) bohemiam. c) poloniam. d) occeanum — Misschien beter „occidentem." e) occeano. f) Boemam. g) cruator.

1) Karel de Groote.

2) Karel de Gr. is acht maal aan de Elbe geweest. Het eerst in 780 bij Wohlmirstädt, waar de Ohre in de Elbe valt; dan in 783 na de overwinning aan de Hase; wederom in 784 bij de monding van de Saale; nogmaals in 785 in Bardengau; in 789 gaat hij op twee bruggen over de Elbe; in 795 slaat hij zijn legerkamp te Lüne aan de Ilmenau op; in 798 bij Bardowick; in 804 bij Hollenstedt niet ver van de Elbe; Vgl. SIMSON en MÜHLBACHER: *Deutsche Gesch. u. d. Karol.* De bizonderheden echter, door DIETRICH vermeld, en de samenhang met een beleg van Lauenburg, waarvan in de geschiedenis van Karel d. G. niets bekend is, rechtvaardigen het vermoeden, dat de auteur slechts in het algemeen met Karels veldtochten bekend is geweest, en wellicht het ontbrekende uit eigen phantasie of volksverhaal aanvult.

3) De Elbe stroomt niet door Polen. Vermoedelijk bedoelt hij met Polen het land bewoond door de Slaven, van welken volksstam hem de Polen goed bekend waren.

4) Indien wij hier „occidentem" lezen, is de aanduiding zeer juist. Er is bovendien groote moeilijkheid in de combinatie, dat een rivier een land begrenst aan de zeezijde. Vgl. NORDHOFF: *Altwestfalen.*

5) Vgl. Priv. 804 „habebant terram optimam, ... mari Oceano versus Septentrionem.... communitam.

6) Subtus = super (DU CANGE: VII 642), noordelijk van Bremen.

7) Volgens de „Typus intervallium variarum gentium" bij PHILIPPUS CLUVERIUS: *Introductionis in universam geographiam*, Lib. I. p. 30. zijn 60 Milliaria Italica = 23 Leucae Gallicae dus 20 M. I. zou dus 8,32 L. G. zijn. Dit past al heel slecht bij D's opgave. Beter komt het uit als wij de Leuca Gallica nemen als een Leuca horaria Francorum ± 5500 M. 4 L. H. = ± 22 K. M. 1 M. I. = ± 1 K. M.
en 20 M. I. = ± 20 K. M.
De afstand van Bremen naar Verden is hemelsbreed ± 23 K. M. Met Leuca Gallica bedoelt D. dus waarschijnlijk Leuca Horaria Gallica.

XX miliaria Italica distat ab eadem civitate Verdensi a). Quod quidem flumen, prae sui magnitudine et profunditate pontibus carens, adhuc ab illo tempore navibus dumtaxat cum difficultate b) sulcatur 1). Quoddam oppidum c) 2) dicti fluminis situm d) credidit expugnare, sed videns imperator quod cum ejus exercitu ab ista parte fluminis exiens, illud transire non poterat e) ullo modo, et aliquomodo per imperatorem et exercitum protracta seu facta (mora) f), et aliqualiter recreatis personis et equis, ibidem disposuerunt recto tramite ad propria 3) tunc redire. Unde ipsum oppidum g) Louenburg h) in vulgari Saxonico appellatur, quod est dicere in Latino i) „castrum fidei," per contrarium pro eo, quia imperator vi armorum capere et ultra illud fidem Christianorum j) propagare nequivit 4). His k) omnibus feliciter l) actis, et inimicis crucis in omnibus terris eorum in partibus illis circa Albiam vel ad fidem ipsam sponte conversis, aut per milites dicti exercitus caesis, videns imperator quod hujusmodi Nova Saxonia 5) plurimum esset m) frugifera, mirabiliter fertilis 6),

---

a) verdensis. b) dificultate. c) opidum. d) Beter: ad dictum flumen situm. e) poterant. f) Door mij ingevoegd. g) opidum. h) Lonenbij. i) latino. j) christianorum. k) hijs. l) foeliciter. m) esse.

1) Tijdens D's leven was er daar dus geen brug over de Elbe.

2) Lauenburg.

3) De andere Rijnoever.

4) Eene andere, niet minder vreemde etymologie van Lauenburg bij BRUZEN LA MARTINIÈRE: *Le Grand Dict. Geograph. et Critique*, V. fol. 135. Lauenburg wordt daar afgeleid van Hendrik den Leeuw. Indien de kroniek niet de vertaling in het Latijn er bij gaf, zou men kunnen vermoeden, dat Lüneburg bedoeld was. Te Iliuni tegenwoordig Lüne, vlak bij Lüneburg was Karel in 795 (SIMSON: II 97).

5) Nova et Antiqua Saxonia. Dikwijls door D. gebruikt (Vgl. Priv. en N. U.) Osnabrück, Höxter, Eresburg (Marsberg), Paderborn, Münster, Minden, liggen in Antiqua Saxonia; Verden, Halberstadt enz. in Nova Saxonia De grens schijnt de Weser uit te maken, en de indeeling samen te vallen met die in Oostfalen en Westfalen. (Priv. 803... „flumen Weserae, quod dividit antiquam Saxoniam, Westfaliam nuncupatam, et novam Saxoniam" en N. U. VI c. 33 p. 479 „Westphaliam quae alio vocabulo antiqua Saxonia nuncupatur". Vgl. ook JOHANNIS DE ESSENDIA. *Hist. belli a Carolo Magno contra Saxones gesti.* (ed. SCHEIDT, *Biblioth. hist. Göttingensis*) p. 25: „antiqua Saxonia, quae nunc Westvalia dicitur, litus Reni tenet; nova Saxonia sive Ostvalia ultra Weseram usque ad Albiam protenditur".

6) Priv. 804: „nova Saxonia, quae est fertilis et omnibus bonis abundans patria...".

tota plana, ampla et longissime a) multorum fluminum et aquarum decursibus impetu fluentibus valde fecunda, et munita nemoribus quoque pratis et pascuis et omnibus bonis, quae ad humanum usum competant b), seu humanae saluti congruant c) optative referta, ubi etiam aer salubris praecipue d) viget 1), ac naturalis patriae placida pulchritudo e) et amoenitas ad inhabitandum dulciter invitant f) 2), deliberavit g) ibidem in augmentum fidei semen christicolarum seminare, ibidemque plantare arbores Deo h) fructus jucundos perenne i) producentes, ex quibus odor suavissimus Domino et fructus saeculi j) resultarent 3). Expulsis igitur infidelibus 4), et propulsis inde Wandalis k) 5) pro majore parte, sed paucis eorum in locis paludosis et silvestribus — in quibus eorum remanserunt in hunc diem habitationes recte moribus congruentes
fol. 3'. eorum 6), — (fol. 3') fidelibus in servitute propria 7) extra loca

---

a) longissima. b) competent. c) congruent. d) principue. e) pulchretudo. f) invitante. g) delibarit. h) deo. i) par heme. j) beter: saeculo. k) wandalis.

1) Vgl. Vita, II c. 6. p. 398.

2) Vgl. voor de historische geographie van Westfalen: NORDHOFF: *Altwestfalen.*

3) Misschien onder invloed der „Vita S. Swiberti", waar staat: „ut gentibus, quae dominum gloriae non noverant divini verbi semina deinceps messem latura."

4) Vgl. Priv. 804: „Multi nobiles et potentes Saxones... ne violenter ipsam fidem catholicam cogerentur suscipere... de ipsa Antiqua Saxonia declinarunt."

5) „quos vulgus Sclavos appellat" Priv. 804. Wandali dikwijls = Slaven, zoo bij KRANTZ: *Metropolis* (Eerste hoofdstukken) wonen zij aan den anderen kant der Elbe, en *Wandaliae.* (L. II fol. 39) Wandali = Slaven. „Regio Wandalorum incoepit prope urbem Brunswig Hildesemensis diocesis ultra Maritimam Stetinensis: et usque ad mare dulce, Elbing vulgariter nuncupatum, in diocesin Caminensem protendebatur" (Priv. 804).

6) Vgl. Priv. l. l.: „expulsis inde Vandalis; tamen paucis exceptis, qui adhuc in aliquibus villulis campestribus, et plerisque locis paludosis, tamen sub perpetua servitute Saxonum commorantur".

7) Hier, in tegenstelling met in de Priv. (zie boven), bedoelt D. de slavernij des konings.

munita relictis, necnon Boructuariis a) 2) et aliis barbaris nationibus auditis 3), pæne ipsis Wandalis morum perversitate conformibus etiam violenter de hujusmodi eorum terris abjectis, ipsam Novam b) Saxoniam inter potentes Alamannos c), Francos et aliquos Italicos qui de ipso exercitu (erant), sorte divisit 4), excepta civitate Verdensi d) 5) cum ejus comitatu seu districtu et multis aliis locis terris et bonis eidem civitati adjacentibus quae sanctissimae virgini piissima devotione donavit e) 5) juxta ejus votum antedictum f) 1) et in personam

---

a) boructuariis. b) novam. c) Alamanos. d) Verdensis. e) donavit onderstreept. f) andem onderstreept. Men mag aannemen dat dit een schrijffout is voor andcm = antedictum.

1) Van eigenlijke belofte wordt in de oorkonden niet gewaagd, wel van dankbaarheid voor de overwinning.

2) CLUVERIUS (p 190) zegt: „Sed *Bructeri* (Hekelii. *Brockemerlandii*, ut scribit Cornelius Kempius, seu ut alii volunt, *Boructuarii*) postea inter superiorem Luppiae amnis partem et Agrippinensem Coloniam coluerunt." MÖSER (*Osnabr. Gesch.* I S 173) zegt, dat op de „Tabula Peutingeriana" ook „Boructuarii" staat. Maar er staat niets anders dan „Borcturi" (ed. DESJARDINS segm. II en MILLER). De Bructeren die niet hier maar bij den Rijn (Vgl. LEDEBUR: *Blicke auf die Literatur*, 5, 6 en vlgg. en *Das Land und Volk der Bructerer* passim) woonden, zijn door Dietrich hierheen geplaatst onder invloed van de „Vita S. Swiberti" (LEIBNITZ: S. S. R. R. B. B. II 222—242), die daar apostel der Boructuarii genoemd wordt.

3) Moeilijk te verstaan. Misschien = daartoe (be)hoorende?

4) Priv. 802: ...eandem Saxoniam... in plura, scilicet Comitatus, Baronias et alia dominia divisit, et de diversis exteris nationibus et regionibus, scilicet quosdam de Gallia, aliquos de Francia occidentali, necnon quam plurimos de alta Alemannia, quia ipsa Saxonia in bassa Alemannia sita est, et nonnullos alios, de quibusdam aliis mundi plagis oriundos proceres et potentes, de quibus confidebat, et quorum multi erant eidem principi conjuncti, in dominos et rectores dictae antiquae Saxoniae deputavit...." Vgl. JOH. DE ESSENDIA a° 780 p. 47.

5) De stichting van het bisdom Verden. DIETRICH's bron is de valsche stichtingsoorkonde. (Bij TANGL: *Die Urkunden Karls des Gr. für Bremen u. Verden.* M. I. Ö. G. 1897 XVIII 53 vlgg. en bij

beati Swiberi a) 1) primi Verdensis antistitis b), sui tunc cancellarii sive conciliarii, sapientissimi viri optimae opinionis et sanctissimae vitae 2), illam postea in cathedralem sedem in civitate Maguntinensi c) ad hoc convocato concilio d) 3) pro tunc archiepiscopi Maguntinensis 4) et suorum suffraganeorum e) sublimam f) procurando 5), cui omnes decimas 6) patriae Bo-

---

a) Suuiberti. b) Antistitis. c) magonnn. d) concilio e) suffragantorum. f) ?

WOLTERUS *Chronica Bremensis*. (Ed. MEIBOM: *Rer. Ger.* II 22, 23.) Vgl. andere drukken bij MÜHLBACHER nr. 263 en 268). „Terram autem ipsorum Saxonum secundum antiquorum Romanorum morem in provincias redigentes et in Episcopatus certo termino disterminantes, quamdam aquilonarem illius partem Domino nostro Jesu Christo et sanctissimae ejus genetrici (vgl. TANGL: 54) obtulimus, et in loco Phardum vocato, (et in loco Fardum vocato. TANGL: 54.) super Alleram fluvium, in pago qui dicitur Sturmi, ecclesiam et cathedram Episcopalem statuimus et 4) Maguntinensis ecclesiae Archiepiscopatui interventu Lullonis illius metropolis ecclesiae Episcopi eam subjecimus.... rursusque hujus dioecesis incolas divites ac pauperes 6) decimas (vgl. TANGL: 54.) eisdem ecclesiis earumque dispensatoribus persolvere nostrae regiae majestatis praecepto firmiter jubemus et jubendo praecipimus et legali sanctione confirmamus et concensum papae Adriani et postea Leonis Papae, necnon archiepiscoporum 4) Maguntinensis (Vgl. TANGL: 55) et Coloniensis, supra memoratas ecclesias, cum omnibus appendiciis et decimis S.S. Mariae et Sancto Petro, 1) Guiberto (Swiberto TANGL: 55.) unam et Willehado alteram 2) sanctae conversationis viris et immortalis memoriae coram Deo et apud homines commisimus." Ook heeft hij het bericht uit „Chron. Episcop. Verdensium" gebruikt (LEIBNITZ. S. S. R. R. B. B. II fol. 211). „Anno incarnationis dominicae 786.... fundata et instituta est sedes hujus Ecclesiae Verdensis a glorioso domino Karolo Magno rege, anno regni ejus XIX praesidente Sanctae Romanae Ecclesiae domino Adriano papa primo, et confirmante sanctae 4) Moguntinae sedis Lullone Archiepiscopo, quo interveniente ipsius Ecclesiae Metropolitanae est subjecta et commissa est beato 1) Swiberto immortalis memoriae et 2) sanctae conversationis viro, apud Deum et homines, cum suis terminis sic distinctis: videlicet..."

1) Vgl. SCHATEN: *Ann. Paderborn.* I fol. 3. KRANTZ: *Metropolis*, 40.

3) TANGL: 55: „et omnium qui in ibi aderant sanctorum pontificum et catholicorum sacerdotum ...concilio".

5) Voor mij onverstaanbaar.

ructuariorum quae paene per tres dietas protenditur majores et minutas a) 2), concessit, multis etiam privilegiis et honoribus episcopum Verdensem b) pro tempore necnon ecclesiam Verdensem c) decorando, multos etiam potentes duces et comites d) ac alios nobiles et populos etiam in temporalibus eisdem episcopo et ecclesiae subjiciendo 3), et adeo amplam diocesim ei e) concessit, quod crescente sive pupulante postea fide ipsa in partibus illis plures f) aliae celebres cathedrales ecclesiae (juxta) eandem diocesim g) Verdensem h) fundatae sunt 4), ut ex imperatoris i) ejusdem pragmatica sempiterna 5) fundationis et dotationis episcopatus Verdensis, quae adhuc in ipsa Verdensi ecclesia reperitur 6), describens limites ipsius diocesis 1) clare liquet.

---

a) munitas. b) Verdensis. c) Verdensis. d) commites. e) et. f) plles. g) diocesis. h) Verdensis. i) Imperatoris.

1) Oork. „certo termino disterminantes" kroniek „cum suis terminis sic distinctis." Vgl. TANGL: 56.

2) Deze verbetering dank ik aan Prof. Finke. „Decimae minutae" = fra. menuës dismes, vgl. DU CANGE: III 24 sub voce.

3) Vgl. de stichtingsoorkonde.

4) Bremen en „Ecclesia constituta in monte martyrum".

5) De oorkonde.

6) Dietrich heeft dus, toen hij te Verden verbleef (zie Deel I blz. 88, 89) de stichtingsoorkonde gelezen, en voor echt gehouden, ook de Chron. Episc. Verd. Al hunne gegevens zijn valsch. a) De Stichtingsoork. is valsch, vgl. BÖHMER-MÜHLBACHER: 109 nr. 286. TANGL: *Die Urkunden u. s. w* SIMSON: *Jahrbücher*, I 587. Daar vindt men de literatuur over dit onderwerp. De vervalsching heeft lang vóór Dietrich's leven plaats gehad (SIMSON l. l.) en werd algemeen geloofd. HÜFFER: *Korveyer Studien*, 104, 163, 165, neemt de echtheid als „circumscriptions Diplome" nog aan. b) Karel de Groote heeft niet eens zeker in Verden een bisdom gesticht, maar wellicht in Bardowick, misschien omstreeks 785, welk bisdom dan later naar Verden (± 840) zou zijn overgebracht (Vgl. Zs. d. H. V. f. N. S. 1904. 275 vlgg.) c) St. Swibertus of Guibertus is niet de eerste bisschop van Verden geweest. Vooral WICHMANN heeft deze zaak onlangs (Zs. d H. V. f. N. S. 1905: 146—190) opnieuw onderzocht, en tegen HÜFFER (*Korveyer Studien*, 172—183) volgehouden, dat Swibertus niet de eerste bisschop geweest is: „Ist der Switbertus sanctae conservationis vir etc. der Urkunde, den angeblich Karl der Gr. zum Hirten der Verdener Kirche bestellte ... Oder is er uberhaupt zu streichen, weil eine Verwechslung mit dem fast ein Jahrhundert älteren Friesen-missionar dieses Namens,

Verumenim nullis superiori aetate censu sive a) decima b) 1) ex urbe c) retentis d) episcopo et ecclesiae Verdensi e) praedictis, quod libentius si licet f) silentio tegendum, sed g) quia ingens morbus non facile occultatur, erumpit enim et indicio suo proditur teste Petrarca h), jubet me dicere sive ignorantia [mea] i) 2) sive negligentia Verdensis praesulum qui eidem
fol. 4. ecclesiae Verdensi j) illis temporibus praesidebant, (fol. 4) illud existimo contigisse 3). Unde passim honor et utilitas ejusdem ecclesiae Verdensis paene ad nihilum devenerunt 4), et illa patria Verdensis in diversos dominos spirituales 5) et tempora-

a) sine. b) divino. c) exurde(!) d) recentis. e) verdensis. f) silicet. g) silicet. h) petrarcha. i) Hier is geknoeid in den tekst. j) Verdensis

den Gründer des gleichnamigen Kaiserswerth vorliegt? Der Beweis dafür, das eine derartige Verwechslung von Verdensis mit Werdensis (Kaiserswerth), stattgefunden hat, und so aus einer, zwei Personen gemacht sind, scheint mir schon darum allein erbracht zu werden, dass für beide Swiberte *das gleiche Todesdatum* angegeben wird." Verder heeft het Nekroloog v. h Lüneburger Michaelsklooster van 1209 „S. Swiberti *Verdensis* episcopus" in plaats van „Fardensis", dat gewoon is, ook ontbreekt het gewone „hujus ecclesiae", wat berust op een ouder nekrologium vóór de vervalsching (blz. 152). St. Swibertus behoort bij de twaalf apostelen van Friesland onder leiding van St. Willebrord (690). Hij kan dus onmogelijk door Karel den Grooten zijn aangesteld. De verwarring van Verden, Verdun, Werden a. d. Ruhr en Kaiserswerth komt bij de Middeleeuwsche schrijvers onophoudelijk voor (vgl. POTTHAST: *Bibl. Hist. Med. Aevi* II 1586). Volgens SIMSON: I 353 was Patto of Pacificus de eerste bisschop van Verden. Vgl. ook Zs. d. H. V. f. N. S. 1904 288—289.

1) Deze verbetering dank ik aan Prof. FINKE.

2) Een onverdacht bewijs voor het electschap van Dietrich te Verden. Hij stelt zich op een lijn met de „praesules" = bisschoppen.

3) De tekst is zeer bedorven. De zin is duidelijk: dat de tienden niet meer worden opgebracht, is de schuld van de bisschoppen zelf en van mij

4) De gevolgen dier zorgeloosheid worden hier geschetst.

5) Op de eerste plaats de aartsbisschop van Bremen, Otto van Brunswijk, die vroeger bisschop van Verden geweest was, en na zijn „translatio" (Vgl. KÖNIG: 5, 6) aanspraken op Verden handhaafde, en inderdaad het beste deel van het land, ambt en stad Rothenburg, bezet hield (ERLER: 114). Dietrich slaagde er niet in hem uit deze plaats te verdrijven. Als tweeden „dominus spiritualis" vinden wij Koenraad van Soltau, door Bonifacius IX in 1399 in D's plaats be-

les 1) successive divisa, raptores et praedones super 2) gignit' multis etiam repletur a) miseriis 3), nimirum cum magis conveniens sit, unum tyrannum b) regem quam plures (habere), et nec canonibus neque legibus sed humanis diversis moribus et consuetudinibus etiam mirabilibus (duci) 4). Incolae patriae hujus viventes cuilibet etiam impotenti clerico et laico est ibidem paene pro ratione voluntas c) 5), sunt enim ad instar Romanorum indomiti 6), sufferre jugum correctionis insueti, sed propter continuas puto gerrarum commotiones d) bellicas e), et juxta illud: „factus sum ex ipsa desperatione securior", bellicosi et egregii potatores, ubi ad equales haustus bibere 7) f)

a) replentur. b) tyrannem. c) voluntatis. d) bellicos. e) comotiones. f) bibe....

noemd (ERLER: 127—129). Als derden: Koenraad van Vechta, die Soltau na diens translatie naar Kamerijk moest opvolgen. (ERLER: 129.) Soltau bekommerde zich niet om deze overplaatsing naar een diocees, dat grootendeels in de obedientie van den tegenpaus lag (ERLER: 130), en behield ten slotte het veld (ERLER: 133), terwijl wij van Dietrich nog in 1401 als elect van Verden hooren gewagen (ERLER: 139). Tegelijkertijd streden dus vier bisschoppen om het bezit van het sticht.

1) Juist tijdens Nieheim's benoeming ontbrandde de verschrikkelijke Sate-oorlog, tusschen alle steden van dit gebied (Sate) en de hertogen van Brunswijk. Deze laatsten trachtten dien bond te vernietigen met wapengeweld. (Vgl. ERLER: 112 vlgg. HAVEMANN, *Geschichte der Lande Braunschweig und Lüneburg*, I 538 vlgg. LINDNER: *Gesch. d. Deut Reichs unter König Wenzel* II 292 vlgg.) Dietrich schijnt zich onzijdig te hebben gehouden (ERLER: 113).

2) Wellicht beter „semper".

3) Een nieuw bewijs van een ooggetuige voor de ellende en de anarchie gedurende den oorlog in het bisdom.

4) Ironisch. Vormt tevens den overgang naar de beschrijving van het land.

5) Vgl. fragm. V.

6) Hij had het Romeinsche volk goed leeren kennen.

7) Vgl N. U. VI c 35, 501: „sed de more seu consuetudine in Norwegia clerici et laici bibunt ad haustus aequales, et nisi super modum quis inebrietur cervisia, potu cocto. tunc non reputat se beatum, et exigit alter ab altero, ut sibi faciat justitiam rebibendo aequaliter cum ipso nec quis crederet, nisi videret, quantum quisque utriusque sexus ibidem biberet una vice, ac idem postea una eademque hora, donec ebrius in terram caderet. denuo acceptaret: quique crebris potationibus cyphos magis exhaurit, hic caeteris corporali vigore ac in virtutibus excellentior reputatur."

per utrumque sexum sumpsisse videtur exordium. Ac gulam a) insuperabilem b) indicant c) in ipsis ; sedent enim etiam plebei frequenter in mensa diebus singulis diu valde, diversis ferculis quamvis grossis utendo 1), ubi etiam est rara fides, inedia d), paupertas infesta 2). Ibi quoque sunt paludes circum circa maxime, quas si forte caute e) perambulaveris sicco pede, quocumquo anni tempore nedum sub te, sed etiam per longum spatium ex tali motu levissime commovebitur f) tellus 3), quam g) si equester incaute forte transires, subito h) vivus irato Plutone i) 4), qui ejus sanguinem j) sacrum k) violans 5), usque ad abyssum l) vel acherontem, e vestigio 6) terra se aperiente m), et ut ab iis n) escam et o) vinum (te) deglutiente, devenires, ut in plerisque miseris compertum. Et circa festum Sancti p) Martini 7) anno quolibet versus oceanum q) hujusmodi trina r) flumina, scilicet Wesera, Alra et Leyna circa Verden confluunt insimul, et inundant totam patriam ac fluctibus et undis inebriant [regionem] s) eorundem t) ita, ut videatur u) esse diluvium longe lateque per illam, quae siquidem inundatio continuo sic permanet v), et crebris fluctibus adauget w) usque ad mensem

---

a) gula. b) inseparab.... c) iridicant(!). d) india. e) causa. Ik lees „caute" in tegenstelling met „incaute" dat volgt. f) comonebitur. g) q quam. h) subdito. i) platone. j) sanguis. k) boven „sanguis" staat „săc" geschreven. l) abissum. m) apariente n) beter: „aliis". o) te. p) sancti. q) occeanum. r) tna. s) Hier hebben drie woorden gestaan, die alle zijn doorgehaald en onleesbaar gemaakt. t) In margine bijgeschreven voor een der doorgehaalde woorden. u) videant. v) permanent. w) adaugent.

1) Vgl. over eten en drinken nog Vita, III c. 34 p. 452.

2) Het beeld, door D. van zijn diocesanen outworpen is zeker niet vleiend, maar door de verwarring van den oorlog had hij ze ook van de ongunstigste zijde leeren kennen. En zooals de menschen, is ook het land.

3) De geheele streek is moerassig.

4) De onderwereld speelt in de natuurbeschrijving van Napels en omstreken (*De Schism.* I c. 46, II c. 21) bij Dietrich een nog grootere rol.

5) Voor mij onverstaanbaar.

6) Ook dit is onbegrijpelijk.

7) 11 November.

1'. Aprilis, sive vernali tempore appetente, (fol. 4') quo ad naturales gurgites sive alienos redeunt aquae fluminum praedictorum a) 1).

Et sunt aquae hujusmodi Weserae et Alrae diversarum qualitatum et formarum. Jam Alra 2) in suo cursu apparet ingenua Acherontis ad instar, et puto quod illud pervenit vitio seu natura soli aridi paludosi ac quandoque limosi, per quod penetrat suo cursu, nutrit tamen pisces albos naturae humanae congruos copiose 3), quod puto contigit per commixturam dictorum b) aliorum fluminum, scilicet Weserae et Leynae, quibus conjungitur circa eandem civitatem 4), quae per se etiam in gurgitibus suis apparent habere aquas lucidas solum lapideum et arenosum, pisces in copia et salubres 5). Rigans etiam Wesera c) vicinas terras ad instar Nili d) eas fertiles reddit, sed aquae Alrae sive Virdae e) 6) per se illas steriles faciunt, ac segetes et germina reperta omnino destruunt, ea arescentia f) faciendo 7).

Versus autem aquilonales partes transitum faciendo de ipsa civitate Verdensi g), per h) tres dictas et ultra i) terram desertam et sterilem, non proferentem j) herbam neque germen, nisi in aliquibus locis juxta decursus consistentibus, videbam 8). Saepius illud desertum transeundo 9) cogitavi veram esse illam

---

a) „pdtorem" onderstreept. b) decretorum. c) wesera. d) nili. e) virde. f) arescente. g) Verdensis. h) Hs. nieuwe zin. i) utra. j) preferentem.

1) Deze rivieren schijnen dus nog onbedijkt geweest te zijn.

2) De Aller, die benoorden Verden in de Weser valt.

3) Priv. 804: „quod nutrit copiose optimos pisces".

4) De Aller stort zich wel bij Verden in de Weser, maar de vereeniging van Aller en Leine heeft tegenwoordig hoogerop plaats, bij Eikeloh.

5) Vgl. Priv. 804.

6) Deze naam voor de rivier is mij onbekend. Misschien heet Verden er naar, evenals Leiden naar de Lee.

7) Hoe water de oogst kan doen uitdrogen, is moeilijk te verklaren.

8) De Lüneburger heide. Vgl. KRETSCHMER: *Histor. Geograph. von Mitteleuropa.* 93.

9) Dietrich is hier dus dikwijls geweest. De weg van Verden naar Rothenburg (aan de lijn Bremen—Hamburg) gaat midden door de heide.

sententiam, videlicet quod ab Aquilone panditur omne malum 1), quod ibi Styx sive Phlegeton a) 2) ponent latibulum suum, aestuanti ejus fumo terram illam taliter exurendo, ita quod non sinant b) producere fructum herbamque viridentem. Sunt enim in patria Verdensi c) praefata diversae aliae aquae decurrentes d) diversorum colorum 3) saepius commixtorum, ita quod eas videndo crederes e) de ipsis inferni fluctibus derivari, ac Harpias f) et Furias g) in eisdem balneari, et pro certo teneas, quod sicut circum circa civitatem Acherontinam in finibus Apuliae h) constitutam montes fumant i) et eructant ignem 4), ubi elementum j) ignis ceteris praedominatur k) inaequaliter elementis l), sic m) etiam circum circa Verden elementum n) aquae alia elementa o) suo p) vigore constringens etiam ibidem nimium praedominatur eisdem, ubi etiam et in propinquis locis singulis annis sex mensibus et ultra (ventus) est frigidus nimis impellens, quia civitas ipsa in ultimo climate in quodam corrupto angulo Novae q) Saxoniae non remote ab oceano r), in terra inaquosa 5) et

a) flegeton. b) sinent. c) Verdensis. d) decurentes. e) credens. f) Apias. g) furias. h) apulie. i) finuant j) clementum. k) predominantur. l) clementis. m) sit. n) clementum. o) cleta. p) sua. q) nove. r) occeano.

1) Jerem. I 14. Vgl. Priv. 836: „Vidit has bestias ad Aquilonem, a quo pandetur omne malum."

2) Vgl. St. Aug. in Job. 38: „Austrum quamvis mortalibus carnibus gravis sentiatur, non tamen uspiam memini in sanctis libris mali aliquid significare, *sicut aquilonem nunquam in bonam....* quia ex ea parte flat, unde lux est remotior (Migne: *Pat. Lat.* t. XXVIV kol. 877.)

St. Eucherius: (Form. III. Migne: *Pat. Lat.* L. kol. 740) „Aquilo, diabolus, vel homines infideles, aut mali, vel frigus peccatorum".

3) Dietrich geeft hier geen verklaring van die kleuren, en den aard van het water. Voor zijn verklaring van natuurverschijnselen vgl. *De Schism.* I c. 35. p. 67, waar gesproken wordt over de oorzaken, die een bron kunnen vergiftigen. Misschien bedoelt hij wel de gele of geelroode kleur van de Leine. (Vgl. Daniel: *Handbuch der Geographie*, III 483.)

4) Vgl. de geciteerde plaatsen uit *De Schism.* De indrukken daar door Nieheim ontvangen gedurende de regeering van Urbanus VI en Bonifacius IX moeten wel levendig geweest zijn.

5) De verbinding van „inaquosa" en „zabulosa" doet denken aan de beteekenis waterarm. Dit komt hier al heel slecht uit. „Inaquare" (Du Cange: IV 316 sub voce) kan beteekenen „aqua macerare" en „irrigare". „Inaquosus" staat niet in Du Cange. Maar het zou even goed waterrijk als waterarm kunnen beteekenen. Hier echter zal de invloed van psalm 62, 3 „In terra deserta et invia, et inaquosa", waar het laatste woord waterarm beteekent, wel van invloed geweest zijn.

zabulosa consistit, ubi etiam vinum non crescit terrae natura
5. vetante, (fol. 5) sed in defectum vini habitatores illius patriae vicem pro vice reddentes, sicut boves aquam sic et ipsi cervisiam ut satiabiliter a) bibunt, nam unus eorum tantum bibit uno die de ipsa cervisia sine pecunia, sicut decem vel duodecim civiles homines de regionibus temperatis oriundi b) potant c) 1). Nimirum, cum solum sit zabulosum et aridum, sitiens d) semper e) aquam 2), si habitatores illius juxta influentias coelestes ac dispositiones aeris et regionis eorum sint semper f) sitibundi ut in elementis et elementalis g) grata h) vicissitudo et concors natura contrahat, quid mirum igitur si multum bibat qui bibendo sitim vix extinguit? Et quod mirandissimum mihi videtur, licet in eodem placido flumine Wesere i) (in) omnibus locis per quae fluit spatio quinque dietarum et ultra j) fons 3) territorium civitatis ejusdem reperiantur aliquando lapides pretiosi et ingens copia trutarum et minutorum k) piscium esui salubrium specierum diversarum 4), verumenim in ipso territorio et circiter illud versus oceanum l) tales lapides et pisces in eoden flumine non videntur. Igitur si pisces hujusmodi territorium ut eorum naturae contrarium effugiant, nec illud, licet arteficiale in hoc eis impeditum non obsistat, ingredi m) non praesumant, mirandum est utique quod civiles homines in tali . . . . . n) omni tempore loco valde poenoso, ubi etiam omnia elementa o) videntur esse

a) saciabiliter. b) onderstreept. c) potent. d) siciens. e) super. f) super. g) elementatis. h) gratia. i) weserem. j) Eerst voluit „Ultra" geschreven, dan doorgehaald, vervolgens „ult" onderstreept. k) mimctorum. l) occeanum. m) „ing^{e}di" onderstreept. n) Ini? o) „cle^{ca}" onderstreept.

1) Vgl. Priv. 808 en 809.

2) Ook hier weer die merkwaardige tegenspraak met het voorgaande. Misschien hierdoor te verklaren, dat Dietrich in zijne landbeschrijvingen naar een vast model schijnt te werken. Vgl. de reeds geciteerde plaatsen en Priv. 856 en 858. Dan is het lichter te begrijpen, dat de varianten in strijd komen met den tekst die ten grond slag dient.

3) Onbegrijpelijk! Moet hier misschien „fines" gelezen worden? In elk geval is de tekst hier bedorven.

4) Vgl. Priv. 856.

corrupta, audeant habitare 1). Unde a) tristis etiam ego, qui canticum b) domini psallere incautus in eadem civitate volebam 2), hoc de conditionibus ejusdem Verdensis patriae placuit dicere 3), ut viri c) desideriorum d), qui locorum et regionum ac habitatorum diversorum qualitates et mores investigare e) laborant de hujusmodi patriae Verdensis et ejus habitatorum conditionibus hactenus incerti, dictis parumper in istis delectarentur 4). Nunc ad texendam telam gestorum magnifice per eundem imperatorem f) aliquorum, in partibus illis, quae novi, fideliter procedam et ulterius inceptam historiam enarrare conabor g).

Praemissis igitur per imperatorem h) magnimium i) in ipsa Nova Saxonia j) votive et feliciter consummatis, non repperi k)
fol. 5'. eum extunc cum infidelibus bella gessisse. (fol. 5') Sed Italia, Francia l) et Germania et multis m) adjacentibus regionibus

---

a) vunde. b) tanticum. c) viris. d) desidiorum. e) investigant. f) Imperatorem. g) cognabor. h) Imperatorem. i) magninium. j) nova saxonia. k) reppi. l) francia. m) Voor „multis" staat een onleesbaar teeken, waarschijnlijk een verschrijving.

1) Deze geheele streek heeft ook thans nog een slechten naam: het „Duvels Moor" thans drooggelegd, en het opschrift van eene dorpskerk „Gloria in *desertis* Deo" als getuigen. (DANIEL: III 483, 484). De Lüneburger heide, waarlangs de Aller loopt, heeft in den volksmond geen gunstige reputatie. Toen God de Heer, zoo verhaalt men, van de schepping, zeide dat alles goed was, hield hij juist den duim op de Lüneburger heide (DANIEL: III 490). Dietrich's ongunstig oordeel, is dus niet alleen aan antipathie tegen zijn onwillige diocesanen te wijten, maar berust ook op het algemeen gevoelen van dien tijd.

2) Zie Deel I. 2e hoofdstuk blz. 102 Zeker hebben wij hier een toespeling van Dietrich op zijn electschap.

3) Deze constructie is waarschijnlijk ontstaan uit een compromis van „Unde ego volui dicere" en „Unde mihi placuit dicere".

4) Deze geheele beschrijving van het Wesergebied heeft hij dus opgesteld, om weetgierige lezers genoegen te doen. Dietrich's verloren „Liber de regionibus Orbis, et qualitatibus habitantium in eisdem", waarvan hij in N. U. VI c. 35 p. 502 zegt „quem nuper edidi", een werk gewijd aan land- en volkenkunde (Vgl. ERLER: 368, 369) en verschenen ± 1408, zou natuurlijk ons nog vollediger inlichten omtrent zijne aardrijkskundige kennis. Maar deze uitvoerige topographische beschrijving kan eenigszins vergoeden, wat ons door het gemis van dat andere werk ontbreekt.

suae ditioni a) subactis et ipsarum incolis b) pacificatis ubique sub moderaminis freno ipsos strenue c) custodit d), ac ad fidem Christi hujusmodi infidelibus quos potuit, ecclesia potentia temporalis e) gladii et poena ducente f), conversis 1), ad eandem urbem Aquisgrani, relictis oris g) utriusque Saxoniae h), imperator i) ipse reversus, ibi j) in signum victoriae k) hujusmodi eandem 2) venerabilem aedem praecelsae virgini construxit et opulente dotavit 3). Ubi per multos annos postmodum prospere vivens, ut in loco satis apto et paene infra limites Germaniae et Franciae constituto, et ab Italia l) non valde remoto, maxime propter oblectamenta calidorum fontium 4), quos terra ibidem impetu et vehementer eructat, neque sulfureum m) 5) seu alium n)

---

a) dictioni. b) Incolis. c) et sub moderaminis freno ipsius strenue custodit. d) „strenue" de laatste „e" onderstreept. e) tpal. f) docentes g) horis. h) Voor „Saxoniae" staat „saxon" doorgestreept. i) Imperator. j) ubi. k) insignum victorem. l) italia m) sulfirreum n) als.

1) Vgl. Priv. 804.

2) Eandem. Er is nog niet van de kerk te Aken gesproken. Blijkbaar wijst dit woord dus op een vroegere vermelding, in het ontbrekende en voorafgaande begin der kroniek.

3) Priv. 828. Vgl. SIMSON: II 557 vlgg. „In der Nähe des Marktes und des Rathauses liegt das Münster. Es ist von Karl. d. Gr. in den Jahren 796–804 erbaut" (DANIEL: *Handbuch der Geographie* IV 434) Vgl. RAUSCHEN: *Die Legende Karls d. Gr.* 137 vlgg.

4) Hierover wordt in het vierde fragment nog uitvoeriger gesproken. Zie aldaar.

5) „In der inneren Stadt sprudeln auch die warmen Schwefelquellen. Die drei oberen brechen am Abhange der das Rathaus tragenden Höhe hervor, dei drei untern in der Brunnenstrasse, 500 Schritt von jenen, in einer niedrigen Gegend. Die oberen sind stärker und wärmer, auch reicher an Schwefel. Für die vorzüglichste gilt die Kaiserquelle innerhalb des Kaiserbades, die heisseste (46° R), in der Karl. d. Gr. gebadet; sie versorgt ausser mehreren Badehäusern das Kaiserbad, wahrscheinlich das älteste, da man dort Ueberreste von römischen Bädern entdekt hat, und den neuen Trinkbrunnen etc..." (DANIEL: *Handbuch der Geographie*, IV 435). „Aix-la Chapelle.... a ses abondantes eaux thermales et sulfureuses, et ce sont ces eaux qui plurent à Charlemagne et le décidèrent à faire choix d'Aquisgranum comme siége de son empire. (RECLUS: *Nouvelle Geographie Universelle*, III. *L'Europe Centrale*, 611.) Vgl. de valsche oork. v. Karel d. Gr. bij RAUSCHEN: *Die Legende Karls d. Gr.*, 156.)

infestum odorem sensui odoratus reddentes, neque squalidos sive crassos, sed limpidissimos a), placidos et amoenos per ipsam terram effundentes, quibus imperator b) ipse post innumeros bellicos sudores et labores quietem appetens, levabatur et nimium delectabatur c) eisdem 1), et etiam ad finem 2), ut fertur 3), quod si forte commotiones gerrarum in hujusmodi d) novellis plantationibus 4) christianorum in utraque Saxonia et vicinis partibus suscitarentur e), aut scandala orirentur ibidem, quantomagis propinquius moraretur f) eisdem, tando expedientius g) et potentius imperiali h) censura et diris maleis 5) discordantes et maleficos ibidem constringere i) ac percellere j) pro tempore posset, ne tot labores (et) sumptus circa conversionem illorum tam dispendiose peracti per ipsum in utraque Saxonia, eo in remotis agente, pertinaci recidivatione k) perirent 6), et ad hoc etiam, nedum incognatos l) sibi, sed m) etiam de suo sanguine, sibique n) propinquos capitaneos, in manu valida, quamdiu vixit, deputavit pro fidei conservatione in partibus illis 7).

---

a) Herhaald en doorgestreept. b) Imperator. c) appetentes lavabant et nimium delectabant. d) Herhaald en doorgestreept. e) Onderstreept. f) Voor dit woord staat „morent" doorgehaald. g) Beter: expeditius, onder invloed van „potentius". h) Imperiale. i) constringent j) percelleret. k) Onderstreept. l) incognitos m) scilicet. n) Voor „sibique" staat: „sib" doorgehaald.

1) Deze bronnen verklaren voor een groot deel Karel's voorliefde voor Aken. Hij was een groot liefhebber van baden „Delectabatur etiam vaporibus aquarum naturaliter calentium, frequenti natatu corpus exercens; cujus adeo peritus fuit, ut nullus ei juste valeat anteferri. Ob hoc etiam Aquisgrani regiam exstruxit, ibique extremis virtae annis usque ad obitum perpetim habitavit. (M. G. S.S. II EINHARDI V. Caroli M. c. 22 p 455.) Zie verder vierde fragment.

2) „ad finem" = à fin que.

3) „Ut fertur." Bedoelt Dietrich hiermee, dat hij deze reden, waarom Karel Aken uitkoos, en die volgt, elders heeft gelezen, of gehoord, of is „ut fertur" eenvoudig een stopwoord?

4) Vgl. de stichtingsoork. bij TANGL, 56

5) „malleus = clava forte, vel potius gladius ipse." DU CANGE: V 198 sub voce.

6) Dit alles zegt Dietrich weer met het oog op het verval van het Rijk, dat hij later zoo bitter zou betreuren, en om een voorbeeld te stellen voor de regeerende Duitsche vorsten, Wenzel allereerst.

7) Zooals bekend, benoemde Karel vele zijner bloed- of aanverwanten tot de hooge waardigheden. Hier zijn de „missi" bedoeld.

Demum vero ipso imperatore a) feliciter fata solvente, ejus ad majus altare 1), ad ejus pedis divae memoriae Ottonis III Augusti corpora 2), — qui quidem Otto Augustus magnificus imperator b)
6. (fol. 6) recta linea descendit ex patre Ottone [II °] c) et avo Ottone Magno d) 3), cujus quidem Ottonis Magni e) 4) mater

a) doorgehaald. Daarachter „Imperatorem". b) Imperator. c) Zeer onduidelijk. d) III° of m°. e) III.

1) In de Lievevrouwenkerk te Aken Vgl. Priv. 828 „Otto tertius Augustus, numero canonicorum venerandae basilicae beatae Mariae Aquisgrani, *in qua ipsius Caroli corpus requiescit....* addidit canonicos." en N. U. VI c. 33, 486 „in Ecclesia beatae Mariae Aquisgrani (*in qua corpora Caroli Magni* et Ottonis tertii praedictorum *sunt sepulti*)." Volgens een lang geloofde sage, zou Karel de Groote in zittende houding, op een witmarmeren zetel, met kroon en schepter, in koninklijke pracht begraven zijn. Vgl. hiervoor en voor de literatuur ervan LINDNER: *Die Fabel von der Bestattung Karls des Grossen.* Sedert LINDNER is die geschiedenis voor goed naar het fabelrijk verbannen.

2) Het mv. „corpora" wordt gebruikt, omdat er spraak is van twee lijken, dat van Karel den Grooten en van Otto III.

3) Vgl nog voor DIETRICH's juiste kennis van de familiebetrekkingen der Ottonen: Priv. 809 en 811. N. U. VI c 33 p. 480.

4) De verbetering, door mij aangebracht, is noodzakelijk. Het handschrift toch leest: qui quidem Otto (III) Augustus... recta linea descendit ex patre Ottone IIo et avo Ottone III° of Magno. Dat hier niet III° kan hebben gestaan, blijkt uit de onmogelijkheid dat Dietrich Otto III toch wel niet uit Otto III als grootvader zal hebben laten voortkomen. Men moet dus lezen „et avo Ottone Magno", en dus ook „cujus quidem Ottonis Magni" en niet „III" etc. Deze plaats der kroniek meen ik te mogen houden voor het citaat bij Engelhus (S. S. R. R. B. B. II 1080). Zie Eerste Deel 2e hst. blz. 95, 96. Daar leest men „cujus (Ottonis III) corpus Augustae, reliquum vero intestinorum Aquisgrani juxta S. Karolum sepelitur, ex cujus linea mater ejus originem duxit ut scribit Magister TIDERICUS DE NYEM in chronica sua.."

Engelhus (Theodoricus † 1434), een jongere tijdgenoot van Dietrich v. Nieheim, ijveraar voor kerkhervorming in den geest der Bursfelder Congregatie (Vgl. GRUBE, *Beiträge zu dem Leben und den Schriften des Dietrich Engelhus.* H. Jb. III 1882 49—66) citeert Dietrich herhaaldelijk (Vgl. ERLER 270). Hier echter heeft hij ofwel de zelfde fout gemaakt als de afschrijver, of reeds een bedorven handschrift voor zich gehad, wellicht een onbekend hs. dat door middel van M aan L. ten grondslag heeft gelegen. Immers ook hij spreekt van de moeder van Otto III, als afstammelinge van Karel den Grooten (Zie Eerste Deel 2e hst. t. z. p.)

et Henrici a) primi uxor, unica haeres et filia de stirpe Carlomagnorum remansit, et in venerabili monasterio monialium in Quedelinburg b), Halberstadensis diocesis, cum ipso Henrico requiescit 1), — venerabiliter tradita perhibentur ecclesiasticae sepulturae 2), ut ego *Theodoricus* electus c) Verdensis 3), qui supra scripta in diversis locis et libris dispersis vidi et mente collegi d) 4), propterea ne labantur a memoria, rudi stilo loquendo, simplicibus non autem in arte magistris neque e) rhetoricis f), haec compegi 5).

---

a) herrici. b) monasterio — Quedelinburg onderstreept. c) eletus. d) colligi. e) ne. f) rethoricis.

1) Deze opgave is juist. Vgl. GIESEBRECHT: *Gesch. d. Deut. Kaiserzeit*, I[3] 239 Vgl. Priv. 812: „Patre autem ejus (Ottonis Magni) foeliciter vita functo, ejusque corpore in venerabili ecclesia Quedelburgensi Halberstadensis dioecesis (quam fundavit in insigniori ejus castro, in ipsa nova Saxonia constituto. pro valde multis nobilibus puellis et dominabus, quae saeculares Canonicae appellantur, et etiam Canonicis et clericis qui illic perpetuo Domino servirent) sepulto, ex testamentaria institutione paterna, Romani Imperii fit dominus et rector.. ".

2) Priv 827, 828. „Dictus autem Otto tertius Augustus, qui.... reliquias beati Bartholomaei.... Romam perduxit, similiter in eadem urbe decessit, sed corpus suum abinde satis ingeniose usque ad urbem Aquisgrani Leodiensis dioecesis adductum est, et ibi prope ipsum Carolum Magnum regem, dicitur esse sepultum".

3) Vgl. de bewijsvoering in het tweede hoofdstuk van het Eerste Deel blz. 95, 96

4) Hij noemt hier zijn bronnen in het algemeen.

5) Dergelijke bekentenissen doet hij meer. Zoo in *De bono Romani Pontificis Regimine*, (ed RATTINGER. H. Jb. 1884 V 168—178) blz. 176 „Et quia ergo rudis matheseos et discolus". Ook in het slot van De Nec (*F. u. Q.* 278) „Sit laus et gloria Christo, qui illuminat omnem hominem venientem in hunc mundum et non solum his, qui Parysiis Litterarum studiis insistunt, sed etiam alibi, prout vult, tribuit intellectum." Dit laatste citaat is vooral merkwaardig voor zijn afkeer tegen de Parijsche doctoren, die ook elders duidelijk wordt uitgesproken.

II.

Praedictus igitur inclytus a) imperator b) 1), cui post multos et innumeros bellicos sudores et labores, Altissimus per multos annos, devictis undique hostibus, pacem dedit, mente revolvens illud prudentis eloquium, dicentis quod c): „qui deficit in eo in quo ejus creatori tenetur, multo magis in omnibus aliis bonis operibus d) se deficere sciat", quodque ad subsistentiam orthodoxae fidei in utraque Saxonia, (Nova) scilicet e) et Antiqua f), sacerdotes et alii viri contemplationi vacantes 2), qui divorum habentes notitiam, pertineant g), et amicitiam 3), pro hujusmodi christicolarum in eisdem partibus ad fidem ipsam sic de novo faciente Domino, incrementum dante 4), conversorum in ejusdem fidei h) conservatione, in magno numero essent praecipue i) necessarii et quaerendi j), qui verbis salubribus k) et virtuosis exemplis hujusmodi christianorum novellas plantationes jugiter erudirent, quapropter imperator ex ordine incipiens, in Antiqua l) Saxonia sacris aedibus m) virtutum Domino dedicatis 5), primo venerabilem cathedralem n) ecclesiam Osnaburgensem 6) opere

a) inclitus. b) Imperator. c) quorum. d) opibus. e) videlicet. f) antiqui. g) perineat. h) Voor „fidei" staat „partibus" doorgehaald. i) Voor „praecipue" staat „princ" doorgehaald. j) querendus (?) k) Voor „salubribus" staat „salubres salubribus" doorgehaald. l) antiqua. m) sacras aedes. n) Catheli.

1) Karel de Groote.

2) „Sacerdotes et alii viri contemplationi vacantes". Hiermee bedoelt hij waarschijnlijk seculieren en regulieren.

3) Moeilijk te verstaan. Ik zie geen anderen uitleg dan door „amicitiam" bij „habentes" te trekken en dus te vertalen, „priesters en monniken die kennis hebben van en liefde voor de geestelijke zaken". Maar dan staat „pertineant" er vreemd tusschen. Daarom zou ik liever lezen: „qui divorum haberent notitiam et amicitiam, pertineant".

4) Vgl. de stichtingsoork. van Verden bij TANGL. l.l. 56.

5) Vgl. N. U. VI c. 33 479. „Ecclessiis magnifice aedificandis et dotandis, necnon divinum cultum in eisdem instituendis etiam semper intentus."

6) Zie NORDHOFF: *Altwestfalen*, 19. Vgl. JOH. DE ESSENDIA: 37: „eodem anno (772) fundavit ecclesiam Cathedralem Vestphalie *primam* in Osenbrugge, alibi tamen 777 vel 776."

mirifico, et valde sumptuoso construxit et abundantissime a) dotavit 1), in provincia b) Coloniensi multa castra, terras, bona et loca, quae dicti regis c) 2) jam defuncti fuisse dicuntur, et quae imperator d) ipse, vel donatione regis ejusdem, aut bellando cum eo, vi armorum seu alias quolibet e) (modo) acquisivit; et eidem ecclesiae valde amplam diocesin f) sive parochiam g) procuravit et statuit assignari; in ipso venerabili Dei templo, ecclesia h) scilicet Osnaburgensi 3), reliquiae beatae Reginae, sic vocatae
fol. 6'. filiae legitimae i) imperatoris j) ejusdem k), (fol. 6') per cujus merita Deus ibidem multis claruisse miraculis fertur, venerabiliter requiescunt 4).

---

a) habundantissime. b) provintia. c) Regis. d) Imperator. e) Herhaald en doorgestreept. f) diocesis. g) pram. h) Voor „ecclesia" een onleesbaar woord doorgehaald. i) ltimae, j) Imperatoris. k) Herhaald en doorgestreept.

1) De stichting van het bisdom Osnabrück. Vult men dit bericht aan uit Priv. 804: „incoepit (Carolus) etiam ibidem episcopatus facere pariter et dotare, inter quos fuit primus episcopatus Osnaburgensis...", dan blijkt, dat hij Osnabrück als eerste bisdom in Westfalen beschouwde, hetgeen slechts kan berusten op de onechte oorkonde van Lodewijk den Duitscher van 10 Nov. 848 of andere schrijvers, die haar hebben overgenomen. Vgl BÖHMER-MÜHLBACHER: nr. 1349 p. 533. SIMSON: I 351. MÖSER: *Osnabr. Gesch.*, I 405 vlgg. Voor echt houdt wederom Wiho's benoeming tot bisschop van Osnabrück HÜFFER: *Korveyer Studien*, 197 en voorgaande blzz.—201, en ook voor het oudste bisdom (202).

2) Dit kan moeilijk iemand anders geweest zijn dan Witukint, waarvan in de Priv. 802: „et usque ad illa tempora nullus fuit unquam in regem Saxonum elevatus, nisi Widekindus nomine." Blijkens „dicti regis" moet over hem in het verloren voorafgaande deel der kroniek reeds gesproken zijn.

3) Aan St. Pieter gewijd. Vgl. MÖSER: I 406.

4) Zoover mij bekend is, wordt noch in de bronnen, noch in de fabelachtige verhalen, die Karel's leven opsieren, van St. Regina als dochter van Karel den Gr. gesproken. Wel had hij eene bijzit, Regina (EINHARDI V. K. M. c. 18 M. G. S.S. II 453), die natuurlijk niet bedoeld is. Toch worden te Osnabrück twee Stae Reginae vereerd. Volgens welwillende mededeeling van Prof. Dr. Hilling te Georgmarienhütte worden in het Proprium Osnaburgense 7 Sept. S. Regina Alesiensis en „S. Regina Socia S. Ursulae et undecim mill. Virg. et Mart., *cujus Reliquiae in eccles. Cathed. asservantur*" vermeld. De laatste, namelijk

Quo facto, in quodam monte vocato vulgariter nunc monte scilicet Salvio a) 1), distante ad IIII^{or} miliaria italica b) aut

a) Kan ook „Salivo" zijn. b) Italica.

St. Regina Socia S. Ursulae, wier reliquieën eerst in 1343 naar Osnabrück zouden gebracht zijn (Vgl. A. A. S. S. 7 September, III 37), is met de eerste spoedig verward. Van S. Regina Alesiensis nu ging het verhaal, dat Karel d. Gr. haar gebeente naar O. bracht (A. A. S. S. Sept. III 36), en vele wonderen haar macht verkondigden (ibid.). Dat zij echter voor een dochter van Karel d. Gr. gehouden werd, is òf phantasie van Dietrich, òf blijkt hier voor het eerst.

1) De moeilijkheid is, welken berg D. hiermede bedoelt. Mijn onderzoek in dezen is niet tot zekere resultaten gekomen, een Mons Salvius of Salivus — de laatste vorm komt mij geheel onwaarschijnlijk voor — is nergens anders te vinden. Ik onderzocht de M. G. geheel en al; het *Westfälisches Urkundenbuch;* FÖRSTEMANN'S *Ortsnamen* enz; VOLCKMAR'S *Ortsnamen des Kreises Höxter;* ROBITSCH'S *Beiträge z. Gesch. v. Höxter;* KAMPFSCHULTE, *Chronik d. Stadt Höxter;* DÜRRE'S *Ortsnamen der Traditiones Corbejenses* (Zs. f. V. G. u. A. W. 1883 XLI 2. 1—128 en 384. XLII 2. 1—84); MEYER'S *Zur älteren Geschichte Corveys und Höxters;* de registers op Zs. f. V. G. u. A. W. op MIGNE *Pat. Lat.*; oude kaarten o. a. GIGAS, tallooze kronieken en registers; alles tevergeefs. De „Mons Salvius" kon echter ook zijn naam ontleend hebben aan een persoon „Salvius" of „Salvia", het laatste zelfs zeer waarschijnlijk, in verband met de „keizersdochter" van dien naam. Sti. Salvii zijn er vele, maar Sta. Salvia heb ik niet kunnen ontdekken, noch in de „*Bibliotheca hagiographica latina*" noch in de registers op MIGNE: *Pat. Lat.* De eenige naam die zoo wat aan Salvia deed denken, was S. Salvina, die voorkomt in eene oude Engelsche Litanie (*Pat. Lat.* LXXII, 627).

Slechts St. Salvius bleef over. Er is een St. Salvius Albiensis, eremita, Autisiodorensis, Nivernensis, er zijn er nog meer. De eenige echter, die eenigszins met Karel den Gr. in aanraking komt, — ik zeg niet met dezen berg — is St. Salvius Martyr, waarover in de A. B. 1883 II 308 vlgg. Ten overvloede begaf ik mij naar den Heer Stolte te Paderborn, en Pastoor Schrader te Natzungen, de beste kenners van de locale geschiedenis van het bisdom Paderborn. Zij verklaarden mij nooit van eenen „Mons Salvius" gehoord te hebben. Ook Oberlehrer Erich Volckmar in Höxter wist mij niets naders te berichten. Een persoonlijk onderzoek van eenige dagen in Höxter en omgeving brachten mij echter tot de gissing, dat de berg, door D. „Mons Salvius" genoemd wellicht de „Mons Sanctus" of „Heiligenberg" kon zijn. De afstand: 4 mijlen ongeveer van Höxter komt vrij goed uit, daar zij volgens de kaarten 2370 en 2371 der „K. Preuss. Landes Aufname" ± 3 1/2 kilometer hemelsbreed bedraagt. „Oberhalb Lütmarsen (bij

circa ab oppido a) Huxariensi b) Padeburgensis 1), et sub vocabulo praecelsae c) virginis Mariae, quandam aliam fundavit et dotavit venerabilem ecclesiam 2), in qua alia filia imperatoris d), Salvia e) vocata, quae per aliquos annos post mortem patris solitariam et heremiticam vitam duxit ibidem, est f) demum feliciter vita functa, cujus venerandae reliquiae etiam reservantur g) ibidem 3), ut h) legi ego alias exiens i) in hujusmodi utriusque ecclesiae j) veteri sempiterna 4), et monumentis ipsarum filiarum 5); quae quidem alii dicunt k), virgines semper remanserunt innuptae, ut ibidem luce clarius videre volentibus vetus l) indicat m) sempiterna, et non minus celebris memoria et fama incolarum partium earundem sic esse a generatione in generationem constantissime divulgant 6).

Post haec dominus n) fundavit et dotavit etiam in eadem

---

a) opido. b) Hupariense. c) procelsae. d) Imperatoris. e) Saliva. f) et. g) reservant. h) Voor „ut" staat „luce clarius videre volentibus" doorgehaald. i) Voor „exiens" staat „exñs" doorgehaald. j) utrisque ecclesiis. k) dicant. l) Herhaald en doorgestreept. m) indacat. n) D

Höxter) auf dem heiligen Berge, der wahrscheinlich schon in heidnischen Zeiten ein Platz der Götterverehrung gewesen war, stand eine *uralte Kirche*, die schon 1078 von Abt Warinus neu geweiht und reich dotiert war... wahrscheinlich befand sich um die Kirche herum auch eine Ansiedlung... Unter den namen „mons sanctus" und „Heiligenberg" tritt er in Urkunden des 13en sec. auf..." (ROBITZSCH: 14). Het eenige wat beslist met dit vermoeden in strijd is, kan de later genoemde omstandigheid zijn, dat op den „Mons Salvius" een bron was. De Heiligenberg heeft noch bron, noch sporen ervan Wil men D's bericht van de bron vasthouden, dan kan alleen de Jacobsberg (bij Dalhausen), de eenige berg met bron naar men mij verzekerde, in aanmerking komen. Deze berg ligt echter veel verder af en heeft altijd St. Jacobsberg geheeten. Van mondelinge overleveringen noch hier, noch in Höxter sprake.

1) Zie blz. 20 noot.

2) Van een dergelijke stichting kan geen sprake zijn.

3) Dit alles is mij onbekend.

4) Sempiterna ?

5) Hij heeft dus zelf de graven gezien.

6) Dit alles berust dus ten deele op de volksverhalen, ten deele op authentieke, of door Dietrich voor zoodanig gehouden stukken.

Antiqua a) Saxonia in oppido b) Montismartis c) 1), ubi d) ei rex e) praefatus, ut praemittitur, in exercitu loquebatur 2), eliminata f) inde idolis g) hujusmodi omni spurcitia 3), quoddam venerabile monasterium ordinis scilicet Benedicti 4), cum ecclesia celebri 5), quam in nocte sanctissimae natalis h) Domini per Leonem i) summum pontificem, de quo in sequentibus aliqua dicam 6), tunc in illis partibus ad latus j) imperatoris k) exeuntis, obtinuit l) consecrari m), ut adhuc apparet et legitur in aliquibus n) libris monasterii praedicti, et incolarum o) patriae vulgare praeconium affirmat 7).

---

a) antiqua. b) opido. c) montismartis. d) Voor „ubi" een onleesbaar doorgeschrapt woord. e) Rex. f) Herhaald en doorgestreept. g) idoli. h) Voor „natalis" staat „nat" doorgeschrapt. i) leonem. j) lacus. k) Imperatoris. l) obti $\underline{it}$. m) consecrati. n) aliquis. o) Incolarum.

1) „Mons Martis" = Eresburg. De eerste naam is van lateren oorsprong en berust op een geleerde (?) verklaring van Eres + berg. Eres = Ἄρης = Mars ook al Hera en Hermes. Vgl. SIMSON : I 126 n.

2) Dit wijst weer terug op een gebeurtenis, die in het ontbrekende begin der kroniek moet vermeld zijn. „Rex praefatus" is natuurlijk weer Witukint. Van een onderhoud tusschen Karel en hem in het leger, ken ik geen ouderen getuige.

3) Dietrich bedoelt hier waarsch. den „Irmensul", dien Karel, na de verovering van Eresburg op de Saksen, vernielde. Hij stond wel is waar niet te Eresburg, maar werd door de latere schrijvers het eerst door THIETMAR VON MERSEBURG dikwijls daar geplaatst. Deze verwoesting had plaats in 772. Vgl. SIMSON : I 125—129.

4) Een Benedictijnerklooster te Eresburg mis ik bij HAUCK II[2] Klösterverzeichnis 800. Dezelfde opgave ook Priv. 804. Bij BESSEN: *Gesch. d. Bisthums Paderborn*, staat zelfs : „Nur zu Eresburg war eine Niederlassung der Benedictiner, die Missionsgeschäfte versahen" (I blz. 79) vgl. MÖSER : I 271, 320. Het diploom bij SCHATEN : I 30. Vgl. *Mon. Paderborn*, 110 vlgg.

5) Reeds voor 785 had Karel te Eresburg een kerk gebouwd. (Vgl. SIMSON : I 493) „Sehr viel zweifelhafter erscheint eine Nachricht, derzufolge Leo (paus Leo III) auch in Eresburg eine Kirche geweiht haben soll, was nur um diese Zeit geschehen sein könnte" (799) Vgl. SIMSON: II 184. Hetzelfde bericht Priv. 804.

6) Derde fragment.

7) De „libri" zijn waarsch. de pauselijke oork. (JAFFÉ-LOEWENFELD : p. 309) ook de volksoverlevering heeft hij geraadpleegd.

Post haec, prope dictum oppidum a) Huxariense b) 1), in amoena planicie, ad honorem principis c) Apostolorum 2) fundavit et dotavit prope ripam dicti fluminis Weserae d), venerabilem collegialem e) ecclesiam 3) pro multis canonicis saecularibus f) 4), quae postea propter gerrarum afflictiones ad
fol. 7. ipsum oppidum g) 5) Huxariense h) extitit translata (fol. 7) et in eodem oppido i) novum collegium canonicorum 6), facta

a) opidum. b) Hupariensis. c) Principis. d) Vueserae. e) colleā. f) Voor „saecularibus" een onleesbaar woord doorgehaald. g) opidum. h) Huxariensis. i) opido.

1) De stichting van Hetha. Ten onrechte door D. aan K. d. Gr. toegeschreven, al schijnt deze er wel aan gedacht te hebben. In 815 gaf Lodewijk de Vrome verlof tot de stichting van een klooster te Hetha, aan de overzijde der Weser in het Sollinger woud gelegen. Door allerlei rampspoeden moesten de monniken die plaats verlaten en vestigden zich in de nabijheid van het tegenwoordige Höxter, aan deze zijde van de Weser. Hun klooster werd in 823 (MÖSER: I 319 zegt 822, zoo ook ROBITSCH: 3 steunend op *Ann. Corb.*) gesticht. Dit berust op de *„Geschichte der gefürsteten und Reichsunmittelbaren Abtei Corvey"* van wijlen AUG. POTTHAST, nog onuitgegeven en in handschrift eigendom der „Verein für Geschichte und Altertumskunde Westfalens", mij welwillend ter inzage gegeven door den Oberpostsekretär Stolte. Vgl. HAUCK: II 600; ROBITZSCH: 3; KAMPFSCHULTE etc., *Translatio S. Viti* M. G. S. S. II, BÖHMER-MÜHLBACHER, 567 b en 754.

2) Korvey was aan St. Stephanus en St. Vitus gewijd.

3) Korvey, „dies Wunderwerk Sachsens" (NORDHOFF: 17).

4) Deze opgave is verkeerd. Het waren Benedictijnen uit Corbie in Picardie.

5) In ruimeren zin als villa Hugseli te verstaan.

6) Dit is dan de abdij van Korvey. Dat D. deze werkelijk als door K. d. Gr. gesticht beschouwde, blijkt wederom uit Priv. 803: „prope Hoxariam, Padebornensis dioecesis regale monasterium: Novam Corbeiam ordinis S. Benedicti, juxta flumen Wescre, quod dividit antiquam Saxoniam, Westphaliam nuncupatam et novam Saxoniam, et ultra civitatem Bremensem circa partes Frisiae intrat Oceanum, magnifice fecit construi: cui multa oppida, castra et villas donavit et in oppido montis Martis ubi antiqui Saxones Martem pro Deo coluerunt, ejusdem diocesis aliud monasterium virorum dicti ordinis fundavit et dotavit, quod ipsi monasterio novae Corbeiae subjecit, et in quo quidem novae Corbeiae monasterio corpus sancti Viti martyris solenniter conservatur." Hier echter is het klooster van de Benedictijnen, en wordt er van St. Vitus gesproken.

veteri ecclesia hujusmodi in suis aedificiis ruinosa et campestri remanente 1).

Post haec Monasterienses a), Mindenses b) et Padeburgenses c) cathedrales ecclesias disposuit 2) in eadem Antiqua d) Saxonia fundante et dotante, sed e) ne ipsa Nova f) Saxonia remaneret g) ecclesiis et sacerdotibus derelicta h), in ipsa Nova f) Saxonia praedictam i) Verdenses j) ad honorem et sub vocabulo dictae gloriosae virginis et Halberstadenses 3) venerabiles cathedrales in ipsa Nova f) Saxonia k) summis opibus et largifluis l) imperialibus m) sumptibus de novo fundavit 4) et mirabiliter amplis redditibus et honoribus communivit, multa etiam coenobia n) monachorum diversorum ordinum construxit in vita, de bonis propriis et acquisitis ab hostibus, largitione fidelium comparante.

In Antiqua o) et Nova p) Saxonia hujusmodi quibus omnibus per imperatorem q) ipsum votive atque feliciter actis 5), non

---

a) monastien. b) minden. c) Voor padeburgensis staat „pade" doorgehaald. d) antiqua. e) scilicet. f) nova. g) remanent. h) delicta. i) prae dictam. j) verdensis. k) saxonia. l) largiflius. m) Imperialibus n) Voor dit woord staat „ce" doorgehaald. o) antiqua. p) nova. q) Imperatorem.

1) In de dagen van Dietrich waren er dus nog ruïnen van het eerste klooster. Aan de overzijde der Weser heeft men nog de Vietsberg, en men verzekerde mij, dat dáár het eerste klooster gelegen had. 't Klinkt anders wel wat onwaarschijnlijk, dat van een klooster dat slechts acht jaar bewoond werd, en dus wel vrij provisorisch zal zijn ingericht, nog in D's. tijd ruïnen over waren.

2) De volgorde in Priv. 804 wijkt uitdrukkelijk af van deze. Daar staat: „inter quos fuit primus episcopatus Osnaburgensis, et successive Padebornensis, et postea Monasteriensis et tandem Mindensis". Tegenspraak behoeft hierin niet gezien te worden, daar de volgorde hier in de kroniek ook wel een bloot toevallige opsomming kan zijn.

3) Vgl. SIMSON: I 354, waar de plaatsen der kronieken op Halberstadt betrekking hebbend. De stichting ± 781 door Hildegrim is zeker valsch. Het is niet uit te maken, waar D. zijn verhaal vandaan heeft. HAUCK: II² 412 neemt thans de stichting van het bisdom Halberstadt door K. d. Gr. niet meer aan, II¹ 372 wel.

4) Dit schijnt te wijzen op eene reeds oudere stichting.

5) Ik zou liever lezen: „Quibus omnibus in antiqua Saxonia per imperatorem ipsum votive atque feliciter actis...."

enim ejus impleto proposito hujusmodi 1) quoad a) fundationem monasterii Mindensis 2) et Padeburnensis b) 3) ecclesiarum c) praedictarum 4) scilicet, obdormivit in Domino ut praefertur d) 5).

Et est notabile, quod in isto inclyto e) imperatore f) ut instrumento g) divinitus adaptato, virtutes morales insimul convenerunt, videlicet prudentia, justitia h), temperantia et fortitudo 6), in quibus ratio particularium i) 7) perficitur et ornantur virtutes etiam intellectuales j) 8), scilicet scientia, sapientia et k) speculatio divinorum 9), per quas quidem morales primo et intellectuales l) virtutes ultimo m), vitae humanae perfectio n) est quaerenda, quia finis, ad quem tendimus, non potest congrue obtineri, nisi praehabeantur o), quae ordinata necessarie p) sunt ad finem, nec perfectio q) vitae contemplativae r) perficitur in homine nec completur, nisi prius homo perfectus fuit et completus in virtutibus moralibus s) et activis 10).

---

a) quo ad. b) mindeñ et padeburnensis. c) Voor „ecclesiarum" een onleesbaar woordje doorgehaald. d) „obdormivit — praefertur" tusschen de regels bijgeschreven. e) inclito. f) Imperatore. g) Instrō onderstreept. h) iusticia. i) particularum. j) onderstreept. k) Herhaald en doorgeschrapt. l) Herhaald en doorgeschrapt. m) ultro. n) perfectione herhaald en doorgeschrapt. o) phēantur. p) intraria. q) perfectione. r) Voor dit woord „hu" doorgehaald. s) mortalibus.

1) Dit is in tegenspraak met „quibus omnibus ...feliciter actis." Men zou wellicht beter: „nam enim" lezen.

2) Een klooster te Minden, door K. d. Gr. gesticht, is mij onbekend.

3) Het domstift te Paderborn. Vgl. HAUCK: II 371

4) Hierover moet dan in het ontbrekende begin der kroniek gesproken zijn. De geheele constructie van den zin laat echter niet toe uit te maken, of Dietrich het over een klooster of een kerk heeft.

5) Zie boven blz. 16.

6) De vier cardinale deugden.

7) Namelijk de afzonderlijke deugden.

8) Deze onderscheiding is juist, daar de „virtutes intellectuales" evenmin als de goddelijke deugden, tot de cardinale deugden kunnen worden teruggebracht.

9) De drie „virtutes intellectuales" bij THOMAS Prima Secundae q. 57 a. 2, o: worden verdeeld in drie speculativae nl: „sapientia, intellectus et scientia". Dietrich schijnt onder „speculatio divinorum" de „virtus intellectus" te verstaan.

10) Deze geheele plaats wijst weer op theologische ontwikkeling bij Dietrich. Haller gaat dus wel neven de waarheid met uit te roepen „D. war kein Theologe"

Necessaria a) est enim prudentia b) maxime principibus, ut
7'. ad perfectionem ordinentur per ipsius notitiam et amorem. (fol. 7') Temperantia est etiam c) necessaria, ne a perfectione d) contemplativa voluptatibus corporalibus retardentur. Item justitia, ut cuilibet rei reddant studium ordinatum, notitia, ordine debito non perverso, per singula procedendo ab e) infimo ad suprema. Insuper eis f) est maxime necessaria fortitudo, ut nullis adversitatibus rejiciantur, sed perseverantia infatigabili solidati, usque ad apprehensionem perfectionis ultimae perseverent. „Qui enim perseveraverit g) usque" juxta Christi h) testimonium, „salvus i) erit 1)", sicut noster inclytus j) imperator k) ipse, de quo fit sermo, perseveravit, ut ex supradictis l), per ipsum beatum Turpinum 2), historiis bellicis et actibus magnificis imperato-

a) Onderstreept. b) Voor „prudentia" staat „maxime" doorgehaald. c) Voor „etiam" staat „enim" doorgehaald. d) Voor „perfectione" staat „cete"? doorgehaald. e) Voor „ab" staat „ad" doorgehaald. f) ei. g) perseveravit. h) christi. i) saluus. j) Inclitus. k) Imperator. l) superdictis.

1) Matth. 10, 22; en 24, 13.

2) Waarsch. het volgend verhaal uit den valschen Turpijn (Ed. Castets: p. 60), waar het visioen van Turpijn wordt verhaald: „Post exiguum vero tempus Karoli regis mors mihi ita demonstratur. Cum igitur apud Viennam in ecclesia ante altare die quadam raptus in extasi precibus insisterem, psalmumque: Deus in adjutorium meum intende, cantarem, tetrorum agmina innumerabilia militum ante me praeterire ac versus Lotharingiam tendere agnovi. Qui cum omnes pertransirent, intuitus sum quendam illorum Æthiopi consimilem retro lento gradu alios insequentem, cui dixi: Quo tenditis? — Aquisgranum, inquit, ad Karoli mortem tendimus, ut ejus spiritum ad Tartara rapiamus — Cui dixi: Ajuro te per nomen Domini Dei nostri Jesu Christi, ut peracto itinere tuae dispositionis, ad me reverti non renuas. — Tunc modicum commorati, vix expleto psalmo, eodem ordine ad me redierunt, et dixi novissimo cui primum locutus fueram: Quid egisti? — Et daemon: Galcianus, inquit, sine capite tot ac tantos lapides et ligna innumerabilia basilicarum suarum in statera suspendit, quod magis apprehenderent bona quam ejus mala, et iccirco ejus animam ab nobis abstulit. — Et his dictis daemon evanuit. Itaque ego intellexi, eadem die Karolum ex hac luce migrasse, et subsidiis beati Jacobi, cujus ecclesias multas aedificaverat ad superna regna merito subvectum". —

Uit de woorden „ex supradictis historiis bellicis", zou blijken, dat Dietrich dezen schrijver reeds eer had aangehaald.

ris a) ejusdem traditis, quilibet sanae mentis clarissime apprehendit.

Unum autem mirandum dicere non omittam b), nam quandam arborem altissimam, umbras aestivo tempore gratissimas de se latissime spargentem, in vertice dicti montis c) Salvii d) conspexi, sed cujus speciei sit lignum, mortalibus non est notum 1); et ex ipsius arboris e) radicibus, super alveum dicti fontis 2), unde scaturire videtur f) a terra, parumper extensis 3), stillant etiam aquarum gustulae sive stillamina omni tempore impetu magno 4); qui quidem fons dicitur devotis rationibus dicti Leonis prope ecclesiam g) beatae virginis Salviae h) miraculose in eodem monte i) saliisse j) 5), producens aquas, ut vulgaris fama k) testatur ibidem, mirabiliter sanas et amoenas 6).

Praeterea matertera mea, me tunc exeunte adolescentulo 7), quamdam virginem, sibi consanguinitatis linea conjunctam, arreptam sive obsessam daemonio, a quo jejunio l) et orationibus, incantationibusque m) liberari potuit nullo modo, quin semper

---

a) Imperatoris. b) obmittam. c) Voor „montis" staat „montissal" doorgehaald. d) salviae. e) arborum. Voor dit woord „Arb" doorgehaald. f) videntur. g) ethmā. h) psalmae. i) Voor „monte" staat „spiritu vexarentur" doorgehaald. j) salusse. k) forma. l) ieiuno. m) intentationibusque.

1) Wel vreemd, daar Dietrich toch als ooggetuige schijnt te spreken.

2) Boven de bedding der beek.

3) Dit hoort weer bij radicibus.

4) „Omni tempore" verbiedt aan den Bullerborn te denken, waarvan de Annales Einh. zooveel wonderbaars verhalen (a° 772 M. G. S.S. I. 150.) „Impetu magno" verbiedt aan den St. Jacobsberg te denken, want het bronnetje aldaar, vloeit karig, en komt niet onder boomwortels te voorschijn.

5) Hoe men dien zin ook beschouwt, het blijft twijfelachtig of „ecclesiam" hoort bij „dicti Leonis" of bij „Salviae". Ik zou willen voorstellen te lezen „ductu Leonis", maar onder uitdrukkelijk voorbehoud, dat de heele plaats bedorven is, zooals duidelijk blijkt uit „psalmae" etc.

6) Dit heele bericht berust dus op eigen aanschouwing en de verhalen der bewoners.

7) Misschien ware adolescentiam hier beter op zijn plaats

ab eodem spiritu vexaretur a), intantum 1) quidem seorsum quadam arca b) fortissima lignea c) constructa d) diu fuit reclusa, exinde saepius effugit, ita quod etiam nullus locus, quantum-
8. libet fortis, eam tenere posset e) inclusam 2). (fol. 8) Tandem vero ipsa matertera, de concilio patris mei tunc viventis 3), illam f) posuit in monte praedicto, super quem quidam hermita, vir sanctus, habitavit, et ibidem obsessae praedictae g) reclusorium fieri fecit, providendo sibi 4) de vitae necessariis abundanter h), et ipsa ibi multis annis ibidem [morando], nunquam interim a spiritu vexabatur, tamen totaliter non curabatur; ducta enim aliquando per parentes i) de monte, statim ingenti dolore percussa fuit, reducta ad montem ipsum, illico j) curabatur, quae postea sanctam vitam ducendo ibidem expiravit.

Quis igitur sanae mentis crederet k), hujusmodi celebres filias imperatoris l) ejusdem, per m) quarum merita n) Deus multis claruit et claret miraculis, in locis eisdem, ubi earum corpora, ut praemittitur, requiescunt, nisi pudice ac sancte vixisse, licet patris imperio o) obediendo, ipsum per diversa loca in Germania quandoque secutae fuerint, ut illustres dominae saepius fecisse leguntur. Non video, nec rem capere possum p), et absit quod sinistra suspicio sit exorta, seu habeatur q) in orbe 5)... Haec Teodoricus Verden*sis* r) e*lectus*.

---

a) vexarentur. b) archa. c) Voor „lignea" staat „linea" doorgehaald. d) Voor „constructa" staat „constr." doorgehaald. e) posse. f) Herhaald. g) obesse praedicere. h) habundanter. i) partes. j) ilico. k) credent. l) Imperatoris. m) Voor „per" staat „expiravit quis" doorgehaald. n) Herhaald en doorgestreept. o) Imperio. p) potest. q) habeant. Voor dit woord staan drie woorden door doorhaling onleesbaar geworden. r) Voor „Verdensis" staat „elctus" doorgehaald.

1) Voor mij onverstaanbaar.

2) Aardige illustratie, hoe men bezetenen of gekken in die dagen behandelde.

3) Vgl. Deel I Hoofdstuk II blz. 78.

4) „sibi" nl. „obsessae". Het gebruik van het reflexief en het anaphorisch pronomen is bij Dietrich in de kroniek geheel onregelmatig.

5) De strekking van het geheele verhaal is natuurlijk, evenals de beschrijving der deugden van Karel den Grooten, de verheerlijking van een zijner geliefde helden. Karel's dochters hadden geen al te goeden naam. Haar verhouding tot de hovelingen schijnt niet onbesproken geweest te zijn. De fabel, die heel zijn figuur heeft omweven met tallooze verzinsels, heeft ook de schaduw van zijn grootheid buiten verhouding verlengd. Zijne dochters moesten er onder lijden. (Vgl. G. PARIS: *Hist. Poétique*, 404, 405). 't Is D's streven, ze in haar eer te herstellen.

III

Item apud incolas a) hujusmodi patriae Antiquae b) Saxoniae narratur c) 1) quod postquam praedicto Leoni d) papae e) 2) oculi eruti 3) et lingua praecisa f) Romae fuerant 4) ut praefertur 5), necnon de Roma g) veniendo h), fugatus existeret et undique ingentibus curis et doloribus gravaretur, et quo se diverteret prorsus ignorans 6), ut proprii i) corporis sanitate, ac divino pariter et humano auxilio destitutus, tandem nutu Dei j) qui in se sperantes finaliter non dimittit k) 7), deliberavit imperatoris l) ejusdem m) adire praesentiam, ubi illam posset n) habere.

Contigit autem, quod eodem tempore praefatus imperator o) cum potentissimo exercitu in eadem Antiqua p) Saxonia obsi-
fol. 8'. deret q) quamdam arcem r) fortissimam (fol. 8') regis ejusdem 8) tunc infidelis s) 9) in acie cujusdam montis 10) constitutam, cujus adhuc partim moenia videntur, et triplicia fossata t) in

---

a) Incolas. b) antiquae. c) narrant. d) leoin. e) prope. f) Voor „praecisa" staat „prae" doorgehaald. g) romo. h) vẽtũde. i) proprio. j) dei k) dimitit. l) Imperatoris. m) Voor „eiusdem" staat „eiusque" doorgehaald n) posse. o) Imperator. p) antiqua. q) obsident. r) A archem. s) infideles. t) Voor „fossata" staat een onleesbaar doorgehaald woord.

1) Er moet wel opgelet worden, dat de volksoverlevering hier weer als bron dienst doet.

2) Leo III 795—816, opvolger van Adrianus I.

3) Vgl. *Kaiserchronik* (K. C.) 14420.

4) Vgl. de bronnen voor dit verhaal bij SIMSON II: 583 vlgg.

5) In het verloren begin, of in uitgelaten fragmenten moet dus deze gebeurtenis te Rome reeds verhaald zijn.

6) Vgl. *Kaiserchronik* (K. C.) 14424.

7) Een uitdrukking, die onder invloed van een tekst uit de H. Schrift is ontstaan. Vgl. Judith: 13, 17: „qui non deseruit sperantes in se".

8) Dit schijnt weer dezelfde koning te zijn, dus Witukint.

9) Hoewel D. zijne bekeering niet verhaalt, doet het woordje „tunc" denken, dat hij het er vroeger over gehad heeft.

10) Hier laat de geschiedenis DIETRICH meer dan ooit in den steek. Uit de gegevens a) een berg; b) waarop een burcht; c) waarvan de

durissimis petris per girum circum circa eandem arcem a) artificiose cavata, ad modicam distantiam ab eodem oppido b) Huxariense c), quae quandam subterraneam viam a summitate montis ipsius d) seorsum et per adjacentem sibi planitiem e) ad longam

---

a) archem. b) opido. c) Huxariensis. d) Voor „ipsius" staat „ipus" doorgehaald. e) Voor „planiciem" staat „pla" doorgehaald.

ruïnen nog over zijn; d) met drievoudige gracht in harden steen door menschenhand gegraven; e) dicht bij Höxter; f) met een onderaardsche gang tot vèr van den berg at, blijkt duidelijk dat bedoeld is de Brunsberg, in de nabijheid van Godelheim en Höxter. Ik heb den berg zelf beklommen; aan alle gegevens wordt voldaan. Ongelukkig is van de oude muren van dit middeleeuwsch gebouw niet veel meer over: men heeft de steenen gebruikt om de wegen langs de Weser aan te leggen. Ook is niet aanstonds om den met hout dicht begroeiden top een driedubbele gracht aan te wijzen; de tijd heeft hier natuurlijk veel gewijzigd. Maar ik zou zelfs de onderaardsche uitgang naar de vlakte gissenderwijze willen terugvinden in de rotskloven, die thans, meen ik, als bergplaatsen dienst doen, door hekken zijn afgesloten, en de aandacht van den wandelaar op weg van Höxter naar Godelheim trekken, terwijl de naam der uitspanning „Felsenkeller", daar vlakbij, mij in die gissing versterkt. Dáár, ruim 3 K.M. van den top des Brunsbergs verwijderd, dus vèr genoeg om de uitdrukking „ad longam distantiam ab eodem monte" te rechtvaardigen, zou dan de uitgang in de vlakte geweest zijn. Mocht men niet willen aannemen, dat er rondom den top grachten hebben geloopen, waarvoor ik inderdaad geen bewijs kan leveren, dan verwijs ik naar de nabije „Sachsengräben", die ik helaas zelf niet heb bezocht, doordat mijn gids van dien dag verdwaalde, en wij op een heel ander punt den Brunsberg verlieten, dan wij eerst van plan waren.

Het is dus zeker, dat Dietrich den Brunsberg bedoelt.

Maar nu de historie. Karel de Groote, aldus de bronnen, heeft wel in 775 een slag bij den Brunsberg geleverd (Vgl. SIMSON: I 225) — de belegering laat ik voor wat ze is – maar toen is Leo III niet in Paderborn geweest en vierentwintig jaar later is Leo in Paderborn geweest (Vgl. SIMSON: II 179 vlg.) maar toen heeft Karel de Groote geen vijand bij den Brunsberg ontmoet.

Er is dus verwarring. Kenden wij D.'s bron, de „Gesta Saxonum", dan zou men door te vergelijken, kunnen vaststellen wat hij daar en wat uit de volksoverlevering heeft geput. Nu echter wordt de zaak veel meer ingewikkeld. Vgl. *Monumenta Paderbornensia*, 123 vlgg.

distantiam ab eodem monte adhuc cernitur habuisse 1), quamque imperator a) et exercitus b) expugnare nullatenus potuerunt, licet ibidem longam moram tunc fecissent. Cumque durante obsidione praefata in loco in quo nunc magna silva......... c) 2) nuncupata consistit, non procul ab arce d) praefata Caesar ejus tentoria, ut sibi et suis contra insidias et insultus hostiles ac inimici e) pericula posset f) cautius praevidere, fixisset, ecce praefatus Leo g) papa cum quibusdam suis electis consodalibus, veniens recenter de partibus h) Italiae, castra imperatoris i) quae in obsidione praedicta manebant constanter, accessit j), lumen k) coeli non videns nec valens ferre sermonem, ductus manibus duorum presbyterorum l) 3), petentium ab exercitu, adductum pontificem imperatoris m) conspectui praesentari n). Plerique vero milites et magnates hujusmodi exercitus ad haec concurrentes o), et, ut moris est, qui et unde sint ipsi peregrini,

---

a) Imperator. b) ex ercitus. c) b r o n y c l ú ú. d) arche. e) inimicis. f) posse. g) leo. h) Herhaald en doorgeschrapt. i) Imperatoris. j) Hierboven geschreven „accendit" (!). k) Herhaald en doorgeschrapt. l) Herhaald en doorgestreept. m) Imperatoris. n) praesentium. o) concernentes.

1) Vgl. Botho: *Chron. pict.* (S.S. R.R. B.B. III 239) over den slag aan de Hase: „uppe dat leste behelt Karolus dat velt, unde jagede konigh Wedekint uppe de Wedekindesborch, de lach an der Weser, dar nu de dom to Mynden licht dat me noch hude in den daghe sud de muren dede umme de borgh is hergeghan." Vgl. ook Werner Rolevinck: S.S. R.R. B.B. III 627.

2) Misschien heeft hier „broucholte" gestaan. Wellicht is dan de vermenging van de ontmoeting van paus en keizer en den slag bij den Brunsberg eenigszins te verklaren uit verwarring van Leo III en Leo den Isauriër, die wij ook in de „Gesta Episcoporum Mettensium" (M. G. S. S. X 240) aantreffen. Botho heeft immers ook (S.S. R.R. B. B. III 283) „To den tyden alse Leo Romeschen Keyser was, do sammelde koningh Karle grot voylk, und woolde uppe de Sassen unde toch over den Ryn, und legerden sick by den Lipschen borne dar sloch he sijn here, de Sassen samelden sick oek und stridden wedder konigh Karle, over de Sassen verloren und de stryd schach bij dem holte, dat men nomet dat Boükholt, eyn halve myle weger by Osenbrugge. Der Sassen worden vele geslagen etc." De moeilijkheid blijft echter dat Botho Osnabrück opgeeft, en Dietrich Höxter.

3) K. C. 14428: „sîner kappelâne nam er zwêne" en 14439: „mit sînen kappelânen zwain".

sollicite a) perquirentes a presbyteris ipsis, a quibus b), quod
Dei et Caesaris amici essent, et non fertur aliud fuisse respon-
sum c) 1). Ductus igitur ad praesentiam Caesaris dominus papa,
admirantis de adventu novi hominis a partibus tam remotis 2),
imperator d) eum protinus ex mutua concernatione cognovit
esse virum apostolicum 3), cui tam vehementer afflicto valde
compatiens, illico e) prae dolore cordis amaras prorumpit in
lacrymas f) imperator g), et ut semivivus ac in extasi positus 4),
in terram protinus resilivit 5), Dei clementiam nimirum implo-
9. rando, (fol. 9) ut cum eodem summo pontifice signum in bono
facere 6) dignaretur 7) sicque h) enim per presbyteros et cleri-
cos et ejus commilitones sui exercitus devotis ad Dominum
orationibus orare mandavit 8), et mente revolvens inclytus i)
imperator j), interne k) doloris acerbitate commotus l), quod si
virtutum Deus, qui innovans signa 9) et faciens mirabilia solus 10),
eidem sancto viro lumen oculorum, et praecisae m) linguae
sanitatem non donaret n), hujusmodi obsidione soluta, rediret o)
ad propria, ullum p) amplius bellum in partibus illis favore fidei
cum infidelibus non gesturus q). Cogitavit enim r) imperator,

---

a) solicite. b) Doorgehaald en „quibusque" toegevoegd. c) adfuisse rursum. d) Imperator. e) ilico. f) lachrymas. g) Imperator. h) sitque. i) inclitus. j) Imperator. k) intnr. l) comotus. m) presciso. n) donarent. o) redire. p) vellem. q) gessurus. r) eum.

1) Liever: fertur fuisse responsum et non aliud.

2) Hoe kan de keizer weten, dat ze van zoo ver kwamen? Ze hadden toch uitdrukkelijk niets anders gezegd, dan dat zij vrienden van God en van den keizer waren. Hier is dus eenige inconsequentie in het verhaal.

3) K. C. 14486: „andem *worte* daz er sprach so rechant in der chunich hêre".

4) K. C. 14489: „daz er nehôrte noch ensach. Er neweste selbe waz im gescach: der lîp was im geswichen, daz wort nemaht er nie gesprechen, des âtmen im zeran".

5) K. C. 14494: „dar zuo sprungen sîne man si gehabeten ir hêrren, daz er niht kom zu der erde".

6) Ps. 85, 17.

7) K. C. 14689 vlgg.

8) Dat het volk meebad, bewijst in de K. C. vs. 14737; „got hât iuch erhôret, sîn antluzze gekêret durch iwer hailigez gebet."

9) Eccli. 36, 6.

10) Ps. 71, 18 of 135, 4.

quod si forte infidelibus innotesceret a), quod summus pontifex, Christianitatis caput et praecipuus b) conservator, sic esset c) a christianis in loco, ubi fides ipsa recepisset d) exordium, ignominiose tractatus, infideles, ex hoc in diis suis confortati, ad orthodoxam fidem non converterentur e) ullo modo, et improperarentur fidelibus ipsis 1). Sed Deus, qui scrutatur f) corda hominum 2) percutit etiam et sanat 3), misertus sui famuli, videlicet praedicti sancti pontificis, et exauditus pro eo devotis orationibus fidelium praedictorum in praedicto nemore, miraculose visum clarum reddidit, praecisae linguae feliciter conservando sanitatem, suo famulo g) praedicto 4): ex quo imperator h) et exercitus ipsius, viso tanto Dei beneficio, stupendo miraculo Deo devotissimas, corde et (ore) gratiarum reddentes actiones i), ipsius majestatem sonorum 5) vocibus uniformiter collaudarunt j) ex k) animis suis 6).

Tunc perstiterunt contra regem et infideles eosdem 7). Per longam igitur obsidionem arcis l) ejusdem, fidelium et infidelium castra, quae semper m) ab invicem non remote distabant, defectu n) victualium o) et concursibus bellicis tandem nimium lacessita, punicum bellum 8), certa die hinc inde p) accepta, concorditer indixerunt, cui etiam idem Christi q) vicarius ut

---

a) innotescent. b) principuus. c) esse. d) recepisse. e) Onderstreept. f) servatur. g) Herhaald en doorgestreept. h) Imperator. i) Voor „actiones" een door doorhalen onleesbaar woord. j) collodarunt. k) et l) archis. m) Voor „semper" eene „s" doorgehaald. n) defectus. o) vitualium. p) huncinde. q) christi.

1) Deze heele beschouwing, min de details, ook in de K. C. 14691—14708.

2) Rom. 8, 27.

3) Job. 5, 18.

4) Vgl. K. C. 14742 vlgg.

5) ?

6) Vgl. de ontmoeting van Paus en keizer bij JOH. DE ESSENDIA: p. 60. K. C. 14749, 14750.

7) Vgl. voor den slag bij den Brunsberg: JOH. DE ESSENDIA (anno 775) p. 37.

8) Bedoelt D. hiermee wellicht een gevaarlijken, beslissenden strijd?

praecipuus et invictus ejusdem fidei .... a) animando Caesarem et suos commilitones, ut pro Christi nomine constanter contra infideles exurgerent b), (fol. 9') non timentes impetus eorundem, e coelo de victoria certi, cum Deus c) potens esset d) hostes conterere in facie fidelium, et in paucorum eorundem fidelium e) manibus multitudinem infidelium concludere, ac sic salutem populo suo dare. Quibus exhortationibus fideles nimium confortati et exhilarati f), sicut cervus fontes aquarum, sic et ipsi hujusmodi indictum inire certamen, sive bellum, ingenti desiderio affirmabant 1).

Adveniente igitur die statuta hujusmodi, et hinc inde bellandi copia 2) data, ac castrorum dispositis aciebus fidelium et infidelium juxta ordinem ducum g) exercituum praedictorum, statim ut ad praedata h) rugientes leones, insimul concurrere cohortes, fit sonitus tubarum et armorum strepitus 3) horribilis, et clangor in remotis auditur 4). Praedictus autem dominus papa, presbyteri et vicarii ecclesiae, una voce clamant ad Dominum i), dicentes: „Fac nobiscum misericordiam tuam 5), et tunc Deus j), effunde iram tuam in gentes, quae te k) non noverunt, ac in regna, quae nomen tuum non invocaverunt 6), ne memineris iniquitatum l) nostrarum antiquarum 7), cito anticipent nos misericordiae tuae 8) et propitius esto peccatis m) nostris propter nomen tuum, ne forte dicant in gentibus, ubi est Deus n) eorum, et

---

a) Hier is blijkbaar een woord weggevallen b. v. propugnator. b) exurgent. c) deo. d) esse. e) „in — fidelium" in margine bijgeschreven. f) Voor dit woord staan „exhilarati sunt" doorgehaald. g) Voor „ducum" staat „ductus" doorgehaald. h) praedicta. i) dominum. j) deus. k) Herhaald en uitgeschrapt. l) Herhaald en uitgeschrapt. m) pecatis. n) deus.

1) Deze geheele plaats bevat vele bijbelsche uitdrukkingen.

2) „bellandi copia". Gelegenheid tot strijden?

3) „fit strepitus" komt herhaaldelijk voor bij ANGILBERT (ed. Dümmler).

4) Herinneringen aan Virgilius. Georg. IV 79. Æn. II 313; VIII 526; XI 192.

5) Gen. 24, 12.

6) Ps. 78, 6.

7) Ps 78, 8.

8) Ps. 78, 8

innotescat in nationibus coram oculis nostris ultio sanguinis servorum tuorum, qui effusus a) est 1), et similia laudum cantica Domino b) devote decantantes c), virtute magna infideles acriter impugnabant, et ab hora prima usque ad solis occasum dire pugnatur d), ubi nimium e) milites exercitus utriusque sauciati f) et interfecti sunt..... g) inter turbas imperatoris h) etiam robur adeo conteritur et viribus deficit incessanter 2), ut diu i) imperator de victoria desperaret, sed fideles continuo cumulans j), viribus ruentibus, catervatim occisis et sauciatis infi-
fol. 10. delibus, manibus fidelium demum hostem vicit feliciter k) (fol. 10). imperator l).

Rege praefato m) cum paucis fugae subsidio per nemorum et silvarum saltus atque latebras vix imperatoris n) et ejus exercitus impetum evadente, unde postea contigit imperatori o), arridente p) et blandiente q) fortuna, nonnulla castra et terras infidelium et r) spe auxilii et rege ipso destitutorum in eisdem partibus strenue occupare, in s) quibus ipse pius papa ad fidem Christi t) converti volentes infideles incolas u) eorundem propriis manibus baptizavit, et ipsius fidei cerimoniis instrui fecit, diversa etiam idolorum v) fana w), ecclesias et capellas, adhuc in eisdem partibus constitutas, consecrando 3); et ad hujusmodi

---

a) Voor effusus staat effus doorgehaald. b) domino c) decantantem. d) Voor pugnatur staat pugnabant doorgehaald. e) minium. Voor dit woord staat ni doorgehaald. f) saciati. g Onleesbaar „runt" (?) h) Imperatoris. i) Voor dui staat diu (?) doorgehaald. j) cumulantes. k) Voor feliciter staat felici doorgehaald. l) Voor Imperator staat Imperator rex doorgehaald. m) praefrato (?). n) Imperatoris. o) Imperatorem. p) arridenti. q) blanditioni. r) ut. s) Voor in staat in eisdem doorgehaald. t) Xp̄i. u) Incolas. v) Idolarum. w) phana.

1) Ps. 78, 9—10.

2) Deze plaats is zoo bedorven, dat het moeilijk wordt den juisten zin te gissen.

3) Deze mededeeling van het doopen en wijden der kerken door Leo III behoort tot het rijk der fabelen (Vgl. SIMSON: II 184). Op wijde verbreiding van die fabel wijst echter nog het volgende bij BESSEN: *Gesch. d. Bisthums Paderb.* I 83: „unter den Kirchen, welche der Papst damals eingeweiht hat, rechnet man eine Kirche zu Detmold, zu Eresburg und zu Siddinghausen."

Bij JOH. DE ESSENDIA: 61 wijdt de paus de kerken in Hameln, Minden en de „capella dicta Berchkerken... In hujus capelle medio fontem limpidissimam ante gradus altaris conspeximus, quam dicitur Leo papa ibidem reliquisse."

ecclesias atque capellas adhuc populi celebris sive ingens devotio et vehemens concursus habetur 1).

Quibus omnibus feliciter actis, et victoriis (reportatis), imperator a) adductum b) etiam in partibus illis c) eundem summum pontificem per ipsius Caesaris d) 'legatos, viros inclytos e) et strenuos, manu potenti in apostolica sede, non absque punitione f) saevissima illorum, qui tantum scelus in Dei g) famulum h) committere praesumpserant i), restitui magnifice procuravit. Qui quidem j) Leo k) civitatem Leoninam l) ex sui nominis impositione postea imperatoris m) ejusdem permissione et suffragio pro suae ac suorum securiori mansiolo seu tuitione dicitur construxisse 2).

Haec ex gestis Saxonum 3) Theo*deri*cus Verden*sis* El*ec*tus.

---

a) Imperatoris. b) aductus. c) Doorgehaald en daarachter staat ipsius. d) cesaris. e) inclitos. f) Vóór dit woord puitio doorgehaald. g) dei. h) familiam. i) praesumpserunt. j) Quiquidem. k) leo. l) leoninam. m) Imperatoris.

1) Bewijs van D.'s bekendheid met die streek (Vgl. Deel I, Hst. II, blz. 79.)

2) De „*Vitae Romanorum Pontificum*" (MURATORI: III[2] 282, hebben hetzelfde: „et postea ipse fecit fieri Porticum Sancti Petri, qui adhuc dicitur civitas Leonina, et ipsam muro circumsepsit propter incursum et invasionem inimicorum."

De Leostad is eerst onder LEO IV (847 – 855) ter verdediging tegen de Saracenen gebouwd (v. REUMONT: *Gesch. d Stadt Rom*, II 198 vlgg.).

3) Hier noemt hij de „Gesta Saxonum" als bron voor het geheele verhaal.

IV.

Vidi Aquensem Caroli a) sedem 1) et in templo marmoreo b), verendum c) barbaris gentibus illius principis sepulcrum, ubi fabellam d) audivi non amoenam e) a quibusdam templi sacerdotibus, quam scriptam mihi ostenderunt f), et postea apud modernos g) scriptores accuratius etiam h) tractatam i) legi, quam tibi j) ut referam incitat jj) animus, ita tamen, ut rei fides non apud me quaeratur, sed, ut ajunt, penes auctores k) maneat.

Carolum regem — quem magnum l) cognomine aequare Pompejo m) et Alexandro audent — mulierculam quamdam vehemen-
fol. 10'. ter n) amasse memorant, (fol. 10'.) ac o) ejus blanditiis enervatum neglecta fama, cui plurimum inservire consuerat p), et posthabitis q) regni curis aliarum rerum omnium et postremo sui ipsius dominii r), nulla s) prorsus in re nisi in t) illius amplexibus acquievisse, tamen u) summa cum indignatione suorum ac dolore. Tandem cum jam nihil spei v) superesset w), quoniam x) aures regias salutaribus consiliis insanus amor obstruxerat, foeminam illam y), malorum z) causam aa), insperata mors abstulit bb), cujus rei ingens dolor in praesentia regia cc) sed latens

---

a) L. Karoli. b) L. marmore. c) L. verendi. d) P. fabella e) P. inamoenam cognitu. f) L ōnderunt. g) L. mondernos. h) L. Vóór etiam staat et doorgehaald. i) L. tractatum. j) P. tibi quoque. jj) L. incidit. k) L. authores. Daarvoor staat aut doorgehaald. l) P. magni. m) L. pompeo. n) P. perdite et efflictim. o) ontbr. P. p) L. consuerant. P. consueverat. q) L. post habitis. r) L. domini P. oblitum. s) P. diu nulla. t) ontbr. P. u) ontbr. P. v) P. spei nihil w) L. Superesse. x) L quin. y) P. ipsam. z) L. Herhaald en doorgestreept. aa) Ontbr. P. bb) L. obstulit. cc) L. Herhaald.

1) Vgl. over den gouden troon van K. d. Gr. LINDNER: *Die Fabel der Bestattung*, 22 vlgg. — Het geheele verhaal is van PETRARCA: Opera omnia, 575 vlgg. De varianten bij Petrarca geef ik in de noten (P). Voor het verhaal zelf vgl.: LINDNER : o. l. 37. G. PARIS: *Hist. Poët.* 383—385. AUGUST PAULS: *Der Ring der Fastrada* Zs. d. A. GV. 1895 XVII 1—73. G. PARIS. *L'Anneau de Fastrade.* J. d. S. 1896. 637—643; 718—730. Ik heb het citaat, dat bijna letterlijk is, slechts opgenomen, omdat het enkele merkwaardige varianten heeft, die ook in de uitgave van FRACASSETTI ontbreken.

Voor de overige literatuur verwijs ik naar: *Hist. Poët. de Charlemagne* en de beide tijdschriftartikelen.

gaudium fuit suorum domesticorum, principum etiam et fidelium quorumcumque a), deinde dolor b) tantum priore gravior c), quantum d) foediore morbo correptum regis animum videbant, cujus nec morte e) lenitus furor sed in ipsum obscenum f) cadaver et exsangue g) translatus est h), quod balsamo et aromatibus conditum, onustum gemmis et velatum purpura, diebus ac noctibus tam miserabili quam cupido fovebat amplexu.

Dici nequit i) quam discors et quam male se compassiva j) conditio est amantis ac regis; nunquam profecto contraria sine k) lite junguntur l). Quid est autem regnum, nisi justa et gloriosa dominatio m); contra, quid est amor, nisi foeda n) servitus et injusta?

Itaque cum certatim ad amantem o) seu rectius ad amentem p) regem pro summis negotiis q) legationes gentium praefectique et provinciarum r) praesides convenirent, is in lectulo s) suo miser, omnibus exclusis et obseratis foribus, amato corpusculo cohaerebat t), amicam suam crebro velut u) spirantem, responsuramque compellans. Illi curas laboresque suos narrabat, illi blandum murmur et nocturna suspiria. Illi semper v) amoris comites lacrymas instillabat w), horrendum (miseriae) inferre solamen x), sed quod y) unum z) tamen aa) ex omnibus rex aliquando bb), ut ajunt, sapientissimum elegisset cc).

Addunt fabellae dd), quod ego nec fieri potuisse, nec narrare debere arbitror.

Erat ea tempestate in aula Coloniensi antistes ee), vir, ut me-
I. morant, sanctitate et sapientia clarus, (fol. 11.) necnon comitatus et consilii regii prima vox, qui domini sui statum miserans ff), animadvertit humanis remediis nihil agi, ad Deum gg) versus, illum assidue praecari, in illo spem reponere, ab eo finem mali

a) P. cujus rei ingens primum in regia, sed latens gaudium fuit. b) P. dolere. c) P. graviore. d) L. quanto. e) L morti. f) L. obsenum. g) L. exangue. h) ontbr L. i) L. nequivit j) P. compassura. k) L. Hiervoor staat nog sive l) L. Hiervoor een onleesbaar woord doorgehaald. m) L. donatio. n) L. fidei. o) L. adamantem. p) L. adamatium. q) P. regni negotiis. r) L. princiarum. s) L. seculo. Onderstreept. Daarboven staat ltulo verbeterd. t) L. cor habebat. u) L. Voor velut een onleesbaar doorgehaald woord. v) L. semer. w) L. instilabat. x) P. horrendum miseriae solamen. y) L. quidem. z) P. unum est. aa) Ontbr. P. bb) P. alioquin. cc) L. elegisse. dd) L. Voor fabellae staat fabes doorgehaald. ee) Antistes. ff) P. miseratus, ubi. gg). L. deum.

poscere multo cum gemitu, quod cum diu fecisset nec desiturus videretur a), die b) quodam illustri miraculo recreatus est.

Siquidem ex more sacrificium c) et post devotissimas preces pectus et aram lacrymis d) implenti e), de coelo vox insonuit: sub extinctae f) mulieris lingua furoris regii causam latere. Quo laetior, mox peracto sacrificio, ad locum ubi corpus erat se proripuit, et more g) notissimae familiaritatis regiae introgressus, os digito clam scrutatus, gemmam perexiguo h) annulo inclusam i), sub gelida rigentique lingua repertam, festinabundus avexit. Nec multo post rediens Carolus ex j) consuetudine ad optatum k) mortuae congressum properans, repente aridi l) cadaveris spectaculo concussus obriguit exhorruitque contactum, auferri eam quantocius ac sepeliri jubens.

Inde totum in antistitem m) conversus. Illum amare, illum colere n), illum in dies arctius o) amplecti, denique nihil nisi ex sententia illius agere, ab illo nec diebus nec noctibus avelli. Quod ubi sensit vir justus et prudens, optabile forte multis, sed onerosam sibi sarcinam abjicere p) statuit, veritusque ne, si q) vel ad manus alterius r) perveniret, vel flammis consumeretur, domino suo aliquid periculi afferet, annulum in vicinae paludis praealtam voraginem demersit.

Aquis forte cum s) proceribus suis habitabat, eoque tempore cunctis civitatibus sedes illa praelata est, in ea nil sibi palude gratius, ibi assidere, illis aquis uti t) mira cum voluptate, illius odore velut u) suavissimo delectari, postremo illuc regiam suam transtulit et in medio palustris limi, immenso sumptu jactis molibus, palatium templumque construxit, ut nihil divinae vel humanae rei eum inde abstraheret.

Postremo ibi vitae suae reliquum egit ibique sepultus est, cauto prius ut successores v) sui primam inde coronam et prima imperii auspicia capescerent, (quod) quidem w) hodiequex) ser-

---

a) L. videtur. b) L. diu. c) P. sacrificanti. d) L. lachrymas. e) L. impleti. f) L. extincto. g) P. jure. h) L. pro exiguo. i) L. inclusum. j) P. et ex. k) L. P. adoptatum. l) L. Herhaald en doorgestreept. m) L. Antistitem. n) L. collere. o) L. artius. p) L. objicere. q) L. sibi. r) L. altius. s) P. tum rex cum. t) P. et illis aquis mira etc. u) L. velud. v) L. successiones. w) P. quod hodie. x) P. hodie quoque.

vatur servabitur(que) quamdiu Romani (frena) imperii Theotonica a) manus aget 1).

---

a) P. Theutonica.

1) Dit laatste heeft WITTIUS overgenomen *Hist. West.* 138: „ut nichil Divinae vel humanae rei eum inde abstraheret, ubi insuper et postremum vitae suae egit ac sepulturae suae locum elegit. cauto prius, ut successores sui primam inde coronam ac prima imperii auspicia capesserent. Quod hodie quoque servatur, servabiturque, quamdiu Romani frena imperii Theutonia manus aget."

Wittius zal het wel aan Petrarca ontleend hebben.

V.

V. fol. 37. Item a) quod maxime interest rei publicae et omnium christianorum et potissime imperatoris Romani, ut summus pontifex sit immunis ab omni sorde et praesertim notorio delicto, cum sit spiritualis b) pater omnium christianorum, et quod dominus papa infamatus de gravi delicto seu excessu se purgare debeat 1), satis declarant aequitas et ratio naturalis, cum ipse habeat omnes praelatos ecclesiasticos ac presbyteros ac reges et principes christianos super excessibus redarguere 1) (et) ratione mortalis peccati quemlibet judicare 2). Et qualiter aliquem de peccato, quo ipse contaminatur, seu de quo notorie diffamatus existit, rationabiliter judicaret, non videtur: quod etiam jura communia approbare c) videntur, quae volunt, ut no. decr. XL di : Si papa, ubi sic dicitur : Quod licet papa a nemine potest judicari, hoc tamen intelligitur, si paratus est corrigi *1*). Si autem sit incorrigibilis et per ejus crimen scandalizatur ecclesia et est notorium, verbi gratia quia per facti evidentiam vel ejus confessionem est simoniacus vel adulter, certe deinde potest accusari ; et si in hujusmodi crimine contumaciter perseveret, potest deponi. Nam omnis contumacia pertinaciter continuata est species haeresis et pro haeresi etiam papa deponitur 3), si in illa deprehenditur *a*) nec vult corrigi nec se ipsum corrigit 4). Nec est novum, quod summi pontifices diffamati vel de aliquo delicto coram Romano principe denunciati se publice purgarint d) de illo, ut legitur

---

a) Hs. : reprehenditur.

1) Decret. p. I. dist. 40 c. 6 : „Cunctos ipse iudicaturus a nemine est iudicandus, nisi deprehendatur a fide devius" 5) ist hier sehr frei citirt und interpretirt.

a) De noten, door Sauerland in zijn „*Fünf Fragmente*" aangebracht, worden met kleinere letter gedrukt. W. is het Weener Hs, L. het Leidsche, S. de tekst door Sauerland uitgegeven. U. is de Utrechtsche Boccaccio. In de noten van S. heb ik nu en dan zelf noten aangebracht. b) Aldus W., S drukt spiritualiter. c) Aldus W., S. leest probare. d) W. purgarint. Waarom S dit in purgarunt veranderde is mij niet duidelijk.

1) Vgl. Nec. c. XXIII 298. — Schism. III c. 11. 223. — Priv. 824.

2) Vgl. de bulla „Unam Sanctam" (C. I. C. II 1246) „Ergo, si deviat terrena potestas, judicabitur a potestate spirituali". Dit is „judicare ratione peccati".

3) Nec. c. XXIII 298; Priv. 824.

4) Vgl. Informatio XXXI.

5) C. I. C. I 146.

II. qu. VII., ut inferius sequitur, de ipso Leone quarto *a*).
7' Et quando se purgare non potuerunt propter immanitatem et notorietatem a) *b*) excessum peccatorum b), per eosdem *c*) simpliciter auctoritate imperiali ut indigni ad praesidendum sedi apostolicae remoti et abjecti fuerunt, ut patet *d*) de Joanne papa duodecimo, qui propter fornicationes et alia immania delicta, quibus sorduit, per praedictum Ottonem Magnum primum Augustum fuit a papatu, ut tanto culmine indignus, perpetuo semotus, abjectus et fugatus, ut infra patebit 1). Et quis sapiens vel discretus crederet eum delictum quem non facit immunem *e*) c)? Quod aliquis quantumcumque magnus ratione, juribus et moribus publice abutendo nec conservando leges nec jura privatorum seu irrationabiliter vivendo proinde increpari seu judicari non deberet, etiam ab homine, fraterna saltem admonitione, non video 2). Quod etiam fidei nostrae necnon evangelio, apostolorum et sanctorum patrum institutionibus obviaret nec contra hoc aliqua juris positivi sanctio aliquid operatur *1*). Inferior enim legem superioris tollere non potest, ut etiam jura testantur *2*). Nec naturalis ratio suadet, quod papa vel quisquam alter quantumcunque praecellentis status et gradus constituere posset, quod

---

a) So die Hs. *b*) oder: excessuum [et]. Hs.: excessuum. *c*) zu ergänzen: principes i. e. imperatores Romanos. *d*) Hs.: pate. *e*) An dieser Stelle ist der Text so verdorben, dass eine Conjectur nicht möglich erscheint.

1) Vgl. Gratian im Decr. p. II Caus. II qu. VII nach c. 39 3), c. 40—42 incl. 4). *2*) Vgl. Decr. pars I. dist. 21. c. 6—9 5).

a) W. notoreitas. b) S. leest vóór peccatorum excessivorum, en noteert daarbij: oder: excessuum [et]. Hs.: excessuum. c) Misschien is de zin ook zonder conjectuur te verstaan. Delictum is gen. plur. en hoort bij immunem. Dus: en welk verstandig en voorzichtig man zou iemand vrij van alle schuld wanen, dien hij niet te voren buiten staat bracht om te zondigen. Dit past ten volle bij D.'s beschouwing over den paus, want door hem te kiezen, zoo zegt hij, brengt men hem nog niet van te voren buiten staat om te zondigen.

1) Zie beneden blz. 49.
2) Vgl. Nec. c. XXIII 298.
3) C. I. C. I 496.
4) C. I. C. I 496—498.
5) C. I. C. I 71—72.

pro peccato sive excessu, saltem gravi et notorio, per quemcunque subditum admonitione saltem fraterna increpari sive reprehendi et, si admonitus saepius non abstineret, per eccle-
W. fol. 38. siam (W. fol. 38.) militantem judicari a) non deberet. Et praedicti augusti Ludovicus 1) et Otto 2), ut eorum praeclarissima fama testatur, et non minus magnifica facta demonstrant, fuerunt principes devotissimi ad Deum et orthodoxae fidei praecipui auctores, qui, ut pie creditur, praesertim contra Romanos pontifices aliqua de facto aut injuste *a*) b) nullatenus attentassent 3). Et utique ipsorum successores imperatores Romani *b*) eisdem privilegiis quibus praedicti c) alii gloriosi augusti usi fuerunt *1*), in talibus merito pro communi bono gaudere deberent, negotiis procedentibus ordinate. Exemplum vero de praedicto Leone quarto d), qualiter scribit eidem Ludovico Augusto e) reverenter ut decet, sequitur in haec verba:

---

a) Hs.: iniuste. *b*) Hs.: Romanos.

1) Vgl. Decreti pars I: Dist. 63. c. 23 4) und (IV part.) 5) 29, 30 und 32. 6).

a) S. leest iudicare, terwijl het hs. W. toch iudicari heeft. Vermoedelijk is dit dus een drukfout. b) S. leest de iure iniusta, maar dat staat er niet. c) Aldus W. Ik zie geen reden om hier met S. predicte et alii te lezen. d) W. randglosse: „Leo IV ad Ludowicum Augustum". e) Door S. weggelaten.

1) Ludovicus is Lodewijk II, keizer van 850—875, want uit den samenhang blijkt, dat die keizer bedoeld wordt, die in betrekking is geweest met paus Leo IV (847—855), vooral uit de woorden „exemplum vero de praedicto Leone quarto, qualiter scribit e i d e m L u d o v i c o reverentur ut decet" (vgl. blz. 43); tijdens het leven van Leo IV is slechts één Ludovicus, nl. Lodewijk II keizer geweest. S. (*Fünf Fragmente*, blz. 588) vergist zich dus met van Lodewijk I, den Vromen, te spreken.

2) Otto I de Groote.

3) D's bewondering voor Otto I is steeds zeer groot, maar van bewondering voor Lodewijk II is dit, geloof ik, het eerste bewijs. Waarschijnlijk heeft D. echter niet goed geweten, wie het was, en hem met Lodewijk den Vromen verwisseld.

4) C. I. C. I 241.

5) Gratianus heeft het op deze plaats (C. I. C. I 244) over de keizers, die misbruik van hunne voorrechten gemaakt hebben, of er afstand van deden. Deze verwijzing van S. kan dus veilig vervallen.

6) C. I. C. I 244, 245.

„Nos si incompetenter aliquid egimus, et in subditis justae legis tramitem non conservavimus, vestro ac missorum vestrorum cuncta volumus emendare judicio; quoniam si nos, qui aliena debemus corrigere peccata a), pejora committimus, certe non veritatis discipuli, sed, quod dolentes dicimus, erimus prae caeteris *a*) erroris magistri. Inde magnitudinis vestrae magnopere clementiam imploramus, ut tales ad haec b), quae diximus, perquirenda c) missos in his *b*) partibus dirigatis, qui Deum per omnia timeant et cuncta, quemadmodum si vestra praesens fuerit d) imperialis gloria e), diligenter exquirant; et non tantum haec sola, quae superius diximus, quaerimus ut examussim f) exagitent, sed sive majora sive minora *c*) illis sint de nobis indicata negotia, ita eorum cuncta legitimo terminentur examine, quatenus in posterum nihil sit, quod ex eis indiscussum vel
8'. indefinitum g) remaneat" *1*).

Sequitur exemplum 1) de Joanne papa duodecimo dejecto a papatu per Ottonem magnum, primum, Theotonicum, natione Saxonem, gloriosissimum et devotissimum Augustum 2), ut scribit praedictus venerabilis poeta Joannes Certaldi in octavo suo libro de casibus virorum illustrium *2*) in rubrica: „Dolen-

---

a) exteris. h). *b*) hys. *c*) Decr.: sive minora sive etiam maiora.

1) Decr. p. II C. II qu. VII c. 41. 3). *2*) Joh. Bocatius de Certaldo. De Casibus illustrium virorum lib. IX. c. 7. 4).

a) W. corrigere debemus peccata. C. I. C. I 496 heeft debemus corrigere pecc. Daarom waarsch. door S. veranderd. b) W. hoc. door S. naar de editio rom. veranderd. c) Waarom S. perquirenda tusschen [ ] zet is niet duidelijk. Het staat in het hs. d) C. I. C. I 496. fuisset. e) quemadmodum — gloria zet C. I. C. I 496 tusschen ( ). f) W. ex amussim. g) W. indiffinitum. h) Vergissing van S., W. heeft „ceteris".

1) Dit „exemplum" in bijna alle werken van D.: N. U. VI c. 33 479, 480; Schism. III c 9, 221; Contra Wiclefitas 198; Priv. 823—824; Quaestio satia bona (R. Q. 1893 VII) 225—226; P. 6 fol. 122 Vgl. Eerste Deel (Derde Hoofdstuk blz.).

2) Otto is D's ideaal.

3) C. I. C. I 496.

4) Bij de collatie van dezen tekst met Boccaccio zelf heb ik mij moeten behelpen met een ouden druk van de Utrechtsche Universiteitsbibliotheek. Hij was echter ongedateerd. Daarom trachtte ik, maar tevergeefs, in Berlijn een ander exemplaar, b.v. de editie van 1544 Augustae Vindelicorum te bekomen.

L. fol. 11'. tes a) quidem et in superbos pauca" b), ut sequitur: (L. fol. 11'). „Supra c) vertices principum ostensurus tela transvolasse *a*) fortunae, si paullulum altius d) repetam, non indignum. Inoboedientiam prothoplasti Olympum clausisse sibi e) suisque f) (posteris) g) certissimum est. Quorum post tempus ex excelso misertus Deus nec h) (non) ex divite factus i) pauper j), ut k) in patriam pios revocaret perditos l) et etiam m) januam posteris reseraret n), ex alto verbum mittens incarnari fecit ex virgine ei *b*) sacro spiritu obumbrante. Et o) sic Dei et hominis inviolata *c*) virginitate natus filius abdicata lege veteri suis sacrum novumque dogma monstravit. (Et) p) ut antiquae praevaricationis insolentiam aboleret q), se *d*) suppliciis et inhonestae morti summa cum humilitate concessit, qua r) quidem morte s) mors nostra perennis interiit. Et cum ingenti patrum t) praeda, Plutone subacto, orci u) fauces vacuasset, vitam nobis resurgendo restituit. Demum ascensurus v) ad patrem, Petro Simoni, quem ex *e*) piscatore piscium futurum hominum piscatorem w) praedixerat *f*) x), postquam vices *g*) suas commiserat y), ei nec inferi januas praevalere concesserat. Cui usquam z) regi
W. fol. 39. seu principi tam (W. fol. 39.) grandis facta commissio fuerit, non videtur aa). Ceteris mortalia regere, huic spiritualia gubernare; ceteris ab indocta multitudine praeeminere concessum, huic ab ipsa bb) patris aeterna *h*) sapientia divinae vices; ceteris tempo-

a) Richtiger: transvolasse cc). *b*) autem. *c*) immolata dd). *d*) Ut antiquae — aboleret, seque . . . *e*) et ee). *f*) produxerat. *g*) vires ff). *h*) eterni.

a) S. U. Solentes. b) Ontbr. U. c) L. gaat weer door. d) L. alicuius. e) sibi ontbreekt L. f) Het door S. ingevoegde „posteris" ontbreekt bij W. en L. g) Ontbr. W. L. h) U. ut. i) Ontbr. U. j) Ontbr. U. k) Ontbreekt L. U. l) W. L. preteritos. m) U. ejusdem. n) U. reseraret posteris. o) Ontbr. U. p) Ontbr. W. L. q) L. aboletur. U. (ut aboleret). r) Ontbr. L s) Ontbr. U. t) L. premium. u) U. Orchi. v) W. L. ascensurum. w) L. piscationem. x) L. produxerant. y) U. commisserat eumque pio gregi praefecerat regni humano generi restituti claves concessit, asserens adversus eum nec ditis januas praevalere. z) S. unquam. L. usque. aa) „fuerit-non videtur" ontbr. U. bb) W. ipsa presens patris. cc) W. L. en U. hebben ook „transvolasse". Waarom drukt S. dan „transivisse"? dd) W. en L. inviolata. Hoe komt S aan immolata? ee) W. en L. ex. Hoe komt S aan et? ff) W. en L. vices. Waarom leest S. hier vires?

ralium data facultas, huic aeternarum concessa libertas est. Nil
ergo majus in terra contigit aut potuit contigisse mortali. Hic a)
ergo piscator hominum, cum Romae sedem b) suam ejus
sanguine stabilitam tanto principatui convenientem c) statuisset d),
ut in se factum e) a verbo divino meminerat, sic moriturus, ne
sedes ipsa f) pastore careret, in successorem g) commissam h)
reliquit, quo ordine in i) nostrum usque aevum successio tam
miranda devenit. Attamen postquam virus j) largitionis magni-
ficae Constantini Augusti, per sacram piorum congregationem
2. dispersum (L. fol. 12.) caeca cupidine k) corda coepit inficere l),
onus, quod tanquam non m) omnibus humeris portabile non-
nunquam ab aliquibus fugiebatur *a*), vesana superstitione *b*)
ambiri atque occupari et a nonnullis minus sancte n) teneri
coeptum est. Et ut eo quandoque, quo coepimus, veniamus o),
actum est, ut, Berengario augustali decreto p) 1) italis q) im-
perante, Albertus r) 2) ejus filius, qui secum una regnabat s),
ob affectionem paternam t), ut filius ejus Octavianus in spiri-
tualibus imperaret summi pontificatus, in jusjurandum elec-
tores cogeret, sese u) Agapito *c*) v) Romanorum pontifice mortuo
in locum ejus Octavianum filium electuros w). Et factum est,

---

a) fugebatur x). *b*) Richtiger: praesumptione. *c*) ab Agapito.

a) U. Is. b) L. sedere. c) L. querentem. d) L. stavisse. U. sedem sanguine tanto principatui statuisset. e) W. in factum. L. U. in se factum. f) U. grex. g) S. leest: successione. W. L. en U. successorum. h) U. commissa, doorgehaald en in margine commode. i) Ontbr. L. j) W. unus. L. mirus. k) U. cupiditate. l) L. infeliciter. m) U. non tamquam. n) L. scilicet. o) L. perveniamus. p) Ontbr. U. q) Aldus W. en L. Er is geen reden om hier met S. Italie te lezen. r) W. L. S. assumptus. s) L. regabat. U. regebat. t) U. ob affectionem patriam terrae praeesset principibus et ob obedientiam filii spiritualibus imperaret. u) U. se. v) W. en L. ab Agapito. w) L onleesbaar. x) W niet fugebatur, maar fungebatur. L. fugebant.

1) Deze toevoeging „augustali decreto", ontbrekend in den Utrechtschen druk, is geheel overbodig en zelfs historisch onjuist. Misschien heeft D's tendenz om Otto te verheerlijken, het er ingevoegd.

2) Albertus was de zoon van Berengarius, die Adelheid, de dochter van Rudolf II van Bourgondië, moest huwen. Adelheid riep echter de hulp van Otto I in. Het dwaze „assumptus" der hss. is hier dus gelukkig vervangen.

ut ex Octaviano Joannes duodecimus nominatus, cathedram piscatoris ascenderet a). Qui dum se patrem patrum b) et ante pedes suos c) superba flectere genua reges cerneret d) ac amplissimo piscatoris patrimonio imperare, in grandem e) ac
fol. 39'. (W. fol. 39'.) detestabilem vesaniam elatus est, ut arbitraretur suum esse cunctis leges indicere seque legibus esse solutum. Et inde spreta sacrosancti officii gravitate, seclusis a se piis hominibus, coepit vigilantiam et gloriam pastoralem negligere f) et palam impudicas mulieres lenonesque g) atque satellites introducere, ne ab his *a*) differret, quibus Deus et h) homo dixit iratus: „Domus patris mei domus orationis est, vos autem fecistis i) eam speluncam latronum" *1*), arma j) tractare, tabernas et lupanaria perscrutari, spurcitiis et tabellis vacare, canes et k) aves alere *b*), venationibus insistere et l) montium vertices evolare m) silvas petere et hujusmodi non saecularium tantum, sed scelestorum hominum more cuncta peragere. O! D. n) Petri navicula *c*) o), si te mergi sineret p) pater pius, quos in fluctus gubernator iste nefarius te deduxit, quibus procellis immiscuit q), quibus in scopulis rupibusque constituit, quantum in eo fuit, inter Scyllam te Charybdimque *d*) r) locavit 1)! Dum hic s) ergo scenam mulierum loco sacri collegii statuisset t) et explicaret piscatoris retia cervis ac mediis in arvis sylvisque inter volatus avium cursusque canum clamoresque

a) hys. *b*) vacare, auro alere u). *c*) vincula. *d*) syllam te carybdimque

1) Evang. Luc. XIX, 46.

a) U. ascendit. b) L. primum. c) Ontbr. U. d) L. cernent. U. cerneret reges. e) U. in tam grandem. f) U. vigilantiam pastoralem derelinquere seu negligere et loco ejus palam. g) U. lenones atque. h) Ontbr. U. i) Aldus W. en L. De vulgaat en U. hebben: fecistis illam. j) U. Hic arma. k) Ontbr. W. L. l) U. in. m) Aldus W. en L. Waarom laat S. deze woorden weg? n) Ontbr. L. en S. o) W. en L. vincula. p) L. sinet. q) S. leest vóór immiscui te. Ontbr. W. L. en U. r) U. inter S. et C. te. s) Ontbr. U. t) L. statuisse. u) W. en L. hebben: vacare aves alere. Hoe komt S. aan auro?

1) De uitdrukking „inter Scyllam et Charybdin" komt bij D. dikwijls voor b.v. N.U. VI c. 24. 447; Schism. I c. 30. 60; I c 46. 86; Daar hij haar het eerst in de kroniek gebruikt, is het niet onmogelijk, dat hij haar, en verschillende anderen uit de mythologie, door Boccaccio's bemiddeling heeft leeren kennen.

2'. venantium (L. fol. 12'.), vino inflatus aut hesternam *a*) a) eructans crapulam b) cum satellitibus et meretriculis de jure litigantium sacrisque c) conficiendis dissereret *b*) d) et pro mellitis e) in fornicibus dignitates presulatusque f) obscenis *c*) g) concederet h), ut in eum praesumeret i) fortuna, permissum est. Nam cum j) saepius a *d*) sacris viris aegre k) mores suos gerentibus *e*) l) redargutus animo obstinato m) suis n) in voluptatibus perseveraret, querelis
40. tam cleri quam populi (W. fol. 40.) et *f*) Joannis diaconi cardinalis literis manu Joannis subdiaconi scriptis Otto imperator ex Germania concitur o), in Italiam veniens, Berengario, cui semel pepercerat p), expugnato captoque q) atque in Alamanniam misso catenis onerato r), et Alberto 1), ejus filio, in Corsicam *g*) s) jam fugato, Romam direxit t) iter, tanta, si posset, foeditate u) Dei sacrarium purgaturus. Pontifex autem egregius, immemor forsan David regem inclytum passum, eo quod vir sanguinum v) esset, ab aedificacione templi repulsum, cum Ottonis novisset adventum et *h*) quorum fuisset literis accersitus, non obstante flammei pilei reverentia nec sacrorum, quae exercebant w) officiorum x), nasum diacono, subdiacono vero truncari manum crudeliter fecit y). Romae autem appropinquante Augusto z) quantocius piscatoris sedem derelinquens effugit aa). O miserum

a) externam. *b*) disserere. *c*) obscenus. *d*) et bb). *e*) gerentibus. *f*) ut cc), *g*) Corscam. *h*) tum dd).

a) L. externa. U. de. b) L. crapula. c) Ontbr. L. d) L. differre. e) U. mellitis samis. f) Aldus W. en L. S. scheidt presulatus van que. Dit geeft geen zin. g) W. en L. hebben obscenus. S. obscenis. U. obsenis quibuscumque. h) L. concedent. i) L. presument. j) Ontbreekt W. en L. k) Ontbr. L. l) Aldus W. L. en U. Geen reden om met S. ferentibus te lezen. m) U. obstinato animo. n) S. leest suo. W. L. en U. suis. suo verbetert den zin niet. o) U. paratus. p) U. pepercit. q) U. capto. r) L. en. U. onusto. s) L. Corscam, W. verbeterd Cosicam. t) L. duxit. u) L. doficate (!). v) W. L. S. sanguinem. w) L. extebant (!). W. S. exercebat. x) U. in margine. y) U. fecit nasum dyacono et subyacono manum praecidi. z) U. Et einde appropinquante Angusto. aa) U. sui sceleris conscius, piscatoris sedem derelinquens effugit. bb) W. a et. L. et. cc) W. L. et. „ut" staat er niet. dd) „tum" staat er niet. W. L. cum.

1) Hier is Albertus, als zoon van Berengarius, ook door de Hss. vermeld.

hominem, quorsum arbitrabatur similem reperire cathedram a)! Sed b) quos pellit Deus homo non reducit. Sed quid eo, quo merita deducebant, agente Deo fugiebat infelix? Verum Otto, congregato sacro praesulum concilio auditisque enormitatibus viri nefarii c) eumque noscens cunctis et potissime honestis viris d) exosum, concessa patribus libertate e) rogavit, si is indignus f), inutilis g) et damnosus h) tanto videretur i) officio, eo deposito, loco ejus, quem digniorem arbitrarentur, eligerent. Nec mora, illo damnato j) Leonem octavum *a*) k) virum sanctitate conspicuum, omnium eligere consensus l). Et sic, qui culmen labefactaverat dignitatis, ignominiae in m) sterquilinium
.. fol. 13. dejectus occubuit. (L. fol. 13.) Nam cum discedente *b*) Ottone, ausu temerario rediisset n) ad Romam o), miserabiliter p) omnibus
[W]. fol. 40'. exosus q) in suis (W. fol. 40'.) sceleribus *c*) diem clausit, et r) utrum s) sibi ad superos, dum t) licuit, viam prostraverit u), an descensum ad inferos, ipse novit; privatus tamen miserque moriens sepultus est Octavianus, qui v) enormiter papa vixerat w) aliqando *d*) x) Joannes" 1). Haec Joannes Certaldi y).

---

a) octavum. *b*) descendente. *c*) miserabiliter cum omnibus in suis sceleribus. *d*) alii.

a) U. Ontbr. reperire non in sinu legerat meretricum nec in Silvis aut cetu lurconum. b) U. Quos pellit Deus. c) U. nepharii. d) et — viris ontbr. U. e) concessa — libertate ontbr. U. f) L. Indignis. U. indignus et. g) W. mutilis L. mutilibus. h) L. dampnosis. i) L. videntur. j) L. dampnato. k) W. Randgl. „ad novun". Merkwaardige vergissing van S. Hij leest „nonum" en zet in een noot, dat het hs. „octavum" heeft. W. L. en U. hebben echter alle „nonum" maar het was niet Leo IX maar Leo VIII. S. begaat dus in zijn emendatielust een dubbele fout. l) W. L. consensus. Ik zie geen reden om met S. „conventus" te lezen. In beide gevallen blijft het meervoud vreemd. m) U. in ignominiae. n) L. rediisse. o) Ontbr. U. p) L. miserabiliter cum. q) L. odiosis. U. odiosus. r) Ontbr. U. s) L. virum. t) L. dûm. u) L. prostravit. U. straverit. v) Ontbr. L. w) L. vixerant. x) W. onleesbaar L. aliē. y) L. Cartaldi.

1) Als bron voor de later terugkeerende vermelding dezer geschiedenis in de boven aangegeven werken van Dietrich, heeft dit citaat zeker niet gediend (Vgl. Fritz: *Zur Quellenkritik*, 18, 19); er zijn te veel punten van verschil, er komen daar te veel nieuwe gegevens bij. Men zou echter wel kunnen aannemen, dat Boccaccio hem het eerst op de gedachte van het motief heeft gebracht, dat hij later zoo dikwijls bewerkt.
Voor de ware toedracht der zaak van Otto I en Johannes XII vgl. Giesebrecht: *Gesch. d. D. Kaiserzeit*, I 361—392 en 447—474.

Sed postea aliqui moderni summi pontifices 1) desiderantes eorum temporale dominium adaugere ac a) Romanum imperium succrescentibus hinc inde tyrannis et forsan propter guerras, divisiones et alia disturbia, quae nunquam eidem imperio defuerunt *a*) b) viribus deficere, timentes forsan imperialem potentiam, si ad aliquem statum imperium resurgeret, primitus *b*) c) eis intolerabilem fore et detenta imperialia d) jura tyrannice potenter repeti posse, non contenti antiqua juris forma professionis sive juramenti, quam praefatus Otto Magnus et primus augustus praestitit eidem Joanni tunc papae e) duodecimo, cujus tenor *1*) f) inferius describetur, quae utique sufficere deberet, apposuerunt et apponunt hujusmodi professioni seu g) juramento innumeros articulos, quibus astringitur quilibet novus rex Romanorum h) et qui per i) rerum naturam non possent per aliquem magnificum imperatorem, qui secundum antiqua tempora et debitum rationis vellet j) honorem imperii conservare et recuperare deperdita, religione sacramenti non violata servari 2). Et si forte calamitatibus subditorum k) pie motus in

a) defecerunt. *b*) Am Rand der Hs. verzeichnete Conjectur für das im Text mit Abbreviatur nachgemalte Wort l).

1) Decr. p. I Dist. 63 c. 33 3).

a) S. voegt tusschen ac en Romanum, videntes in. Ten eerste is dit voor den zin geheel onnoodig, 2° staat het niet in de hss. 3° verzwakt het Dietrich's gedachte. Volgens Nieheim's voorstelling n.l. wenschten die pausen èn de verheffing *hunner* macht, èn den ondergang van het keizerrijk. b) L. W. defeccerunt. c) L. prinitus onderstreept W. onleesbaar. De lezing van S „penitus" alhoewel beter, kan ik, als door de hss. niet gestaafd, niet overnemen. d) L. imperalia. e) L. propter (!). f) Ontbr. L. g) L. et. h) Ontbr L. i) W. per quę. L. pro. j) L. velle. k) L. subitorum. l) In de margo staat „fort (asse) principatum vel primitus" maar *nergens* penitus.

1) Vgl. dezen passus met Priv. 831: „Sed postea dissensione inter Romanam ecclesiam et imperium propter regalia et temporalia, et etiam alia ipsi Othoni primo Augusto, suisque successoribus, Romanis Imperatoribus per eandem Romanam ecclesiam concessa, quae tunc iterum illi Romani pontifices violenter extorta attraxerunt, multi ex Imperatoribus, qui extunc fuerunt, maxime propter impotentiam et jurium temporalium diminutionem, non poterant ulterius praevalere.

2) Vgl toeneming van pausel. macht en daling van die des keizers. N. U. VI c 33. 491; Priv. 786—787, 794, 831; Nec. *F. u. Q.* 276 Schism. III c. 10. 222. Vita, III c 33 449. 450.

3) C. I. C. I 246.

Italia potissime a) more caesareo inciperet b) procedere c) ad purgandam d) provinciam contra pestiferos seu e) tyrannos *a*), W. fol. 41. si conspirationes et f) insidias (W. fol. 41.) illorum g) etiam cum summis periculis et damnis g) evaderet h) vires imperii reformando i), verumtamen j) qui k) si forte pro victualibus et aliis necessariis imperiali exercitui a subditis ecclesiae in aliquo transeundo eorum limites excederet, quamvis necessitatis tempore „omnia debent amicis saltem esse communia" 1), proinde papali sententia vel excommunicaretur vel deponeretur. L. fol. 13'.(L. fol. 13'.) aut de gratia speciali perjurus et alias ignominiosus declararetur l) in tanti culminis periculosissimum derogamen m) et imperialis celsitudinis perpetuam infamiam sive notam. Et si forte Romam, licet caput sit et mater imperialis fastigii, post multos labores et sumptus declinaret n), nec ibidem permitteretur, licet communis sit patria *b*) o), commorari, in qua tamen quilibet alter advena, undecunque veniret, stare et morari libere posset 2). Et si forte imperator quantumcunque rationabiliter et juste confoederatum sive subditum ecclesiae, et licet etiam esset imperii princeps, ligius vel vasallus, qui jura imperii temere invasisset aut crimen laesae majestatis contra imperium temere p) commisisset, propterea juxta antiquum morem imperii plectere vellet q), statim ecclesia imperialem sententiam parte etiam non vocata, et quantumcunque excessus patrati r) notorii forent, irritaret s) aut irritam nuntiaret. Et super hoc etiam novos libros et constitutiones ad infamiam imperatoris et

a) pestiferos seu tyrannus. *b*) pria.

a) W. potissime potissimum. L. potissime. b) L. incipient. c) Aldus W. L. Geen reden om met S. providere te lezen. d) W. S. purgandum. e) Aldus W. L. Het is niet noodig met S. dit woord uit te werpen. f) Aldus W. Ontbreekt L. S leest seu. g) L. et dampnis. S. werpt zonder reden op te geven deze twee woorden uit. h) L. evadent. i) L. informando. j) L. verumenim. k) L. quin. l) L. declarentur. m) Aldus W. L. S. leest geheel zonder reden ot grond periculosissimi. n) L. declararet. o) W. pria L. patria zonder afkorting. S's lezing „proprietas" is eenvoudig onmogelijk p) L. tamen. q) L. velle. r) L. parati. s) L. irritarent.

1) Cicero. Off. 1, 16, 51 „Communia esse amicorum inter se omnia."

2) Deze gedachte heeft D. later tot daad gemaakt, door zijne schenkingen aan de Anima.

imperii oppressionem ac verecundiam reipublicae per mundi climata declinaret a) ut b) in novis juribus, quae canonistae Sextum
1'.et Clementinam *a*) c) appellant, (W. fol. 41'.) in eisdem juribus peritis est notum 1). Non mirum d) igitur, si, taliter obnoxius et ligatus rex Romanorum seu imperator, ecclesiae innumeris juramentis — quamvis legibus caveatur, quod e) impossibilium nulla sit obligatio *1*) ne princeps *b*) f) sui status et honoris, [et] jura imperii vindicando g) praecipue in Italia, transgrediendo aliquod, forsan h) quacumque necessitate coactus, per eum praestitorum hujusmodi juramentorum i) vehemens discrimen incurrat, — ut fortis equus frequenter j) ligatus in stabulo, cujus vires non probantur, sic rex vel imperator Romanus k) contentus solo nomine tanti l) culminis, hujusmodi juramentorum m) laqueis inextricabiliter involutus, paternis laribus inhaerendo solummodo sit contentus, juris executionem gladii materialis n) violenter o) velit nolit ubilibet relinquendo. Quis sapiens et Deum timens princeps se voluntarie tam notoriis p) discriminibus submitteret, aliquorum praedecessorum suorum infeliciter in talibus vexatorum casus q) prae oculis non habendo? Unde pullulant tyranni r) 2),

---

a) Richtiger: Clementinas (scil. constitutiones). *b*) ne preces.

1) Decretal. VI, lib. V, tit. 12. De regulis iuris: Nemo potest ad impossibile obligari.

a) aut irritam — declinaret ontbr. L., W. derivaret. b) L. aut. c) W. clementm̄ L. clementum. d) W. L. en S. Nimirum. Dit geeft geen zin. e) L. quidem. f) Aldus L, W. preces. g) Aldus W., L. vendendo. S. vendicando. h) W. L. aldus. S. forsitan. i) L miratorum. j) L. frequenterque. k) L. romanorum. l) Ontbr. L. m) L. miratorum. n) L. iulis. o) L. vehementer. p) L. motoriis. q) W. causas. Zoo ook S. r) L. tyrari.

1) Het „Liber Sextus" en „Clementinarum" zijn twee latere boeken van het Canoniek Recht, het eerste van Bonifacius VIII, het tweede van het concilie van Vienne (1310), naar Clemens V (1305—1314) genoemd, en door Johannes XXII in 1317 als zoodanig gepubliceerd. Tijdens D's leven bestond dus het C. I. C. uit vier deelen, het „Decretum Gratiani", de „Decretales Gregorii IX", het „Liber Sextus" en het „Liber Clementinarum", en kon hij dus met recht van „novos libros" gewagen. De „Extravagantes Johannis XXII" en de „Extravagantes Communes" zijn eerst in 1503 door Jean Chappuis er aan toegevoegd.

2) Vgl. Priv. 831: „Post hoc enim multi potentes et feroces tyranni in terris ecclesiae et imperii crevere, qui non possunt, quia multum fortiter radicati sunt, de facili extirpari."

maleficia et inobedientiae regnant, corporum et animarum a) pe-
L. fol. 14. ricula suscitantur ubique, (L. fol. 14.) et b) confunditur regularis per orbem in spiritualibus et temporalibus status et ordo, et impunitas c) scelerum sollicitat improbos sollertius ad peccandum 1). Vidi enim quod 2), dum dominus Wenzeslaus d), rex Romanorum modernus *1*) e), vivente tunc ejus patre Carolo quarto Romanorum imperatore, in urbe Aquisgrani in regem Romanorum coronari
W. fol. 42 deberet f), et ad (W. fol. 42) importunam instantiam praedicti imperatoris et quondam Caroli regis Franciae 3), patris moderni regis Franciae 4) et multorum aliorum principum Gregorius papa undecimus 5) quendam episcopum de Gasconia *2*) g) versus eandem urbem ad recipiendum nescio quale juramentum h) ab eodem rege Wenzeslao i) nomine ecclesiae praedictae tunc mittere vellet k) et tractaretur l) de notario etiam illuc mittendo cum episcopo praedicto et ad hoc ego nominatus existerem, ego m) conjecturando imminentia pericula volui videre ante n) omnia, quale foret hujusmodi juramentum *3*) o) et per ipsum episcopum mihi ostenso quodam sexterno papyreo, ut videbam p) conscripto diversis q) juramentis, quae rex ipse praestare deberet ecclesiae praefatae, admodum territus et mente concipiens, quod nullus christianus et praesertim aliquis princeps catholicus ad ambiendum r) quamcunque celsam dignitatem tot juramenta,

1) abgesetzt am 20. Aug. 1400. *2*) Johannes episcopus Agennensis vgl. J. Weizsäcker, Deutsche Reichstagsacten 1, 102, nr. 65 Bischof Joh. v. Agen erhält seine Creditive am 18—20 Mai 1376. — Vgl. Reichstagsacten Vorwort p. 86 - 88. *3*) Vgl. Reichstagsacten 1, 103 nr. 67, vgl. 105 nr. 68 ff. Wenzels Eid S. 107 nr. 71. Wenzel leistet den Eid. am 16. Juni 1376 S. 127—136 nr. 83.

a) L. aliarum. b) L. tweemaal et. c) L. impuitas. d) L. Vûenezeslaus (!). e) L. modernis. f) L. debent g) L. Ganstonia. h) L. miramentum. i) L. Vûetzeslao. W. in randglosse: „Wenceslaus imp eo tempore auctor vixit". k) „tunc-vellet" ontbr. L. l) L. tractarentur. m) „nominatus existerem ego" ontbr. L. n) L. onleesbaar. o) L. miramentum. p) Aldus L., W. en S. videbatur, q) L. diverse. r) L. ampiendum.

1) Vgl. Cic. Mil. 16, 4: „maximam illecebram esse peccandi impunitatis spem".

2) Vgl. voor het volgende: Sauerland: *F. F.* 584, 586.

3) Karel V.

4) Karel VI.

5) De groote vriend en beschermer van Dietrich.

quae etiam difficillime a) observare posset b), verisimiliter praestaret c), quodque propterea iter nimirum d) vacuum remaneret et in hoc nihil faceremus, ibidem in Avenione remansi 1). Euntibus e) autem paulo post eodem episcopo cum alio notario *1*) et decenti comitiva de Avenione praedicta versus Germaniam et descendentibus per Alpes ad ejusdem Germaniæ plana, quomodocunque innotuit f) ibidem, quod praefatus episcopus secum tantorum articulorum et juramentorum g) portaret h) acervum, qualitercunque episcopus, notarius et comitiva praedicti casu captivati et positi fuerint i) diutius in angusto, (L. fol. 14'.) et demum, eodem k) quaternio *a*) l) sublato sive per mures (W. fol. 42'.) sive alias feras comesto, imperatoris ejusdem auxilio tandem post plures inedias per eos in carcerali custodia passas liberati a laqueis m), recepta cautione ab eisdem, quod directo n) tramite praesentiam o) imperatoris ejusdem versus eandem urbem Aquisgrani p) adire deberent, ut q) fecerunt *2*) r). Nihilominus ab hujusmodi acervo articulorum exonerati, interfuerunt primæ coronationi domini Wenceslai regis memorati, tunc in eadem urbe celebratae, recepto nomine ecclesiae praedictae solito juramento per eos a rege praefato. Unde s) praedictus Gregorius papa forte motus dictam coronationem noluit approbare, quam tamen ejus successor immediatus, dominus Urbanus papa sextus, orto jam schismate t), approbavit in Roma *3*).

Simile vidi de regno Trinacriae sive insula u) Siciliae v), quod, inde abducta *4*) domina Maria 2), moderna *5*) regina et unica

a) quaterno.

1) Audibert Propst. v. Pignans in der Diöcese Frejus; vgl. Reichstagsacten l. c. *2*) Ueber diese Gefangenschaft (Ende Juni 1376) Reichstagsacten I, 101 nr. 64 nr. 5. *3*) Vgl. Reichtagsacten I, 90—151 nr. 60—93. *4*) im Juli 1379. Vgl. Rosarius Gregorio, Biblioth. Script. Sicul. II. Anonymi hist. Sicul. S. 299. *5*) † im Mai 1402; vgl. Leo, Gesch. d. ital. Staaten 4, 696.

a) L. dificilime. b) L. posse. c) L. prāret. d) Aldus W. L., S. nostrum e) L. cumtibus. f) L. inotuit. g) L miraculorum. h) L. portarent. i) L. sunt. k) Aldus W. L. S.'s conjectuur, „eorum" is overbodig. l) L. W. quaterno. m) L. a laqueis liberati. n) L. ducto. o) L. presentia. p) L. Aquisgranum. q) W. L. ut. S. et. r) L. facerent. s) Ontbreekt L. „celebrate — unde". t) L. scismato. u) L. Isula. v) Aldus W. L., S. Sicilia

1) Dit was dus nog vóór den terugkeer van Gregorius XI naar Rome.
2) Vgl. *Schism.* I c. 8. p. 24: „domina Maria, regina et heres Trinacliae est proditorie capta et ad regnum Arragoniae abducta."

herede regni praefati, ad regnum Arragoniae, tunc et nunc eodem schismate sordidatum, proceres a) praedictae insulae, qui tunc eidem domino Urbano fideliter adhaerebant, jam verentes quod postea contigit videlicet, quod dicta regina cum potentia regis Arragoniae insulam praedictam navali praesidio recuperaret manu forti *1)*, et ne forte carentes capite, singulorum vota, ut saepius in consimilibus b) accidit, habitatorum praedictae c) insulae traherentur d) 1) in diversa et sic per hostes aptius opprimi e) possent, ad obviandum imminenti tanto periculo supplicarunt f) eidem domino Urbano papae, ut eis eligendi
W. fol. 43. (W. fol. 43.) aliquem regem strenuum et devotum concederet g) facultatem. Quo vix h) cum *a)* maximis importunitatibus per ipsos obtento, sed cum viderent horribilem papalem chartam plene scriptam i) 2) paene conditionalibus articulis et juramentis, quae novus rex eidem ecclesiae praestare k) deberet l), de hoc proceres ipsi vehementer stupefacti m) et tenentes indubie, quod nullum invenire possent, qui tot et talia juramenta praestaret n),
L. fol. 25. (L. fol. 25.) deperditis o) inutiliter propterea passis per eos non parvis laboribus et expensis, ab electione novi regis hujusmodi omnino cessarunt, ut mihi aliqui de partibus illis fide digni postea retulerunt. Unde expost contigit brevi tempore, eandem reginam cum ejus marito, fratre praedicti regis Arragoniae, violenter in-

---

a) quorum p).

1) Die arragonische Flotte landete am 15. März an der sicilischen Küste; im Jahre 1395 war die ganze Insel unterworfen. Vgl. Simonis Leontinensis chron. in Rosarius Gregorio l. c. II, 311. — De Schismate I 8 3), 17 4), 63 5).

a) L. princeps. b) L. consilibus. c) L predicere. d) L. trahentur. e) L optimi. f) L. supprunt. g) L. concedet. h) Ontbr. W. en S. i) L. sed cum horribilem chartam plene scriptam. k) L. preire. l) L. debent. m) L. stupesci. n) L. prāret. o) deperditis. p) Staat niet in W.

1) Schism. I c. 17 p. 34: „Sed regnicolae regni Trinacliae ipsi Urbano fideliter adhaeserunt."

2) „plene scriptam" een duidelijk germanisme. Men vergelijke: hd. vollgeschrieben, nl. volgeschreven. Waarmee de brief was volgeschreven, wordt door den ablativus uitgedrukt.

3) p. 24. 4) p. 34, 35. 5) p. 113.

vadere *a)* a) 1) cum multorum nobilium et b) popularium c) ejusdem insulae horribili strage *1)* insulam praedictam et extunc (eam) usque in hodiernum diem, etiam vi subtractis residuis incolis ejusdem insulae, paene *b)* d) ab obedientia sedis apostolicae occupari.

Et e) sic saepe contingit, quod, qui totum vult, totum perdit. Unde non mirum f), si tota christianitas sit *b)* g) undique tribulata tam praedicto instanti schismate quam impotentia et divisionibus innumeris regnantium modernorum, quorum, credo, nunquam verisimiliter finis erit, nisi eodem imperio demum divina providentia utiliter reformato *2)*. Quod jam post obitum Frederici h) secundi augusti 3), qui etiam in terrae sanctae subsidium personaliter ivit et multa ibidem magnalia favore fidei in regno Hierosolymitano i) et Aegypto j) necnon aliis partibus transmarinis ut praecipuus ejusdem fidei pugil operatus
3'. extitit, salvis suorum (W. fol. 43'.) successorum reverentia et honore continue deflevit et deflet amare necnon expectat cum ingenti desiderio strenuum defensorem, qui zelando justitiae cultum ejusdem jura imperii k) sic miserabiliter distracta imperiali potentia recuperare studeat et augere.

Quae etiam deplangens quidam l) venerabilis dictator m) et vir non modicae auctoritatis in quodam suo libello, quem intitulavit: „De vita contemplativa in solitudine ducenda" in hunc modum n):

---

a) invadi. *b)* sic o).

1) Vgl. R. Gregorio und De Schismate a. a. O.

a) W. invadi. L. invdi. b) Ontbr. L. c) L. pplaim. d) W. L. pene. S. leest penitus. e) Ontbr. L. f) W. L. S. nimirum. g) L. sic. h) L. Federici. i) L. Ihrlitanor. j) L. Egipto. k) Aldus W. L. Sauerland verwisselt de woorden van plaats. l) L. quidem. m) L. dicator. n) W. In margine „Libell. de vita contemplativa in solitudine ducenda." o) „Sic" staat er niet.

1) Schism. I c. 63 p. 112, 113: „Sed demum postquam dicta domina Maria,. .. cum ipso ejus marito dictum regnum Trinacriae violenter recuperaverat ..."

2) Na deze uitweiding komt D. tot de uitdrukking van zijn hartewensch: dat het keizerrijk moet verbeterd worden, en dan alles wel zal vlotten.

3) Vgl. Priv 796. en 840.

„Nunc vero quid defleam ,.. ad susceptae narrationis iter alacrior redeo" *1)*.

W. fol. 50. L. fol. 25. Praeterea redeundo ad propositum : licet dominus a) papa solutus esse b) legibus vulgari opinione dicatur, verumtamen, salvis reverentia et honore c) cujuscunque, sacris canonibus reperitur aperte, quod aliquis summus pontifex forte pro eo, quod d) a capite ratio est e) edenda *a)* et legem, quam quis tulerit, servare teneatur *2)*, ab antiquis temporibus super imposito sibi crimine f) in publico se purgaret 1), in hoc laudabilem suis successoribus in perpetuam g) memoriam relinquendo, ut legitur in canone : Omnibus vobis, II. q. IV *3)*, qui canon scribitur ad eundem 2) Carolum caesarem, et traditur in (W. fol.
W. fol. 50' 50'.) eo forma, qualiter presbyteri super impositis eis criminibus se purgare publice teneantur. Ubi etiam dicitur *4)*, qualiter Leo papa — non ille quartus, de quo supra, sed unus alter Leo papa *5)*, qui eum in h) sede apostolica praecessit, credo hujus nominis secundus — se cum duodecim episcopis publice purgavit *6)*. Sed

a) richtiger: reddenda.

1) Das hier im Druck ausgelassene sehr lange Citat ist dem Werke des Francesco Petrarca De vita solitaria (lib. II, sect. IV. c. 1—8 3) nach der Ausgabe von Sebastian Henricpetri, Basel 1554) entnommen ; es enthält sehr pathetische Klagen über den elenden Zustand der (römisch-) christlichen Kirche, welche nach dem griechischen Schisma und nach dem Verluste der Länder und Völker Asiens und Afrikas an den Muhamedanismus lediglich auf den Occident beschränkt sei und, während hier die Völkér und Herrscher in Krieg und Zwietracht eitlen Zielen nachstrebten, es dulde, dass Jerusalem und das heilige Land smachvoller Weise in den Händen der Ungläubigen sei. *2)* Vgl. Decr. p. I Dist. IX c. 2. 4). *3)* Decr. p. II C II qu. V c. 19 5). *4)* Decr. l. c. cap. 18. 6) *5)* Leo III. *6)* Vgl. die im Decret (l. c. cap. 19) eingeklammerten Worte.

a) Ontbr. L. b) Ontbr. L. c) L. reveren et honorem. d) Ontbr. L. e) W. L. est. S. sit. f) L. sine. g) L. perpetua memoria. W. S. papatu memoriam. h) L. in se sede.

1) Nec. c. 23, 299. Scism. III c. 11, 224.
2) „eundem." Karel de Gr. is in dit fragment nog niet genoemd. Wij vinden hierin het bewijs van samenhang met de vier eerste fragmenten.
3) fol. 268 - 273.
4) C. I. C. I 16
5) C. I. C. I 461, 462
6) l. l.

videtur, quod postea successu temporis aliqui Romani a) pontifices, timentes forte fortuna subire b) miserabilem casum praedicti Joannis duodecimi vel pro utilitate communi, adeo civitatibus, castris, fortaliciis ac terris et c) bonis temporalibus Romanam d) ecclesiam consultissime muniverunt, quod de cetero e) neque imperialem neque aliam temporalem seu etiam spiritualem potentiam quantumlibet praepollentem f) verisimiliter g) timere h) habeant, faciant etiam i) prout velint, sitque deinceps summis pontificibus simpliciter pro ratione voluntas 1), et j) divina quodammodo potentia sint absoluta fulciti, ita quod k) nemo audeat dicere alicui
5' summo pontifici: Cur sic facis 2)? (L. fol. 25'.) Imo et legibus etiam penitus n) sint absoluti. Taceo, quod deinceps super aliquo quantumcunque forte gravi delicto accusentur aut exemplo dicti Joannis duodecimi a piscatoris cathedra pellantur a quoquam, sed quod eos m) saltem admonitione fraterna seu evangelica quis arguere charitative praesumat, quod mihi videtur esse n) mirabile, cum legibus *1*) caveatur, quae interpretationem recepere longaevam o) immutari non debent *a)*, praesertim cum non tendant ad noxam. Sed quia nimia libertas parit saepe ruinam, unde nimirum, si ex talibus dispendia sint orta quandoque gravissima et conjec-
1. turando de (W. fol. 51.) praeteritis ad futura similia vel majora passim poterunt p) exoriri; et horum exemplorum ingens caterva me fatigat, sed illud Ovidii videlicet:

„Sub Jove nunc mundus" 3),

---

a) debeant.

1) Vgl. oben S. 590 Anm. 3 4).

a) L. Romanorum. b) L. subitis. c) L. ac. d) L. Romanorum. e) L. deceto. f) W. pollentem. L. prepolentem. g) L. verissimiliter. h) L. time. i) Ontbr. W. S. j) L. tweemaal et. k) Aldus W. L., S. heeft ut. l) L. W. etiam penitus. S. laat „etiam" weg. m) Aldus W, L. quod eo. S. ontbr. n) Ontbr. L. o) S voegt „et" tusschen „longaevam" en „immutari". p) Ontbr. S.

1) Zij kunnen doen en laten wat zij willen. Vgl. Eerste Fragm. blz. 8, waar ik de lezing v. L. heb veranderd in „est ibidem pro ratione voluntas", steunende op deze plaats.

2) Vgl. BULAEUS: IV 689; „Unam Sanctam" (C. I. C. II 1246) „si vero (deviat) suprema (potestas), a solo Deo, non ab homine poterit judicari".

3) Met. I 114.

4) In deze uitgave blz. 43.

jura Jovis sequere de istis communiter quaerulantibus ultimum sit in desperatione solamen. Et utinam sic per bona temporalia in istis fluctibus transeamus, quod non amittamus *a*) a) aeterna; quod dicere vix audeo, ne judicer os in coelum temere posuisse 1). — T*heodoricus* Verd*ensis* Electus b).

---

a) obmittamus.

a) W. L. obmittamus. b) T. Verd Electus ontbr. L.

1) Ps. 72. 9.

VI.

Quod autem summus pontifex vitio simoniae contaminatus propterea tanto apice merito ut indignus et iter a) praestans perditionis, cathedram Petri regere non debeat ullo modo, canonistis et historiographis clare liquet 1). Nam imperante gloriosae memoriae Henrico tertio Augusto, ad Deum devotissimo principe, cujus etiam ortus legitur fuisse mirabilis, et ejus imperii b) Romani c) successio praefigurata divino miraculo, Conrado Caesari, tunc d) casualiter in venando a sua comitiva sequestrato et in tugurio Lepoldi comitis fugitivi timore dicti Caesaris in solitudine repausanti in loco Hersama 2) nuncupato e) Paderburnensis f) diocesis, tribus vicibus g) per eandem sententiam revelata *1*), ut loco suo plenius describetur h) 3), contigit Gratianum *2*) papam Caesaris imperio congregata i) synodo (L. fol.
26. 26) tunc in urbe Romana *3*) j) propter labem simoniae a sede praedicta repelli et alium sibi summum pontificem surrogari 4).

Item quod quotiescunque schisma in Dei ecclesia inter diversos electos secundum k) se in summos pontifices oritur, quod illius discussio l) fiat per generale concilium, principaliter ad

---

1) Ueber diese Sage vgl. Bresslau: Jahrbücher des Deutschen Reiches Unter Konrad II. 2, 521 ff. und Steindorff Jahrb. d. D. R. u. Heinrich III. 1, 512 ff. *2*) Johannes Gratianus (Gregor. VI), an den Benedict IX. für eine Summe von 1000 Pfund Silber die päpstliche Würde abtrat. *3*) Die Synode war in Sutri am 20. Sept. 5) 1046.

a) Aldus W. L., S. leest „vir" (!?). b) L. imperia. c) L. Romanorum d) Weggelaten door S. e) Aldus W. L. f) L. Padeburnensis. g) L. viabus. h) L. describitur. i) L. contigata. j) L. Romanorum. k) L. sedem. l) L. discutio.

1) Schism. III c. II 223, 224; II c. 32. 178; Priv. 824; Informatio, XXXV; Nec. c. 23. 301

2) Volgens SAUERLAND: *F. F.* 586 „Hirsau im Schwarzwald".

3) Deze beschrijving komt in de thans bekende fragmenten niet voor.

4) Benedictus IX (1033—1046) was 12 jaar oud toen hij den pauselijken stoel besteeg. Hij gedroeg zich bijna nog schandelijker dan Johannes XII, werd door volksopstand verdreven, door Koenraad II teruggevoerd, en stond in 1045 aan Gratianus (Gregorius VI) voor veel geld het pausschap af. Deze laatste trad echter, ten bewijs hoe goed hij het meende, op de synode van Sutri (20 Dec. 1046) door Hendrik III voorgezeten, als paus af, en verscheurde zelf zijn bisschopskleed. Vgl. GIESEBRECHT: II[3]: 410—416.

5) Moet zijn: December.

l. fol. 51' Caesarem pertinet. etiam a) in gestis dicti Henrici Caesaris et diversorum aliorum Romanorum imperatorum clare liquet. Quis enim ad hoc aptior esse potest, cum neuter electorum cedere velit, quam Romanus princeps, tum propter excellentiam status sui, tum propter potentiam imperialem, qua praefulget b) omnibus regibus christianis, tum quia advocatus est ecclesiae universalis c), non videtur 1). Nam ab imperio Romano d) ecclesia dotata extitit et omnibus suis insigniis magnifice decorata *1*) et per imperium Romanum d) a tyrannorum et haereticorum impressionibus et multis aliis angustiis etiam extitit frequenter liberata. Et si forte negaretur e), quod ad imperium non spectet convocatio synodi pro discussione f) schismatis, ut in eadem, quid juris esset g), declaretur de diversis simul h) occupantibus i) sedem memoratam, certe inconveniens sequi posset j) quod, cum nullus eorum cedere vellet k) nec ad cedendum compelli posset l) invitus, quod m) schisma sic perpetuo duraret; etiamsi n) alter eorum forte conscientia motus cederet, adhuc remaneret o) in dubium p), si aliquis eorum summus pontifex existeret q) 2.) Et propterea necessarium est, ut mox r) discutiatur schisma, ut per tempora prisca imperiali auctoritate et diligentia s)

---

1) Vgl. die Pseudo-Constantinische Schenkung im Decr. p. I Dist. 96 c. 13, 14 3).

a) W. eciam. b) L. praesulet. c) Weggelaten door S. d) L. Romanorum. e) L. negarent. f) L. discutione. g) L. esse. h) L. scilicet i) L occupationibus. j) L. posse. k) L. vellent. l) L posse. m) Weggelaten door S. n) L. etiam si. o) L. remanente. p) L. dubio. q) L. existent. r) iure (?) onderstreept. S. iure. s) L. diligen̄.

1) Vgl. Schism. III c. 7. p. 218. „propter authoritatis excellentiam et in temporalibus potentiam imperator vel rex Romanorum praelatos ecclesiasticos potest convocare...."

2) Hier wordt de „via cessionis" afgewezen. Vgl. D's opinie veertien jaar later ten opzichte dezer „via" in het Weener tractaatje „Vulgaris opinio" (W2.) „Ponatur igitur in se, quod fiat procurato rium ita forte et cum tantis cautelis, sicut aliquis valeat ymaginari, scilicet quod ipse dom. Johannes cedere velit cum conditione, si ceteri de papatu contendentes cederent et esto quod similitudo (! lees similiter) etiam alii contendentes faciant, sed nullus eorum prius alteri cedere velit, tale procuratorium utique nullius est efficatiae...."

3) C. I. C. I 342—345.

legitur factum a) saepius extitisse; quod expedit omnibus christianis, ut sciant, apud quem sit sedes apostolica, et in hoc non erretur a quoquam, maxime cum ambitio et avaritia, proh dolor, generaliter regnent et vix videtur, qui a calore se abscondat b) earundem.

Praeterea sacris canonibus cavetur, quod, si papa simoniace
52. vel per (W. fol. 52.) impressionem c) aut alias de facto cathe-
26'. dram piscatoris ascendat d), ut indignus rejici debeat (L. fol. 26'.)
ab e) eadem 1). Sed attenta cupiditate f) regnandi et potentia illius, certe non erit aliquis de clero, qui talem executionem contra illum promovere aut g) exercere praesumat, ne forte, etiam sive sit episcopus vel cardinalis aut alterius cujuscunque conditionis h) sive status et vitae, periculum vehementer incurrat. Et ideo imperialis auctoritas in hoc i) pro communi bono nedum utilis, sed etiam opportuna j) esse judicatur.

De papa simoniaco sive qui simoniacum ingressum habuit in papatu, legitur XV q. III in haec verba: „Sane quisquis hanc sanctam et venerandam antistitis k) sedem" — scilicet l) apostolicam — „pecuniae interventu subiisse, aut si quis, ut m) alterum ordinaret vel eligeret, — scilicet in apostolica sede — „aliquid accepisse detegitur", — id est convincitur n) — „ad instar publici criminis o) et laesae majestatis accusatione proposita a gradu sacerdotis retrahatur *a)* p). Nec hunc solum deinceps honore privari, sed perpetua quoque infamia damnari q) decernimus, ut r) quos facinus par coinquinat et aequat, utrosque similis poena comitetur" *1.)*

Item non debet papa insolita sive ardua sine magna *b)* deli-

a) retrahant. *b)* sive argua sine magna s).

1) Decr. p. II causa XV qu. III. c. 4 2).

a) W. factum L. finem. S. weggelaten. b) L. abscondat lateat. c) L. impresionem. d) L. ascendit. e) L. 26'. f) Aldus W. L., S. heeft cupidine. g) Aldus W. L, S. heeft vel. h) L. conditionis suorum status. W. (in margine) a(t?) suorum et. i) L. hoc est. W. est (doorgestreept). j) W. L. oportuna. k) L. W. Decr. aldus. S. laat antistitis weg. l) L. s. m) Door S. tusschen [ ] gezet. In W. staat het in margine. L. ontbreekt. Decr. ut. n) Aldus W. L., S. zet communiter. Wat moet dit beteekenen? o) L. terminis. p) W. L retrahant. q) L. dampnari. r) Aldus W. L., Decr. S. et. s) L. W. sive argua sine magna.

1) Inform. XXXI, „Concordant, quodsi papa sit symoniacus et incorrigibilis in hoc facinore... ab honore papali pellendus".

2) C. I. C. I 752

beratione concedere, et quae concedit, gratis ac benigne conferre 1). Unde beatus Gregorius, ut ponitur vicesima tertia *a)* distinctione in decreto sic inquit *1)*: „Communis filius diaconus Petrus nobis innotuit, quod fraternitas vestra tempore, quo fuerat hic, poposcerit a), ut sibi et archidiacono suo utendi dalmaticis b)
ol. 52'. licentiam praeberemus c); sed d) quia hominum *b)* e) (W. fol. 52'.) suorum infirmitate compulsus festinanter abcessit, ut nec ipse moeror incumbens diutius, — ut dignum erat et res desiderata poscebat, — sineret f) permanere, et nos in multis implicatos ecclesiasticae g) rationis est h) consideratio novum hoc inconsulte et subito non permitteret indulgere, idcirco postulatae rei prolongatus effectus est" etc.

Praeterea indulgentiae et peccaminum remissiones per papam et alios pontifices, mediante i) pecuniario quaestu si fiant, non prosunt animabus j), immo eas magis commaculant. Unde Augustinus, ut habetur 1 k) q. 1 in decreto *2)*: „Remissionem peccatorum avari non dant, quae per orationem aut *c)* per columbae gemitum datur" etc.

Nihil adeo pernicisiosum et intolerabile l) ac periculosum est fidelibus sicuti eis praesidere simoniacum, vel qui pro m) turpissimi lucri commodo in conferendis dignitatibus sive ordinibus n) et sub pretio spiritus sancti gratiam redegerit, quae vendi non potest. Quia talia sic per negotiationem facta non proficiunt,

a) So die Hs. o), *b)* omnium. *c)* Im richtigen Text des Decr.: id est.

1) Decr. p. I Dist. XXIII c 10 2). *2)* Decr. p. II. c. 1 qu. 1 c. 39. 3).

a) L. poposcit. b) L. W. Decr. Dalmaticias. S. dalmatice (!). c) L. praebemus. d) L. scilicet. e) L. W. omnium. f) L. sinent. g) L. ecclesiae. h) Aldus Decr. ontbr. W. L. S. i) L. onleesbaar. j) Hier begint een lacune bij L. Er ontbreken ± 4 bladen in den tekst. k) W. L. S. 4. l) W. intollerabile. m) Door S. weggelaten. n) W. in conferendis dignitatibus[b]" sive ordinibus[a]" aut dignitatibus. o) Wel merkwaardig dat S. dan toch tegen het hs. en het Decr. in, dist. XXIV zette.

1) Vgl. Nec. c. 19, 294, 295.
2) C. I. C. I 82, 83.
3) C. I. C. I 373.

immo dantem et recipientem et etiam mediatores commaculant.
Et digne a suscepto gradu repelluntur ut indigni, quia donum
Dei pretio mercari non debet. Tales etiam a) dantes similantur
Neroni, rapacissimo et impiissimo Caesari, qui raro vel nunquam
concessit officium nisi mediante pecuniario quaestu et accipientibus
dicere consuevit: „Scis, quid mihi est necessarium", denotando pe-
cunias sibi dari, et stimulatus sua protervia sic inquit: „Hoc faci-
mus *a*), ne aliquis aliquid habeat" 1). Quibus dantibus et recipien-
3. tibus (W. fol. 53.) merito fieri deberet, sicut legitur 2) fuisse
factum per Alexandrum augustum Veterino Curino familiari
suo, qui occulte vendebat hominibus gratias, quas imperator

---

a) facinus b).

a) S. enim. b) Staat er niet.

1) Ontleend aan Suetonius: De Vita Caesarum L. VI, c. 32, maar zeer vrij geciteerd. Suetonius heeft: „Scis quid mihi opus sit! et Hoc agamus, ne quis quicquam habeat!"

2) Dit verhaal heeft D. ontleend aan Aelius Lampridius een der Scriptores Historiae Augustae (Ed. Jordan et Eyssenhardt. Berolini 1864 I 241—242). Het verhaal is echter zeer vrij gevolgd, de naam Veterinus Curinus is een verschrijving van den afschrijver, of een fout van D. voor Verconius vulgo Vetronius Turinus. Alexander Augustus is Alexander Severus. Bij Lampridius luidt het verhaal als volgt: „Solos post meridiem vel matutinis horis idcirco nunquam aliquos uidebat, quod ementitos de multa cognouerat speciatim Verconium Turinum. quem cum familiarem habuisset ille omnia uel fingendo sic uendiderat, ut Alexandri quasi stulti hominis et quem ille in potestate haberet et cui multa persuaderet infamaret imperium. sicque omnibus persuaserat quod ad nutum suum omnia faceret. denique hac illum arte deprehendit ut quemquam immitteret qui a se quiddam publice peteret, ab illo autem occulte quasi praesidium postularet ut pro eo Alexandro secreto suggereret. quod cum factum esset et Turinus suffragium promisisset dixissetque se quaedam imporatori dixisse cum nihil dixisset sed in eo pendere ut adhuc impetraret, euntum (l. uentum) uendens, cumque iterum iussisset Alexander interpellari et Turinus, quasi aliud agens, nutibus adnuisset neque tamen intus quidquam dixisset, impetratum autem esse quod petebatur, Turinusque ab illo meruerat fumis uenditis ingentia praemia percepisset, accusari eum Alexander iussit probatisque per testes omnibus, et quibus praesentibus quid accepisset et quibus audientibus quid promisisset, in foro transitorio ad stipitem illum ligari praecepit et fumo adposito quem ex stipulis atque umidis lignis fieri iusserat necauit, praecone dicente „fumo punitur qui uendidit fumum".

faciebat, fingens se illas impetrare ab imperatore, cum mentiretur. Unde Alexander, cognita veritate ipsum ligari fecit ad palum in publico foro a), et facto igne circumcirca ex palea foeno et lignis humidis extinctus est, clamante praecone b): „Fumo periit, qui fumum vendidit". Et si temporalia et saecularia officia et dignitates vendi sic ratio vetet per saeculares principes, quid igitur per ecclesiasticos principes et praelatos fieri debeat in spiritualibus, quilibet sanae mentis agnoscit. Unde sanctus Gregorius *1*): „Cum omnis avaritia idolorum servitus sit, quisquis hac re et maxime in ecclesiasticis dandis honoribus vigilanter non praecavet, infidelitatis perditioni subjicitur, etiamsi tenere fidem, quam negligit, videatur". Et idem *2*): Quicunque studet pro datione *a*) sacrum ordinem recipere *b*), sacerdos non est" *c*). Item *3*): „Presbyter si ecclesiam per pecuniam obtinuerit, non solum ecclesia privetur, sed etiam sacerdotii honore spolietur". Item *4*): „Quicunque *d*) sacros ordines vendunt aut emunt, (sacerdotes esse non possunt)". Unde scriptum est *5*): „Anathema danti, anathema accipienti! Haec est simoniaca haeresis. Quomodo ergo, si anathema sunt, sanctificare alios possunt et cum in corpore Christi non sunt, quomodo corpus Christi tradere vel accipere possunt? Et qui maledictus est, quomodo benedicere potest?" Unde Ambrosius *6*): „Cum ordinaretur episcopus, quod dedit aurum fuit, quod perdidit anima fuit; cum alium ordinaret, quod accepit aurum *e*) fuit, quod dedit lepra fuit. — Cum ordinareris,
N. fol. 53'. gratiam non (W. fol. 53'.) suscepisti, quia gratuito eam non meruisti. Item de Giezi: „Cito turpem sequitur lepra mercedem et pecunia male acquisita *f*) corpus animamque commaculat".

a) Der bessere Text: pretii datione, vel: per dationem. *b*) Der bessere Text: percipere, vel: mercari. *c*) Im Decr.: non esse, sed dici tantummodo inanitur concupiscit. *d*) Im Decr.: Qui. *e*) Im Decr.: pecunia. *f*) Im Decr.: quaesita.

1) Decr. p. II. c. 1 qu. 1 c. 20 1). *2*) Decr. p. II. C. I. qu. 1 c. 2 2). *3*) Decr. l. c cap. 3 3). *4*) Decr. l. c. cap. 12. 4). *5*) Decr. l. c. cap. 12 5). *6*) Decr. p. II C 1 qu. 1 cap. 14—16 6).

a) S. publico in foro. b) W. pcone. c) W. quo.

1) C. I. C. I 364.
2) C. I. C. I 358.
3) C. I. C. I 358.
4) C. I. C. I 361.
5) l.l.
6) C. I. C. I 361–362.

Vide *a*), quia facto auctoris successio damnatur heredis. Inexpiabilis est enim venditi culpa ministerii et vindicta gratiae coelestis transit in *b*) posteros". Unde in epistola Tarasii Constantinopolitani episcopi missa papae Adriano *1*): „Eos, qui per pecunias manus imponunt vel imposuerint *c*), Petrus divus apostolus (cujus cathedram sortita est sanctitas vestra), tanquam Simonem magum deponit. Tolerabilior est enim a) Macedonii et eorum, qui circa ipsum sunt sancti spiritus impugnatores b), impia haeresis. Illi enim creaturam et servum Dei patris et filii spiritum sanctum delirando fatentur. Isti vero eundem spiritum sanctum suum efficiunt servum c). Omnis enim dominus, quod habet, si vult, (vendit) sive servum si(ve ali)quid aliud eorum, quae possidet *d*). Similiter autem d) qui emit, dominus ejus volens esse, quod emit *e*), per pretium pecuniae illud acquirit. Ita e) et qui *f*) hanc iniquam operationem f) operantur, detrahunt spiritui sancto, aequaliter peccantes his, qui blasphemaverunt dicentes Christum in Beelzebub, eum g) ejicere daemonia. Atque ut verius dicamus, Judae comparantur proditori, qui Judaeis *g*) occisoribus Christum vendidit. Cum ergo spiritus sanctus consubstantialis sit Christo, ejusdem ipsi portionis erunt, et procul dubio h) eis non est gratia spiritus sancti id est: sacerdotii sanctitas. Nam quod non acceperunt, non habent. Ait enim Petrus Simoni i): Non est tibi j) pars k) neque sors in sermone
54. (W. fol. 54.) isto l) quia existimasti pecunia donum Dei possideri m). Nam et vigesimus n) nonus canon sanctorum apostolorum et actus eorundem et tertius et quartus liber regum *h*) alienum *i*) a sacerdotio pronunciant eum, qui aliquando de-

a) Im Decr.: Vides. *b*) Im Decr.: ad. *c*) Im Decr.: imposuerunt o). *d*) Omnis enim dominus quod habet, si vult, sive servum, si quid aliorum que possidet. *e*) Im Decr: emerit. *f*) Im Decr.: Ita et qui. *g*) Im Decr.: Dei. *h*) regnorum. *i*) Im Decr.: alienum omnino.

1) Decr. l. c cap. 21. 1).

a) Decr. enim est. b) Decr. impugnatorum. c) Decr. isti suum eundem Spiritum sanctum efficiunt servum. d) Decr. et. e) S. leest item, maar het staat er niet. f) Decr. actionem. g) Ontbr. Decr. h) Decr. proculdubio. i) Decr. Symoni. j) Decr. pars tibi. k) S. neque pars. l) S. illo. m) Decr. existimasti donum Dei pecunia possidere. n) Decr. vicesimus. o) imposuerunt vel imponunt.

1) C. I. C. I 364—366.

derit vel acceperit pecuniam in aliquo tempore, sive ante manus impositionem sive post impositionem. Accipere enim est a) quandocunque accipere". Unde Leo papa ad Mauros *1*): „Principatus, quem aut seditio extorsit aut ambitus occupavit, etiam si moribus atque b) actibus non offendit, ipsius tamen initii sui exemplo est perniciosus c), et difficile est, ut bono peragantur exitu, quae malo inchoata sunt d) principio *a*) e) 1). Unde beatus Hieronymus in Malachia competenter solvit, malos accepisse et non bonos denuntians, dicens *2*): „Duces, inquit, ejus in muneribus judicabant *b)*, sacerdotes ejus in mercede respondebant dicentes: Nonne dominus est in nobis? non venient super nos mala. Idcirco enim f) propter nos Sion quasi ager arabitur et Hierusalem in *c)* custodia pomerii erit. Nemo ambigat Hierusalem g), propter scelera, quae in hoc capitulo leguntur, fuisse subversam. Et paulo post: Poterat Petrus Simoni

---

a) Die drei lezten Worte, welche die Aufschrift des folgenden Capitels (26) bilden, sind irrthümlich hinzugefügt. *b*) iudicat. h). *c*) Decr. ut.

1) Decr. l. c. cap 25 2). *2*) Decr. l. c. cap. 23 3).

a) Door S. overgeslagen. b) S. ac. c) Decr. sui est permiciosius exemplo. d) Decr. sunt inchoata. e) W. heeft hierachter nog: „Gregorius Antiocheno episcopo" *a*). f) Ontbr. in Decr. g) Aldus W. Door S. weggelaten. h) W. iudicant

1) Uit de toevoeging der woorden „Gregorius, Antiocheno episcopo", gelijk overigens uit den overvloed der citaten, blijkt: dat ofwel de schrijver — Dietrich — ofwel de afschrijver van W. het C. I. C. heeft voor zich gehad. 't Is immers al onwaarschijnlijk, dat iemand uit het hoofd, bijna letterlijk en met aangeving der plaatsen zooveel citeert, en geheel onmogelijk, dat hij dan de fout maakt den titel van het volgend hoofdstuk bij vergissing ook nog op te schrijven. Maar de afschrijver heeft het C. I C. niet voor zich gehad, zooals blijkt uit de fouten, die een zoo nauwkeurig en geleerd man dan toch niet had laten staan, zeker niet de drie bovengemelde woorden; uit het niet onderscheiden van den tekst van Dietrich en van het decreet, (vooral waar die bij het citaat van D. p. II, c. XV q. III c. 4 zoo dooreenloopen (zie boven blz. 62.), wat een zoo nauwkeurig man dan toch wel had gedaan, uit de vergelijking eindelijk van W. en L — men kan toch niet aannemen dat ook L. het C I. C. voor zich heeft gehad. Dus Dietrich heeft, bij het schrijven der kroniek, het Decreet niet uit het hoofd geciteerd, maar slechts vrij slordig overgeschreven.

2) C. I C. I 369

3) C. I. C. I 367.

mago vendere, quod quaerebat a), immo poterat simulare vendere b). (Spiritus enim sanctus" etc). Unde felicis recordationis Alexander papa quartus 1), advertens animarum grandia pericula, quae ex vitio simoniae procedunt -- ut colligitur ex praemissis, — et ad exstirpandum eam penitus a faucibus curiae praedictae in saluberrima ejus constitutione, quae incipit: „Cum inter alia" 2) sanxit: „Ad haec, ut via culpis et maculis praecludatur, omnes illos excommunicatione subjicimus, qui de
4'. curia nostra vel familia (W. fol. 54'.) vel cum aliquo de curia nostra vel etiam cum quocumque extraneo, cujuscumque conditionis existat, vel cum altero ejus nomine pro sui vel alicujus expeditione negotii aliquam fecerit pactionem de dando vel faciendo aliquid sibi vel alii consideratione sui seu cujuscumque exegerit, aut qui dederit aliquid exactori, juxta praedictum modum excommunicationis laqueo sit strictus. Has omnes c) autem excommunicationes nullatenus volumus relaxari, nisi per nos vel per primarium nostrum, cui hoc duxerimus committendum, praeterquam in mortis articulo, in quo per alium posset munus absolutionis impendi: ita quod legatos d) exponat de absolventis consilio, qualiter ad nos vel ad primarium nostrum, cui commissum hoc fuerit, sine mora perveniat, cui pro negotio suo aliquid dederit, quid et quantum, poenam autem constitutionum nostrarum nullatenus evitabit, qui ejus e) fraudem fecerit" etc. *1)*. Unde Alexander

---

1) Den Text dieser gegen die Simonie an der päpstlichen Curie gerichteten Constitution habe ich nicht finden können. Vielleicht findet sie sich in Dietrichs liber Cancellariae, vgl. darüber Th. Lindner in den Forschungen zur d. Gesch. 21, 70 f. Vgl. noot 2 hieronder.

a) Decr petebat. b) Decr. vendentem. c) W. Has[b] omnes[a]. d) W. ligatus. e) S. eiusmodi.

1) In het *Liber Cancellariae* staat boven deze constituties: „Sequuntur alique constitutiones facte in concilio Lugdunensi". Dit concilie werd door Innocentius IV bijeengeroepen in 1245, terwijl Alexander IV eerst in 1254 de regeering aanvaardde. Wij zullen dus wel Innocentius IV i. p. v. Alexander moeten lezen. Vgl. POTTHAST: *Reg. Pont.* II 996.

2) Vgl. het *Liber Cancellariae* van D. door ERLER uitgegeven, blz. 133, 134, waaruit D. geciteerd heeft, met overslaan van enkele plaatsen. Zeer juist was dus het vermoeden van SAUERLAND, lang vóór de uitgave van ERLER, dat het citaat daar gevonden kon worden. Ik geloof niet, dat ERLER bij de uitgave van het *Liber Cancellariae* op deze hoogst merkwaardige gissing van S. en op dit citaat heeft gelet.

secundus *a)* scribens Lucensis ecclesiae, clero et populo, inter alia sic inquit *1)*: „Nusquam reperitur, dominum in tanta severitate tam districta censura justitiae peccantes corripuisse, cum non solum eloquio increpans, verum etiam facto flagello de funiculis verberans, omnes eliminavit de templo Dei, id est ecclesia sancta, longius sunt projiciendi. Nam sicut per columbarum venditores illi denotantur, qui sacram manus impositionem vendere conantur, sic per nummularios beneficii ecclesiastici venditores designan-
W. fol. 55. tur (W. fol. 55) qui domum Dei, teste evangelio, speluncam latronum efficiunt. Quapropter ego, Alexander, sanctae Romanae ecclesiae et sedis apostolicae episcopus, immo minister indignus, tot et tanta mala in multis ecclesiis et maxime in Lucensi ecclesia iniqua ex concupiscentia fieri conspiciens a), ne sanguis iniquorum a districto judice a *b)* manu nostra requiratur, illa exstirpare et penitus eradicare decrevimus" etc. Unde Gregorius *2)* in omilia decima quarta *c)*: „Vendentes et ementes de templo eliminavit Christus, quia vel eos, qui pro munere impositionem manuum tribuunt, vel eos, qui donum Dei emere nituntur, damnat". Item: „In templo vendentes sunt, qui hoc, quod jure quibusdam competit, ad praemium largiuntur. Justitiam autem *d)* vendere est: hanc pro praemii acceptatione servare. Ementes vero in templo sunt, qui, dum hoc, quod justum est, solvere nolunt, dumque *e)* rem juredebitam facere contemnunt, dato patronis pretio emunt *f)* peccatum". Item praefatus b) sanctus Gregorius *3)*: „Ea, quae a sanctis patribus de simoniacis statuta sunt, nos quoque judicio et apostolica auctoritate firmamus. Quidquid ergo in sacris ordinibus vel in ecclesiasticis rebus data vel promissa pecunia acquisitum est, nos irritum esse et nullas vires unquam habere

a) tertius. *b)* Im Decr.: de. *c)* So die Hs. *d)* Im Decr.: enim. *e)* undeque. *f)* sinunt c).

1) Decr. p. II C. 1 qu. III. cap. 9. 1). Das Schreiben is vom Jahre 1068. *2)* Decr. p. II. C. 1 qu. III c. 10. 2). *3)* Decr. p. II. C. 1 qu. III cap. 5. 3).

a) W. conspitiens. b) Door S. overgeslagen. c) Staat er niet.

1) C. I. C. I 415, 416.
2) C. I. C. I 416, 417.
3) C. I. C. I 412.

vel obtinere censemus". Et de istis et similibus innumera sunt exempla sanctorum patrum sanctionibus praedita et etiam in decreto diversimode sparsa. Quantum autem invaluit novis temporibus simonia, ita quod paene nec peccatum nec vitium reputetur, jam mundus praedicat universus. Numquid aperte videmus quod remissiones peccaminum, quod sub diversis pietatis figmentis
5'. et coloribus etiam mercatoribus (W. fol. 55') ut praedae multae venduntur, per quos ad decipiendum animas et ad trahendum et vendicandum a) omnia, aurum et argentum, pseudopresbyteri, apostatae etiam aliqui et largae conscientiae viri *a)* per orbem undique diriguntur, potissime per Alemanniam, Poloniam et Bohemiam necnon vicinas regiones, in quibus est collectio fidelium devotorum et quas partes incolunt b) bonae fidei possessores *b)*. Unde in novem annis proxime praeteritis annus jubileus c), qui anno domini millesimo trecentesimo nonagesimo ex decreto Urbani papae sexti observabatur in urbe, in illis nondum partibus expiravit nec aliqua civitas, villa vel aliquod castrum remansit, in quibus credebantur esse divitiae, ubi non fuerit a Romana curia interim a poena et a culpa plena directa remissio etiam quibuscumque hominum monstris, publicis incendiariis, depopulatoribus agrorum, ecclesiarum, monasteriorum et piorum locorum violatoribus, parricidis, presbytericidis, hominicidis, incestuosis, virginum et matronarum violentis raptoribus et oppressoribus, usurariis, proditoribus et quibuscumque aliis utriusque sexus hominibus, de quibuscumque excessibus et peccatis pro pecuniario quaestu per hujusmodi pseudopresbyteros. Qui praedicantes simplicibus pacem et hujusmodi peccatorum remissionem, non tamen (ali)quid sine (ali)quo remittendo ponderoso, quibus semper adstant mercatores, in sermonibus ad populum per ipsos pseudopresbyteros factis, in publicando indulgentias ipsas et in altari ac in locis, ad quae pertinere deferuntur, de columbis et turturibus non curantes, sed aurum auro nequiter

---

a) per pseudopresbyteros, apostolatas etiam aliquos d) et large conscientie viros. *b)* posessores e).

a) Door S. weggelaten. b) W. incolant. c) In marg. jubileus anni 1390 Urbanus papa 6. d) er staat aliquando. e) S. stelt namelijk de lezing professores voor. Maar „possessores" is niet ongerijmd genoeg om tegen het hs. in iets anders te lezen.

W. fol. 56. cumulare laborant, ex sudoribus et sanguine fidelium (W. fol. 56.) acquisitum. Et certo ibi venditur et emitur spiritus sanctus juxta sanctorum patrum verissima scripta, quod negari non potest *1*) 1). O detestabilissimum nefas! Hi nedum offerendas, sed jam oblatas templo vendunt avari columbas dicentes: „Sic nobis expedit, quia jure testante a barbaris exquiritur subtiliter aurum" 2). Et sic non solvunt, sed laqueant animas, quas omnibus etiam *a*) impoenitentes a) pro pecunia eis oblata spondent se absolvere a peccatis. Unde certe magis increpandi sunt tales venditores et emptores quam illi, qui e templo pulsi fuerunt. Quibus boni praelati se debent opponere murum pro domo Israel, metu cessante b), sed qualiter hoc faciunt, experientia manifestat. Omne enim caput languidum et omne cor moerens nunc esse videtur. Ideo necessarium est finaliter, ut veniant scandala 3) fortasse majora, et jam ad radicem arboris posita est securis 4).

Ex quibus colligitur evidenter 5), quod, cum simonia haeresis judicetur, et per evangelium et apostolorum necnon sanctorum patrum sanctiones tam publice damnata restat, quod nulli spirituali vel saeculari potestati, summo pontifici, imperatori vel regi, episcopo, duci et in inferioribus dignitatibus constitutis spiritualibus et temporalibus liceat dignitatem, beneficium vel gratiam sive ordinem sub quocunque praetextu sive colore c) ac pecunia sorde *b*) aut illicita spe aut indirecto favore saltem spiritualia

---

a) et iam. *b*) pecunia sordida ? d)

1) Ueber die simonistische Weise der Verkündigung und Ertheilung des Ablasses unter Bonifaz IX. vgl. besonders Gobelini Personae Cosmodromium VI 86 f. (bei Meibom. Script. rer. Germ. I. 319 ff.) 6), Dietrich de Schismate I 68 7). Historia de vita ac fatis Johannis Papae XXIII. bei v. d. Hardt, Magnum Concil. Constant. II. p. XV. p. 341.

a) S. zet impoenitentibus. b) Door S. weggelaten. c) S. zet achter colore pro. d) Is dit eene conjectuur of een wanhoopskreet? „Sordes" = hebzucht.

1) Vgl. Decr. P. II. C. I. qu. I. c 117. C. I. C. I 403.
2) Vgl. *De Schism.* I c. 68 p. 119. *De Nec.* c. III.
3) Matth. 18: 7.
4) Matth. 3 : 10. Luc. 3: 9.
5) D. vat het vorige samen.
6) Ed. JANSEN p. 144 vlgg.
7) Ed. ERLER p. 118 vlgg.

vendere vel concedere a). Unde in Evangelio *1*) 1): „Cum appropinquavit, videns civitatem flevit super eam dicens: Quia si cognovisses et tu". Et sequitur: „Et cum intrasset Hierosolymam, commota est universa civitas (dicens): Quis est hic? Populi autem
6.'dicebant: Hic est Jesus propheta (W. fol. 56'.) a Nazareth

---

1) Ev. Luc. XIX. 41 f. Matth. XXI, 10. Joh. II, 14. 1).

a) W. consedere liceat.

1) Ter vergelijking en ten bewijs, hoe onnauwkeurig Dietrich – overeenkomstig middeleeuwsch gebruik — citeert, plaats ik hier den tekst der evangelisten en dien van Dietrich naast elkaar.

THEUS.	MARCUS.	LUCAS.	JOHANNES.	DIETRICH.
		XIX 41. Et ut appropinquavit, videns civitatem flevit super illam dicens: 42. Quia si cognovisses et tu.		„Cum appro pinquavit, viden civitatem flevi super eam di cens: Quia si co gnovisses et tu.
10. Et trasset Je- ıam, com- st univer- as dicens: st hic? Populi au- ebant: Hic us prophe- zareth Ga-	XI 15. Et veniunt Jerosolymam.		II 13.., et ascendit Jesus Jerosolymam.	Et cum intras set Hierosoly mam commot est universa ci vitas: Quis es hic. Populi auten dicebant: Hic es Jesus propheta Nazareth Gali laeae.
t intravit ı templum ejiciebat vendentes, tes in tem- t mensas ariorum, edras ven- n colum- rtit.	Et cum introisset in templum, coepit ejicere vendentes et ementes in templo: et mensas numulariorum, et cathedras vendentium columbas evertit.	45. Et ingressus in templum, coepit ejicere vendentes in illo et ementes.	14 Et invenit in templo vendentes boves et oves et columbas, et numularios sedentes	Et intravit Je sus in templun Dei. Et cum fecis set quasi flagel lum de funiculi ejiciebat omne ementes et ven dentes de tem plo, oves quoqu
Et dicit riptumest: mea do- tionis vo-	16. Et non sinebat ut quisquam transferret vas per templum.	46. Dicens illis Scriptum est: Quia domus mea domus orationis	15. Et cum fecisset quasi flagellum de funiculis omnes eje-	et boves et men sas nummularic rum aes et ca thedras venden

Galileae. Et intravit Jesus in templum Dei" a). — Super quo dicitur ingressus templum? 1) Dedit nobis exemplum, ut quocumque imus, primum ibi domum orationis adeamus et per orationes Deo commendati, ad agenda negotia secedamus. Deinde ostendit in templo, quia ejus ruina ex sacerdotum culpa maxime fuit et inde radix cupiditatis accessit. Quorum peccatum est horribile; undi si sacerdotes peccaverint, totus populus convertitur ad peccandum. Unusquisque enim alter christianus pro suo peccato

a) W. templum Dei. „Dei" door S. weggelaten.

abitur: Vos au- tem fecistis illam speluncam latro- num.	17. Et docebat dicens eis: Nonne scriptum est: Quia **domus mea do- mus orationis vo- cabitur omnibus gentibus! Vos au- tem fecistis** eam **speluncam latro- num.**	est· **Vos autem fe- cistis illam spe- luncam latro- num.**	cit **de templo, oves quoque bo- ves** et numulario- rum **effudit aes** et mensas sub- vertit. 16. Et his, qui columbas ven- debant dixit: **Au- ferte ista hinc, et nolite facere domum Patris mei domum nego- tiationis.**	**tium co evertit, Auferte is et nolite domum mei domu tiationis. tum est Domus mus oratio cabitur o gentibus tem fecisti speluncam num. Et nebat ut quam tra vas per te**

1) Deze plaats draagt het duidelijk kenmerk van ontleening. Immers eenige regels verder (blz. 74.) zegt D., „et subditur in expositione". Ik heb de geheele „expositio" niet kunnen achterhalen, maar door de welwillende hulp van P. Albert Poncelet, Bollandist, kan ik de volgende, bijna gelijkluidende plaatsen aangeven uit Rabanus Maurus Haymo en Beda:

(HAYMO. MIGNE: *Pat. Lat.* t. 118 p 205 b.) „Dedit nobis Dominus exemplum, ut quotiescumque in urbem vel in villam procedamus, primum causa orationis domum Dei expetamus, ac deinceps ea quae agenda nobis sint cum Dei adjutorio exsequamur. (RABANUS MIGNE *Pat. Lat.* t. 107 p. 1042 b) „Ceterum secundum mysticos intellectus quotidie Jesus ingreditur templum Patris et ejicit omnes, episcopos quam presbyteros, et diaconos quam laicos et universam turbam de Ecclesia, et unius criminis habet vendentes et ementes pariter etc." (BEDA. MIGNE: *Pat. Lat.* t. 92 p. 246 d) „De vasis dicit illis, quae mercandi gratia inferebant. Caeterum absit etc." (RABANUS l l.) „Cathedras vendentium columbas evertit, qui vendunt gratiam sancti Spiritus, et omnia faciunt ut subjectos populos devorent."

reddit rationem tantum, sacerdotes vero non pro suis tantum, sed pro omnium subjectorum peccatis. „Et cum fecisset quasi flagellum de funiculis, ejiciebat omnes ementes et vendentes de templo, oves quoque et boves, et mensas nummulariorum aes a) et cathedras vendentium columbas evertit, dicens: Auferte ista hinc et nolite facere domum patris mei domum negotiationis. Scriptum est enim : Domus mea domus orationis vocabitur, omnibus gentibus b) vos autem fecistis illam speluncam latronum. Et non sinebat, ut quisquam transferret vas per templum", quod exponitur de vasis mercationis, non de vasis Deo dedicatis ; et subditur in expositione 1): Vendentes columbas in ecclesia sunt illi, qui vendunt gratiam spiritus sancti ut subjectos populos devorent c). De quibus in psalmo *1*): „Qui devorant plebem meam sicut escam panis" 2). Et qui pontifices et clerici talia flagella non timent, ut mutent se et non sint negotiatores spiritualium donorum, non injuste audiunt illud divinum judicium super eos *2*): „Ligate illis manus
7'. et pedes et projicite eos in (W. fol. 57.) tenebras exteriores" 3). Non sit ergo in domo summi pontificis praecipue, a quo, ut a capite, edenda *a*) est ratio et aliorum ecclesiasticorum praelatorum d) negotiatio 4), non vendentium ementiumque commercia e) nec donorum cupiditas! Vae illis, qui talia vident fieri et tales de tanto facinore saltem charitative ac leniter increpare possunt et tacent, plus timentes temporalem judicem quam aeternum f)! Certe illi de se dicere non possunt: „Zelus domus tuae g) comedit me" *3*), quia ibi perversa non satagunt emendare. Verbi

a) Richtiger: reddenda.

1) Ps. XIII. 4. *2*) Matth. XXII, 13. *3*) Ps. 68, 10.

a) Joh. et numulariorum effudit aes et menses subvertit. W. aes. S. omnes. D. heeft hier Mattheus, Marcus X 15 en Johannes met elkaar verward. b) Aldus het hs Dit berust weer op Marc. 11: 17. c) S et subiectos populos devorant. d) Door S. weggelaten. e) W. commertia. f) Aldus het hs. Plus — aeternum door S. weggelaten. g) In margine „tuae" verbeterd in „Dei".

1) Decr. p. II C. I. q. I c. 117 C I. C. I 403: „Columbas enim vendere est de Sancto Spiritu commodum temporale percipere."

2) Vgl. *N. U.* III 300.

3) Vgl. *Inform.* XXX: P 2. fol 75; *Nec.* 309; *F. u. Q.* 270. Zie boven: Eerste Deel, III hst. blz. 156.

4) *Schism.* III c. 11, 223, 224; II c. 32, 178; *Priv.* 824; *Informatio* XXXI, XXXV; *Nec.* c. 23, 301.

gratia: Vides fratrem currere ad theatrum; prohibe, mone, contristare! Vides currere ad vinum; prohibe, si potes; amicus est, admoneatur leniter, uxor severissime refrenetur! Sic zelus domus Dei comedit te 1). Si autem frigidus et macidus es et dixeris in corde tuo: Quid ad me aliena peccata? sufficit mihi animam meam servare Deo, profecto non venit tibi in mentem servus ille, qui talentum abscondit. Et vae illis, qui audent immutare sententiam veritatis *a*) et asserere ac impugnare ipsam lucidissimam veritatem, quod cum a) Romano pontifice vel eo approbante non committitur simonia etiam in re spirituali quacumque, cum nemo inter vendentes et ementes columbas in templo de sacerdotibus vel de populo divina illa executione et tremenda *b*) sententia illorum *c*) b) ejectionis e templo sit exceptus! Nonne enim summus pontifex, qui dignitatem Christi simulat, perversitate juste typicat antichristum, et absit, cum *d*) foris aureus appareat, intus luteus existat, ut talpas et vespertiliones adoret;
W. fol. 57'. talpae enim vivunt (W. fol. 57') ex terra et vespertiliones ex aëre. Nam si in papa, quod absit, verificari potest, licitum eum esse simoniacum aut cum eo simoniae vitium contrahi *e*) posse absque peccato, cum ipse super omnes christianos in quotidianis c) redditibus et etiam in temporalibus et spiritualibus bonis ditior existat 2) et in omnibus gentibus quasi partiunculam hereditatis ei attrahere videatur sub praetextu paupertatis, aut quia multas expensas oporteat eum jugiter supportare: certe inferiores praelati, quos oportet, ut communiter, multa onera supportare ac sumptus facere magnos, et habent paucos redditus et ut communiter pauperes veniunt et depilati totaliter ad praesulatus eorum, multo rationabilius excusarentur, si delinquerent forsan in vitio praedicto. Sed certe in hoc nullus excusatur, quia etiam

a) veritatis et asserere ac — veritatem, quod enim Romano. *b*) tremen. *c*) illorum. *d*) eum. d) *e*) contrahere.

a) S. zet den heelen zin dooreen, en geeft in den voetnoot niet den juisten zin. b) Er is geen voldoende reden om met S. illius te lezen. c) W. cottidianus. d) Eum staat er niet.

1) Het lijdt geen twijfel of ook deze plaats, vooral met het oog op het „theatrum", is ontleend, en wel waarschijnlijk aan een der oudere vaders. Misschien hoort ook het volgende daarbij.

2) *Schism.* II c. 32, 178; *Inform.* XXXI; *Nec.* c. 18. 295; c. 27, 307; *F. u Q.* 269. Vgl. boven: Deel I, hst. III.

divina sententia per humanam sententiam immutari non potest et *a*) consuetudo, quae apud quosdam irrepserat, id est subintraverat, impedire non debet, quominus veritas praevaleat et vincat. Propter quod relicto errore sequamur veritatem, quae valet et invalescit in aeternum et vivit et obtinet in saecula saeculorum! Nec misericordiam meretur, qui scienter peccat et eodem simoniae vitio contaminari laborat 1). Nec in hoc paupertas vel aliud excusationis palliamentum a) sive color excusat dantem vel recipientem (ali)quid spirituale pro pecuniario quaestu, cujuscumque etiam sit excellentiae, status vel honoris, ut manifeste colligitur ex praemissis. Unde apostolus necessaria sibi suis manibus ministravit *1*). Unde confidenter de se loquitur: „Ego autem horum nullo usus" et addit: „Expedit mihi magis mori,
ol. 58. quam (W. fol. 58). ut gloriam meam quis evacuet" *2*). Evacuari dicit gloriam suam, si ab eis, quibus praedicabat, voluisset accipere vitae temporalis expensam. Nolebat quippe in praesenti laboris sui fructum, sed in futuro recipere. Talium hodie pauci reperiuntur apostolorum nostrorum, scilicet eorum, qui populo praedicare deberent, qui nedum vitae necessaria, sed etiam omnia sibi usurpare laborant: aurum, vestes, cibaria et argentum. Qui sibi praevideant, qualem rationem sint habituri cum Deo, qui sanctis sancte non utuntur et erunt sicut illi, qui spiritum prophetiae habuisse dicuntur, non meritum. Et mirandum est, quomodo sacerdotes et praelati, qui vitio simoniae laborant, domino praesumunt oblationes offerre. Et posito etiam, quod aliqua ratione probari posset seu ostendi, quod licitum esset summum pontificem interventu pecuniae vel alio pacto lucrativo ex intentione aliquem promovere, tamen nihilominus b) qui forsan c) illiteratus vel alias inhabilis sive ambitiosus vel etiam dignus qualitercumque dignitatem ecclesiasticam seu officium sive aliud spirituale mediante pecuniario quaestu seu alio illicito pacto recipit ab eodem, ex intentione peccat mortaliter, quia, quod

a) nec.

1) Act. apost. XVIII, 3 und XX, 34. *2*) I. Cor. IX, 15.

a) W. pallidamentum. b) S. non minus. c) W. In marg.: non unus vel non minus.

1) Een dergelijke, zeer strenge opvatting ook: *Contra dampnatos Wiclivitas* passim.

prohibitum est venumdari et mandatum est gratis dari. mediante
L. fol. 27. pecunia ambire *a*) sive usurpare praesumpsit, in (L. fol. 27.) a) hoc praebendo etiam aliis pernisiosum nimis exemplum et peccandi materiam manifeste. Unde b) dicitur in decreto *1*): „Error simoniae in subditis propagatur cum augmento, nam ipso c), quo quisque ad sacrum honorem perducitur, jam in ipsa provectus sui radice vitiatus d) paratior est aliis venumdare, quod emit *b*) contra illud
W. fol. 58'. quod scriptum est e): Gratis (W. fol. 58'.) accepistis, gratis date. Et cum primo contra sanctam ecclesiam simoniaca haeresis sit exorta, cur non videtur, cur non perpenditur, quia eum, quem cum pretio quis ordinat, provehendo agit, ut haereticus fiat". Et alibi *2*): „Ubi Christus non est fundamentum, nullum boni operis est super aedificium". Et sic pretio vendens beneficii dignitatem vel ordinem, sive summus pontifex sive quicumque alius ecclesiasticus f) praelatus, sic est materia g) scandali et fomes peccati. De quo dicitur in evangelio *3*): „Vae illi, per quem scandalum fiet", a quo nos custodiat, qui aeternaliter vivit et regnat 1).

Et sic finit historia praedicti Caroli imperatoris excellentissimi, circa quam diversas digressiones feci 2), longas et taediosas h), maxime pro illis, qui delectantur in historiis et saepius carent libris 3), vel si eos haberent, illos propterea perquirere non

---

a) ambigere. *b*) emitur.

1) Decr. p. II C. 1. qu. I cap. 117 4) *2*) Decr. p. II C. I qu. I cap. 26 5). *3*) Matth. XVIII, 7.

a) Hier gaat L. weer door. b) Unde dicitur – ecclesiasticus praelatus ontbr. L. c) S. [eo] ipso. d) Aldus W. Door S. weggelaten. e) Aldus W. „Quod scriptum est" door S weggelaten. f) L. gaat weer door. g) L. malitia. h) L. tedosas.

1) Vgl. *Inform.* XXXV.

2) Dietrich is berucht om zijne digressies Vgl. *Schism.* Prooem. p. 4: „Multas eciam digressionis feci describendo historias, que secuntur ad alias materias procedendo. Solent enim aliquando talia legentes allicere, utpote aliquod sapidum et extraneum mense appositum ferculum insimul allicet convivantes".

3) Ook hier betuigt hij dus weer, dat hij schrijft voor eenvoudige menschen „qui saepius carent libris". Vgl. het slot v. Fragment I. blz. 17.

4) C. I. C. I 403, 404.

5) C. I. C. I 369.

curarent. Et etiam feci pro eo 1), ut cognoscatur negligentia et desidia imperatorum et regum Romanorum aliquorum, qui post obitum praedicti fuerunt a) Frederici b) secundi Augusti. De quo per aliquot c) annos reperio, quod vivente adhuc Henrico sexto augusto gloriosissimo, qui etiam regnum Siciliae tunc tenebat, per quendam vatem 2) sic fuisse vaticinatum super illo d) Hieremiae e): „Sternet" f) inquit, „sibi aurum quasi lutum *1*), scilicet cultum ecclesiasticum in idolum. Nec mirum! quia et ipsi foris sunt aurei in apparentia et intus lutei in conscientia. Hinc in statua Babylonis *2*) principia aurea, lutea sunt postrema. Sed aurum vitae apostolicae vertitur jam in lutum infamiae praelatorum. Velit Deus, ne nos in lutum platearum amoveat g) in h) statuam
9. rei publicae ferream dura (W. fol. 59.) severitate compingat i) *a*). Quamvis enim lutum ferro non haereat, dum pars j) lutea vel ferrea videatur, non deese tamen poterunt, qui sunt in justitia rigidi et aliqui *b*) in avaritia resupini. Saneque in statua generali diversa fuit mixtura metalli, aurea in Babylon k), argentea in Graecis, aerea in Romanis, ferrea in Sarracenis, lutea in Patarenis exponitur. Videtur enim in specie, quod aurea fuit in primo Henrico, argentea in primo Frederico l) patre tuo, aerea in te Henrico sexto, ferrea et lutea in postero tuo, scilicet Frederico m) secundo, sub quo imperium finietur. Sed si ad conterendam n) mixturam ipsam lapis ecclesiasticus et sine manibus o) excisus

---

a) Velit deus ne nos in lutum platearum amoveat in statuam rei publice ferream, dura severitate compingat. *b*) alias? p)

1) Job. 41, 21. *2*) Vgl. Daniel. II 32.

a) W. L. praedicti fuerunt. S. fuerunt predicti. b) L. federici. c) L aliquot. d) Aldus W. L., maar S. heeft illud. e) L. onleesbaar f) L. seternet of secernet. g) W. in margine „admoneat ammoneat". S. commoveat. L. ămoveat. h) Aldus W. L., maar S. „ne". i) Aldus W. L maar S. leest „confringat" en verandert zoodoende den heelen zin. Natuurlijk moest ook daarom „in" worden vervangen door „ne". j) L. spes. k) W. L. babylonis. l) W. Friderico. L. Federico. m) W. Friderico. L. Federico. n) L. contempnendam. o) Ontbr. L. p) Dit woord staat niet in het hs.

1) „En ook met dit oogmerk heb ik het gedaan...". Dit is natuurlijk zijn laatste en eerste doel.

2) Wie is die „vates"? Vgl. THIETMAR V. MERSEBURG II c. 28. M. G. S. S. III 757.

.. fol. 27'. dirigatur, videat tua postrema posteritas, (L. fol. 27'.) ne reprobandus ab ea lapis, ordo evangelicus fidelis, a monte ecclesiae Romanae a) divino consilio prosiliat, conterens b) perfidiam tuae prolis, pedes luteos dissipet statuae Babylonis". Videtur igitur per hoc, morte praedicti Frederici c) secundi augusti imperii Romani excellentiam fuisse mortuam et evanuisse paene totaliter cum eodem, ut superius aliqualiter d) est tactum et inferius suo ordine de magnificis gestis scribendo ipsius Frederici e) secundi plenius deducetur 1). Si igitur ita fuerit divinitus ordinatum, videlicet, quod gloria imperii cum ipso Frederico f) secundo moriente deperiret, restat, quod posteri remaneant excusabiles g), si praedictum imperium ad pristinam h) excellentiam sive gloriam perduci i) nequiverint sive reviviscere ullo modo. — Haec T*heodoricus* Verd*ensis* Electus j).

---

a) L. Romanorum. b) L. contentus. c) L. Federici d) Aldus W. L. Door S. weggelaten. e) W. Frederici L. Federici. f) L. Federico. g) W. L. S. inexcusabiles W. in marg. „fort. excusabiles." Dit is wel zoo goed, en alleen mogelijk volgens den zin. Als God immers besloten heeft het rijk te doen ondergaan, kunnen de menschen dat toch niet beletten. h) L. postremam. i) L. produci. j) L. alleen : Hec.

1) „Aliqualiter est tactum" is hier goed op zijn plaats. „Superius" valt buiten de overgeleverde fragmenten, evenals „inferius deducetur". Vgl. SAUERLAND : *F. F.* 586, 589.

VII.

9'. Qualiter autem avari et pseudopresbyteri a), qui sic publicant indulgentias et peccatorum remissiones pro pecuniario quaestu non injungent b) veras sed falsas poenitentias, et non absolvunt a peccatis 1), sed a pecuniis confitentes 2) c) eisdem satis innuit beatus Gregorius *1*), ut habetur in decreto de poenitentia d) distinctione quarta in haec verba *2*): „Falsas poenitentias dicimus, quae non secundum auctoritatem sanctorum patrum pro qualitate criminum e) imponuntur. Ideoque miles et f) negotiator vel alicui officio deditus, quod sine peccato exerceri non potest *a*), si culpis gravioribus irretitus ad poenitentiam venerit, vel qui bona alterius injuste detinet, vel qui odium in corde tenuerit, recognoscat se veram poenitentiam peragere non g) posse, per quam ad aeternam vitam pervenire valeat, nisi negotium relinquat vel officium deserat et odium ex corde dimittat, bona quidem, quae injuste abstulit, restituat, arma deponat ulteriusque non ferat nisi consilio religiosorum episcoporum pro defendenda justitia. Nec tamen desperet, et interim quicquid boni properet h) facere, hortamur ut faciat, ut omnipotens Deus cor illius (illustret) ad poenitentiam" i).

8. Quod etiam illi, qui confessiones fidelium audiunt et eis poenitentias imponunt intentione acquirendi pecuniarium j) quae-

---

a) potest k) possit

1) Gregor VII. *2*) Decr. p. II. De poenit. dist. V c 6 3).

a) W. L. pseudo presbyteri. b) L. iniungitur. c) L. consistentes. d) L. de p^{e}. e) L. terminum. f) L. W. vel. g) L. non agere. h) Aldus L. W. en S perpetret i) W. in marg. „for)tasse) moveat vel convertat". Nieuw bewijs, dat de copiist het C. I. C niet voor zich had. (j W. pecunarius. Onderstreept. L. possit.

1) Vgl. Deel I hst. 2 (blz. 97) en het zesde fragm. (blz. 63) „Praeterea indulgentiae et peccaminum remissiones etc."

2) Dit volgt volstrekt niet uit het citaat van Gregorius. Daar wordt slechts gesproken van hen, die met gehechtheid aan de zonde biechten, en wier biecht slechts dan van zonde bevrijdt, wanneer zij de gehechtheid laten varen.

3) C. I. C. I 1241

stum ab eisdem et ad hoc indulgentias ipsas *a*) publicant et utuntur eisdem, non sunt veri, sed pseudopresbyteri ac deceptores animarum, potest sic liquere: Verum enim confessorem, qui ad sanandum hominum conscientiam procedit, ad instar periti medici corporis esse oportet expertum. Nam medicus corporis
V. fol. 60. complexiones (W. fol. 60.) corporum habet cognoscere necnon dispositiones membrorum pariter et humorum et varietates temporum, sexuum et aetatum. Alia enim medicina danda est in hieme a), alia in aestate; alia in principio morbi, alia in medio, alia in ultimo; alia juveni, alia seni; alia debili, alia forti; alia sexui virili, alia b) muliebri. Sic per omnia medicus animarum debet dispositiones cordium sibi confitentium investigare, modos et varietates affectionum et infirmitatum c), simul et temporum, sexuum, et aetatum, quia alia poenitentia est homini imponenda in tempore tribulationis, et d) alia in tempore consolationis, alia afflicto, alia consolato, alia pauperi, alia diviti. Item (alia) in principio peccatorum, alia circa medium ipsorum, alia dum e) peccatum in consuetudinem est deductum; alia in juvene, alia in sene; alia debili, alia forti; alia viro, alia mulieri. Item in aegritudine gravissima nulla est danda medicina, ne exasperetur natura, sed natura sibi relinquenda est: sic in tempore mortis, quando aegritudo est fortissima, est confessio audienda, sed nulla poenitentia imponenda, sed Deo anima commendanda. Et sicuti multa alia circa curam aegritudinum medicis corporum sunt necessario attendenda, sic etiam medicis animarum circa curam poenitentiarum, ut dignos fructus afferant f), observanda g). Sed isti nostri h) medici animarum, qui tales indulgentias per orbem mittunt, fulminant et praedicare i) faciunt per tales pseudopresbyteros j) prop-

---

a) Hierzu ist am Rand von derselben Hand bemerkt: atque k) Isti presbyteri l) vertuntur in laqueum tortuosum in omni loco m) ponentes scandalum. XXIV qu. III: Transferunt n) (= Decr. p. II c. XXIV, qu. III c. 33) 1).

a) W. L. hyeme. b) Ontbr. L. c) L. infinitatum. d) Aldus W. L., door S. weggelaten. e) S. cum. f) Aldus W. L., S. leest„ offerat"(!). g) L. observandi. h) L. Scilicet nostri isti. i) L. predecatis. j) W. L. pseudo presbyteros. k) „atque" noch in W. noch in Decr. l) Decr. Isti ergo. m) Decr. omnibus locis. n) Ontbr. L.

1) C. I. C. I p. 999.

ter avaritiam et a) conquirendos b) thesauros, non sunt tales, nec curant salutem animarum, sed extorsiones pecuniarum c) solum appetunt, ut praefertur, et sic certe peccata non dimittunt, et
60'. decipiunt eis confitentes, et cum hoc dant illis, quorum (W. fol. 60'.) confessiones audiverunt, et aliis materiam gravius et crebrius pec-
28'. candi quibuscumque. (L. fol. 28'.) Qui non curant etiam considerare qualitates, sed manus confitentium, et figuras medicorum corporum videntur repraesentare, non factum. Forte ideo est credere, quod quis statim de domo sua intrando ecclesiam et ibidem repente d) confitendo et offerendo unum florenum vel solidum aut quid tale deferens ad altare absolvatur a culpa sive reatu peccatorum commissorum, quandoque etiam a mortalibus peccatis, quemadmodum si ad Romam cum multis periculis, expensis et corporalibus laboribus a longinquis regionibus, ut *a*) ibidem absolveretur, corporaliter e) accessisset? Unde sequitur, quod tales indulgentiae ac earum praedicatores f) et qui earum praetextu absolvunt a peccatis et utuntur eisdem, bono non utantur fundamento, sed praestant potius materiam g) delinquendi, quia talis praedicatio et remissio seu absolutio a peccatis non nituntur vera sapientia h) scripturarum sanctorum patrum. Et ideo in ejusmodi i) praedicatores et absolventes profecto non venit regnum Dei, sed in lacu j) inferni k) cruciabuntur cum divite illo apud inferos ardente compulso etiam minima petere, qui vivens l) repletus divitiis pauperi Lazaro avare praesumpsit minima denegare *1*); a quibus nos liberet, qui aeternaliter vivit et regnat. Amen 1). — Haec T*heodoricus* Verdensis Electus m).

---

a) et n).

1) Lucas XVI, 19.

a) L. tweemaal „et". b) Aldus W., L congerendos wat ook goeden zin geeft. S. leest conquerendos (!) c) L. animarum d) L repetere. e) L. onduidelijk. Misschien: „habitualiter." f) L. predicationes. g) L. malitiam. h) Aldus W. L. bij S. „sententia". i) W. huiusmodi. j) Aldus W. L., bij S. „lacum". k) W. S. „mersi". De ablativus „lacu", die in W. en L. gevonden wordt, wijst op de juistheid der lezing „inferni" van L. l) Aldus W. L, bij S. vivus m) De geheele onderteekening ontbreekt bij L. n) Er staat in het hs. „ut".

1) Vgl. de schildering der misbruiken bij FINKE: *F. u. Q.* in het slot van „*De Nec.*"

VIII.

Porro superius tangitur 1) de promotionibus episcoporum et ecclesiasticorum praelatorum modernorum, circa hoc quaedam tangere disposui juxta cursum modernum in promotionibus ipsis.
V. fol. 61. (W. fol. 61.) Olim siquidem inter canonistas altercatio fuit, an a) electus ad episcopatum, quantum in se esset, simpliciter melius faceret renuendo b) vel simpliciter acceptando. Et fuerunt argumenta pro et contra. Nam secundum aliquos dicebatur, quod taliter stare poterat negotii qualitas, quod peccaret mortaliter renuendo, cum forte populum sibi subjectum ex sui renuntiatione c) laederet, quia tunc expedit acceptare omnino, quia sic desiderando episcopari bonum opus desiderat *1*). Et beati Martini sententiam
.. fol. 29. confirmabit dicentis *2*): (L. fol. 29.) „Domine si adhuc sum necessarius populo tuo, non recuso laborem" 2). Si autem ex sui acceptatione ecclesia, ad quam promotus est, vel populus ei d) subjectus enormiter laederetur, tunc mortaliter peccat acceptando. Igitur hic distingue tempora et concordabit scriptura. Et necessarium est, quod cujuslibet promoti praefectio episcopatui sit canonica; nam non canonice e) promotus peccat mortaliter acceptando f). Sed canonica promotio exemplo sancti Cypriani episcopi et martyris habetur in decreto VII. qu. 1 *3*): „Factus est g) Cornelius episcopus" — supple: papa Romanus — „de Dei et Christi", — id h) est: filii Dei, — „judicio i), de clericorum paene omnium testimonio, de plebis, quae tunc affuit, suffragio, de sacerdotum antiquorum et bonorum virorum consensu, cum nemo ante se factus esset, cum Fabiani" — subaudi: papae — „locus", — id est: cum locus Petri et gradus cathedrae j) sacerdotalis

---

1) Pauli ep. ad. Timoth. I, c. III, 1. *2*) Aus der Vita und dem Officium s. Martini. *3*) Decr. p. II. C. VII qu. I c. V 3).

a) L. in. b) L. remunerando. c) W. L. renutiatone. d) L. et. e) L. canonica f) Aldus W. L., bij S „accipiendo". g) Ontbr. L. h) Decr. Christi eius. i) L. indicio. j) Aldus W. L ; S leest „ecclesie". (!)

1) Zie Deel I hst. 2, blz 97 en het zesde fragment (blz. 63, 64.) waar met een enkel woord van de „promotio" wordt gewaagd

2) *N. U.* VI c. 27. 452.

3) C. I. C. I 568.

„vacaret" *a*). Requiritur igitur secundum hoc ad canonicam promotionem, quod prius cathedra vacet a), cui absque aliquo pacto et seclusa qualibet simoniaca pravitate, sed b) sub invocatione spiritus sancti ac Dei suffragio de consilio presbyterorum sacerdotum vir idoneus, qui etiam gratus propter sua merita sit populo, praeficiatur *b*) Et secundum auctoritatem Gregorii
1'. dicentis *1*): „Locus regiminis c) desiderantibus (W. fol. 61'.) negandus d) est e) et fugientibus offerendus" f). Item lex dicit *2*): Talis nostris temporibus ordinetur antistes, ut quaeratur cogendus, rogatus recedat, invitatus effugiat. Porro indignus g) est sacerdotio, nisi ordinetur h) invitus. Igitur per auctoritatem canonicam et civilem renuere debet, ut praefertur. Hoc etiam probatur ratione. Constat enim quod, dum contemplatur, sibi ipsi proficit; dum autem vitam activam ducit, tunc plus aliis quam sibi prodesse videtur. Sed perfecta charitas incipit a se ipsa juxta illud canticorum: „Ordinavit in me charitatem etc." *3*).

Quid igitur dicendum est de nobis *4*) modernis praesulibus et etiam abbatibus ecclesiasticis et monachis et aliis praelaturis i) praefectis? Qui forsan j) et, proh dolor, a Deo non vocamur nec
)'. a clero nec a populo invitamur (L. fol. 29'.) nec de consilio presbyterorum et antiquorum sacerdotum consortio sollicitamur,

---

a) vacet k). *b*) preferatur l).

1) Decr. p. II. C. VIII qu. I c. 9 1). Doch ist das Citat nicht von Gregor, sondern die von Gratian verfasste Capitelüberschrift. *2*) Vgl. Decr. p. II C. I qu. VI c. 3: . . . is, qui invitatus renuit, quaesitus refugit sacris est altaribus admovendus 2). *3*) Cantic. II, 4. *4*) Verf. ist also praesul = Bischof 3).

a) Hier hebben wij weer een merkwaardige vergissing van S. Bij „vacaret" raakt hij het spoor bijster, leest in plaats er van „vacet", dat een regel lager staat, en gaat dan door alsof er niets gebeurd was. b) L. scilicet. c) Ontbr. L. d) Decr. regiminis sicut. e) Decr. et negandus, ita. f) L. offendendus. Decr. est offerendus. g) L. indignius. h) Aldus W. L.; S. leest ordinatus. i) W. in marg praelaturarum. j) Aldus W. L. bij S. forsitan. k) In het hs. staat vacaret. l) Evenzoo L.

1) C. I. C. I 592.
2) C. I. C. I 425.
3) Hieruit volgt natuurlijk niet dat hij de bisschoppelijke wijding had ontvangen. Vgl. SAUERLAND: *F. F.* 584.

cathedras occupemus, sed vacante aliqua ecclesia cathedrali, potissime reditibus exuberante. omnes etiam cum muneribus ut ad bravium repente currimus, ut quilibet nostrum citius praecurrat et qualitercumque signum usque pertingat 1). Ubi non quaeritur multum, ut experientia docet, si ecclesia, quae vacat, sit debitis onerata et si forte in ejus aedificiis reformanda; et quis posset illam habiliter et utiliter reformare ac de sufficientia literaturae promovenda *a*) et aliis qualitatibus exquirendis pro utilitate communi subditorum, vix curatur, dummodo alia, quae magis applauduntur *b*), videantur adesse. Ubi non murmur resonat, sed ante omnia, cum quis praefici cathedrae laborat, si ecclesia, cui vult praefici *c*), quaeritur a), reditibus abundet, si promovendus b) pinguia et bona beneficia spiritualia possideat. et in temporalibus bonis si bene refertus et stipatus existat : quibus ultimis duobus concurrentibus, precum importunitate juvante, laborans praefici vix effectu ejus desiderii c) timeat
W. fol. 62. se fraudari. Et sic temporibus istis vix (W. fol. 62.) credo inter promovendos Jeremias reperiretur d), qui forte vocatus diceret : „A, a, a, domine Deus, nescio loqui, quia puer ego sum" *1*), sed quilibet citius aliquo respectu esset Isaias *d*), qui domino dicenti, quem missurus esset, illico e) respondit f) : domine, „ecce ego g), mitte me *2*)!" Sed certe ille Isaias non mittebatur ad possidendam cathedram Maguntinensem, nec Salseburgensem vel Eboracensem 2),

a) promovendi i). *b*) applaudunt j). *c*) si ecclesia, cui vult prefici, queritur *d*) Isaie.

1) Jerem. I, 6. *2*) Isaias VI, 8.

a) S. plaatst „queritur" (!) tusschen „laboret" en „si". De beide hss. hebben het echter op deze plaats. b) Aldus W. L. bij S. promovenda. c) W. desi (onderstreept) desiderii. d) W. reperiretur. L. reperirent. S. reperietur. e) L. ellico. f) L. onleesbaar. g) L. voegt achter „ego", „sum" in. i) Evenzoo L. j) Evenzoo L.

1) De S. legt hier een volledige schuldbekentenis af.

2) Mainz als primaatzetel van Duitschland, natuurlijk van veel gewicht, bizonder belangrijk voor de pauselijke Collectorien (vgl. KUMMER, KIRSCH passim en MAX JANSEN, blz. 168). Salzburg, waar toen juist kwestie was over de inlijving van het klooster Berchtesgaden bij het bisdom, wat de aartsbisschop door geld wist door te drijven. (M. JANSEN, blz. 65), York als metropolis van Noord-Engeland, welks bisschop in 1397 10.000 gulden als „servitium commune" betaald had. (M. JANSEN, blz. 114).

sed ad protervum populum Judaicum potius, ut a) accidit ei b) postea, quod graviter affligeretur ab eis, instruendo eos divina praecepta et conando eos c) revocare d) ab iniquitatibus eorundem. Et timeo, quod temporibus istis pauci reperirentur ecclesiastici praelati, qui tam veloces ad currendum e) ad subeunda pericula essent, sicut fuit Isaias ipse, sed [ad] f) capessendum pingues cathedras qualitercunque absque periculo velociores. Multi etiam laici illiterati g), (L. fol. 30.) homicidae, irregulares et alias insufficientes reperirentur h), ut credo. Et sic apparet, quod nostri praelati moderni magis activam, quia fecundior et fructuosior, utilior et uberior est, quam contemplativam i), licet ista suavior, diuturnior et tutior existat, his temporibus acceptare laborant. Placet enim eis citius esse cum Martha in hospitio, quam cum Magdalena in spelunca. — Haec T*heodoricus* Verdensis Electus. j)

---

a) Aldus W. L., S. „et". b) L. et. c) Ontbr. L. d) Aldus W. L., bij S. avocare. e) W. achter „currendum": „tam". f) L scilicet. g) L. illrãti. h) L. reperietur. i) L. contemplativa. j) Onderteekening ontbreekt geheel bij L.

IX.

Quia a) de promotione canonica supra 1) tangitur aliquid, circa hoc restat nunc dicendum. Promotio autem b) canonica dicitur viri boni, quae per munera non procedit, quia inter dantem et recipientem c) caelestia dona, scilicet ordines aut manuum d) impositionem aut dignitatum sive beneficiorum ecclesiasticorum collationem, nullum decet esse pactum aut crimen simoniae. Pravi enim et avari praelati malis exemplis diversa spargunt vitia. In quibus, ut plurimum, et propter avaritiam deficit constantia, quae vult, quod, quae prudenter sancita sunt et juste dispo-
V. fol. 62'. sita (W. fol. 62'.) non mutentur. Actus enim in pontifice tripliciter commendatur, videlicet a sublimitate, a discretione, a fraternitate. Nil enim a viro justo procedit nisi sublime, a prudente e) nisi discretum, a constanti nisi firmum. Et quid sublimius est quam sedere in solio principum, quod sedes est gloriae? Significat enim pontificalem dignitatem, quae triplicem habet gloriam in ecclesia militante respectu aliorum ministorum *a*), videlicet judiciariae potestatis, ordinationis et manuum impositionis sive confirmationis. Et ideo *1*) eum oportet esse sine crimine, sicut Dei dispensatorem, liberalem et benignum juxta illud psalmistae: „Speciei domus dividere spolia" *2*), quia „qui facit peccatum, servus est peccati" *3*). Et etiam non sufficit in pontifice, si aliquam formam bene vivendi habeat et scientiam, non f) tamen 2) mediocrem vel excellentem, ut dignitas pontificalis exquirit. Debet etiam esse mansuetus, compatiens, discretus, gregis sibi commissi adunativus g), hospitalis et consiliarius et excellens in

a) ministrorum h).

1) Zum Folgenden vgl. I. Thimoth. III. 2 f. II. Timoth. II 24 und besonders Tit. I. 6—9. *2*) Ps. LXVII, 13. *3*) Ev. Joh. VIII, 34.

a) L. heeft boven quia eenige letters, misschien quoniam. Wellicht ook Amen. b) L. na autem est. c) L. accipientem. d) Aldus W. L., S. leest „manum". e) Van „a descretione" — „a prudente" bij L. in margine. f) Ontbr. L. g) L. aduratívus. h) Aldus ook L.

1) Vgl. Deel I hst. 2 (blz. 97), het achtste fragm. (blz. 83) en ERLER: *Dietr. v. N.* 265.

2) Liever: Tamen non.

scientia, in sanctitate, in justitia, in liberalitate, et praecipue a) excellens scientia, quae non solum sibi sed et populo sibi commisso sufficiat, et ut instruat necnon b) sit lux et exemplar omnibus
30'. subjectis in virtute juxta illud: (L. fol. 30'.) „Vos estis lux mundi" *1*) 1)! Et merito pastor omnium debet esse virtuosissimus et potens opere ac c) sermone, ac in eo etiam d) esse debet excellens justitia, ut cohibeat malos, et liberalitas e) praepollens, qua gratis et benigne promoveat bonos et foveat, quia benignus et liberalis facile trahit animas ad Deum post se. Et talis pontifex decentissime collocatur in solio dignitatis ecclesiae. Qui si non sit talis, de eo forte: „Telas f) araneae texuit" 2), quia opera facit, sed instabilia; nam ipsemet vel alii ea facile destruunt. Quod contingit in operibus, quae vel ignorantia vel indiscretia aut g) avaritia vel malitia committuntur h); maxime vitanda sunt in pontifice ad hoc, quod ejus opera stabiliter perseverent, et ejus actus nomini conveniant sanctitatis in eodem i). Debet enim j) sic vivere, ut apud Deum et homines irreprehensibilis habeatur. — Idem Electus k).

---

1) Ev. Matth. V. 14

a) W. L. praecipuo. b) Aldus W. L.; S et. c) Aldus W. L; S et. d) L. etiam debet esse. S. esse debet etiam. e) L. liberalitatis. f) L. terras. g) Aldus W. L; S. vel. h) W. coitatur verb. in marg. commituntur. L S. comitatur. i) W. eadem. j) Aldus W. L.; S. etiam. k) S drukt hierachter nog „Reverend". Dit woord mist L. geheel. L. sluit met „Idem (doorgeschrapt) E Idem E." en een paar regels daaronder „Finis". Maar ook W. heeft niet „Reverend" maar „Reverende" met jongere hand en andere inkt onder „Electus" geschreven. Ik kan niet bepalen waar dit „Reverende" bij gehoord heeft, maar de kleur van de inkt is dezelfde als van de pagineering. Die pagineering loopend van 1—52 vindt geen verdere aansluiting in den Weener Codex Mijn vermoeden dat „Reverende" het beginwoord is van een volgend tractaat, in een vroegere verzameling dan deze volgend op deze fragmenten, blijft dus slechts een gissing. Dat deze fragmenten echter vroeger deel hebben uitgemaakt van een andere collectie blijkt uit de folieering der bladen die begint met fol. 57, aansluit bij fol. 51—56 waarop de „Pasquilli" (zie Inleiding blz. IV) en doorloopt tot fol. 82'.

1) Vgl. de eischen voor een paus: *Inform.* XXXV.

2) Isaias: 59, 5.

STELLINGEN

1. Dietrich von Nieheim heeft ontwijfelbaar „De Necessitate" wèl en „De Modis" niet geschreven.

2. De hier uitgegeven vier Leidsche en vijf Weener fragmènten behooren tot de kroniek van Dietrich von Nieheim.

3. Het voorbeeld der Fransche subtractie-maatregelen tijdens het Groote Schisma ligt in Engeland.

4. De historische grondslagen, waarop men de „libertez et franchises" der kerk in Frankrijk tijdens het Groote Schisma trachtte te vestigen zijn onbetrouwbaar.

5. De onderhandelingen tusschen Napoleon en Alexander in de jaren 1809—1812 werden in hoofdzaak gevoerd, niet door den officieelen gezant, maar door Tchernitcheff.

6. Het streven naar een doel en de zin tot navolgen zijn belangrijke oorzaken van geschiedkundige ontwikkeling.

7. Het historisch materialisme volgens Marx is onbewezen, onbewijsbaar en kan zelfs als werkhypothese geen dienst doen. (Zie: Brugmans, Het belang der Economische Geschiedenis blz. 33).

8. Het uit andere feiten gekende karakter van een historisch persoon kan bij de verklaring van een bepaald feit, waarvoor gegevens uit de bronnen ontbreken, dikwijls tot beoordeeling der bedoeling leiden.

9. De chronologie, door von Löher (Jakobäa von Baiern) in het leven van Jacoba van Beieren voorgesteld en door Putnam (A Mediaeval Princess) overgenomen, dient eenige wijziging te ondergaan.

10. Hertog Albrecht van Beieren stond in het Groote Schisma op de zijde van Clemens VII. (Zie: N. Valois. Römische Quartalschrift 1893 VII 133).

11. Het gedrag van De Witt, bij het tot stand komen der „Akte van Seclusie", heeft het land gered, maar is niet vrij van machtsoverschrijding.

12. De samenwerking der Katholieken en Liberalen in 1848 en volgende jaren is geen opgaan van de eersten in de laatste partij, maar de samenwerking van twee zelfstandige partijen. (Zie: Albers, Het Herstel der Hierarchie in de Nederlanden, II blz. 148 vlgg.).

13. De Vaderlandsche Geschiedenis in onze schoolboeken moet meer in verband met de Algemeene worden behandeld.

14. De chronologie, door V. A. Smith (Early history of India p. 41) voor de Çaiçunāga- en Nandadynastie voorgesteld, kan niet onvoorwaardelijk aanvaard worden.

15. De conclusie van Gabriel de Mortillet (Le Signe de la Croix, p. 174) „La Croix a donc été, dans la haute antiquité, bien longtemps avant la venue de Jésus-Christ, l'emblême sacré d'une secte religieuse, qui repoussait l'idolâtrie," is nòch juist nòch waar.

16. De indeeling der praehistorie in perioden is nuttig als algemeen hulpmiddel, behoeft echter niet overal door vondsten gestaafd te worden.

17. De tienduizenden van jaren, die de Mortillet (Le Préhistorique.) voor den palaeolithischen tijd noodig heeft, kunnen aanmerkelijk worden ingekort. (Zie: De Lapparent. Revue des Questions Scientifiques. 1906).

18. Het „Reuzengraf" in Europa mag als het teeken worden beschouwd van hoogere kultuur, komend uit het Oosten.

19. De band tusschen letterkunde en nationaliteit is te hecht, dan dat de taal alléén het distinctief mag zijn tusschen de verschillende literaturen.

20. Men omschrijft de middeleeuwsch-katholieke mystiek te vaag door te zeggen, dat zij is: de onmiddellijke omgang der ziel met God.

21. Het is onwaar, dat de middeleeuwsch-katholieke mystiek altijd een kettersch element bevat.

22. De „Floris ende Blancefloer" verdient niet zulk een onvoorwaardelijke bewondering als Ten Brink (p. 115) er aan schenkt.

23. De natuurbeschrijving van Guido Gezelle is niet altijd natuurlijk.

24. Beatrijs vs. 54—57.
54. Noch vintmen liede soe ghestade
55. Wat si hebben, groot oft clene,
56. Dat hen die minne gheeft ghemene
57. Welde, bliscap ende rouwe;
vs. 56 en 55 om te wisselen.

25. Van Ons Heren Wonden vs. 13—15.
13 Seghesalich cruce ons Heren,
14. Ons die dolen constu leren
15. Den weg daermen altoos in lacht.
Lees: comstu leren.

26. Daar het onderscheiden van concrete en abstracte zelfstandige naamwoorden in de schoolgrammatika nutteloos en voor het jeugdige verstand uiterst moeilijk is, bovendien aanleiding geeft tot begripsverwarring, dient de indeeling der zelfstandige naamwoorden in concrete en abstracte te vervallen.

27 Dietrich von Nieheim. Contra dampnatos Wiclevitas p. 191: Et quibus infertur, quod de cetero nullus processus etc.
Lees : Ex quibus etc.

28. Dietrich von Nieheim. De Schismate I c 40. p 76. 1e regel. „Nimirum igitur, si in eadem civitate Salernitana... vigeat studium".
Lees: Nil mirum etc.

29. Aanschouwelijke voorstelling door platen, gipsafgietsels en projectie, is een uitstekend hulpmiddel bij geschiedkundig onderwijs.

3 2044 069 6

